

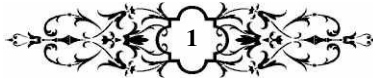
AZƏRBAYCAN DİLİ ANTOLOGİYASI

Filologiya elmləri doktoru, professor

BULUDXAN XƏLİLOVUN

tərtibat və təqdimatında

Bakı – 2012

AZƏRBAYCAN DİLİ ANTOLOGİYASI

Filologiya elmləri doktoru, professor

BULUDXAN XƏLİLOVUN

tərtibat və təqdimatında

Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2012, 648 səh.

Kitabda doğma ana dilimiz – Azərbaycan dili ilə bağlı yüz illər boyu söylənilənlər, yazılanlar toplanmışdır. Onların hamısı bütövlükdə Azərbaycan dilinin salnaməsi kimi böyük rola malikdir. Bunlar oxucuda Azərbaycan dilinin dünəni, bu günü barədə geniş təəssürat yaratmaqla yanaşı, yeni – yeni fikirlər oyadır, doğma ana dilimizin təəssübkeşi olmaq hissini daha da artırır. Eyni zamanda buradakı fikirlər, mülahizələr, mövqelər dilimizin sabahına da işıq salır.

Azərbaycan dili ilə bağlı toplanmış yazılarda, fikirlərdə, mülahizələrdə dilimizin yüz illərin səddini keçmək qüdrəti, isti nəfəsi, insanda doğmalığ yaradan fəlsəfəsi, özgələşməyə qarşı müqaviməti yetərli faktlar əsasında oxucuya çatdırılır.

Kitabda Azərbaycan dili ilə bağlı müdrik fikirlərin, aforizmlərin, əsaslı mühakimələrin və mülahizələrin dilimizin ruhunun gücü, qüdrəti ilə bağlı olması təsdiq olunur.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© B. XƏLİLOV, 2012

ÖN SÖZ

Dil olmazsa, insanlar bir-birini anlamaz və bir məqsəd, niyyət ətrafında birləşə bilməz. Hətta bəzi heyvanlar da, həşəratlar da hərəkətləri və çıxardıqları səslərlə bir-birini anlaşırlar. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, arılar, qarışqalar, bəzi quş və balıq növləri hərəkətləri ilə bir-birinə müəyyən məlumatları çatdırmağa qadirdir. Məsələn, araşdırmalara görə, qida axtarmağa çıxan qarışqalar getdikləri yolun üzərinə buraxdıqları qoxu ilə onunla eyni yuvada yaşayan qarışqalara məlumat verirlər. Bu qoxu ilə qarışqalar qidanın harada olması barədə məlumat alırlar.

Elm adamları onu da sübut etmişlər ki, heyvanlar çıxardıqları səslər vasitəsilə bir-birinə məlumat ötürmüşlər. Məsələn, bəzi balıq növləri çox yüksək, titrək səslə bir-birinə məlumat verirlər. İnsanlar da müəyyən üzgöz, əl-qol hərəkətləri və jestlər vasitəsilə bir-birini anlamaq bilirlər. Bundan başqa, müəyyən işarələrin mənası, müəyyən rənglərin simvolu vardır. Məsələn, yol-hərəkət qaydaları, ağ və qara rənglər müəyyən informasiyanı daşıyır.

Dil insanların bir-biri ilə olan ünsiyyətinə xidmət edən tarixi, sosial, mədəni, ədəbi və fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilən varlıqdır. Dili arı pətəyinə bənzədənlərin yanaşmasında da bir həqiqət var. Belə ki, bir pətəyin içərisinə doldurulan balı arı təbiətdəki yüzlərlə çiçəkdən toplayır. Sözlər isə yüz illərin, min illərin sınağından keçərək dövrümüzə qədər gəlib çatır. Arı balı pətəyə min bir zəhmətlə arayıb topladığı kimi sözlər də zaman-zaman öz vəzifəsini yerinə yetirərək cilalanır, bəllüləşir, anlam və ifadə imkanlarını tapır. Bunu sözün özü tapır, insanlar isə

həmin sözlərin özəlliklərini öz ağıllarına, düşüncələrinə uyğun şəkildə istifadə edirlər. Hər birimiz qarşımızdakı insanın nə duyduğunu, nə düşündüyünü onun dili ilə başa düşürük. Bu dil sözlərdən ibarət olur. İnsanın duyğu və düşüncələrinin açarı onun dilindədir. Əlbəttə, istənilən bir dili öyrənmək üçün mühit lazımdır. Əgər hər hansı bir dil işlənmirsə, onun istifadə olunması üçün mühit olursa, onda həmin dil dəmir kimi paslanır, bir müddətdən sonra belə demək olarsa, çürüyür, yox olur, ölü dilə çevrilir.

Dil mühiti bəlkə də ana bətnindən başlayır. Ana bətnində olan uşağın sağlamlıqla yanaşı, milli ruhda böyüməsi üçün ananın düşüncəsi mühit, danışdığı dil, dinlədiyi musiqi, onun əhval-ruhiyyəsinə təsir edən amillər və s. vacib rol oynayır.

İnsan duyğu və düşüncəsini, tələbatını, istəyini dil vasitəsilə ifadə edir. Bəlkə də dünyaya gələn, ana bətnindən doğulan uşağın ilk anda ağlaması da onun ehtiyac və tələbatının, istəyinin bu yolla ifadəsidir. Sonra uşağın düşüncəsi mühit onu dil öyrənmək istiqamətinə yönəldir, o, qırıq-qırıq səslər çıxarır, sonra ayrı-ayrı kəlmələri təqlid edir, daha sonra hər bir sözün mənalərini anlayır, anladığı bu sözlər vasitəsilə öz duyğu və düşüncəsini əhatəsində olduğu adamlara çatdırmağa çalışır. Öz duyğu, düşüncə və istəyini anlatmaq üçün ona lazım olan sözləri istifadə edir. Bu zaman dil mühiti, əlverişli şərait mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, hər bir canlının inkişafında mühitin rolu danılmazdır. Məsələn, hər hansı bir bitkinin toxumu nə qədər əlverişli şəraitə düşərsə, bir o qədər yaxşı böyüyər, inkişaf edər.

Dil olmazsa, insan öz duyğu və düşüncəsini ifadə edə bilməz. Biz rəsm və heykəltəraşlıq əsərlərinə baxarkən orada dilin köməyi olmadan müəyyən məqamları duyuruq, hiss edirik. Ancaq insanın düşüncəsini, duyğusunu dil qədər anlada bilən, başa salan, hiss etdirən ikinci bir varlıq yoxdur. Biz ən yaxşı musiqi əsərini də dil vasitəsilə anlayırıq, sevirik və onun təsiri altında bir ovqata bağlanırıq. Bir sözlə, dil anlatma gücünə malikdir. Dilin anlatma gücü isə dilin zənginliklərindən, imkanlarından çox asılıdır. Dil nə qədər zəngin və ifadə imkanlarına qadir olarsa, bir o qədər insan öz duyğu və düşüncəsini asanlıqla ifadə edər, qarşı tərəfə anlada bilər. Odur ki, hər hansı bir fikir, duyğu və düşüncə dil olmadan heç bir

kəsə çatdırırla bilməz. Təsadüfi deyildir ki, dilimizdəki **dilli-dilavər** kəlməsi də elə bu deyilənləri təsdiq edir. Məqam gəlmişkən “Koroğlu” dastanındakı aşağıdakı şeir parçasında **dilçi** sözü dilli-dilavər, özünü və sözünü bilən adamdakı keyfiyyətlərin yenə də dilin altında gizlənən məqamlarını yada salır.

*Lazımdı araya elçi salaydım,
Neçə minnətçiyə **dilçi** salaydım,
Qayda budu, gedib, bir də gələydim,
Mənim bu işimdən incimə, ay xan!*

Deməli, hər bir məsələni həll etmək üçün dilə həmişə ehtiyacımız vardır.

Əlbəttə, dilə bir yazılı abidə kimi də baxmaq olmaz ki, o necə yaranıbsa, eləcə də qalmalıdır, dəyişməməlidir. Belə deyildir. Dil yerində sayə bilməz, onun lüğət tərkibi ehtiyac və tələbata uyğun olaraq dəyişməlidir, zənginləşməlidir, inkişaf etməlidir. Məsələn, ulu babalarımızın dili ilə müasir dilimiz eyni deyildir, müəyyən fərqlər vardır, bu, belə də olmalıdır. Ədəbi dilimizin tarixinə diqqət yetirsək, görürük ki, müasir dilimizlə müqayisədə müəyyən fonetik, leksik fərqlər özünü göstərir. Bu halın müxtəlif səbəblərlə bağlılığı içərisində dilin canlı, dinamik və eyni zamanda sosial bir varlıq olmasıdır. Onu da qeyd edək ki, dil sosial varlıq olduğu üçün canlıdır. Canlı dil hal-hazırda istifadə olunan, yazılan, danışılan dildir. Dil sosial varlıq kimi cəmiyyətin hər bir üzvünə lazımdır. Cəmiyyət olmasa, dilə də ehtiyac olmaz. Dil sosial varlıq kimi cəmiyyətin əsəridir. Bu əsər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən hər dəfə oxunur və bu proses tarix boyu davam etməkdədir. Cəmiyyət üzvləri bir-birindən fərqləndiyinə görə hətta onların düşüncəsində, eləcə də danışdıqlarında da fərqlər vardır. Sosial fərqlər düşüncə, qavrayış fərqləri yaradır və bu, dildə də öz əksini tapır. Həm dildə, həm həyat tərzində, həm də digər dəyərlərdə insanlar sosial baxımdan birləşirlər. İnsanları sosial baxımdan birləşdirən cəhətlər sırasında dil, din, həyat təzi, məişət və digərləri xüsusi yer tutur. Dildə öz əksini tapan sosial fərq ailədən başlayır və millətdə tamamlanır. Bunu hətta belə ifadə etmək olar ki, insanlar sosial

baxımdan ailədə, ən son həddə millətdə birləşirlər. Yeni, ailədəki ailə üzvləri qohumluq vasitəsilə, millətdə isə millətin ortaq dəyərləri vasitəsilə cəmiyyət üzvləri birləşirlər. Ortaq dəyərlər həm də hər bir millətə aid olan mədəniyyətin varlığını da ortaya çıxarır. Hər bir millətə aid ortaq dəyərlər mədəniyyətdir. Tədqiqatçıların bir qismi mədəniyyətin təməl daşı kimi dili çox vacib sayırlar. Mədəniyyət özü maddi və mənəvi olmaqla fərqlənir. Maddi mədəniyyətə ev, evə aid əşyalar, geyim-keçim, yemək və s. aid olduğu hala, mənəvi mədəniyyətə dil, tarix, ənənə, hüquq, əxlaq və s. kimi məsələlər daxildir. Dillər bir-birindən fərqləndiyi kimi, bu mədəniyyətlər də fərqlənirlər. Ona görə də insanlar dili ilə yanaşı, mədəniyyətləri ilə də bir-birindən ayrılırlar. Təbii ki, mədəniyyətlərdə ortaq cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər, özəlliklər də vardır. Bunların hamısı insanların fəaliyyətində ortalığa çıxır, fəaliyyət prosesində dil mədəniyyətin ünsürləri sırasında xüsusi yer tutur.

Dil təkçə mədəniyyətin təməlində dayanmır, həm də millətin, dövlətin təməlində durur. Düzdür, millət olmazsa, dövlət də olmaz. Ancaq millətin də, dövlətin də dilə ehtiyacı var. Qurulan dövlətlər dağıla bilər, onun yerinə yenisi yarana bilər. Ancaq millət olmasa, dövlət qurmaq, yaratmaq mümkün deyildir. Dövləti yaşadan, gücləndirən, inkişaf etdirən millətin özüdür. Millət isə dilsiz yaşaya bilməz, burada yenə də dilin rolu danılmazdır. Dil yoxdursa, millət yoxdur, millət yoxdursa, dövlət yoxdur. Deməli, millətin də, dövlətin də təməlində dil dayanır. Bu məqamda məşhur rus pedaqoqu və ədibi Uşinskinin fikrini qeyd etmək yerinə düşür. O yazır: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan fəvq (ölüm – B.X.) olar və ondan bir nişan qalmaz”.

Bütün mədəniyyətlərin arxasında bir milli varlıq dayanır. Və bu milli varlığın təməlində yenə də dil durur. Düzdür, fərqli mədəniyyətlərlə yanaşı, ortaq dəyərlərə söykənən mədəniyyət də var ki, bu da etiraf etdirir ki, mədəniyyətin milliyyəti yoxdur. Mədəniyyətlərin, əxlaqların, dəyərlərin və s.-in ortaq olduğu məqamlarda bunu demək olar. Ancaq belə məqamlarda da milli varlığı inkar etmək mümkün olmur. Belə olduğu təqdirdə yenə də dilin hər bir millət üçün təməl daşı olduğunu etiraf etməli oluruq.

Dil mədəniyyətin  n sadıq dayağıdır. Sadıq dayağıdır ona görə ki, mədəniyyət dil vasitəsilə bařqalarına çatdırıla bilər. Məsələn, biz hər hansı bir elm adamının yazdıqlarını oxumaqla, dediklərini dinləməklə onu anlaya bilirik. Hər hansı bir bədi əsəri oxumaqla onun bədi dəyəri barədə məlumat əldə edirik. Biz dil olmasa, Nizamini, Nəsimini Füzulini, X tainsi v  digərlərini oxuya bilmərik, onların yaradıcılığının özəlliklərini bir-birindən fərqləndirə bilmərik. Bunların hamısı dil vasitəsilə çatdırılır. Mədəniyyətə aid bütün dəyərlər dil vasitəsilə ger ekl řir.

Dil millətin enerjisidir. Dil millətin gücüdür. Dil millətin özüdür. Dil millətin görünən tərəfidir. Görkəmli dilçi V.Humboldt “Bir millətin dili ruhudur, ruhu da dilidir” deməsi yerinə d ř r. Folklor n mun l rimizd n bařlamıř müasir ədəbiyyatımıza qədər yazılanların hər birində millətin ruhu var. Birində az, digərində çox, bařqa birində orta səviyyədə. Bunların hamısının çatdırılmasında dilin rolu və g c  əvəzsizdir. Dilin imkanlarının (burada dilin zənginliyi, ifadə imkanları və s. nəzərdə tutulur) geniřliyi millətin ruhunun sərhədini,  r r v sini, səviyyəsini əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir.

Doğrudan da millətin dili onun ruhudur. Dilini itirən hər bir kəsin ruhu da  l r. Dili ölən kəslər milliliyini itirməklə yanařı, millətlərin i erisində eriyib yox olurlar. Yeri g lmıřk n qeyd edək ki, dilin millətin ruhu olması barədə Həsən bəy Zərdabi də vaxtilə bəhs etmiřdir. O, dillə yanařı, dinin də millətin ruhu olduğunu qeyd etmiřdir. Həsən bəy Zərdabi yazmıřdır: “... Bu řeyl r (dil və din nəzərdə tutulur – B.X.) hər tayfanın (millətin – B.X.) dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa (millət – B.X) olmağına s b bdirl r. Bu řeyl rin birisi dil və birisi din və m zh bdir (dindir – B.X.). Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın (millətin – B.X.) beli sınan kimidir. İkisi də gedəndə tayfa (millət – B.X.) qeyri tayfalara (millətlərə – B.X.) qarıřır, m rur (zaman ke dik  – B.X.) ilə yox olur. Çünki dil və məzhəb (din – B.X.) tayfanın (millətin – B.X.) ruhu olan kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən birə n ř, yəni cəmdək qalır və bu cəmdək m rur (zaman ge dik  – B.X.) ilə  r y b yox olur, habelə dilsiz v  m zh bsiz tayfa da g r k, m rur ilə yox olsun. P s (buna görə – B.X.) hər tayfa elm təhsil edən vaxtda g r k  z dilində v   z din və məzhəbində tərəqqi eləsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz”.

Ümumiyyətlə, dilin qayda-qanununu pozmaq dilin ruhuna xələl gətirməklə yanaşı, dilin özünəməxsusluğuna, millətin mənəviyyətinə, ədəb-ərkanına, əxlaqına, təlim və tərbiyəsinə toxunur. Hələ vaxtilə Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi (təməli – B.X.) mənziləsindədir (yerindədir – B.X.). Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdii kmi, ana dilini də sevir.

Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möh-tərəm tutmaq hər kəsə borcudur.”

Millət həm də o zaman böyük olur ki, onun hər bir nümayəndəsi ən müqəddəs kitabların təsiri altında böyüyür. Bu mənada adını unutduğum Türkiyə yazarlarından biri müsahibəsində deyirdi ki, yəhudilərin dünyada görkəmli mütəxəssislərinin olması müəyyən səbəblə bağlıdır. Bu səbəb barədə görkəmli yəhudilərdən biri türkiyəli yazara belə açıqlama vermişdir; “Yəhudilərin ona görə görkəmli alimləri olur ki, onlar müqəddəs kitablarının hər birini uşaqlıqdan oxuyurlar, dillərini öyrənirlər, sonra öyrəndikləri isə bunun üzərində qurulur, inkişaf belə də gedir. Yəni onlar özlərinə aid olan dəyərli mənbələri oxuduqdan, eyni zamanda dillərini öyrəndikdən sonra dünyaya boylanırlar və dünyaya aid tərəqqi və inkişaf hər bir yəhudinin öz dəyərlərinə verdiyi qiymətdən qaynaqlanır, həmin dəyərlər üzərində qol – qanad açır”.

Təsadüfi deyil ki, ümummilli liderimiz, ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Bizim hamımızı – azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli –mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir - ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımızdır, xalqımıza mənsub olan adət - ənənələrdir.

İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliyini qoruyub saxlasın. Dünyada, eyni zamanda assimilyasiya prosesi də var. Ancaq insanlar gərək daim öz milli – mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olsunlar. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır”.

Ümumiyyətlə, ədəb normaları ilə yanaşı, dilini qorumaq, məqamında, yerində danışmaq, dili başa bəla etməmək, doğru və ədalətli danışmaq

hər kəsin borcudur. Bu baxımdan hələ XII yüzilliyin böyük türk ədibi Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül – həqaiq” adlı fəlsəfi – didaktik poemasında yazılır:

*Dinlə, bilikli nə deyir:
Ədəblərin başı dili gözləməkdir.
Dilini bərk saxla ki, dişin qırılmasın.
Mühafizə altından çıxsa dişini qırar.
Düşünərək danışan adamın sözü sözün sağıdır.
Çox gəvəzəlik edən dil qarşısı alınmayan düşməndir.
Sözün yüyənini boş buraxma, dilini saxla.
Dilin yüyənsizliyi bir gün başa bəla olar.
Boşboğaz adam ağıllı olarmı?
Bu boşboğazlıq və yüyənsizlik çox başları yedi.*

Dil insanları birləşdirən ən güclü silahdır. İnsanları dil milli birliyə və milli bərabərliyə gətirir. Bu da dilin gücüdür desək yanılmarıq. Analoji olaraq dilin bu cəhəti barədə Mustafa Kamal Atatürkün fikirləri yerinə düşür: “Türkiyə Cumhuriyyətini quran türk xalqı, türk millətidir. Türk milləti demək, türk dili deməkdir. Türk dili türk milləti üçün yaxşı bir xəzinədir. Çünki türk milləti keçirdiyi sonsuz fəlakətlər içində əxlaqının, ənənələrinin, xatirələrinin, mənfəətlərinin, qisası, bu gün öz milliliyini qoruyan hər şeyinin dili sahəsində mühafizə olunduğunu görür. Türk dili TÜRK millətinin qəlbidir, zehnidir.

Dil millətin özüdür. Millətə məxsus olan hər bir şeyi dildə axtarıb tapmaq olar”.

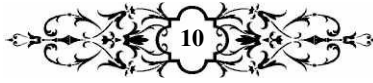
Hələ 1906-cı ildə Həsən bəy Zərdabi “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “Dil və din” məqaləsində yazırdı: “Qardaşlar, yatmaq vaxtı deyil. Ayılıb bir fikir edin, bu işlərin axırı necə olacaq? Yoxsa, həqiqət, bizim ruhumuz gedib bircə cəsədimiz qalıb. Belədə vay bizim halımıza”.

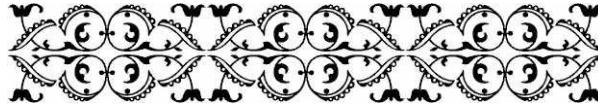
Tarix boyu dilimizin keşiyində təəssübkeşliklə dayanan ziyalılarımız olubdur. Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi statusu genişləndi. Təbii ki, Azərbaycan dili statuslu bir dildir. Azərbaycan dili barədə qəbul olunmuş fərmanlar, sərəncamlar bir daha

bunu təsdiq edir. Bu mənada dövlət dilimiz barədə qəbul olunmuş fərmanlar, sərəncamlar və dilimizin təəssübkeşi olan şair və yazıçılarımızın Azərbaycan dili ilə bağlı bir qisim yazılarını burada toplamağı özümüzə borc bildik. Azərbaycan dili ilə bağlı burada toplanmış yazıların hamısını "Azərbaycan dili antologiyası" adını qoyduq. Adını biz versək də, bu antologiyanın dəyərini istəkli oxucular verəcəkdir. İnanırıq ki, oxucular "Azərbaycan dili antologiyası" adlanan bu kitabdan dilimizlə bağlı bir çox məsələləri öyrənəcəklər.

*Buludxan Xəlilov,
filologiya elmləri doktoru, professor*

*Dövlət dilinin tətbiqi işinin
təkmilləşdirilməsi haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN FƏRMANI**

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli

sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarındanak olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişmə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışiq dili kimi fəaliyyət göstər-

məyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri - dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii mənə kamilliyi və digər amillər bu dilin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişdir.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və

orduda tam hakim mövqe tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Ana dilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şeir dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdursa, xalq şeiri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi.

XVII əsrin xalq şeirində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışığ elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışlar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə

Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübi-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. "Əkinçi"dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxılmış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sisteminə dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları "Molla Nəsrəddin" vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda birinci beynəlxalq türkoloji qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi. Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf

dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütünlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meylləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ənənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir

maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

Nəhayət, mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə taleyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adi qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə çevrildi. Həmin məsələ yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcınca əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbay-

cançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qərribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması,

dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirilsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə

yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

- *Yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görünlər və bu tapşırıqın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;*

- *Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.*

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımi səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

- *Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;*

- *Azərbaycan Respublikasında Dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaş-*

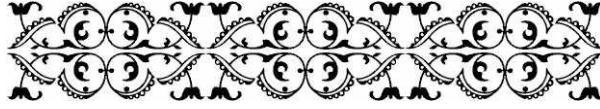
dırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən Qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

- Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

- Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının
tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “*Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında*” 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 nömrəli Fərmanının yerinə yetirilməsi məqsədilə **qərara alıram:**

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası aşağıdakı tərkibdə təsdiq edilsin:

Komissiyanın sədri

Heydər Əliyev - *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

Komissiya sədrinin müavinləri

- Ramiz Mehdiyev** - *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İcra Aparatının rəhbəri*
- Mahmud Kərimov** - *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
prezidenti*
- Anar Rzayev** - *Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri,
Milli Məclisin deputatı*

Komissiyanın üzvləri

Vasif Talıbov - *Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Milli Məclisin deputatı*

Elçin Əfəndiyev - *Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinin müavini*

Hacıbala Abutalıbov - *Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı*

Misir Mərdanov - *Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri*

Əbülfəs Qarayev - *Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm naziri*

Nizami Xudiyev - *Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin sədri, Milli Məclisin deputatı*

Yusif Hümbətov - *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Ərazi İdarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri*

Əli Həsənov - *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının İctimai-siyasi şöbəsinin müdiri*

Fatma Abdullazadə - *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Humanitar siyasət şöbəsinin müdiri*

Nizami Cəfərov - *Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü*

Bəkir Nəbiyev - *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat, dil və İncəsənət bölməsinin akademik-katibi*

Bəxtiyar Vahabzadə - *xalq şairi, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü*

Mirvarid Dilbazi - *xalq şairi*

Nəbi Xəzri - *xalq şairi*

Qabil İmamverdiyev - *xalq şairi*

Cabir Novruz - *xalq şairi*

Fikrət Qoca - *xalq şairi*

- Əkrəm Əylisli** - *xalq yazıçısı*
- Vaqif Səmədoğlu** - *xalq şairi, Milli Məclisin deputatı*
- Sabir Rüstəmxanlı** - *şair-publisist, Milli Məclisin deputatı*
- İsmayıl Vəliyev** - *“Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin baş direktoru*
- Kamal Abdullayev** - *Bakı Slavyan Universitetinin rektoru*
- Mübariz Yusifov** - *Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru*
- Ağamusa Axundov** - *Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü*
- Yaşar Qarayev** - *Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü*
- Vasim Məmmədəliyev** - *Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü*
- Məsud Mahmudov** - *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu direktorunun müavini*
- Vilayət Əliyev** - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin prorektoru*
- Tofiq Hacıyev** - *Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü*
- Yusif Seyidov** - *Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri*
- Adil Babayev** - *Azərbaycan Dillər Universitetinin kafedra müdiri*
- Samət Əlizadə** - *Bakı Dövlət Universitetinin professoru*
- Əzizə Cəfərzadə** - *Bakı Dövlət Universitetinin professoru*
- Elbrus Əzizov** - *Bakı Dövlət Universitetinin professoru*
- Rəhilə Məhərrəmova** - *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi*
- Aydın Ələkbərov** - *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi*

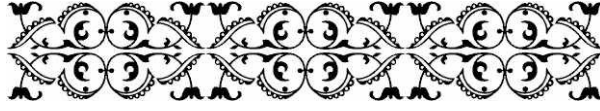
Müseyib Məmmədov - *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri*

İsmayıl Məmmədov - *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri*

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 4 iyul 2001-ci il

*Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün
təsis edilməsi haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
9 AVQUST 2001-Cİ İL TARİXLİ FƏRMANI**

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafik abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir. İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikcə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçirilmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zəngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş məkanda müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan ədibləri, alimləri, mütəfəkkirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühüm rol oynayaraq bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişlər. Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının

dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın təsəvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün mütərəqqi maarifçi ziyalıları əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrün maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdır. XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin gedişatı mövcud əlifbanı daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdır. 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni əlifba komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım idi. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalıları bu əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərsə də, optimal variantın əldə edilməsi

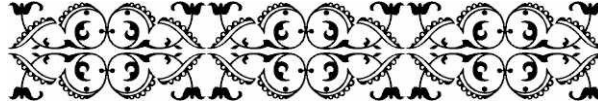
mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirdi. Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu isə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi. On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.

2. Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

I fəsil

Ümumi müddəalar

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1. 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1. 2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir.

1. 3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1. 4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1. 5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1. 6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtilə aparıla bilər.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri

3. 0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3. 0. 1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

3. 0. 2. dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3. 0. 3. dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

3. 0. 4. dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3. 0. 5. dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3. 0. 6. xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

II fəsil

Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

4. 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

4. 2. Bu Qanunun 4. 1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5. 1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5. 2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5. 3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

6. 1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır.

6. 2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

7. 1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənilir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolar, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7. 2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7. 3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etikətlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

7. 4. Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etikətlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə "Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin - şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlənməsi

10. 1. Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

10.2. Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 11. Dövlət dilinin hüquq-mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, məhkəmə icraatında və inzibati xətlər üzrə icraatda işlənməsi

11.1. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

11.2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir.

11.3. Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzarlıq dövlət dilində aparılır. "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edirsə, imkan daxilində notarius tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

11.4. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmələrdə cinayət mühakimə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

11.5. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır.

Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.6. Azərbaycan Respublikasında inzibati xətlər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətlər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

12.2. Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

12.3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Maddə 13. Dövlət dilinin normaları

13.1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər.

13.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

15.1. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

15.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

15.3. Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nikah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

16.2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də tərtib edilir.

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adında işlədilməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzarlıqla bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı

18.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək,

onun tarixən müəyyənleşmiş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

18.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

III fəsil

Yekun müddəalar

Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət Bu Qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. Bu Qanun dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

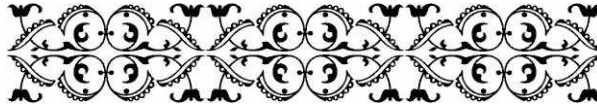
20.2. Bu Qanun qüvvəyə mindiyi gündən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli Qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.

Heydər ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNUNUN
TƏTBİQ EDİLMƏSİ BARƏDƏ AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI**

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin Qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, bir ay müddətində:

- *qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;*

- *Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin qanuna uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;*

- *həmin Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktlarının layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;*

- *həmin Qanunun 4.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanları»nın səlahiyyətlərini həyata keçirən icra*

hakimiyyəti orqanlarına dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

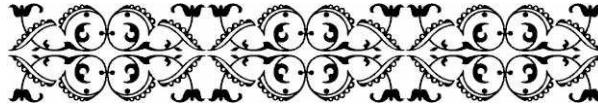
- həmin Qanunun 9-cu və 10.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müvafiq qurumun səlahiyyətlərini həyata keçirən orqana dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

- "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn məsələləri öz səlahiyyətləri daxilində həll etsin.

2. Müəyyən edilsin ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.5-ci, 13.1-ci və 13.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Dil Komissiyası həyata keçirir.

3. Bu fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 2 yanvar 2003-cü il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN

*Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi
nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında*

SƏRƏNCAMI

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyatın müxtəlif sahələrində aparılan islahatlar içərisində latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpa edilməsi böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli və "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanları ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisə olmuş və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidi bütövlükdə təmin etmişdir. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası artıq həyatımızın bütün sahələrində tam yerini tutmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin vaxtilə kiril qrafikası ilə çap olunmuş qiymətli nümunələrinin latın qrafikasında yenidən kütləvi şəkildə nəşr olunması günün ən vacib məsələlərindən biri olaraq qalır.

Dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biri sayılan ana dilinə dövlət qayğısının daha da artırılmasını təmin etmək, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin ən gözəl nümunələrini müasir dövrdə təbliğ etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə Azərbaycan dilində əvvəllər kiril qrafikasında çap olunmuş əsərlərin latın qrafikası ilə yenidən nəşrinin kütləvi şəkildə həyata keçirilməsi zərurətini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2004-cü ildə latın qrafikası ilə ilk mərhələdə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı təsdiq olunsun (siyahı əlavə olunur).

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının bütün kütləvi kitabxanalarına və orta tədris müəssisələrindəki kitabxanalara latın qrafikası ilə yenidən çap olunmuş kitabların alınması üçün zəruri vəsaitin ayrılmasını təmin etsin.

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki,

- *Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə 2005-2008-ci illərdə latın qrafikası ilə yenidən çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısını bir ay müddətində hazırlayıb təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;*

- *Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və respublikanın maliyyə qurumları ilə birlikdə müvafiq plan-qrafik tərtib edib latın qrafikası ilə yenidən nəşr olunması nəzərdə tutulan kitabların çapını təmin etsin;*

- *Azərbaycan Respublikasının aidiyyəti qurumları ilə birlikdə yenidən çapı nəzərdə tutulan kitabların mətnlərinin elektron daşıyıcıları və internet vasitələri ilə yayılmasını, latın qrafikasında Azərbaycan ədəbiyyatının virtual kitabxanasının yaradılmasını təmin etsin.*

4. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 12 yanvar 2004-cü il

Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə ilk növbədə yenidən nəşri
nəzərdə tutulan **kitabların siyahısı:**

Lüğət və ensiklopediyalar:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti
Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti
“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” ensiklopediyası
Azərbaycanca-İngiliscə lüğət
Azərbaycanca-rusca lüğət
“Ədəbiyyat və incəsənət” ensiklopediyası
İngiliscə-azərbaycanca lüğət
Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti
Rusca-azərbaycanca lüğət

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı:

Aşıq ədəbiyyatından seçmələr, 3 cildə
Atalar sözü və məsəllər
Azərbaycan dastanları, 5 cildə
Azərbaycan folkloru (*məktəblilər üçün seçmələr*)
Azərbaycan xalq ədəbiyyatından seçmələr (*qaravəllilər, xalq tamaşaları və
oyunlar*)
Azərbaycan xalq mahnıları (not yazıları ilə), 3 cildə
Azərbaycan nağılları, 5 cildə
Bayatılar
Bunu əzbərləməyə dəyər (folklor poeziyasından seçmələr)
"Əfsanə, əsatir və rəvayətlər"
"Kitabi-Dədə Qorqud", 3 cildə
"Koroğlu" dastanı, 2 cildə
"Qaçaq Nəbi" dastanı
Molla Nəsrəddin lətifələri
Tapmacalar

Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı:

Abbas Səhhət. Əsərlər, 2 cildə
Abdulla Şaiq. Əsərlər, 3 cildə

Axundov Süleyman Sani. Seçilmiş əsərlər
Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərlər, 3 cilddə
Almas İldırım. Əsərlər
Anar. Seçilmiş əsərlər
Aşıq Ələsgər. Əsərlər, 2 cilddə
"Azərbaycan şeri antologiyası (XIX əsr)
Azərbaycan şeri antologiyası" (XX əsr)
Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası, 3 cilddə
Azərbaycanın qadın şairləri antologiyası
Azəroğlu Balaş. Əsərlər
Bakıxanov Abbasqulu Ağa. Seçilmiş əsərlər
Cabbarzadə Zeynal. Əsərlər
Cabir Novruz. Əsərlər
Cəfər Cabbarlı. Əsərlər, 4 cilddə
Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərlər, 3 cilddə
"Dastani-Əhməd" Hərami
Dilbazi Mirvarid. Əsərlər
Elçin. Seçilmiş əsərlər
Əfəndiyev İlyas. Əsərlər, 3 cilddə
Əhməd Cavad. Əsərlər
Əkrəm Əylisli. Seçilmiş əsərlər
Əliağa Vahid. Əsərlər
Əli Kərim. Əsərlər
Əlibəyli Ənvər. Əsərlər
Əvhədi Marağalı. "Cami-Cəm"
Fədai. "Bəxtiyarnamə"
Fikrət Qoca. Əsərlər
Hacıbəyov Üzeyir. Əsərlər, 2 cilddə
Hadi Məhəmməd. Əsərlər, 2 cilddə
Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Əsərlər, 2 cilddə
Həbib Sahir. Əsərlər
Həmid Nitqi. Əsərlər
Həsənzadə Nəriman. Seçilmiş əsərlər
Hökumə Billuri. Əsərlər
Hüseyn Arif. Əsərlər
Hüseyn Cavid. Əsərlər, 4 cilddə
Hüseyn Mehdi. Əsərlər, 3 cilddə
Hüseynov İsa. Seçilmiş əsərlər

Xaqani Şirvani. Əsərlər
Xəlil Rza. Əsərlər, 2 cildə
Xətai Şah İsmayıl. Əsərlər, 2 cildə
İbrahimov Hüseyn. Seçilmiş əsərlər
İbrahimov Mirzə. Əsərlər, 3 cildə
İmadəddin Nəsimi. Əsərlər, 2 cildə
Kəsəmənli Nüsrət. Əsərlər
Kişvəri. Əsərlər
Klassik Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr, 3 cildə
Köçərli Firidun bəy. Əsərlər, 2 cildə
Kürçaylı Əlağa. Əsərlər
Qabil. Əsərlər
Qasımzadə Qasım. Əsərlər
Qazi Bürhanəddin. "Divan"
Qövsü Təbrizi. Əsərlər
Qul Əli. "Qisseyi-Yusif"
Qutqaşınlı İsmayıl bəy. Əsərlər
Mədinə Gülgün. Əsərlər
Məhəmməd Əmani. Əsərlər
Məhəmməd Füzuli. Əsərlər, 6 cildə
Məhsəti Gəncəvi. Əsərlər
Məlikzadə İsi. Əsərlər
Məmməd Araz. Əsərlər, 2 cildə
Məmmədخانlı Ənvər. Seçilmiş əsərlər
Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərlər, 4 cildə
Məsihi. Vərqa və Gülşai
Mikayıl Müşfiq. Əsərlər
Mir Cəlal. Əsərlər
Mirzə Ələkbər Sabir. "Hophopnamə"
Natəvan Xurşidbanu. Əsərlər
Nəbati Seyid Əbülqasim. Əsərlər
Nəbi Xəzri. Əsərlər, 2 cildə
Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərlər
Nəsirəddin Tusi. "Əxlaqi-Nasir"
Nizami Gəncəvi. Əsərlər, 7 cildə
Ordubadi Məmməd Səid. Seçilmiş əsərlər, 2 cildə
Osman Sarıvəlli. Əsərlər
Rəfibəyli Nigar. Əsərlər

Rəfiq Zəka. Əsərlər
Rəhimov Süleyman. Seçilmiş əsərlər.
Rəsul Rza. Əsərlər, 5 cildə
Rüstəmxanlı Sabir. Seçilmiş əsərlər
Sabit Rəhman. Əsərlər, 2 cildə
Saib Təbrizi. Əsərlər
Səfərli İslam. Əsərlər
Səməd Vurğun. Əsərlər, 5 cildə
Səmədəoğlu Vaqif. Seçilmiş əsərlər
Səmədəoğlu Yusif. Əsərlər
Söhrab Tahir. Seçilmiş əsərlər
Süleyman Rüstəm. Əsərlər, 5 cildə
Şəhriyar Məhəmmədhüseyn. Əsərlər, 2 cildə
Şıxlı İsmayıl. Əsərlər, 2 cildə
Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərlər, 3 cildə
Tofiq Bayram. Əsərlər
Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərlər, 2 cildə
Vaqif Molla Pənah. Əsərlər
Vazeh Mirzə Şəfi. Əsərlər
Vəliyev Əli. Seçilmiş əsərlər
Vəzirov Nəcəf bəy. Seçilmiş əsərlər
Vidadi Molla Vəli. Əsərlər
Zakir Qasım bəy. Əsərlər
Zeynal Xəlil. Əsərlər
Zərdabi Həsən bəy. "Əkinçi"

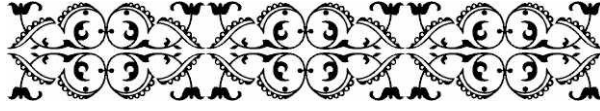
Dünya ədəbiyyatı:

Andersen Hans Kristian. "Nağıllar"
Aytmatov Çingiz. Əsərlər
Cami Əbdürrəhman. Seçilmiş əsərlər
Çexov Anton. Seçilmiş əsərlər
Dante Aligyeri. "İlahi komediya"
Defo Daniel. "Robinzon Kruzo"
Dostoyevski Fyodor. Seçilmiş əsərlər
Düma Aleksandr. Seçilmiş əsərlər
Dünya uşaq ədəbiyyatından seçmələr, 10 cildə
Ellada qəhrəmanları

Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərlər
Firdovsi Əbülqasım. "Şahnamə"
Hafiz Şirazi. Əsərlər
Homer. "İliada", "Odiseya"
Höte İohann Volfqanq. "Faust"
Hüqo Viktor. Seçilmiş əsərlər
Jül Vern. Seçilmiş əsərlər
Kəlilə və Dimnə
Lermontov Mixail. Seçilmiş əsərlər
London Cek. Seçilmiş əsərlər
Mark Tven. Seçilmiş əsərlər
Ömər Xəyyam. Rübailər
Puşkin Aleksandr. Seçilmiş əsərlər
Servantes Saavedra. Don Kixot
Sədi Şirazi. "Bustan", Gülüstan
Stivenson Robert. Seçilmiş əsərlər
Swift Conatan. "Qulliverin səyahəti"
Şekspir Uilyam. Seçilmiş əsərlər
Şiller Fridrix. Seçilmiş əsərlər
Tolstoy Lev. Seçilmiş əsərlər
Yunus İmrə. Əsərlər

*Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə
uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair
Dövlət Proqramı haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI**

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinin sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Bu dildə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır. Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstər-məsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviy-yəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti

sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Azərbaycanda müasir mətbuatın, teatrın və təhsil sisteminin təşəkkül tapması, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilçiliyinin də inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Ana dili ilə bağlı yeni-yeni dərslilər, lüğətlər və sanballı elmi tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Bu sahədə görkəmli ziyalılarımız Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının mühüm xidmətləri vardır.

Ana dilimizin tədqiqi xüsusilə ötən əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq bilavasitə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəkir Çobanzadə, Cavad Axundzadə, Xalid Səid Xocayev və digərlərinin dilimizin qrammatikasına dair bir çox tədqiqatları işıq üzü görmüşdür. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi yeni-yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

1920-ci illərdə respublikada aparılan dilçilik tədqiqatları Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mərkəzləşmişdi. Sonralar SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin və SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması ilə həmin tədqiqatlar daha sistemli və əhatəli aparılmağa başladı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunduqdan sonra Azərbaycan dilçiliyi yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1969-cu ildə müstəqil Dilçilik İnstitutunun fəaliyyətə başlaması ilə dilşünaslıq elmimizin sürətli inkişaf yolu tutaraq ardıcıl şəkildə müvəffəqiyyətlər qazanması üçün möhkəm zəmin yarandı.

Azərbaycan dilçiliyi Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və digər alimlərimizin yüksək elmi səviyyəli tədqiqatları yalnız dilşünaslığımızı yox, ümumən Azərbaycan ictimai fikrini zənginləşdirdi.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan Azərbaycan ədəbi dilinə ayrıca diqqət yetirmiş, ana dilimizin Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili kimi xüsusi maddədə göstərilməsinə nail olmuşdu. Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsi olan dil siyasətinin nəticəsidir ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin tarixi intensiv şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər yaradılmışdır. Ali məktəblər üçün yazılmış dörd cildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi 1974-cü ildə məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə milli dilçilik elminin inkişafına töhfə kimi qiymətləndirilərək respublikanın Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan dilinə və ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçilərinin əməyinə verilən qiymət və onlara göstərilən qayğı Azərbaycanın keçmiş sovet məkanında, eyni zamanda beynəlxalq elm aləmində türkologiyanın mərkəzlərindən biri kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının bu istiqamətdə yeganə "Türkologiya" jurnalı məhz Bakıda nəşr edilirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli və "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi

dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti cəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir. Küçə və meydanlardakı reklamlarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyənin də arzu-edilməz göstəricisinə çevrilmişdir.

Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən səhv fikirlərə vaxtlı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir.

Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə

cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərəçarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlamalıdır.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının layihəsini hazırlayıb 2012-ci il oktyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan Dövlət Proqramının layihəsini 2012-ci il noyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılsın.

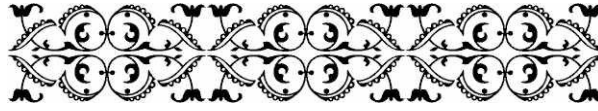

4. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılsın.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 23 may 2012-ci il

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-
texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" 23 may 2012-ci il tarixli 2236 nömrəli sərəncamının icrası ilə əlaqədar, ölkəmizdə dilçilik elmi üzrə araşdırmaların mərkəzi olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, institutda fundamental tədqiqatların, monoqrafik əsərlərin hazırlanması və nəşrinin həyata keçirilməsi, dünyanın mötəbər kitabxanalarında, əlyazma fondlarında saxlanılan ana dilimizə aid qədim mənbələrin öyrənilməsi, həmçinin lüğətçilik sahəsində indiyədək toplanmış materialların elektron bazasının yaradılması və dialektoloji ekspedisiyaların təşkilinin təmin edilməsi məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat

Fondundan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına 2 (iki) milyon manat ayrılısın.

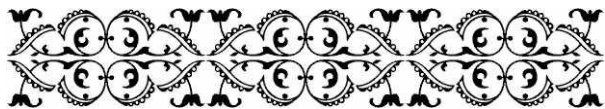
2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi bu sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan məbləğdə maliyyələşməni müəyyən olunmuş qaydada təmin etsin.

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti ayrılmış vəsaitin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən təqdim olunmuş plana əsasən aidiyyəti üzrə istifadəsinə nəzarəti təmin etsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 29 may 2012-ci il

DİLLƏ BAĞLI ATALAR SÖZLƏRİ

Acı danışan şirin söz eşitməz

* * *

Adam ağızından söz, qazan altından köz

* * *

Adam olana bir söz yetər

* * *

Adamı dindir, sonra qiymətin ver.

* * *

Adamı qılınc öldürməz, tənəli söz öldürər

* * *

Adamı söz, kababı köz yandırar

* * *

Adamın başına nə gəlsə dilindəndir.

* * *

Adamın düşməni – öz dili

* * *

Allah bir, söz bir.

* * *

Ara sözü ev yıxar.

* * *

Arpa onun yoxdusa, dadlı dilin də yoxdur?!

* * *

Aşıq sözü haqq olar.

* * *

Aşıq sözündən doymaz, lələyün gözündən.

* * *

Atalar sözü hikmətdir.

* * *

Atalar sözü Qurana girməz, amma Quran yanında gedər.

* * *

Ayağından yıxılan qalxar, dilindən yıxılan yox.

* * *

Başa dil gətirəni, el gətirə bilməz.

* * *

Başa gələn dildən gəlir.

* * *

Bir sözün min bir budağı var.

* * *

Bir sözünü beş batman balla yemək olmur.

* * *

Buğda çörəyin yoxsa, şirin dilin olsun.

* * *

Bülbülün çəkdiyi dil bəlasıdır.

* * *

Cavahirin qiyməti var, amma atalar sözünün qiyməti yoxdur.

* * *

Dadlı söz – can arzusu, dadsız söz – baş ağrısı.

* * *

Danışana dil vermir, yeriyənə yol.

* * *

Danışıklı söz dağlar aşar.

* * *

Danışmaq dananı qurda verər.

* * *

Danışmaq qızıl olsa, danışmamaq gümüştür.

* * *

Davalı söz baş yarar, doğru söz daş.

* * *

Dediyindən dönsən, el dönər səndən, dediyini tutsan, el tutar səndən.

* * *

Demədiyi sözün ağasısan, dediyin sözün qulu.

* * *

Deməsən eşitməzsən.

* * *

Deyəcəyini fikir elə, sonra söylə.

* * *

Dədələrin özü ölsə də, sözü ölməyib.

* * *

Dil adamı bəyan elər.

* * *

Dil həmişə ağrıyan dişin üstə gələr.

* * *

Dil ki var, ətdəndi; hara döndərsən dönər.

* * *

Dil sümüksüzdü, amma sümüyü sındırar.

* * *

Dil var bal – gətirər, dil var – bəla gətirər.

* * *

Dil yanılar, doğrusun deyər.

* * *

Dil yarası – il yarası.

* * *

Dildən gələn əldən gəlsə, hər fuğara padşah olar.

* * *

Dildir – nə qoruğu var, nə qaytanı.

* * *

Dili bal, işi bəla.

* * *

Dili dost, qəlbi qara, mən belə dostu neylim?

* * *

Dilim – dilim olasan, dilim.

* * *

Dilin zəkati xeyir söyləməkdir.

* * *

Dilini saxlayan başını saxlar.

* * *

Elin dilindən qurtarmaq olmaz.

* * *

Elin səsi – haqq səsidir.

* * *

Elin sözü əvvəl – axır düz olur.

* * *

Gəlin oldun, dilini çək.

* * *

Haqq söz acı olar.

* * *

Haqq söz axar suları saxlar.

* * *

Haqq söz danışanın papağı yırtıq olar.

* * *

Haqq sözdən gül iyi gələr.

* * *

Haqq sözlə axan sular durular.

* * *

Hər sözün bir məqamı (yeri) var.

* * *

Xoş sözlə ilan yuvasından çıxar.

* * *

İş əldən, söz dildən, oğul bəldən gəlməsə nə faydası.

* * *

Kamil insan kəlamından bəllidir.

* * *

Qanana bir söz yetər, qanmayana yüz oxu.

* * *

Qanmaza yumruğunu əvvəl düyünlə, sonra söz qandır.

* * *

Lalın dilini anası bilər.

* * *

Məni bir ilan çaldı, dilimi bilən çaldı.

* * *

Söz ağızdan çıxıncan sənindi.

* * *

Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.

* * *

Söz danışıqdan keçər.

* * *

Söz dediyin dəmirdir, döyüldükcə uzanar.

* * *

Söz eşitmək ədəbdəndir.

* * *

Söz gəlidi, məqamında de gəlsin.

* * *

Söz haqdan gəlir.

* * *

Söz ki var, bir ucu yalandırsa, bir ucu doğrudu.

* * *

Söz odur ki, haqqa vara.

* * *

Söz sahibi ölsə də, söz qalır.

* * *

Söz sözü çəkər.

* * *

Söz sözün söykəyidir.

* * *

Söz vaxtına çəkər.

* * *

Söz var el içində, söz var ev içində.

* * *

Söz var – gələr keçər, söz var – dələr keçər.

* * *

Söz var xalx içində, söz var xılx içində.

* * *

Söz var şahid istər, söz var şahidi özündəndi.

* * *

Sözə gələndə usta, işə gələndə xəstə.

* * *

Sözü ağızda bişir de.

* * *

Sözü at yerə, gedər yerin tapar.

* * *

Sözü deynən alana, qulağında qalana.

* * *

Sözü unamadan yiyəsini qınama.

* * *

Sözü uzadarsan, bəsdir deyərlər.

* * *

Sözü yerində söylə.

* * *

Sözün başı axırında anlanır.

* * *

Sözün bilməyən ağız başa toxmaq vurdurar.

* * *

Sözün damarı olar, çəkdikcə uzanar.

* * *

Sözün doğrusu dəmiri dələr.

* * *

Sözün doğrusunu de, atını min qaç!

* * *

Sözün doğrusunu uşaqdan xəbər al.

* * *

Sözün düzünü zarafatda deyərlər.

* * *

Sözün yaxşısı baldan dadlıdır.

* * *

Sözün yanlışlığı olar, yalanı olmaz.

* * *

Sözünü bilməyəne aşağı başda da yer yoxdu.

* * *

Şirin dil ilan yuvasından çıxardar.

* * *

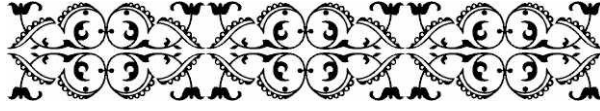
Şirin dil yüz evi yeyər, acı dil bir evi yeyə bilməz.

* * *

Şirin sözün şirin də cavabı olar.

EL MAHNILARI

Qalalı

Bu gün ayın üçüdür
De gülüm nanay, ay naninay.
Girmə bostan içidir,
Yar girmə bostan içidir.
Dodaqların bal şəkər,
Dilin badam içidir.

Qız, belin incədir, incə,
Ləblərin qönçədir, qönçə.

Dam üstədir damımız.
De gülüm nanay, ay naninay.
Qoşadır eyvanımız.
Sən ordan çıx, mən burdan
Kor olsun düşmanımız.

Sona bülüllər

Su atdım hara dəydi, sona bülüllər?
Əlim divara dəydi, sona bülüllər.
Dilim –ağzım qurusun, sona bülüllər
Nə dedim yara dəydi, sona bülüllər?

Elə yar – yar deyirlər

Heç məni demirlər
Elə bil yar deyiləm
Heç məni dindirməz.

* * *

Araz axar lilinən,
Bülbül oynar gülünən.
Səni necə ağlayım
Bu qurumuş dilinən?

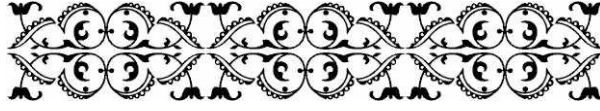
Qadan alım

Araz axır qıyqacı
Ay qız, ay qız, amandır
Budur gəlir cüt bacı
qadan alım.
Biri mənim öz yarım,
Biri başımın tacı.

Araz axar lil ilə,
Dəstə - dəstə gül ilə.
Sənlə peyman etmişik
Şirin – şirin dil ilə.

Qızıl gül oyum – oyum
Dərim sənəmə qoyum.
Yağış yağar yer doymaz
Mən səndən necə doyum?

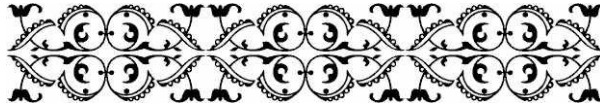

“DASTANI ƏHMƏD HƏRAMİ”dən
(XIII əsr)

Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
Yəqin qüdrətlərin biz yad edəlim.
Gəlin, ey məni bəhrini seyr edənlər,
Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər
Məanidə qılı iki biçənlər,
Dilindən daima gövhər saçanlar.
Gəlin, barı bu gün söhbət qılalım,
Məani kanının dürrün bulalım.
Onun birliyini zikr eyləyə dil,
Xatırda qalmaya zərrəcə müşkil.
Zira kim dilləri söylədən oldur,
Onun hikmətləri qullara boldur,
Onun hikmətlərinə əql irişməz.
İşinə kimsənə hərgiz qarışmaz.
Onun keyfiyyəti bulunmadı heç,
Məkanı qandadır bilinmədi heç.
Nə zahirdir o kim gözdən iralmaz,
Nə batindir o kim hərgiz görülməz.
Onun əvvəlinin önü bulunmaz,
Onun axırının sonu bulunmaz.
Nə dilim var onu şərh eyləyəm mən,

Nə bilim var ki, şərhini söyləyəm mən.
Onun dil zikrini etmək gərəkdir,
Onun doğru yolun getmək gərəkdir.
Üzüm qara, sözüm qısa, suçum bol,
Belim əyri, yolum doğru, boyum sol.
Şaşı baxdım, cüda düşdüm gər ondan,
Mənim halım necə olusər ondan.
Qova – qova könül dəryaya irdi,
Ömür keçdi, saqqalü – saç ağardı.
Əbəs yerlərdə xərc etdim yaşım mən,
Yeridir daşlara döysəm başım mən.
Həmin vardır ümidimiz səfadan,
Məgər mədət irişə Mustafadan.
Ümidimiz iki aləmdə oldur,
Onun şəfqətləri qullara boldur.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ
(1494-1556)

Yar hali – dilimi zar bilibdir, bilirəm,
Dili-zarımda nə kim var, bilibdir, bilirəm.
Yarı ağyar bilibdir ki, mənə yar olmaz,
Mən dəxi onu ki, ağyar bilibdir, bilirəm.
Zülfünü əhli – vəfa seydinə dam eyləyəli,
Məni ol damə giriftar bilibdir, bilirəm.
Mən nə hacət ki, qılam şərh ona dərdi – dilimi,
Qamu dərdi – dilimi yar bilibdir, bilirəm.
Yar həmsöhbətim olmazsa, Füzuli, nə əcəb,
Özünə söhbətimi ar bilibdir, bilirəm.

Xəlqə ağızın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.

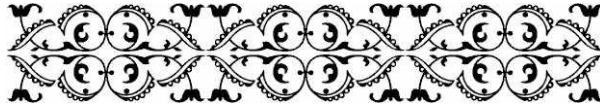
Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərər hər dəm niqabi-qeybdən rüxsar söz.

Xazini-gəncineyi-əsrardır, hər dəm çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.

Olmayan qənvəsi-bəhri-mə'rifət arif degil
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lö'löi-şəhvar-söz.

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

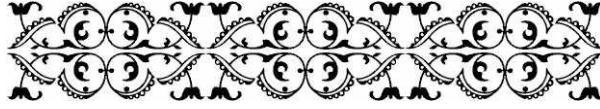

AŞIQ ÖMƏR
(1630-1707)

Ey çərxi sitəmkar dili – nalana toxunma
Hicr aləmidir, etdiyim əfqana toxunma.
Ey badi – səba uğrar isən yarə salam et
Tel qırma fəqət, zülfi – pərişana toxunma.

Ey badə, əgər yarım içərsə səni mənsiz,
Ver nəşə, fəqət nərgizi –məstanə toxunma.
Verməm sənə can, çək məndən əlin ey mələkül- mövt.
Cananıma nəzr eylədiyim cana toxunma.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV QÜDSİ
(1794-1846)

Nəsihətlər
(ixtisarla)

Rəhm edən Allahın adı ilə başlayıram

Mən nə qədər axtardımsa uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaqının gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq – dolaşlıq ibarətlərlə yazılmışdır ki, müəllimlərin özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətinidir. Bu kitablarda “Uşaqılıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir” zərbül məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarında hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır. Pis xasiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olar.

Beləliklə, hicrətdən 1252-ci il keçən bir zamanda¹ “Nəsayeh” adlı aydın və sadə anlaşılan müxtəsər bir kitab yazdım... ümid edirəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə getdikcə daha artıq təsir etsin.

---

¹ Miladi 1836-cı il

Uşaqlara üz tutub deyirəm:

Ey mənim əzizim! Sən insansan. İnsan dünyada hər şeydən üstün yaranmışdır. Görmürsənmi ki, heyvanlar o qədər böyük bədən və güc ilə insanın əlində əsirdirlər. Bu işə yaxşı bacarmaq səbəbindəndir. İnsanlar arasında hər kəs çox bilikli və iş bilən olsa, həmişə hörmətli olar. Deməli, gərək iş bilmək və yaxşılıq etmək qaydalarını o adamlardan öyrənmək lazımdır ki, onlar həyatda təcrübəli və qabiliyyətli olmuşlar. Belə adamların sözləri bizə nəsihətdir...

- *Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda səndən böyüksə ona hörmət elə ta ki, səndən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər...*

- *Hər kəsi görən zaman ona salam ver. Əgər o sənə bir söz desə ədəb və təvazülə ona cavab ver ki, hamı səni sevsin.*

- *Elə adamlarla otur – dur ki, böyükələr onları yaxşı hesab edirlər, əclaf və hərzə danışan adamlardan kənar gəz ki, sən də onlar kimi olmayasan.*

- *Heç kəsin pisliliyini başqasına söyləmə. Çünki əgər o şəxs sənə düşməndirsə bu sözləri haman adama çatdırar. Əgər dostdursa sənənin haqqında pis fikrə düşər.*

- *Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sənənin bu xasiyyətini bilsə doğru sözüənə də inanmaz.*

- *Hər kəs başqasının eybini sənə açıb desə ondan uzaq ol. Çünki o sənənin də eybini başqasına söyləyər...*

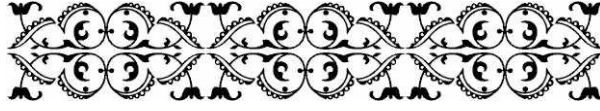
- *Hər sözə eşidən kimi inanma. Çox ehtimal o sözü deyən adamın bir qərəzi var və ya o özü işin həqiqətindən xəbərsizdir. Haman eşitdiyən sözün düzgün olduğunu başqa yerdən də öyrənməyə çalış!*

- *Söhbət zamanı başqalarının danışığına mane olma. Mümkündür hiyləgər bir şəxs səhv edib öz sirtini açsın və düşmən sənənin xeyrini deyə. Amma sən çox danışsan belə nöqsanlar sənənin tərəfindən baş verər.*

- Xalq sənin əhvalının necə olmasından tez xəbər tutmaz. Sənin öz dilindən çıxan sözlərlə onlar sənin yaxşı və ya pis halda olduğunu öyrənirlər. Belə isə dilini yaxşı saxla və deyilməsi lazım gəlməyən sözlərdən özünü çəkindir.

- Hər bir sözü desən və ya işi görsən arxayın olma ki, sən xəlvətdəsən heç kəs ondan xəbər tutmaz. Çox olar ki, o söz və ya əməlin üstü açılar, belə ki, hər pis işi görən haman cür düşünürsə də çox çəkməz rüsvay olar.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ
(1812 – 1878)

**ƏRƏBCƏ, FARSCA VƏ TÜRKCƏDƏN İBARƏT
OLAN İSLAM DİLLƏRİNİN
YAZISI ÜÇÜN YENİ ƏLİFBA**

*Mayor Mirzə Fətəli Axundzadənin əsəri.
Min iki yüz yetmiş dördüncü il hicri, səfər ayı
Oktyabr, 1857*

Mərhum atam Mirzə Məhəmməd Təqi məni səkkiz yaşında ikən məktəbə qoydu. Bir il mütəmadi məktəbə gedib əlifbanı oxudum və Qurani – məcidin son cüzündən bəzi surələri oxumağa başladım. Lakin bir hərf də tanımırdım. Birinci günlər zehnimin itiliyi sayəsində əzbərlədiyim hər bir şeyi sabahısı gün unudurdum. Nəhayət, oxumaqdan o qədər zəhləm getdi ki, təhsildən yaxamı qurtarmaq şərtilə hər cür ağır işə getməyə razı idim. Məktəbdən qaçdım və bir il azad gəzdim. Ondan sonra atam məni anamla bərabər, anamın əmisi mərhum Hacı Molla Ələsgərin yanına göndərdi. O, şəkili Səlim xandan sonra şirvanlı Mustafa xanın himayəsi altında yaşayırdı. Anam yenidən məni oxumağa məcbur etdi. Lakin mənim nifrətim həddindən artıq idi.

Üç günlərlə qaçıb orada – burada gizləndim. Axırda məni tapıb oxutmağa başladılar.

Axund Molla Ələsgər ağıllı və bilikli adam olduğundan məni çox incitmədi. O, son dərəcə yumşaq və mehribanlıqla hərfləri mənə başa salıb, höccələmək qaydasını da öyrətdi. Beləliklə, az bir müddətdə Quranın hər bir surəsini oxumağa qadir oldum və üç ay ərzində Quranı bitirdim və oxumağa nifrət hissi tamamilə məndən uzaqlaşdı. Bundan sonra “Gülüstan” kitabını və tumarları oxumağa başladım. İlahi, necə deyim ki, mən elə bir xəttə və elə hərflərə təsadüf etdim ki, sanki onların mislini əvvəllər heç görməmişdim. Mərhum Axund tədris üsulunu yaxşı bildiyi üçün, məni həm də kəlmələrlə tanış etdi. Nəhayət, mində bir adamda tayı – bərabəri tapılmayan bu müəllimin səyi və can yandırmasına baxmayaraq, mənim oxumağı öyrənməyim yenə də üç – dörd il çəkdi. Məgər belə adamların sayı çoxdurmu ki, üç – dörd il səbr edə bilsinlər? Buna görədir ki, islam tayfaları arasında hər on min nəfərdən bir nəfər savadlı adam tapılır. Qadınlar isə tamamilə savaddan məhrumdurlar. Uşaqlarımızın bir çoxu əvvəllər məktəbə həvəslə gedirlər. Lakin bir qədər oxuduqdan sonra tənqə gəlib, məktəbdən qaçırlar. Məşhur alimlərimizin çoxu ərəbcə kitablardakı ibarələri oxuyarkən, səhv buraxmaqdan əmin deyildirlər. Mollalarımızın bəziləri ancaq ona görə şöhrət tapmışlar ki, onlar ibarələri yaxşı və düzgün oxuyurlar.

Bunun nə mənası var? Nə üçün gərək biz bu kiçik iş üzərində bu qədər məəttəl olaq? Bu məəttəlçiliyin bütün səbəbi əlifbamızın nöqsanlı olmasıdır.

Birinci, əlifbamızdakı hərflərin çoxunun şəkli eynidir və onlar bir – birindən nöqtələrlə fərqlənirlər. Bəzən elə olur ki, nöqtələr öz yerində qoyulmur və ya tamamilə unudulur. Hər iki halda təzə oxumağa başlamış uşaq hərfləri müəyyən etməkdə böyük zəhmət və çətinliyə düçar olur.

İkinci, nəhvçilərin istilahında erab (hərəkə) adlanan sait hərflər sözün tərkibində yazılmır, ancaq ehtimal ilə təyin olunur. Bu vəziyyətin özü də yeni oxumağa başlayanların ən şiddətli çətinliyə düşməsinə səbəbdır.

Üçüncü, bir neçə samit və bir neçə sait hərflər bizim əlifbamızda tamamilə yoxdur, lakin dilimizdə deyilir. Samit hərflərdən biri gaf (g) hərfidir ki, “gərd”, yəni toz və “gürd”, yəni pəhləvan bu hərflər ilə yazılır. Əcəm gafı (g) olan bu hərflər ərəb kafı (k) ilə yazırlar ki, (“kərd”) (etdi) sözündə feldir. Bir də əcəm kafı ilə türk dilindəki nun (n) hərfləri arasında xüsusi bir hərflər vardır. Məsələn, “kөнül” – (كوكل) , yəni – ürək və (سنگ) – yəni sənin və bu kimi kəlmələrdə osmanlılar onu nuni – səğir adlandırlar. Bunun əvəzində də ərəb kafı “k” yazılır. Bu isə oxucunun birinci vaxtlarda səhvlər buraxmasına səbəb olur.

Sait hərflərdən, yəni hərəkələrdən a, u, i hərflərindən başqa heç birisinin şəkli əlifbamızda yoxdur. Lakin dilimizdə onun dörd qismi mövcuddur. Məsələn, “şuriş” (qiyam) kəlməsindəki bir u, türk dilində (ولدى) – yəni oldu, (ولدى) – yəni öldü, (اوزوم) – yəni üzüm. Beləliklə, burada üç cür (u) vardır ki, hər üç “şuriş” kəlməsində olan (u) – dan başqadır və bunların hər birisi oxunan zaman biri digərindən fərqləndirilməlidir.

Dördüncü, təyin olunan erablardan (hərəkələrdən) fəthə isə kəsre arasında bir səs də (e) vardır ki, dilimizdə mövcuddur. Məsələn, “mey” (şərab) və “peyda” (aşkar) kəlmələrində birinci hərflərdən sonra gələn hərflər ki, “beş” və “gec” kəlmələrində də eyni səs mövcuddur; lakin əlifbamızda bu səs yoxdur.

Xülasə, əgər düzgün diqqət yetirsəniz, biz kəlmələri hərflərin vasitəsilə deyil, bəlkə də vərdişə görə bu kəlmələrin görünüşü əsasında “Çin xalqı və qədim misirlilər kimi oxumağa qadir oluruq. Nə qədər qiymətli vaxtımız bu vərdişi öyrənmək üçün zay olur. Bununla

bərabər, dilçilərdən başqa bizə ərəbcə kitabları oxumaq və faəl – fel və eynəl – fel erablarını qavramaq istənilədiyi qədər müyəssər olmur.

Bu vəziyyət olduğu kimi qala bilməzdi. Çünki bu, həqiqətə və təbiətə müxalifdir. Heç olmazsa, islam yazısının əlifbasında 500 ildən sonra, gələcək padşahlar zamanında da olsa, bir yenilik yaratmaq lazım gəlirdi. İslahat aparmaq zəruri idi. Lakin mən əlifbanı təzələmək işində qabağa düşdüm və bütün qeyd edilən çətinlikləri aradan qaldırdım. Yeni əlifbanı oxuyarkən, görəcəyiniz kimi, onu təzələməyin səbəbi o qədər aydındır ki, izaha ehtiyac yoxdur. Ancaq bunu demək kifayətdir ki, bu yeni əlifba vasitəsilə bütün islam tayfaları az bir zaman içərisində öz dillərində oxumaq və yazmaq imkanına malik olacaqlar. Xüsusilə qadınlar ancaq bu yeni əlifba vasitəsilə savad öyrənməyə qadir olacaqlar.

Lakin bu yeniləşdirmə ancaq o zaman fayda verə bilər ki, islamın şövkət sahibi olan tacdarı və böyük bir ölkənin sahibi onu öyrənmək barədə öz hümmətini sərf etmiş olsun. Ona görə də mən bu yeni əlifbanı dövləti əliyyəyi – Osmaninin başçılarının nəzəri – diqqətinə çatdıraraq, xahiş edirəm ki, onu Cəmiyyəti – elmiyyənin məşvərət məclisində nəzərdən keçirsinlər. Əgər mənim gətirdiyim dəlillər məşvərət məclisi üzvlərinin nəzərində ağılabatan görünərsə, belə bir qərar qəbul etsinlər ki, yeni əlifba çap olunsun və islam tayfaları arasında yayılsın, məktəblərdə keçmiş əlifba ilə bir sırada onu öyrənməyə səy etsinlər.

Bu yeniləşdirmədən məqsəd, keçmiş yazı qaydalarını dəyişdirmək deyildir. Çünki bu iş çoxulu mənəələrin mövcud olması sayəsində qeyri – mümkündür. Məqsəd ancaq bundan ibarətdir ki, bu yeni əlifba da islam xalqları arasında mövcud olan müxtəlif xətlərdən biri sayılsın. Ona görə ki:

Birinci, əhalinin bəzi təbəqələri keçmiş yazının çətinliyi üzündən, maddi imkanın olmaması, uzun müddət vaxt sərf edə bilməmək

nəticəsində onu öyrənmək imkanından məhrum olduqlarına görə, bu yeni əlifba ilə savad öyrənilib öz məişət işlərini idarə edə bilsinlər;

İkinci, xarici dillərdən islam xalqları dillərinə tərcümə edilmiş bəzi kitablarda yerlərin, ölkələrin adları, tibbi istilahlər və sairə bu kimi sözlər keçmiş yazımızla aydın ifadə olunmur. Həm də lüğət kitablarımızda kəlmələrin oxunmasının üsulu köhnə əlifbamızla aydınlaşdırıla bilmir və buna görə də həmin kitablar bu yeni əlifba ilə çap edilə bilər.

Tamamilə yəqinimdir ki, bu cür yeniləşdirmə şərəfətli şəriətə zidd olmayacaq və hörmətli ruhanilərimiz də onu öyrənməyə mane olmayacaqlar. Ona görə ki, bir neçə yüz il bundan əvvəl kufi xətti dəyişdirilmişdir və ruhanilər də bu dəyişikliyə razılıq vermişlər və ümid edirəm ki, onlar bu yeni əlifbanın əski əlifba ilə yanaşı öyrənilməsinə də razılıq verəcəklər. Xüsusilə ona görə ki, bütün xalq kütlələri bu yeni əlifbadan faydalanacaqlar. Hörmətli ruhanilərimiz, heç şübhəsiz ki, indiyə qədər qaranlıq və məlumatsızlıq dənizində qərq olub, ruhani ləzzətdən məhrum qalan yazıq savadsızların halına ürəkdən yanacaqlar. Onlar bilirlər ki, bu kütlələr nə keçmişdən xəbərdardırlar, nə də gələcəyi dərk edirlər, ancaq gözləri ilə görüb, qulaqları ilə eşitdiklərini bilirlər. Buna görə də islam xalqları elmlər və sənətlər sahəsində inkişaf etməyib, gündən – günə tənəzzülə uğrayıb geridə qalırlar. Bundan başqa, müqəddəs islam dininin ardınca gedənlər savadsızlıq nəticəsində dini məsələləri bilməkdən və özlərinin şəriət vəzifələrini başa düşməkdən acizdirlər.

İngiltərə ölkəsində məşhur bir sənət vardır ki, ona stenoqrafiya deyirlər. Bu iş sürətlə yazmaq sənətidir. Bu sənətin şərtlərindən biri də odur ki, kəlmələrin hərfləri belə şəkllə malik olmalıdırlar ki, onları yazarkən qələm, kağızın üzərindən götürülmür və bir dəfə dolanmaqla onların hamısını yazıb qurtarır. Demək, təsdiq olunur ki, yazı yazarkən qələmi kağızın üzərindən götürmək bu işin gecikməsinə

səbəb olur. Keçmiş islam yazısında hərflərin çoxunun nöqtəsi vardır ki, asan oxumaq xatirinə bu nöqtələri qoymaq vacib sayılır. Lakin o nöqtələrin hər birisini qoymaq üçün qələm kağızın üzərindən götürülür. Ona görə də yeni əlifbada yazı işinin gecikməsinə aradan qaldırmaq həm də bəzi kəlmələrin biri digərinə oxşarlığını rəf etmək üçün nöqtələri tamamilə atdım və hər bir səs üçün xüsusi bir əlamət tapdım ki, onun vasitəsilə başqasından fərqlənəcəkdir. Nöqtələr aradan qaldırıldığı halda, hərflərin sayının erablar hesabına bir qədər artırılması mümkün hesab edilməlidir. Xüsusilə ona görə ki, bu işdə bütün hərflərin şəkillərinin ancaq qələm bir dəfə hərəkət etməklə yazılıb qurtaracağı nəzərdə tutulmuşdur.

Yeni əlifbada, heç bir kəlmədə erabın ehtimal ilə təyininə qətiyyən yol verilməmişdir. Onların hamısı gərək əlaqədar samit hərflərin yanında yazılsın. Erabın, yəni saitlərin yazılması hesabına sözlər bir qədər uzun nəzərə çarpacaqdır. Lakin bu işdə olan böyük faydanın yanında bunun o qədər də zərəri yoxdur. Xüsusilə ki, mətbəələr kitabları əl ilə köçürmək zəhmətini aradan qaldırmışdır.

Avropalıların dillərində yazılan kəlmələrin uzunluğu buradakından iki dəfə artıqdır. Onların bir çoxu o qədər uzundur ki, əgər onları aydın xətlə yazsalar, bir səhifə kağızın eni o kəlmələrdən birini yazmaq üçün darısqallıq elər. Erabın yazılması hesabına sözlərin yazıda uzanması müqabilində yazı üsulunu tamamilə dəyişdirmək lazımdır ki, yazıda ixtisar və asanlaşma əmələ gəlsin. Məsələn:

Birinci, hər kəsin haqqında olan ləqəbləri bir – iki kəlmədən artıq yazmamalı;

İkinci, bir mənanı və ya bir mətləbi sinonim sözlərlə və ya müxtəlif ibarələrlə təkrar etməsinlər;

Üçüncü, məktublarda özlərini və müxatəbi qayıb şəxs məqamında yazmasınlar. Çünki bu təbii vəziyyətin ziddinə və yazıda aydınlığın əleyhinə olan bir işdir. Doğrudur, belə bir dəyişiklik əvvəllər qərribə

görünəcəkdir. Lakin bu, adət şəkli aldıqdan sonra qəribəlik aradan çıxacaqdır;

Dördüncü, nəsr yazılarında qafiyəyə əhəmiyyət verməməlidirlər. Çünki qafiyə xatirinə yazılarda artıq sözlər işlənilir və vacib olmayan mənalar meydana çıxır. Bu üsul bizə ərəblərdən yadigar qalmışdır. Lakin bu aydın bir səhvdir, onu yazıda gözəllik şərtlərindən saymaq olmaz. Fəsahtli kəlam ondan ibarətdir ki, müxtəsər və aydın olsun;

Beşinci, adət edilməmiş qəliz kəlmələri işlətməkdən çəkinməlidirlər. “Tarixi – vəssaf” kitabının müəllifi Sultan Məhəmməd Olcaytunun hüzuruna daxil olub, dua söyləməyə başladı. O, duasını bitirdikdən sonra Sultan məclisdəkilərə müraciət edib buyurdu: “Bildim ki, dua edir, amma nə dediyini anlamadım”. Bu cür yazı, istər nəzmdə olsun, istərsə də nəsrə, sadəcə cəhalət əlamətidir. Bu qaydaya əməl edən yazıçılardan heç birisinin əsərləri islam ölkələrində tam şöhrət tapmamış və onlardan bir çoxu tamamilə unudulub, tərk edilmişdir;

Altıncı, qeyri – uyğun təşbihlər və mübaligələr tamamilə tərk edilməlidir. Məsələn:

(از بیم رمح فلك شكافش سپهر برین شکم برخود دز دیده)

Tərcüməsi:

Fələk deşən nizəsinin qorxusundan yüksək fələk qarnını özünə (tərəf çəkib) oğurlayıbdır.

Mirzə Mehdi xanın “Tarixi – Nadir” kitabında olduğu kimi, föhrüst əvəzinə “bəraətül – istehlal” ləfzini işlətməsinlər. Çünki bu mənasız işdir.

Yeddinci, yazını danışıq dilindən həddindən ziyadə fərqləndirməsinlər. Yəni bir neçə mətləbi bir cümlə dairəsində biri digərinin ardınca və qarışıq yazmasınlar, bəlkə də qədim zamanlarda olan katiblərin əksinə olaraq hər bir mətləbi ayrıca ifadə etsinlər ki, danışıq dilinə yaxın olsun...

**Zaqafqaziya ölkəsi baş idarəsi dəftərxanasının
direktoru Vasilkovskiyə**

*Praporşik M.F.Axundzadənin məlumat vərəqəsi
31 iyul 1843-cü il*

Mülki idarənin zati – ali rəisindən “Şərayeül – islam” kitabını rus-caya tərcümə etmək üçün alıb tanış olduqdan sonra zati – alinizə aşağıdakıları bildirmək məcburiyyətindəyəm:

Birincisi. Bu kitab ərəb dilində yazılmışdır. Onun üslubu yalnız sözlərinin mənasına görə çətin olmaqla qalmır, ruhani dildə yazılmış bu və ya bunun kimi kitabların üslubunun tamamilə xüsusi şəkli və xüsusi xassəsi vardır ki, yalnız ruhani idarənin birinci dərəcəli alimləri ondan baş çıxara bilərlər. Bu alimlər özlərini ruhani rütbəyə həsr etməklə əvvəlcədən o kitablar haqqında məlumat əldə edir və onları əvvəldən axıradək dərslərində oxuyub öyrənirlər.

İkincisi. Bu kitab dini qanunları əhatə edir. Misal üçün, gündəlik namazı qılmaq, təharət almaq, kəbin kəsmə mərasimində, ölünün dəfnində, Məkkəni və Məhəmmədin qəbrini ziyarət etdikdə icra olunan ayinlər, eləcə də çöl və dəniz heyvanlarından xörək hazırlanan vaxt riayət olunmalı təlimat və ruhanilər tərəfindən dünyəvi qanunlar adlanan, nikah əsnasında qoyulmuş şərtlər, mülk – mal bölgüsü qaydaları və s.

Adı çəkilən kitabın indiki şəkildə rus dilinə tərcüməsi zamanı öhdəmə qoyulmuş vəzifənin icra olunmamış qalmasını əsla istəmədiyimə görə hüzurunuzə ərz etməliyəm ki, əgər rəyasətə bu kitabın bütün duaları və dini mərasimi ilə birlikdə və ya onlar istisna olmaqla rus dilinə tərcüməsi lazımsa, onda gərək əvvəlcə onu ruhani

idarədə işləyən alim bir şəxs asan anlaşılan üslubda fars dilinə tərcümə etsin, yalnız bundan sonra onu rus dilinə tərcümə edə bilərəm.

Üçüncüsü. Müsəlmanların şəriət qanunlarına aid kitabları çoxdur. Onların hamısı ərəb dilində ən mürəkkəb üslubda yazılmış, həm də ruhani mərasim mülki qanunlardan ayrılmayıbdır. Buna görə də əgər rəyasətə yalnız bu sonuncular haqqında məlumat lazımdırsa, onda Tiflis axunduna müraciət edib müsəlman ruhani idarəsinin ən alim üzvləri tərəfindən o kitablardan yalnız mülki qanunlar çıxarılıb, anlaşılan üslubda fars dilinə tərcümə edilməli, mükəmməl xüsusi bir kitab tərtib edilməlidir. Onda bu heç bir çətinliyə rast gəlmədən rus dilinə tərcümə olunub hər halda əldə rəhbər tutula bilər. Belə bir kitab tərtib olunandan sonra, əlbəttə, onun həqiqətən şəriətə aid məxəzlərdən əxz edilib – edilməməsi mötəbər şəxslər tərəfindən təsdiq edilməlidir. Belə olmasa, göstərilən səbəblərə görə, hazırda müsəlmanlar arasında mövcud şəriət kitablarının heç birisi rus dilinə tərcümə zamanı qarşıya çıxan çətinliklər üzündən gözlənilən faydanı tam şəkildə verməyəcəkdir. Nəhayət, deyilənlərə onu da əlavə etməliyəm ki, ümumiyyətlə, adı çəkilən bütün bu kitablar peyğəmbərin özü və ya onun ardıcılları tərəfindən yazılmamışdır. Onlar da müxtəlif vaxtlarda müsəlman başçıları və ya ruhanilərinin ehkamı kimi müxtəlif ruhanilər və şəxslər tərəfindən kitablardan və peyğəmbərin hədislərindən və Qurandan alınıb tərtib edilmişdir.

Praporşik M.F.Axundzadə

Süavi əfəndinin məqaləsi

Xəttimizin islahı

Məlumdur ki, xəttimizin (əlifbamızın) islahı yolunda indiyə qədər bir çox şəxslər düşünmüş və onlardan bəziləri bir para təklif irəli sürmüşlər. İxtira edilən yollar dörd qisimdən ibarətdir:

Birinci qism – hərflərimizin məlum şəkillərini olduğu kimi saxlamaqla ixtira olunacaq hərəkələri onlara xas olan şəkildə sətir içərisində yazmaq.

İkinci qism – hərflərimizin məlum şəkillərini dəyişib ayırmaqla onları təxminən fransız hərflərinin halına salmaq.

Üçüncü qism – hərflərimizin şəkillərini deyildiyi kimi dəyişməklə bərabər, lazım gələn bütün hərəkə və işarələri sətir içində yazmaq.

Dördüncü qism – hərflərimizin mövcud şəkillərini dəyişib ayırmadan, hərəkələri sətir içində yazmadan, yeni oxumağa başlayanlar üçün indiyə qədər məlum olan hərəkələri işlətmək, çatışmaz görünən hərflər və hərəkətlər yerinə yeni işarələr düşünüb, onları köhnə hərəkətlərimiz kimi hərflərin üstündə yazmaqdır.

Bu dörd qisim təklifin hər birisi haqqında indiyədək yazılıb çap olunmuş kitabçalar qələm sahiblərinə məlumdur. Mən deyirəm ki, rəyimizcə dördüncü qism daha əlverişlidir. Ona görə ki, xəttimizin islahı lüzumu nədən irəli gəlsə onu islah etmək kifayətdir. Yoxsa yenidən mükəmməl bir əlifba yaratmağa iqdam olunarsa, tək bizim əlifba deyil, dünyada yaşayan hər bir qövmün əlifbasının islahı lüzumuna əsla şübhə ola bilməz.

Bizcə, lüzum belədir. Məsələn (اول) – hərfləri yan – yana yazıldıqda dörd – beş cür oxunması ehtimal olduğu kimi, yanılmağa yol verməyən nitq üçün mövcud hərəkətlərimiz kafi görünmədiyindən, bir uşaq üç – dörd il məktəbə gedir, gəlir, yenə bir qəzet alıb oxuya bil-

mir. Bir halda ki, avropalıların əlifbalarını bir neçə həftə öyrənən şagirdlər öz dillərində olan qəzetləri oxuyurlar. Beləliklə, avropalıların maarifin genişlənməsi ilə irəliləməsi və tərəqqisini, bizim isə maariflənmə sahəsində gecikib dalda qalmağımızın başlıca səbəbi əlifbalardakı bu fərq deyilmi?

Bu səbəbə görə əlifbamızın görünüşü və şəkillərini dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Mücərrəd tələffüz və dilin hərəkəti üçün xüsusi işarələrımızın olması kifayətdir. Buna görə də dördüncü qism islahı bəyə-nirik, köhnə malımız olan mədd, təşdid, cəzm, üstün, üzrə, ötrə və duraq işarələrimizi şagirdlərin ilk təlimində tətbiq edib, lazım olan əlavə işarələri də ixtira edirik. Bununla da biz əlifbamızı islah edərkən elə bir düşünülmüş yolla islah aparmalıyıq ki, yeni xəttə alışanlar neçə yüz illərdən bəri yazılmış və ya çap olunmuş kitabları oxumaqdan məhrum qalmasınlar. Bu baxımdan dəxi dördüncü qism islahı üstünlük vermək lazım gəlir. Bununla yanaşı hər bir şeyin hamıya məlum əslini itirmərik ki, hər halda bu (xətti) dəyişməkdən yaxşı və ağla batandır.

Bu barədə düşünülərsə ki, hərəkətlər sətir içərisində salınmadıqda ola bilər ki, məktub yazanlar hərflər üstünə işarə qoymaqda tənbellik etsinlər və ya onların yerini səhv salsınlar, onda yazı düz oxunmaz. Bunun da cavabı aydındır. Çünki o işarələr yalnız yeni oxumağa başlayanlar üçündür, ilk təlim üçündür. Təlimi bitirənlər üçün deyil ki, məktublarda, dəftərlərdə qeyd olunsun. Bir şagird oxumağa alışıb savadlandıqdan sonra hərəkətlərə ehtiyacı qalmaz.

Hər bir dildə belədir. Görmürsünüzmü ki, yəhudilərin əlifbasında da bizimkində olduğu kimi, hərəkətlər və işarələr vardır. Şagirdi əvvəl - əvvəl bu hərəkətlər və işarələrlə oxudurlar, sonra isə onlar məktubları və dəftərlərində bu işarələri qoymurlar.

Yunanca da belədir. Fransızca oxumağa yeni başlayanların “aqsant” deyilən işarələrə ehtiyacı var, ingiliscə isə “aqsant” əslində yoxdur.

İndi də işarələrin şəkilləri barədə. Mənim fikrimcə bunlar üçün yad şəkillər ixtira etməməli, ancaq çoxdan bəri məlumumuz olan şəkillər və işarələrdən istifadə etməliyik. Çünki bu əlverişli və ağılabatandır. Nəzərə almalı ki, ingilis əlifbası da bizim əlifbamızdakı işarələrin çoxuna möhtacdır. Belə ki, (ɔ) bizdə dörd – beş cür oxuna bildiyi kimi, ingiliscə də (o) dörd – beş cür tələffüz olunur. Biz hazırda danışıq (yazı) tərzini islah etməyi düşündüyümüz kimi, ingilislər də düşünmüşlər. Nəhayət, bəzi alimlər xüsusi işarələr ixtira etmişlər ki, əslində bu işarələr say rəqəmi şəkillərindən ibarətdir. Bir halda ki, bizim də gözümlər alışıq rəqəmlərimiz var, onda 1, 2, 3, 4, 5 kimi tanış şəkilləri işarə kimi işlətsək məqsədə çatmaq yolumuz asan olar.

Qeyd: *Birinci* – bu yazılan məqalə tərtib etməkdə olduğum “Süavi əlifba kitabçası”nın müqəddiməsindən xülasədir. Hərəkəli hərflərimiz olmadığından qəzətdə misallar verməyib, fəqət məqsədimi anladım.

İkinci – bu bəhsi kiçik bir məsələ zənn etməməli! Xəttimizin islahı maarifin genişlənməsinə əsas səbəb olduğundan millətimizin tərəqqisi bu kimi islahə istinad edir.

Üçüncüsü – bu əsas üzrə əlifba kitabçası tərtib edirəm dedikdə, xalqı bir qismə dəvət etmək məqsədini daşımıram. Əlifbanın islahı məsələsində hər kim başqa bir şey düşünüb bizə yazarsa məmnun olarıq. Bu məsələyə dair indiyə qədər yazılmış bir çox kitabçalar əlimizdə vardır. Lakin onlar naqis olduğundan qəbuluna qərar verilməmişdir.

Dördüncü – bu məsələyə dair yazılan islah təklifinin türkcəsini istanbulluların yazması lazım gəlir. Ona görə ki, kənarında

yaşayanların danışığında mədd, kəsir və sair hərəkələrdə bir – birinə bənzəmənlik vardır.

Beşinci – bu məsələyə dair bir şey yazanlar düşünməməlidirlər ki, yenidən kamil bir əlifba yaradılır. Məqsəd – mövcud xəttin kifayətləndirici dərəcəyə çatdırılması üçün yol tapmaqdır. Elə etməliyik ki, islah olunan xətti oxumağa alışanlar köhnə xəttimizi oxumaqdan məhrum qalmasınlar.

“Müxbir” qəzeti. 13 cəmədiyəl - əvvəl.
1284, №47

Nəzm və nəsr haqqında

Hər dilin təkəllümü və kitabəti qərari-mütəarif üzrə nəsr ilədir və gahi bir para məzaminin fəhmindən ziyadə ləzzətənduz və mütəəssir olmaq üçün təkəllüm və kitabət şeir ilə olur.¹ Şeir gərək laməhal² ziyadə ləzzətə və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir³. Və şeir təbaye və adata və istilaha qərib⁴ əlfaz və məzamin ilə deyiləndə ləziz və müəssir düşəcək və ləvazimatdandır hüsni-əlfaz⁵ və təşbihat⁶ və təmsilat⁷ və tövzi⁸ və təsri⁹ və sair mühəssənət.¹⁰ Əgər bunun xilafınca deyilsə, məzaci-müstəmedə¹¹ onun eşitməyindən heç bir günə təğyir hasil olmaz. Bu cəhətdəndir ki, əksər qəzəliyyat məzaci-insanidə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir.¹² Bəs məlum oldu ki, şeir əgərçi nəzm ilə olur, amma həp

---

¹ Bu cümləni bir qədər sadələşdirsək belə olar: “Dildə danışıq və yazı nəsr ilə olur, ancaq bəzən bir para mətləbin dərkindən daha çox mənəvi ləzzət almaq və təsirlənmək üçün danışıq və yazı şeir ilə olur”.

² “Laməhalə...” - Heç olmasa, yəni ona qarşı ən kiçik tələb budur ki, nəsrə görə daha çox mənəvi ləzzətə, kədər və sevincdə daha artıq emosionallığa malik olsun.

³ Yəni əgər şeirdə yuxarıda göstərilən şərtlər olmasa, o, şeir deyil, sadəcə olaraq nəzmdir, vəznə və qafiyəyə malik sözdür, ancaq şeir deyil.

⁴ “...istilaha qərib...” - Yəni şeir insanların təbiətinə, psixologiyasına, dəbdə olan adətlərə və işlənməkdə olan termin və sözlərə uyğun deyilsə, ləzzətli olur.

⁵ Hüsni-əlfaz – Sözlərin gözəlliyi, gözəl sözlərin və ifadələrin işlənməsi.

⁶ Təşbihat – Bədii elminə məxsus istilahdır, oxşatma mənasında olan “təşbih”in cəmidir.

⁷ Təmsilat – Məsəllər mənasındadır, burada canlandırmaq, şərti olaraq cansızları və heyvanları, nağıllarda olduğu kimi canlandırmaq və danışdırmaq mənasında işlədilmişdir.

⁸ Tövzi – Bir fikri başqa ifadə ilə açmaq, şərh etmək.

⁹ Təsri – Sözü pərdəsiz, eyhamsız və kinayəsiz söyləmək, açıq danışmaq.

¹⁰ Mühəssənət – sözün gözəlliyi və ifadələrin səlisliyi.

¹¹ Məzaci-müstəme – Eşidənin məzacı, təbi.

¹² Qəzəllərin əksəriyyətinin insan məzacında təsir yarada bilməməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Bu hökmü konkret şairin müəyyən qəzəlləri haqqında vermək olar, lakin ümumi şəkildə onu məqbul hesab etmək çətindir.

nəzm şeir deyil. Məsələn: bir para mətalibi sühuləti-hifz üçün və hüsni-təbyin¹ üçün nəzmlə zikr edərlər. Əlbəttə, belə nəzmlərə şeir və naziminə şair demək xətdir.

Tarixi-hicridən bu zamana qədər milləti-islam arasında bir kimsənə şeir ilə nəzmə fərq verməyib, hər nazimin adına bəpxilafi-həqq şair deyiblər. Şeir əlahiddə bir bəxşi-ilahidir² və maddəyi-qabiliyyəti-şair xudadadədir³ və təhsil və tərbiyə o maddənin ancaq inbisatına⁴ və əşarın artıq zinətinə bais olar. Belə maddə sahibləri çox nadir vücuda gəlirlər. Əhli-fürsdən ancaq Firdovsi və Nizami və Cami və Sədi və Mollayi-Rumi və Hafiz şairdirlər. Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilafi-təbiətü adət göftgu ediblər. Belə məqamlarda onların xəyalatına da şeir demək caiz deyil, ancaq mənzumati-məqbulə və pəsəndidə demək olur. Şeir dərəcə-sindən əfsəl⁵, bunlardan masəva şairlərinin hərgiz şeir maddəsi yoxdur. Ancaq sənətkarılar ki, əlfaz hifz edib şüruti-nəzmə müvafiq haman əlfazı rişteyi-nəzmə düzürlər və hərgiz nəzmlərində bir təsir yoxdur; bəlkə əksərinin nəzmlərində heç məzmunu-səhih dəxi tapılmaz və bu sənət bir belə asan zaddır ki, hər bir məktəbdən çıxan kimsənələrin əksəri fürs arasında bir az məşq etməklə əlfazı nəzmə düzməyə qadir olur və belə kimsənələrə şair demək qələtdir.

Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil⁶ və xəyalatında əsla təsir yoxdur;

---

¹ Hüsni-təbyin – İfadənin gözəlliyi.

² Bəxşi-ilahi – Allah vergisi, Allahın bağışladığı.

³ Xudadadə – Allah vergisi.

⁴ O maddənin inbisatına – O verginin (istedadın) inkişafına, artıb genişlənməsinə.

⁵ Şeir dərəcə-sindən əfsəl – Şeir səviyyə-sindən aşağıda, bunlardan savay başqalarının heç vaxt şairlik istedadı yoxdur...

Əlbəttə, M.F.Axundzadə burada da mübaliğəyə yol vermiş, öz hökmündə yanılmışdır.

⁶ Füzuli haqqında da M.F.Axundzadə yanılmışdır. Bu haqda alimlərimiz geniş izahat vermiş, böyük ədibin böyük səhvini açıb göstərmişlər.

ancaq nazimi ustaddır. Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düçar oldum ki, əlhət türk dilində onun mənzumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir məhz bu iki şəxsə¹. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır.

Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərsəyə gəlib bu fəndə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənati-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur. Məsələn: Qasım bəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükalimə edir ki, adam valeh olur və vəqayə və güzarişatı və əhvali-müasirini və ətvəri-pirü cavanı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir. Bunun xəyalatı binəzirdir. Ancaq bunun əşarını oxuyanda müstəmə inana bilir ki, şeir vaqiən ləzzətə bais olurmuş.

Lihaza,² milləti-islami şeirlə nəzmin fərqiindən vaqif və bu iki şəxsin haqqında arif etmək üçün onların mənzumatını - o miqdarda ki, dəstgir oldu,³ - bir mücəllədin içində basdırıb müntəşir edirəm. Taki, bundan sonra şeir maddəsi ilə zühura gələn vücudlara nümunə və əndazə olsun və bunların əşarını görəndən sonra bir para öz haqlarında müştəbeh olan⁴ nəzm sənətkarları şair olmadıqlarını anlayıb, bihudə özlərini zəhmətə salmaqdan və yavan nəzmlərin inşasına övqət sərf eləməkdən əl çəksinlər.

---

¹ Tarixi-hicridən Axundzadənin dövrünədək türk xalqları arasında bir çox şairlər meydana gəlmişdir. Nəsimi, Nəvai, Füzuli, Saib və onlarla başqa türkdilli şairləri unutmaq olmaz.

² Lihaza – buna görə də

³ Dəstgir oldu – ələ keçdi.

⁴ Müştəbeh olan – şübhəyə düşən, bədgüman olan.

**Köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək barədə kolonel Mirzə Fətəli
Axundzadənin keçən il əlahəzrət İran şahənsahinin
maarif nazirliyinə göndərdiyi izahatın surəti**

Köhnə islam əlifbasında qüsurlar mövcud olduğuna görə, mən həmin köhnə əlifba əsasında, nöqtələrin tamamilə atılması və saiflərin samit hərflərin yanında yazılmasını təmin edən yeni bir əlifba ixtira edərək, hicri 1280-ci (1863-cü) ildə səadət evi İstanbula getdim və onu yüksək Osmanlı dövləti başçılarının nəzərinə təqdim edib, köhnə islam yazı üsulunun dəyişdirilməsinin faydalarını onlara ərz və izah etdim.

Osmanlı Cəmiyyəti – elmiyyə məclisinin üzvləri mənim yeni əlifba layihəmi nəzərdən keçirib, bəyanatımı insafla təsdiq edərək, köhnə yazı üsulunu dəyişdirməyin faydalı bir iş olduğunu etiraf etdilər və şəriət nöqtəyi-nəzərindən də onu dəyişdirmək işinə heç bir maneə tapmadılar. Yalnız bir məsələdə çətinlik olduğunu qeyd etdilər ki, sözlərin tərkibində hərflərin bitişikliyi mənim əlifbamda da saxlanıldığına görə çap işində olan çətinliyi aradan qaldırmır. Onlar dedilər ki: “Bizim zəmanəmizdə, çap işi millət üçün zəruri olan ən mühüm məsələlərdəndir. Əgər əlifbanı dəyişdirmək lazımsa, bu dəyişiklik elə icra edilməlidir ki, onun nəticəsində çap işinin asanlaşmasına da nail olaq”.

Bu mülahizəyə görə də mənim düşündüyüm vəziyyətdə köhnə yazı üsulunu dəyişdirmək Osmanlı Cəmiyyəti-elmiyyə məclisinin üsüvlərinin xoşuna gəlmədi. Onlar xahiş etdilər ki, çap işinin asanlaşdırılması məqsədi ilə bizim sözlərimiz də bitişməyən hərflərdən tərtib olunsun, bütün nöqtələr atılsın və saiflərin hamısı samit hərflər sırasına daxil edilsin.

Doğrudan da Osmanlı Cəmiyyəti-elmiyyəsidəki alimlərin fikri mənalı və ağılabatan idi. Ona görə ki, hərflərin biri digərinə bitişməsi üzündən, hər üç dildə, yəni ərəbcə, farsca və türkcə yazdığımız zaman

Əlifbamızdakı 32 samit hərfdən hər birisinin dörd şəkli olmalıdır: başda gələn şəkil, ortada gələn şəkil, axırda gələn şəkil və ayrıca yazılan şəkil. Necə ki, aşağıdakı sözlərin yazılışından aydın olur. Məsələn, istəyirik عبد (əbd) yazaq. عين (ayn) hərfi bu sözün əvvəlindədir və bu ع şəklinə yazılır. بعد (bəd) yazmaq istəyirik, həmin hərf ortadadır və bu ب şəklinə yazılır; جمع (cəm') yazmaq istərkən yenə də həmin hərf bu dəfə sözün sonunda gəldiyi üçün ع şəklinə yazılır. Nəhayət اجماع (icma) sözünü yazarkən həmin ayn hərfi ayrıca yazıldığına görə ع şəklinə yazılır.

Beləliklə, əlifbamızdakı 32 samit hərfi dördə vurduqca 128 olur. Doqquz sait hərfi, yəni hərəkələri də onlara əlavə etsək 137 hərf olar. Belə olduqda, bizim mətbəələrin şrift qutularında 137 hərfin hər birindən külli miqdarda şrift olmalıdır ki, öz dilimizdə olan sözləri çap etməyin öhdəsindən gələ bilək. Hələ bundan əlavə, çap işində kəlmələr tərkibindəki hərflərin bitişik olması da xüsusi bir çətinlik törədir. Bu işin öhdəsindən gəlmək qeyri-mümkündür. Lakin əgər 137 hərf şəkli əvəzinə 42 hərf şəkli olarsa, bu işin asanlıığı məlumdur. Məhz bu çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün bizə elə bir əlifba ixtira etmək lazım gəlir ki, onun nəticəsində üç məqsədə çatmaq mümkün olsun. Yəni, birinci – asan oxumaq; ikinci – asan yazmaq; üçüncü – asan çap etmək. Ancaq belə olduqda köhnə əlifbanı dəyişdirmək vacib işlərdən sayıla bilər.

Mən İstanbuldan qayıtdığım tarixdə, ikinci uşağımın ölümü üzündən çox kədərli və pərişan idim. Fikrim tamamilə dağınıq idi. Ona görə də islam yazı üsulunun dəyişdirilməsinə daha əhəmiyyət verməyib sakit oturmuşdum ki, bu yaxın zamanlarda əziz qardaşım Melkum xandan bir məktub aldım. Mən onunla İstanbulda görüşüb tanış olmuşam və köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək işində onun özümlə həmfikir olduğunu görmüşdüm. O, bu məsələ haqqında bir müddət fikirləşmiş, nəhayət, köhnə əlifbanı dəyişdirmək işinə iqdam

etmiş və öz yeni əlifbasını Parisdə çap etdirib, tanış olmaq üçün mənə göndərmişdir.

Melkum xanın düşündüyü bitişməz hərflər gözəllik və yaraşlıq cəhətdən misilsizdir. Doğrudan çap işini asanlaşdırmaqdan ötrü bu hərflərdən daha gözəl bir şey təsəvvür etmək olmaz. Lakin o, çap işini asanlaşdırmaq üçün hərflərin bitişməzliyini əsas məqsəd hesab edib, iki başqa məqsəddən, yəni oxumağın asanlıqı və yazmağın asanlıqı məsələsindən diqqətini yayındırmışdır. Yəni, bir tərəfdən yeni əlifbada da nöqtələri saxlamış, digər cəhətdən hərəkələr üçün yeni şəkillər tətbiq etməmişdilər. Üçüncü isə, yazı işində hərflərin mütləq fasiləli yazılmasını üstün tutmuşdur.

Nöqtələrin qaldığı halda yazının yavaş yazılması aydındır. Çünki nöqtələri qoymaq üçün qələm hər dəfə kağızın üzərindən götürülüb təzədən qoyulmalıdır ki, bu da yazının yavaş yazılmasına səbəb olur.

Bütün saitlər samit hərflər sırasına daxil olmadıqda, oxumaq işində ən böyük çətinlik əmələ gəlir. Bəlkə də Melkum xan elə zənn edir ki, bizim köhnə əlifbanın çətinliyi ancaq hərflərin kəlmələr tərkibində bir-birilə bitməsi üzündəndir və həmin fikirlə də kəlmələrin tərkibində hərflərin aralı və bitişik olmasını ayanlaşdırmanın yeganə yolu hesab edir.

Ancaq belə deyildir. Bizim köhnə yazının çətinliyi saitlərin sözlərin tərkibində gizlənməsindədir. Yəni saitlərin samit hərflər sırasına daxil olmasındadır. Məsələn: نصر (nəsr) sözünü alaq. Birinci نصر (nəsərə) əgər mənə etibarilə qayıb kişinin təklik halında keçmiş zaman felidirsə; ikinci نصر (nüsirə) əgər məchul feldirsə; üçüncü نصر (nəsrin) əgər məsdər siğəsində əlif və lamsız fail hesab olunursa; نصر من الله (nəsrün minəllahi – kömək Allahdandır) kimi; dördüncü نصر (nəsrin) əgər bu siğədə əlif və lamsız müzafün –ileyhdirsə كمرت بزي نصر (kəmərirtü bizi nəsrin – bir kömək sahibinin yanına getdim) kimi; beşinci نصر (nəsrən) əgər əlif və lamsız məsdər siğəsindədirsə, məful hesab olunur كسعلت نصر من الله (Kəs'əältü nəsrən minəllahi – Allahdan kömək istədim) kimi. Bundan

əlavə, bu şəkildə sözün sonundakı əlifə görə o, məlum, qayıb, kişi cinsli iki şəxsin keçmiş felinin mənasını da verir. Altıncı – نصر (nəsrü) əgər məsdər siğəsində izafə edilən faildir . كذا جاء نصر الله (kəiza caə nəsrüllahi – o zaman ki, Allahın köməyi çatdı) ön qoşma qəbul etmiş kimi; yeddinci نصر (nəsrü) əgər məsdər siğəsində daxildirsə, önlük və təyin hərfidir من نصر الله كفت (kəfəztü min nəsrillahi – Allahın köməyilə qalib gəldim) kimi; səkkizinci نصر (nəsrə) əgər məsdər siğəsindədir ان (innə) (həqiqətən) isimdir. كان نصر الله لقریب (kəinnə nəsrəllahi liqəribün – həqiqətdə Allahın köməyi yaxındır) kimi; doqquzuncu - نصر (nəsr) əgər cəm kəsralidirsə, ism-faildir. Onuncu - نصر (nüssər) əgər bu siğədə sad təşdidlidirsə... və i.a.

Bütün ərəb sözləri belədir *.

Bir insan ömrü heç bir göstərici dəlil olmadan bütün bu variantları, yəni hərəkələrin hamısını əhatə etmək üçün çatışmaz. İnsanların əksəriyyəti ya hafizələrinin zəifliyi, ya da hövsələlərinin azlığı üzündən onları dərk edib yadda saxlamaq qüdrətinə və taqətinə malik olmur. Buna görə də uşaqlarımızın çoxu oxumaqdan təngə gəlib məktəbdən qaçırlar. Erab (saitlər) kəlmələrin tərkibində əks edilmədiyindən ömrümüzün ən gözəl illərini, yəni cavanlığımızı sərf və nəhvi öyrənilib təkmilləşdirmək üçün hədəf etməyə məcburuq.

* Qeyd:

Məsələn, ان (innə)-nin hökmünü tamamilə yadda saxlayan elə bir tələbə tapırlarmı ki, cümlələri oxuyarkən sözlərin hərəkəsinin tələffüzündə səhv etməsin?

ان مکسور است در ده جای اصلا نیست شك
گر نگهداری بگویم ای برادر يكبيك
بعدقول است اولاً، هم ثانيا بعدالندا
ثالثاً بعد القسم دان رابعا عندابتدا
هم در آنجا که خبر خالی نمیگردد زلام
بعد امر و نهی ودعاو ثم وكلا در کلام

ان (innə) on yerdə kəsralidir. Buna şübhə yoxdur, ey qardaş, yadda saxlasan bircə-bircə deyərəm: birinciqovldan sonra, ikinci nidadan sonra, üçüncü qəsəmdən sonra, dördüncü ibtida yanında. Həm də o yerdə ki, xəbər lamsız olmaz. Əmrdən, nəhydən, duadan, sümmə (yenə) kəlla (yenə də) sonra.

Halbuki, bu cüzi işi altı ay və ya bir ildə başa çatdırmaq olar. Buna görə də, yəni cavanlığımızı – ömrümüzün ən gözəl illərini boş yerə tələf etdiyimizdən ali və vacib bilikləri öyrənməkdən acizlik çəkir, onlardan məhrum qalırıq.

Dönə-dönə belə hallar olmuşdur ki, mən istər Qafqazda, istərsə də başqa yerlərdə ən məşhur müsəlman alimlərini imtahan məqsədi ilə ərəbcə kitab oxumağa vadar etmişəm. Onlar nə qədər çalışmışlarsa da, yenə hər səhifədə beş-altı dəfə, bəzən də on dəfə sözlərin oxunuşunda səhv buraxmışlar. Hələ indiyə qədər elə bir molla görməmişəm ki, şəriət məsələsi olan bu cümləni birinci dəfə oxuya bilsin:

كل من له الغنم فعليه الغرم (Qənimət görənlər hər bir adam cərimə də çəkməlidir). Yəni vəfat etmiş bir adamın malından qənimət, yəni miras aparən hər bir şəxs, qəramət də verməlidir. Yəni ölənlərin borcunu ödəməlidir.

Hətta sərf və nəhv qaydalarını bilmək, necə ki lazımdır, ibarələri düzgün oxumaq üçün kifayət etmir. Buna görə də biz Qurani-məcidi düzgün oxumaq üçün hərflərin üstünə və altına fəthə, kəsre və zəmmə düzməyə məcbur oluruq. Bəzi əyanlar və sərvət sahiblərindən başqa xalqın əksəriyyəti əlifbanın çətinliyi üzündən öz ana dillərində savad almaqdan belə məhrum qalır. Əgər əlifbamız asan olsaydı, sait hərflər samit hərflərin sırasında yazılısaydı, Qurani-məcidi oxumaq üçün təkcə bir ay kifayət edərdi. Yəni uşaqlar onun bir cüzvünü oxuyub bitirdikdən sonra Qurani-məcidi başdan-başa oxuya bilərdilər.

Avropalıların uşaqları iki il oxuduqdan sonra onların istilahında matematika deyilən hesab elmində çətin məsələləri həll edirlər. Lakin bizim uşaqlar bu müddətdə hələ “vəlfəcri” höccələməklə məşğul olurlar. Yazıq qadınlarımız savaddan tamamilə məhrumdurlar. Əgər əlifba asan olsaydı, qadınların əksəriyyəti savadlanardı və bundan sonra öz həmcinslərinə müəllimlik edərdi. Avropa məktəblərinin çoxunda qadınlar qızların təlim və tərbiyəsilə məşğul olurlar.

Bizim yazı üsulumuzdakı əsas çətinliyin səbəbi sait hərflərin samit hərflər sırasına daxil olmamasıdır və əsas məqsəd də onların kəlmələrin tərkibində yazılmasıdır. Çap işlərini asanlaşdırmaq üçün hərflərin aralı və bitişməz olması ikinci dərəcəli məqsəddir. Digər cəhətdən isə kəlmələrin tərkibində hərflərin mütləq aralı yazılması da yazı işi üçün böyük eyiblərdən sayılır. Məsələn, biz bunu bilməliyik ki, hər cür xəttin sol tərəfdən sağ tərəfə çəkilməsi onun sağdan-sola çəkilməsindən asandır. Kağız üzərinə səttarə qoyub, cədvəl çəkənlər bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edə bilərlər. Buna görə də yazını sağdan-sola yazan biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düşür etmişik. Lakin nə etməliyik? Təqsir bizdə deyil, təqsir bizim babalarımızda və ulu babalarımızdadır ki, yazımızı sağdan-sola icad etmişlər. Biz isə özümüzü bu üsula dəyişmək qüvvəsinə malik bilmirik. Sağdan-sola yazdığımız üçün bizə mütləq lazım gəlir ki, mürəkkəbimiz avropalıların işlətdiyi mürəkkəb kimi, su kimi, axıcı olmasın. Buna görə də mürəkkəbimiz qatı və ipək tellərinə suvaşığı olmalıdır. Bunun nəticəsində də məcbur oluruq ki, yazı yazdığımız zaman tez-tez yazıdan əl çəkib məəttəl olaq, ipək tellərini qələmin yarığından təmizləyək. Həm də biz quş lələyi ilə yazı bilmirik, qamış qələm ilə yazırıq ki, onu yonmaq da yazı yazarkən tez-tez təkrar olunur və katibi quş lələyindən xeyli artıq məəttəl edir. Eyni zamanda, biz avropalıları kimi sürətlə yazı bilmirik. Yazını yavaş yazmağa məcbur oluruq. Həm də kürsü üzərində oturub, masa üstündə yazı bilmirik; məcburuq ki, yerdə oturub belimizi əyək və yazını dizimiz üzərində yazaq. Əlbəttə, birinci vəziyyətdə oturub yazmağın ikinci vəziyyətdə oturub yazmaqdan rahat olduğu hər kəs üçün aydındır. Belə olduqda əgər biz də avropalıları kimi yazımızı aralı və bitişməz hərflərlə yazsaq, saxlanılan başqa qüsurlarla bərabər, bir səhifə kağızı yazarkən əvvəlkindən iki qat artıq vaxt sərf etməliyik.

Buradan da məlum olur ki, bizim ata-babalarımız hərfələrin bitişikliyi gecikməni aradan qaldırmaq üçün tətbiq etmişlər ki, yazı yazarkən qələm dalbadal kağızın üzərindən götürülməsin və görünür ki, məhz buna görə də kufi xəttində nöqtələr yox idi. Əgər hərfələrin yazı üsulumuzdan mütləq aralı yazılmasını qəbul etsək, o zaman məcburuq ki, biz də avropalılar kimi, soldan-sağa yazaq. Əgər belə olarsa, bütün çətinliklər aradan qalxar. Əgər belə etsək, Melkum xanın düzəltdiyi əlifba saitləri onların sırasına daxil edib, nöqtələri də atmaq şərti ilə, həm yazı, həm də çap işi üçün son dərəcədə rahat və asan bir vasitə ola bilər və mənim fikrimcə heç kəs bu həflərdən daha gözəl həflər düşünə bilməz.

Lakin görünür ki, əlifbanı bu cür dəyişdirmək, yəni avropalılar kimi yazını soldan-sağa yazmağı qəbul etmək bizim qüvvəmizdən xaricdir. Odur ki, biz elə bir əlifba yaratmalıyıq ki, onun həflərindən hər birinin ancaq bircə şəkli olsun ki, bunun nəticəsində də çap işlərimiz asanlaşmış olsun və əgər o müxtəlif şəkillər yazının sürətlə yazılması xatirinə əsl tərkibini itirmədən bir-biri ilə bitişsələr və bu bitişmə əlaməti hərfin tərkib hissəsi hesab olunmayıb, sürətlə yazmaq vasitəsi olarsa, mətləbə xələl yetirməz.

Belə olduqda çap işləri üçün Melkum xanın yaratmış olduğu həfləri qəbul edərək, nöqtələri tamamilə onlardan atırıq, həm də bu həflərin biri-digərindən aydın seçilməməsi qüsurlu da aradan qaldırıb, sait həfləri bildirmək üçün xüsusi şəkillər (həflər) yaradıb bu əlifbaya əlavə edərək və bu yol ilə də çap işindəki çətinliklərdən birdəfəlik xilas olarıq. Bundan sonra yazı işlərinə qayıdırıq və yenə də Melkum xanın çap həflərinə oxşar həflər düşünüb, bitişmə əlamətləri ilə birlikdə tətbiq edərək ki, yazı yazdığımız zaman samitlər saitlərlə, yəni erabla bitişə bilsinlər; belə olduqdan sonra آ، د، ذ، ر، ز، ژ، و (a, d, z, r, z, j, v) dən ibarət olan yeddi hərf üçün də elə şəkillər düşünməliyik ki, özlərindən sonra gələn həflərlə bitişib, qovuşmağa

qabil olsunlar. Bu yol ilə də yazı işində olan əziyyətdən də xilas ola bilərik və demək, hər üç məqsədimizə, yəni oxumağı asanlaşdırmaq, yazmağı asanlaşdırmaq və çap işini asanlaşdırmaq məqsədimizə nail ola bilərik. Əlifbamızın hərflərinin sayı da 41-ə endirilər ki, bunlardan 32-si samit, 9-cu sait hərflər, yəni erab adlanar. Yazıda yüngüllük məqsədilə təşdidə də saxlasaq, münasib düşər.

Köhnə əlifbamızı dəyişdirmək barədə mən Mirzə Fətəli Axundzadənin dövləti-əliyyəyi-İrənin Maarif Nazirliyinə göndərdiyim izahatın surəti bundan ibarətdir.

İndi isə özümün həmin fikrimi böyük Osmanlı dövlətinin vəkalət-pənah, şərəfət sahibi olan sərkar sədr-əzəmi həzrətlərinə ərz edib, xahiş edirəm ki, əvvəla göstəriş versinlər ki, mənəmin fikrimi Osmanlı Cəmiyyəti-elmiyyəsinə müzakirə edib, dəlillər əsasında ya qəbul və ya rədd etsinlər. Sonra isə onu çap etdirib yaysınlar. Əgər bu rəylərdən sonra böyük Osmanlı dövlətinin başçıları elm və maarifi yayıb inkişaf etdirmək üçün köhnə islam əlifbasını dəyişdirməyin vacib iş olması barədə həmrəy olarlarsa, o zaman bir müşavirə çağırıb, Melkum xanın özünü də oraya dəvət edərək, rəy birliyi ilə Şərq dillərini öyrənmək və yaymaq üçün lazım olan bütün şərtləri əhatə edən yeni bir əlifbanı qəbul etsinlər.

Yeni yazı üsulu üçün tətbiqi lazım gələn bəzi sərf-nəhv və imla qaydalarına gəlincə, onların hamısı mənəmin hicri 1280-ci ildə böyük Osmanlı dövlətinin başçılarına təqdim etmiş olduğum birinci kitabçamda izah edilmişdir. Bəzi məsələləri isə lazım gələrsə, ona əlavə etmək olar. Yenə də təkrar etməyə cəsarət edirəm ki, əgər yeni qayda baş tutarsa, bütün nöqtələrin atılması və bütün erabın (saitlərin) hərflər sırasına daxil edilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu iki şərt olmadan heç bir yeni dəyişiklik fayda verməyəcəkdir. Sakin nun (n)dan ibarət olan tənvinlər də yazıda və çapda görünməlidir. Yəni əgər tənvin rəf ilədirsə, qabağına zəmmə qoyulub, ardı sakin nun (n)

gətirilsin; əgər nəsb ilədirsə qabağına fəthə və əgər cərr (önlük) ilədirsə, qabağına kəsərə qoymaq yolu ilə buna nail olmalıdır. Habelə farsca və türkcə bəzi sözlərin, məsələn: گفته (demiş), بنده (qul), دیده (görmüş) və ڪ (yer) dedikdə və bunlara oxşar sözlərin sonunda gələn açıq həməzə əvəzinə ۰ (h) olmamalıdır, bəlkə də xüsusi bir şəkil düşünlümlüdür ki, sözün istər əvvəlində və axırında, istərsə də ortasında açıq həməzə yerinə həmin şəkil yazılsın.

Əgər yığıncağın iştirakçıları yazı üsulunu dəyişdirmək barədə həmfikir olsalar, o zaman çox asanlıqla bu məsələ barəsində sözdən işə keçmək olar. Məsələn, qərar qəbul etmək ki, hələlik yeni əlifbanı çap edib, ölkənin hər tərəfinə göndərsinlər və çox ucuz bir qiymətlə dövlətin təbəələrindən hər birisinə istəsə də, istəməsə də, ondan birər nüsxə versinlər. Sonra belə bir fərman verilməlidir ki, bütün müəllimlər və məktəbdarlar yeni əlifbanı uşaqlara öyrətsinlər və daha sonra Böyük Pyotr kimi məcbur etmək lazım gəlir ki, rəiyyətlərin və əsilzadələrin bütün uşaqları hökmən bu yeni üsulu öyrənsinlər. Böyük Pyotr dəxi köhnə rus əlifbasını ruhanilərin narazı olmasına baxmayaraq, dəyişdirmişdi. Ruhanilər yeni əlifba ilə oxuyub yazmaqdan imtina etdikləri zaman Böyük Pyotr onlardan əl çəkib buyurdu ki, gedin, köhnə əlifbanı sizə və sizi köhnə əlifbaya tapşırıram. Mən öz yeni üsulumu ölkəmin rəiyyətləri və əsilzadələrinin hümməti ilə həyata tətbiq edəcəyəm. Bu günə qədər belə, rus ruhaniləri kilsələrdə olan kitabları həmin köhnə rus əlifbasında yazır və oxuyurlar ki, onun da çətinliyi və şəkilləri bizim köhnə əlifbanın, demək olar ki, doğma qardaşdır. Bundan sonra isə böyük Fridrix kimi hökm edələr ki, istər şəhərlərdə və istərsə də kəndlərdə, habelə elat içində heç bir adamın ixtiyarı yoxdur ki, öz uşaqlarını doqquz yaşından 15 yaşına qədər yeni üsulda oxuyub yazmağı öyrənməkdən başqa bir işə və peşəyə qoysun. Hər bir kəndin əhalisini və hər bir köçəri tayfanı məcbur etmək

lazımdır ki, öz uşaqlarını oxudub tərbiyə etmək üçün bir nəfər müəllim saxlasınlar.

Böyük Fridrixin qanununa əsasən ölkənin müdafiəçisi və xalqın hamisi olan padşahın öz ölkəsinin təbəələrindən hər bir şəxsin uşağı üzərində həmin uşağın atası qədər ixtiyarı vardır. Buna görə də əgər padşah bu uşağı onun öz xoşbəxtliyi naminə doqquz yaşından on beş yaşına qədər ancaq yazıb oxumağı öyrənməyə məcbur edərsə, aydındır ki, bu cür məcburiyyəti zülm adlandırmaq olmaz. Əksinə, bu, məhəbbət və mehribanlıq əlamətidir ki, bizim istilahımızda ona icbari kömək deyirlər.

Elm və mərifət öyrənmək təkcə məişət və güzəranı təmin üçün lazım deyil, əksinə, insanların əxlaqını saflaşdırmaq, onların işini və rəftarını yaxşılaşdırmaq sahəsində də elm və bilik təcrübədən keçirilmiş əsas vasitələrdəndir. Avropada filosoflar meydana gəlincəyə qədər, Roma papaları xalqın elm və bilik əldə etməsinə mane olurdular. Lakin eyni zamanda, onlar keşişlər və vaizlər vasitəsilə xalqı həmişə xeyirxahlığa, xoşrəftarlığa və təmizəxlaqlı olmağa dəvət edirdilər ki, onların bu təlaşları da heç bir nəticə vermirdi. Şərəf və pozğunluq hər yerdə gündən-günə artırdı. Lakin elə ki, o ölkələrdə çap işləri ixtira olundu və xalqlar filosofların rəhbərliyi ilə papaların itaət boyunduruğunu boyunlarından atdılar, elm və bilikləri öyrənməyə başladılar, nəinki mədəni tərəqqi yoluna düşdülər, həm də Asiyaya nisbətən Avropada pozğunluq və şərəf son dərəcə azalmağa başladı. Biz müsəlmanlar isə, hicrətdən bu günə qədər minbərlərdə, məscidlərdə, camelərdə və məclislərdə ruhanilər vasitəsilə cahilləri xeyir əməllərə və yaxşı əxlaq sahibi olmağa çağırırıq. Bu xüsusda onlara cürbəcür moizələr oxuyub, nəsihətlər veririk. İndi baxaq görək, bizim moizə və nəsihətimiz onların təbiətinə nə kimi təsir bağışlamış və bizim 1286 il müddətində çəkdiyimiz zəhmətin nəticəsi nə olmuşdur? Oğrular, quldurlar və qatillər həmişə cahillər içərisindən çıxmış və

indi də çıxmaqdadır. Moizə və nəsihət vasitəsilə onların əxlaqını yaxşılaşdırmaq yolunda bizim səy və zəhmətimiz hədəyə getmiş və nəticəsiz qalmışdır. Beləliklə, sabit olur ki, behişt vədəsi verib, cəhənnəmdən qorxutmaq yolu ilə verilən nəsihətlər insanları pis əməllərdən çəkendirib, yaxşı əxlaq sahibi etmək üçün kifayətləndirici və təsirli vasitə deyildir. Bütün cahillər behişt və cəhənnəm haqqında söhbətləri eşitmişlər və bu söhbətlərə inanırlar; lakin inanmaqla bərabər, pis əməllərdən əl çəkmirlər.

O müsəlmanlar ki, Afrikada azyaşlı oğlan uşaqlarını tutub rəhmsizcəsinə axtalayır və islam ölkələrinə satırlar, habelə o şəxslər ki, bu bədbəxt uşaqları baha qiymətə satın alıb və onları bədbəxt edənləri bu çirkin əməl üçün şirnikləndirirlər, hamısı dindər, hamısı cənnət və cəhənnəmə inanan adamlardır. İndi sual olunur: əgər onlar elm və bilik sahibi olsaydılar, öz həmcinsləri haqqında bu kimi rəhmsizliyə yol verərdilərmi? Pis və çirkin əməlləri tərək etmək üçün yeganə təsirli vasitə elmdir. Bütün dünyada alimlər, ariflər və mütəfəkkirlər içərisindən bir nəfər də olsun oğru, quldur və ya qatil çıxdığını görəndə və ya eşidəndə adam tapırlarmı? Əlbəttə xeyr! Bunun səbəbi isə tamamilə aydındır. İnsan şəriət kitablarını və filosofların əsərlərini oxumağı bacardıqda, onun ağıl güzgüsü seyqəllənir və həqiqət onda görünür; hər bir yaramaz əməlin çirkinliyi onun gözünün önündə cilvələnir və belə olduğuna görə, bilikli insan ar-namus sahibi olur; pis işlərə qoşulmaqdan utanır.

Yeni yazı üsulu nəşr edildikdən sonra himayəmiz altında olan ölkələrdə mötəbər alimin sədarəti altında xüsusi bir cəmiyyət yaradıb, 10-12 nəfər alimi orada əyləşdirmək olar ki, bizə zəruri olan kitabları köhnə yazıdan təzə yazıya köçürsünlər. Kitablardan hər birisi hazır olduqda, onu çap etdirib münasib qiymətlə satmaq üçün ölkənin hər tərəfinə göndərmək olar ki, bu satış nəticəsində əldə edilən gəlirlə həm cəmiyyət üzvlərinin maaşını və həm də başqa xərcləri ödəmək müm-

kün olsun. Şübhəsiz ki, bu tədbir nəticəsində 2-3 ildən sonra cəmiyyətin gəliri çıxarıldan iki qat çox olacaqdır və belə olduqda, gəlirin çoxluğundan yığılan məbləği mətbəələrin və məktəblərin yaradılmasına və genişləndirilməsinə sərf etmək olar.

Yeni üsul tətbiq olunduqdan sonra həmin cəmiyyətdə olan alimlər köhnə sərf-nəhv qaydalarını tamamilə alt-üst edib, yeni üsula uyğun olaraq, ərəb, fars və türk dilləri üçün üç cilddən ibarət müxtəsər sərf-nəhv qaydaları yazaraq, sözlərin “fəal-feil” və “eynəl-feil”inin ixtilafını izah etməyə əsla əhəmiyyət vermədən bütün məktəblərdə onun tədrisinə başlayırlar.

Yeni üsulun tətbiqindən sonra sözlərdəki “fəal-feil” və “eynəl-feil” saitlərini ayırd etmək bütünlüklə lüğət yazanların işi olar. Onlar bu işi hazırda mövcud olan üsulun əksinə olaraq, sözlərin düzgün tələffüzünü izah etmək dəlilləri kimi deyil, sadəcə fəthə, kəsre və zəmməni əvəz edən saitləri yazmaqla təyin etməlidirlər. Yəni, bu gün lüğət yazanlar hər bir sözü şərh etdikdə, əlifbadakı qüsurlar üzündən hövsələyə sığmayan cürbəcür vasitələrə əl atmağa məcbur olurlar ki, bəlkə bunların köməyi ilə oxucu axtardığı sözün oxunuşunda səhvə yol verməsin. Məsələn: sütunavəndə ستن اوندە sözünün izahında yazırlar:

Sütunavəndə – birinci və ikinci hərfləri zəmməli, sakın nun, uzanan həməzə, fəthəli vav, əbcəd dalı və ikinci nunun sakınlığı ilə bir sütun üzərində dayanan eyvanın qabağına deyirlər.

Yeni üsul tətbiq olunduqdan sonra bu xoşagəlməyən çətinliklər tamamilə aradan qalxacaqdır. Eləcə də ölkələrin, yerlərin, kəndlərin, şəhərlərin adlarını, habelə saysız-hesabsız əcnəbi sözlərini eynilə öz dilimizə köçürməli olduğumuz üçün bundan sonra yeni üsulla çox aydın və düzgün yazı biləcəyik. Halbuki, hazırkı hərflərimizdə bu kimi adların və sözlərin düzgün yazılışı qeyri-mümkündür.

Sərf-nəhvin yeni qaydasında ancaq sözlərin sonluğu və bəzi başqa məsələlər haqqında məlumat vermək lazım gələcəkdir. Beləliklə də

müsəlman balaları və Şərq dillərini öyrənmək istəyən bütün adamlar artıq köhnə sərf-nəhv qaydalarını öyrənməyə ehtiyac hiss etməyib, böyük bir əzabdan xilas olaraq gənclik günlərini qiymətli bilikləri öyrənməyə sərf edəcəkdirlər.

Ümid edirəm ki, böyük Osmanlı dövlətinin başçıları bütün xalqın dünya və axirət səadətini təmin edən bu böyük məsələyə ciddi fikir verib razı olmayacaqlar ki, əlacı yalnız bilik və savadda olan 300 milyondan artıq islam xalqları korluq və cəhalət bəlasına həmişəlik mübtəla olaraq qalsınlar. Mən ruhanilərin bu işə mane olacaqlarını zənn etmirəm. Əgər mane olmaq istəsələr, onlar böyük Osmanlı xalqının düşmənidirlər. Bir halda ki, xalqların müxtəlif vasitələrlə tərəqqi etməyə mail olduqları göz qabağındadır, o zaman hansı bir işə iqdam etmək olar ki, xalqa onun faydası köhnə əlifbanı dəyişdirməkdən üstün ola bilsin? Dəmiryol vacibdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişdirmək ondan daha vacibdir. Teleqraf vacibdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişdirmək ondan da vacibdir. Çünki bütün işlərin əsası bilikdir; bilik isə əlifbanın asan olub-olmamasından asılıdır.

Yazımızın çətinliyi nəticəsində biz elmdən mərhum qalırıq, savad və bilik əldə etməkdən acizik. Belə bir əlac düşünmək lazımdır ki, biz də istisnasız olaraq hamımız azacıq bir səylə alman milləti kimi savadlanıb, kitab oxumağa qadir olaq. Oxumuşların sayı çox olan ölkələrdə təfəkkür sahiblərinin sayı da çox olur. Təfəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkədə isə həyatın bütün sahələrində xalq gündən-günə tərəqqi edə bilər. Biz belə bir vəziyyətə nə üçün gərək təəssüf etməyək ki, 300 milyonluq islam xalqları içərisində savad və bilik sahibi olanların sayı 2-3 milyondan artıq deyildir. Köhnə əlifbanı dəyişdirməkdən başqa bu dərdin əlacı yoxdur. Hicrətdən bu günə qədər biz həmin dərdə düçarıq, indi ki, dərdimizi anlamışıq, əlacını da tapmışıq, bəs nə üçün onun müalicəsinə başlamayaq?

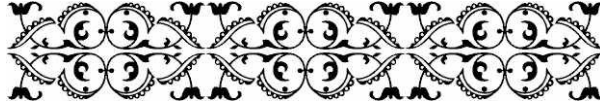
Əlifbanı dəyişdirməyin ehtimal olunan zərəri bu işin verəcəyi mənfəət müqabilində Qülzum (Qırmızı) dənizi müqabilində bir qətrə kimidir. “Əlifba dəyişildikdən sonra filan qədər kitabımız məsrəfsiz qalıb, zay olacaqdır”, - deyən ağılsızların sözüə əsla əhəmiyyət verilməməlidir. Onlar qəflətdədirlər. Bizim bu gün nə kimi kitablarımız vardır? Yəni bizdə yüksək məzmunlu, ciddi əhəmiyyətli, nəfis elmlərdən xəbər verən kitablar yoxdur. Bundan sonra inşallah bizim bu kimi kitablarımız olacaqdır. Avropa və Yengi Dünya xalqlarının malik olduğu təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat, coğrafiya, hərbi, dənizçilik, mühəndislik elmi, tarix, inşa, inzibati hüquq, iqtisad, əkinçilik, mədənsünəslıq, təbiyyat, astronomiya, heyətsünəslıq, kimya, sənaye və texnikanın müxtəlif sahələri və növlərindən bəhs edən elmi kitabların müqabilində bizim kitabların əksəriyyəti “Çehil tutı” (Qırx tutu) kitabı kimi əhəmiyyətsiz bir şeydir. Biz “Məsaibül-əbrar” üçün mü heyifsilənəcəyik və ya “Əbvabül-cinan”ın dərini çəkəcəyik?! Qoy, qiya-mət gününə qədər bizim nadanlığımıza dəlalət edən və avropalıların nəzərində bizim ağıldan naqis olmağımıza şahid sayılan bu cür əsərlər birdəfəlik itib-batsınlar. Bizdə bəzi kitablar da vardır ki, onları ya gərək öz əlimizlə odlayıb yandıraq, ya da çaylara tullayaq. O cümlədən, bizdəki qədim təbabət kitablarını göstərmək olar ki, onların varlığı üzündən yalançı təbiblərin əli ilə kürür-kürür insanlar təbi əcəlləri yetişmədən həlak olurlar. Bu gün bizim əlimizdə fiqh, təfsir və lüğət kitablarından, hesab, nücum və coğrafiyaya aid, habelə bəzi tarixi hadisələrdən bəhs edən əsərlərdən başqa bir şey yoxdur. Bu kitabları isə köhnə əlifbadan yeni əlifbaya köçürmək heç də çətin bir iş deyildir.

Mirzə Fətəli Axundzadə

1870-ci il, yanvar ayı, Tiflis şəhəri

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ (1842-1907)

İttihadi - lisan¹

Hər tayfa elm təhsil edən vaxtda lazımdır ki, öz dilini və dinini bərk saxlasın. Həqiqət, elm təhsil etməyi başlayan tayfa qaranlıq otağın qapısını açıb çölə çıxan kimidir ki, bu zaman günün işığı onun gözlərini nurlandırmaqdan başqa, otağın da içinə daxil olub orada olan şeyləri artıq işıqlandırıb bir qeyri – surətə salır. Belədə insanın rəyi də təğyir tapa bilir və əgər din bizim avam mollalar deyən kimi olsa ki, hər bir tərəfdən götürdüyümüz adətləri də dinə qarışdırıblar, o vaxtda belə din ağıl ilə düz gəlmədiyinə bərbad olur. Ona görə lazımdır ki, mətləb əsil din üstə olsun. Əsil din işıqdan qorxmaz. Hətta dəxi artıq işıqlanıb şəfəqi dəxi uzağa gedər. Pəs elm təhsil etməkdən din əldən getməz. Bəşərti ki, din əsil din ola. Vay elmsiz, qeyri tayfalara qarışanların gününə ki, zikr olan hala düşəndə dayaqsız uyuq kimi olduqlarına, bir bərk küləyə bənddirlər ki, onları aparıb qeyri tayfalara qarışdırırsın. Dil bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalar ilə gediş – gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişildi, təzə sözlərin qədəri yoxdur, xeyri var. Çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olurlar. Amma bəşərti ki, tayfa birdən bu yola düşüb getsin. Elə ki, tayfa özü tərpənmədi, tək bir adam o yola düşdü, onların dili günü –

---

¹ Dil biliyi

gündən o tayfanın dilindən artıcaq aralandığına, bu tək yol gedənlər bir – bir lap aralanıb qeyri tayfalara qarışa bilərlər. Odur ki, elm təhsil etmək ana dilində olanda tərəqqi etməyə səbəb olar və bu alətlər, yəni kitablar, məktəblər, qəzetlər və qeyrə ana dilində olduğuna tayfanın birdən tərپənməyinə səbəb olurlar və tək – tək kənara gedən az olur və ya heç olmur.

Biz Rusiya dövlətinə tabe olan müsəlmanların hamısı türkdürlər. Bizim əsil dilimiz türk dilidir. Amma bu dil ayrı – ayrı yerlərdə cari olduğuna hər tərəfdə bir qeyri cür şivəyə düşüb, qeyrilərdən aralanıb, əlbəttə, zikr olan qayda ilə bu türk tayfaları elm təhsil etməyə başlayıb, yəni qaranlıq otaqdan çölə çıxıb tərəqqi yoluna düşəndə bir – birindən dəxi artıq uzaqlaşacaqdırlar. Belədə bir az vaxtdan sonra onlar bir – birinin nə ki danışığını, hətta yazdığını da anlaya bilməyəcəkdirlər. Heç insafdırmı ki, biz türklər bir dildə, bir dində ola – ola bir – birimizdən aralanıb artıq gücdən düşməyimizə səbəb olaq. Ona görə bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən ittihadı – lisan dalıncan olub bir ümumi dil bina edib, bu ümumi dildə yazıb – oxuyaq ki, vaxtilə o dil hamının yazıb – oxumaq dili olsun. Belədə Rusiyada olan türk tayfaları getdikcən bir – birilərinə artıq yavuqlaşib, birləşməkdən artıq da güclənib tərəqqi etməyə qadir olurlar və qardaşlıqları dəxi möhkəm olur.

Bu halda bizim türk dilində Bağçasarayda çıxan “Tərcüman”¹ qəzeti və Peterburqda çıxan “Nur”² qəzeti bu ümumi dil üstə bəhs edirlər. “Tərcüman” 30 ildir çıxır. Bu 30 ilin müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri qəzeti olmadığına görə onu aparıb oxuyublar.

---

¹ “Tərcüman” (“Переводчик”) qəzeti 1883-cü ildən başlayaraq Bağçasarayda İsmayıl bəy Qasprinski tərəfindən nəşr və redaktə edilməyə başlamışdır. Həftəlik ədəbiyyat, siyasi, ictimai və beynəlxalq həyat məsələlərinə həsr edilmiş “Tərcüman” qəzeti 1904-cü ilə qədər həm tatar və həm də “Переводчик” adı ilə rus dilində çap edilmişdir. 1905-ci ildən başlayaraq qəzet “Tərcüman” başlığı ilə yalnız tatar dilində çap edilirdi. “Tərcüman” qəzeti yalnız Krım tatarlarının deyil, həm də başqa müsəlmanların həyatına dair də materiallar dərc edirdi.

² “Nur” – XIX əsrin axırlarında məşhur islam ilahiyatçılarından İmam Müdərriş Ətaulla Bayazitov tərəfindən Peterburqda tatar dilində nəşr olunan qəzetdir. Maarifçiliyə dair bir sıra məqalələr dərc etməsinə baxmayaraq, əsasən dini mahiyyət daşımışdır.

Odur ki, bəradərimiz İsmayıl bəy istəyir ki, “Tərcüman”ın dili ümumi dil olsun. Amma axund Bayezitov “Nur” qəzetini tatar şivəsində çıxarır və hər türk tayfası qəzetinin öz şivəsində çıxmağını istəyir.

Çünki biz Rusiyada olan türk tayfaları üçün ümumi dil işlətmək vacibtdandır və bu halda belə ümumi dil bina etmək çox çətinidir. Ona görə məsləhətdir ki, hər tayfa öz xeyrini gözləyib bir az vaxt artıq zəhmət qəbul edib uşaqlarına təlimi – ülum edəndə qeyri – türk şivələrini də yaddan çıxarmasın ki, bu uşaqlar gələcəkdə öz din qardaşlarını dəxi yaxşı tanıyıb onlar ilə dəxi artıq yavuqlaşıb həqiqi qardaş olmaqdan ötrü özləri üçün bir ümumi dil də bina etsinlər.

Bizim qafqazlı qardaşlarımızdan gələcəkdə ümumi dil məqdur olmağını gözləyib, təvəqqe olunur ki, bu halda qəzeti camaat oxumaq üçün yazanda camaatın ana dilində yazsınlar ki, onları hər dəst – xətti olan oxuyub anlaya bilsin və fars sözlərini bəqədri – məqdur az yazsınlar. Həqiqət biz, ələlxüsus bizim bəzi müxbirlərimiz, mollalarımız yazdığı türk dili deyil, bir qeyri, nə türk və nə fars dilidir ki, hər kəs özünün artıq oxumağını göstərmək istəyir. İnsanın şərəfətinin bir dəlili də nitqdir. Lazımdır ki, hər kəs elə danışsın, elə yazsın ki, onu mümkün mərtəbə avam da başa düşsün¹. Belədə qəzetə yazanlar gərək yaddan çıxarmasınlar ki, qəzet oxuyanların çoxu, ələlxüsus bizim məmləkətdə avamdır, öz türk şivəsindən başqa dil bilməyirlər və cümlə qəzetlərimizin idarələrindən təvəqqe olunur ki, qeyri müsəlman tayfalarının şivələrində çap olunan mətləblərin ora – burasını bir dərəcə bizim şivə ilə düzəldib sonra çap etsinlər ki, onları oxuyanlar anlaya bilsinlər. Həqiqət, qəzet camaat üçündür. Camaat qəzet üçün deyildir.

“Həyat” qəzeti, 11 yanvar 1906-cı il, №9

---

¹ “Avam” dedikdə Zərdabi əsasən savadsız və azsavadlı əhalini nəzərdə tuturdu.

Dil və din

Bizim zəmanəmiz elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər tayfaya vacibdir ki, zindəganlıq davasında heç olmasa özünü saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın beli sınan kimidir. İkisi də gedəndə tayfa qeyri tayfalara qarışır, mürur ilə yox olur. Çünki dil və məzhəb tayfanın ruhu olan kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən bircə nəş, yəni cəmdək qalır və bu cəmdək mürur ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və məzhəbsiz tayfa da gərək mürur ilə yox olsun. Pəs hər tayfa elm təhsil edən vaxtda gərək öz dilində və öz din və məzhəbində tərəqqi eləsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz.

Bu axır zamanacan biz Rusiyaya tabe olan müsəlmanların işi çox yaman idi. Bir tərəfdən də elm təhsil etmək yolu bağlanmış idi. Çünki bizim öz milləti məktəbxanalarımız yox idi ki, orada öz dilimizdə, öz məzhəbimizdə elm təhsil etmək olaydı və dövlət tərəfindən açılan məktəblərdə rus keşişlərindən misyonerlik edənlərin məsləhəti ilə bizim dilimizi və adabi – şəriəti oxutmağı qadağan etmişdilər. Odur ki, bu məktəblərə gedən müsəlman çox az idi və olmayan kimi idi, həqiqət, o zaman biz müsəlmanlar üçün çox yaman keçirdi. Bir tərəfdən zindəganlıq davası və bir tərəfdən dövlət tərəfindən açılan məktəbxanalara gedib dil və məzhəbdən əl çəkməklə zindəganlıq davasından qaçıb qurtarmaq olmaz. Ondən xilas olmaq istəyən gərək dünyadan əl çəkib çəkilib bir güşədə otursun, bu da ki, olmaz və olmayanda onun var – yoxu mürur ilə əldən çıxacaq. Elm təhsil etmək ilə ondan ağıllı olanlar onları cürbəcür hiylə, fəndlər ilə onun əlindən alıb, onu

tez və ya gec müflis və möhtac edəcəklər və bir tərəfdən də dövlət açdığı məktəblər ki, oralarda elm təhsil edən dil və məzhəbdən gərək əl çəkəydi. Belədə biz müsəlmanlar iki dəryanın arasında duran gəmiydik ki, hər tərəfə meyil etsək, yığılıb qərq olası idik.

İndi Allaha şükür olsun ki, keçən ildən bizim rəhmli padşahımız hökm edibdir ki, Rusiyaya tabe olan tayfalar öz uşaqlarını öz məktəbxanalarında, öz dillərində oxuda bilərlər və onlar padşahlıq məktəblərində oxuyanda onların öz dillərini və adabi – məzhəblərini də onlara oxutsunlar.

Əgər ki, bu hökm sadir olandan bir iləcən keçibdir, amma heç bir xəbər yoxdur ki, filan yerin müsəlmanları bir belə məktəb açıblar. Bucağacan biz müsəlmanlar deyirdik ki, məktəbxanalarda bizim uşaqlarımızı öz dilimizdə oxutmağa qoymayırlar. Ona görə bizlər də onları oxutmayırıq. Bəs indi nə üçün məktəbxanalara açmayırıq, uşaqlarımızı oxutmayırıq ki, biz istədiyimiz ixtiyarı bizə veriblər? Bizim ilə zindəganlıq davası edənlər iti qılıncı götürüb, bizim üstümüzdə düşüb, hər bir nicat yolunu bağlayırlar. Karxanalar hamısı xaricilərin əlində, sənət də onlarda. Alış – verişdi yenə bədəstur. Hətta bədbəxt müsəlman fəhlələrinə də xaricilərə verilən məbləğin yarısını verirlər ki, sən oxumamısan, fəhləliyə qabiliyyətin yoxdur. Bəs haçan biz gözlərimizi açıb bunları görəcəyik və bunlara bir çarə edəcəyik!

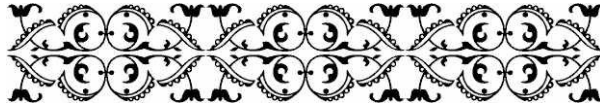
Padşahlıq məktəbxanalarında bizim uşaqlarımıza öz dillərini və adabi – şəriəti oxutmağa izin veriblər. Ona görə o məktəbxanaların hakimi bu yeni keçən baharda yazmışdı ki, müsəlmanlar öz uşaqlarını oxutmaqdan ötrü proqram qayırsınlar ki, onlara nə oxutsunlar və necə oxutsunlar? Amma buna bir cavab verilmədi. Odur ki, ilin başında bizdən bixəbər məktəblərin hakimi öz tərəfindən bizim dilimizi və adabi – şəriəti oxutmaq üçün müəllimlər təyin edib və bu halda onlar nə oxudurlar və necə oxudurlar, biz bilmirik. Bəs biz qonşularımıza qoşulub bu ixtiyarları istəyəndə nə üçün istəyirdik və qonşularımız o

ixtiyarlardan n f b rdar olub dəxi artıq elm təhsil etm yind n bizlərə bir xeyir olacaqmı?

Qardaşlar, yatmaq vaxtı deyil. Ayılıb bir fikir edin, bu işlərin axını necə olacaq? Yoxsa, həqiqət, bizim ruhumuz gedib bircə c s dimiz qalıb. Belədə vay bizim halımıza.

“Həyat” qəzeti, 6 yanvar 1906-cı il, №5

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLI
(1846-1931)

Hər gün bir az

Bu dəfə dilimizdən danışacağıız. Rusiyada yaşayan müsəlmanların çoxusu türk və tatar qövminə mütəəlliqidir. Türk dili ki, bu qövmələr danışrlar, ümdə iki qismə bölünür.

Biri şərq, biri qərbi. Şərqi türkcəsi cığatay dilidir ki, onun ilə Qazan türkcəsinin arasında fərq pək azdır. Hər ikisi bir dildir, bir ləhcədir. Ancaq aralarında bəzi kəlmələrin tələffüzə cüzi fərqi var. İsim və fellərin elalı isə ümumi olaraq hər iki ləhcədə birdir. Arada olan təfavüt o qədər cüzidir ki, ləhcənin birini danışan adam ömründə birinci dəfə olaraq ismi və feli o biri ləhcənin tələffüzü ilə eşidəndə o dəqiqə anlayır və heç bir çətinlik çəkmir.

Qərbi türkcə Osmanlı ilə Azərbaycan türkcəsidir. Osmanlı türkcəsilə Azərbaycan türkcəsinin arasında demək olur ki, heç fərq yoxdur.

Vaqiən bir Tiflis türkü “getmək” feilinin zamani – halda və müf-rədi – qayıb siğəsində “gedir” deyir. Halanki İstanbul türkü “gediri” deyir. Cəmi – qayıb siğəsində həmin feildən və yenə zamani – halda tiflisli “gedirik” deyir ki, bunun əvəzində istanbullu “gediriz” və təbrizli “gedirux” deyirlər.

İndi biz “gedir” və “gedirik”-i Azərbaycan dili hesab edib, bunlardan fərqli olan tələffüzləri Azərbaycan dilinin xaricində hesab etsək, istanbullunun “gediyor” və “gediyoruz”-u ilə bərabər marağalının “gediri” və təbrizlinin “gedirux”-unu dəxi Azərbaycan dilinin xaricində hesab etməli olacağız ki, burası namümkündür. Çün Təbriz ki, Azərbaycanın paytaxtı və Marağa ki, paytaxta çox yaxındır, biz nə dəlil ilə bunları Azərbaycandan çıxarıb, Tiflisi Azərbaycana daxil edək? Halbuki rəsmi dildə nə İran vaxtlarında və nə rus zamanında heç vaxt Tiflis Azərbaycana cüz hesab olunmamışdır.

Vəsi ölkələr içində nəşr olunan dildə bəzi kəlmələrin və bəzi hərflərin məxrəcində və isimlərin bəzi siğələrincə labüdən fərq olur ki, ona ruslar “qovor”, fransızlar “dialekt” və almanlar “mondart” deyirlər. Bu təfavütlər dilin birliyini nəqz etməzlər. Dilin bir olub – olmamasının açıq dəlili var. İki yer var ki, Şəkk varid olur. Görək bunların dili birdir, ya yox. Məsələn: Trabzon ilə Tiflis. Tiflisdə trabzonlu türk hər vaxt bulunur tiflisli ilə trabzonlunu bir – biri ilə danışdırın. Əgər biri – birinin danışdığını tamamilə anladılar, biliniz ki, dilləri birdir.

Bəli, bizim Azərbaycan türkcəmiz ilə Osmanlı türkcəsi bir dildir. Necə ki, məsələn, Pskov quberniyasının ruscası ilə Peterburq quberniyasınınkı biridir. Necə ki Vyana almancası ilə Riqa almancası birdir. Onlarda da şivə və tələffüz fərqi var ki, bu fərqi kimsə dilin vəhdətinə mane hesab etməz.

Bizim Azərbaycan dilimizin eyni olan Osmanlı dili ədəbiyyatının sərvəti sayəsində Qazan və Çığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlarımız arasında da ədəbi dili, kitab dili, maarif və diyanət dili olmuşdur. O tərəflərdə üləma silki – cəlilindən və ya sadə maarifməndandan olsun, kamallı və tərbiyəli müsəlman mütləq osmanlıca oxur, yazar. Əsasına baxılırsa, Qazan və İstanbul türkcələri də bir dildir, iki deyildir ki, bu xüsusda Avropa şərqşünaslarının hamısı mötəqiddirlər.

Bizə rus müsəlmanları ilə ümumi bir dil lazımdır? Bu dil hansı dil olmalıdır? Həmd olsun bu sualları verməyə lüzumun vaxtı keçmişdir. Çün ümumi dilimiz var ki, hamı istemal edir.

Peterburqda nəşr olunan “Mirat”-ın ki, ənqərib başqa şəşəə ilə mətbuat aləmini bənzəyəcəyini Allahın inayətindən gözlətiyoruz.

Bağçasarayda nəşr olunub, istiqamət və mətanətini ömrünün üçüncü dəhəsinə (on illiyinə) girməklə felən sabit edən arxadaşımız “Tərcüman”-ın və millətin mühəqqər və növzuhar xadimi olan “Şərqi – Rus”-un dili bir dildir ki, ən ortalarına, içlərinə qədər hamı türk və tatarlar oxuyub və söyləyirlər.

Bu dil osmanlı dilidir ki, azərbaycancanın eynidir. Bu dil azərbaycancadır ki, osmanlıcının eynidir. Azərbaycan osmanlısıdır və ya osmani azərbaycanlısıdır. Bir sözlə, türkcədir. Bu türkcəni bir az intizamla işlətsək, az vaxtda gözəl ümumi bir dil olur ki, rusca, ingiliscə, ərəbcə kimi insanların fikir alveri üçün mükəmməl bir alət olur. Ən vacib şey fellərin və isimlərin siğələrini səhih bir qayda ilə həmişə bilatəğyir bir şəkil və surətdə istemal etməkdir.

Dili bir eyləyən bu siğələrin ittihadıdır. Qaidəyi – nəhviyyə isə onun bizə, yəni dili işlətmək üçün qayda vəz edənlərə ehtiyacı yoxdur. Çün Qazandan İstanbula qədər qələmlə ya dil ilə türklər onsuz da cümlələri bir qaidəyi – müntəzimə ilə yazıb, söyləyirlər. Bu siğələri mütləq Osmanlı məktəblərində dərs verilən şəkildə yazmalıyıq. Ancaq bir istisna lazımdır və vacibdir. Yazılan dildə gərək danışılın da. Xüsusi münhəsirən ədəbi dilimizdə teatr inşaatı yazmalıyıq ki, yazdıqlarımız müsəlman olan hamı rus şəhərlərində oynaya bilsinlər ki, ancaq bu surətdə öz əməyi ilə yaşaya bilən teatr müsənniflərimiz və artistlərimiz ola bilər ki, bu da həmişə təcəddüdə olması lazım olan teatr ədəbiyyatımızın və ömürlərini teatr sənətinə sərf edəcək artistlərimizin vücuda gəlib icrayı – sənət etmələri üçün lazımdır.

Osmanlı kitablarında hal siğələrində (r)-dan əvvəl (yo)-dan ibarət bir heca artırırlar. Yəni (mirəvəd) mənasında bizim kimi sadə (gedir) deyəcəklərinə (gediyor) deyirlər ki, burası iki tərəfdən tələffüzü ağır və çox nəhəmvar edir.

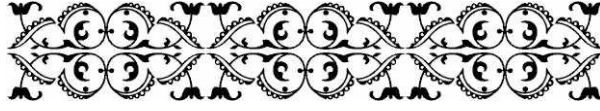
Əvvələn, (yo) hecasını məna üçün heç lüzumu olmadığı halda, fel siğələrində ki, çox tələffüz olunan şeylərdirlər demək ağır yük olur. İkinci, bu (yo)-dakı hərəkə rusca (qlasnaya), fransızca (vovil) təşgildir və bu (yo)-da siğə əlamətidir. Türk dilində qaidəyi – küliyyə var. Siğə əlamətlərində olan hərəkə və qlasnilər əsl kəlmələrdə olan hərəkə və qlasniyə tabe olurlar. Xəfiflər isə xəfif, səğillər isə səğil olurlar.

Məsələn: “Getmək”-in əsil hərəkəsi ki, kəsəyi – müftiuhədən ibarətdir xəfifdir. Ona görə ki, siğə üçün buna əlavə olunacaq hərəkə də xəfif olmalıdır.

Halanki (yo)-dakı hərəkəsi məqəblin hərəkəsinə tabe olmayıb, səğilliyində qalır ki, bu ümum türklərin tələffüzünə müğayirdir. Amma həmd olsun bu (yo) istisnası ancaq İstanbul şəhərində müsətəməldir. Ondən başqa yerlərdə (yo) işlətməzlər. Lihaza (bununla belə) hal siğələrindən bu (yo)-nu atıb, “gediyor” yerinə sadə “gedir”, “qaçıyor” yerinə sadə “qaçır” yazıb və söyləməliyiz.

“Şərqi – Rus”, 29 avqust 1904, №148

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ (1863-1920)

Ana dili

Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli – müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işlənən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şivəyi – lisanını bəyəniib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn – Yafəs kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılsın.

Hər kəs öz iddiasında möhkəm durubdur. Bəzi dəlillər gətirmək ilə öz qövl və rəylərini haqq bilir, qeyrilərinin qövl və rəylərinə iltifat, etina etmək istəmir. Bu hal ona səbəb olubdur ki, nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıçılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər, o dili sevsünlər və öz malı hesab etsünlər, övladına o dildə təlim və tərbiyə versünlər. Bizim əqidəmizcə bu məsələdə uzaq getmək lazım deyil.

Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun

qıdasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdidi kimi, ana dilini də sevir.

Bu Allah – təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fəvt olar və ondan bir nişan qalmaz”. Bu doğrunu sayır millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağına və ruhuna tərbiyə veriblər və verməkdədirlər və bir tərəfdən də ana dilinə seyqəl verib, onda olan rəkakəti götürüb, gözəlləşdirib, müəyyən bir qanun və əsas üzrə onu möhkəmləşdiriblər.

Rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcədə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olubdur. Hansı rus ədibi olursa olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı oxuyub asanlıqla başa düşür, habelə də nemsə, firəng, ingilis və bizim Qafqazda gürcü, erməni ədiblərinin dilləri. Amma İstanbulda nəinki ədiblərin, hətta balaca bir qəzetdə xəbər yazan hərifin dilini İstanbuldan başqa sayır yerin türkləri anlamaz. Bundan məlum olur ki, Osmanlı ədibləri ana dilinin qədrini bilməyib, onu unudublar və özləri üçün başqa “volopuk”¹ ittixaz ediblər.

Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır.

Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla belə, bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası sirişt edibdir. Amma bununla belə, dilimizi o qədər qəliz və dolaşiq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə dili bir dərəcə də dövlətləndiribdir. Doğrudur, bizim qabil və mahir ədiblərimiz az olubdur, amma olanları

---

¹ 1879-cu ildə Şleyer tərəfindən düzəldilmiş süni beynəlxalq dildir. Həmin söz anlaşılmaz, qarmaqarışiq dil mənasında da işlədilir.

ana dilini can – dildən seviblər və yazılarını açıq və aydın yazıblar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Nəsihətnamə”si, Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları, Qasım bəy Zakirin məktubarı, Hacı Heybət bəy Fədanın “Məkkə səfərnəməsi”, Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kəlamı, Həsən bəy Məlikzadənin ülum və fününə dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr – cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir.

Amma bu axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımçıq elm təhsil edib gələnlər xələl yetirməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyruq yapışdırıb, qəliz ibarələr altına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər.

Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə biri – birinə macal verməyib, “böyük hünərlər” göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “işbu”, “iştə”, “şimdi”, “şol”, “əfəndim”, “baqalım”, “nasıl” sözləri qəzet sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç – dörd yüz səhifəli təlimi – qiraət kitablarımızda “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi çox işlənən və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa tapılmaz. Bizim əqidəmizcə, bu müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət etməkdir. Biz bir tərəfdən ilminskilərə, mirovyevlərə, levinskilərə nifrən edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüz ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.

İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək.

Doğrudan da, bir fikir etmək lazımdır. Allah – təala dili insana veribdir ki, onunla insan fikirlərini və hisslərini bəyan etsin. Bu barədə Taleyranın sözü haqq deyil ki, guya dil insana fikrini gizlətmək üçün verilibdir. Bu bir batil qövldür ki, siyasi işlərdə az – çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşqdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sərsərilərin və müxtəllif – şüur kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri – mümkündür. “Şəlalə”nin 22-ci nömrəsində möhtərəm müəllim M.M. doğru yazır ki, səkkiz yüz ildən bəri türk qövmü yapdığı səltənətlər pozulub xarab olubdur və olmaqdadır. Onun üçün baqi qalan bircə dilidir ki, indi onu da türk yazıçıları və türk ədibləri əlindən almaq istəyirlər. Altun Qələmin ona yazdığı cavab bizə bir az gülünc gəldi. Hər nə isə bu barədə danışmağı artıq bilirik.

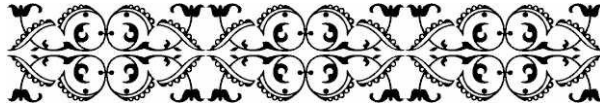
Ancaq təəssüf etməli və bizə ağır gələn budur ki, möhtərəm İsa bəy Aşurbəyli külli xərc töküüb, “Şəlalə” jurnalının təb və intişarı yolunda əlindən gələnə əsirgəmir; Vəli Səbribəyzadə cənabları haqqı olmaya – olmaya kişinin xərcini zay edir və arzularını puça çıxardır. Jurnalın dilini o qədər çətin edibdir ki, bir kəs onu oxuyub başa düşə bilmir. Əgər “Şəlalə” belə gözəl şəkildə ki təb olunur, dilini asan və sadə etsə idi, Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları maarif kəsbinə rəğbətləndirərdi. Vəli ... indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq kəsb etməkdədir.

Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqə edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq

düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyanın arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər.

1913

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ
(1864-1940)

Qəzetimizin dili haqqında bir neçə söz

Bizəmi qəzetəmizin dilini sadələşdirmək, yoxsa, cəmaətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazımdır. Budur məsələ!.. Rəyimizə görə yazdığımızdan daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir. Vəqəən, qəzetəmizdə yazılan məqalə və bəndlərin şivəsi, üslubu müxtəlifdir. Lakin bunu da yaddan çıxarmamalıdır ki, yazanlarımız da Qafqazın və Rusiyanın müxtəlif şivə ilə mütəkəllim guşələrindən gəlmişlərdir. Birimiz Qarabağdan, birimiz Gəncədən, ya Şirvandan gəliriz. Birimizin vətəni lap Rusiyanın ortasındadır. O birimizin vətəni isə ya Osmanlı, ya İran sərhədinə yaxındır. Qəzetəmizi qıraət edənlər də böylədirlər. Amma həqiqət aranılırsa, bu şivələrin heç birinə, hətta qəzetəmizin ən ziyadə nəşr olunduğu Bakı şivəsinə belə rüchaniyyət verməmək icab edər. Cümləsini tovhidə çalışmaq lazımdır. Orta yerdə, vəsətdə durmağa qeyrət etməliyiz. Çünki, hər hansı şivəyi ayrı-ayrı ələ alsaq, hər birində bir nöqsan görürüz. Bəzi şivələrdə əfkari – aliyyə və hikəmiyyəyi – ifadəyə, məsaili – siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mətalibi – iqtisadiyyəyi bəyana artıq söz qalmamışdır. O biriləri türkcə sərfi və nəhvi bilkülliyyə yaddan çıxardıb, artıq bir neçə türkcə

sözü fars ya rus nəhvinə tətbiqən yan – yana düzərək ifadəyi – məram etmək istəyirlər. Şübhəsiz, böylə olmaz! Bakı şivəsi iləmi yazmaq? Yazarsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruz!.. Ey qare, şübhəsiz “Həyat”ın altıncı nömrəsindəki “Dərviş” imzalı “Balaca mütəfərriqə”yi oxudunuz. Orada qəzetəmizin dilini bəyənməyib tən və rişxənd edən zatın sözlərinə diqqət etdinizmi? Rus lisanına vaqif deyilsiniz, əlbəttə, o sözlərdən bir mənə çıxarammadınız. Nümunə üçün bir daha burada dərc edib idrak edə bilməyiniz üçün tərcümə dəxi edəcəyəm: “Yahu... “Həyat” qəzetəsinin rəsmi – güşadına... təşrif gətirdinizmi? – sualına bir zat bu surətlə cavab veriyor:

– Bana “priqlaşeni” göndərməmişdilər və bir də vallah “zanyatiyam” o qədər çoxdur ki, sən öləsən¹ obed də yadıma düşməyir... Danış görək nə var ki, yaxşımı keçdi? “Reç” zad deyən oldumu! Və ilx.

Bu zatın yarım rusca və yarım türkcə olan bu sözlərini türkcədən başqa bir dil bilməyənlər üçün tərcüməyə məcburuz.

Ağa demək istəyirdi ki: – Bana dəvətnamə göndərməmişdilər. Bir də billah məşğuliyyətim o qədər çoxdur ki, “sən öləsən” günorta taamı da yadıma düşməyir... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? Nitq – filan irad edən oldumu?..

Hər zaman qəzetəmizin dili bu tərcümədə göstəriləndiyi kibi olacağından şübhəsiz bəzi zəvat bunu bəyənməyəcəklər. “Dəvətnamə”, “məşğuliyyət”, “taam”, “nitq” və sair kimi sözlərə mütləq və öz təbirlərinə “qəliz”dir, ərəbcədir, anlaşılmıyor deyəcəklər. Nə qayıraq? Öz ana dilini bilməyən bir neçə zatın xətiri üçün türkcə hüruf ilə yazılmış rusca bir qəzetəmi çıxaraq? Qəzetəmizin dilinə etiraz edənlərin bir qismi bu cür xəlqdəndir! Bunlar dəvət olunmaq, iş görüb məşğul olmaq, xörək yemək kimi ən sadə mətləbləri öz ana dillərində

---

¹ Yalan deyirsəm “mən öləyim deyəcək” – yerdə müxatəbin arzu olunmayan mövtə yəmin olub Qafqazın bəzi tərəflərinə məxsus qərib bir təbirdir.

ifadədən aciz qalırlarsa, bunlara əhvali – aləmi, ülum və fünundakı tərəqqiyyatı, məsaili – siyasiyyə, iqtisadiyyə və ictimaiyyəyi, ehtiyacatı – zəruriyyəyi – milliyyəimizi, hikəmiyyəti – islamiyyəyi hansı dildə anladaq? Türkiyə – cədid artıq türkiyə – qədim deyildir. Türkiyə-qədim üzrə yazmağa qalxışsaq, heç kimsə sözüümüzü anlamaz. Məsələn, Mir Əlişir Nəvai kimi desəm ki, “uçmaq” içrə həyat tapğaylar tamuğdan nəcat tapğaylar. “Uçmaq”ın behişt, cənnət və “tamuğ”un cəhənnəm, duzəx olduğunu içimizdə anlayan olacaqmı?.. Şübhəsiz xeyr! Nə üçün? Çünki bugünkü dilimiz türkiyə – cədidir. Türkiyə – cədid isə bir tərəfdən dini – islamın, bir tərəfdən də vüqat-tarixiyyənin təsirilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri – zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət eləmişdir ki, artıq onların xəzaini – lüğəviyyəsinə özünə mal eləmişdir. Hər nədənsə türklərin təbiət və məcazi – milliləri ancaq dini – islam ilə mütədəyyin olmağı iqtiza etdirmiş ikən, lisanları dəxi ancaq farsı və ərəbi kəlmələr əxz və qəbulə meyil göstərib, sair lisanların kəlimatını bəyənməz, rədd edər!.. Bunun üçündür ki, rus, firəng, ingilis kibi Avropa əlsənəyi – cədidəsi tərəqqi və təkamül və tovsı eyləmək üçün yunan və latın lisanları kibi əlsənəyi – mürdədən istifazə etdikləri kibi türkiyə – cədid dəxi bu gün bir cəhətlə mürdə və bir cəhətlə zində olan ərəbin və farsın xəzaini – lüğəviyyəsinə özünə bir məxəz ittixaz elədi. Bu surətlədir ki, türk şivələrindən biri olan osmanlı lisanı o dərəcə tovsı və təkamül etdi ki, ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən rəqiq hissləri ifadəyə bugünkü ərəbi və farsı dillərindən belə müstəid və müqtədir olub bilapərva hər hansı Avropa dili ilə rəqabət edə bilir. Ancaq türkiyə – cədid ərəb və farsın lüğətinə ehtiyac göstərir. Yoxsa sərf və nəhvi qəvaidi – lisaniyyəsinə qəbul etməz. Çünki, öz qəvaidi – lisaniyyəsi bu dillərin qavaidi – lisaniyyəindən fitrətən daha bəsit, daha asan və binaənəleyh daha mükəmməldir. Lüğət xüsusunda dəxi türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz. Öz təbinə müvafiq olan kəlimatı alır.

Bunun üçündür ki, yəzdan, giyti, kuhi, dirəxt və ilx. kimi kəlimat dilimizə daxil olmayıb bunlara xuda, allah, ağıl, cahan, dünya, cəbəl, şəcər və ilx. kimi sözlər tərcih edilmişdir. Ülum və fünün tərəqqi etdikcə, ixtiraat və kəşfiyyat çoxaldıqca ətrafımızda, mühitimizdə yeni-yeni şeylər, fikrimizdə yeni-yeni mətləblər, mənalar peyda olacağından, əlbəttə, bu şeylərə, bu mətləb və mənalara yeni adlar vermək lazımdır. Avropa lisanları bu adları, bu yeni kəlmələri latın və yunan dillərindən alıb yaradırlar. Zənn edilməsin ki, yunan və latın dilləri cədid Avropa lisanlarından vase və mükəmməldir və mürdə olan məzkur lisanda hər yeni ixtira və kəşfə məxsus ad hazır və mövcuddur da, onun üçün böylə edilir! Xeyr! Bu lisanlar olmuş olduqlarından onların sadə və müəyyən bir mənə ilə olan kəlmələri alınıb bəsit, ya mürəkkəb bir halda başqa mənə ilə istemal edilir. Məsələn, sinini - əxirə zərfində icad olunan fotoqraf, teleqraf, fonograf, telefon və ilx. alətlərini ələ alalım. Bunları yunani – qədim bilmədiyindən lisanlarında bu alətlərin adı da olmayacağı aşıkardır. Amma “ışıq”, “səda”, “yazı” bugünkü kimi yunanilər zamanında dəxi mövcud olduğundan, bu kəlmələrin müqabili, əlbəttə, onlarda da var idi. Bu halda avropalılar üçün “ışıq” “səda” və “yazı”ya məxsus öz kəlmələrini yenə bu mənalara həsr edib, yunanın kəlmələrini isə yeni icad etdikləri alat və ədəvata ad vermək və bu surətlə dillərini zənginləşdirib tovse etmək üçün istemal eləmələrinə nə mane var? Biz nə üçün avropalılar kimi hərəkət etməyəlim? Nə üçün biz də türkcəmiz üçün latın və yunan dilləri məqamında olan fars və ərəb dillərinə müraciət etməyəlim? Lazımdır ki, biz də “ışıq”, “səs”, “yazı” sözlərini öz mənalarında mühafizə edib farsın, ya ərəbin bunlara müqabil olan “pərtov”, “səda”, “nəviştən” kimi kəlimatını yeni ixtira olunan alat və ədəvata tətbiq etməklə fotoqrafa – pərtov – nəvis, fonografə – sadə-nəvis, telefona – durşeno və ilx. deyəlim! Və bu surətlə dilimizi tovse edəlim. Böylə etsək, şübhəsiz, çox keçmədən dilimiz farsiyə mürəccəh

ola biləcəkdir. Çünki fars özü “pərtovnəvis”, ya “durşeno” kibi kəlmələri icaddan aciz qalıb fotoqraf, ya telefon deməyi tərcih edəcəyi halda türki – fars kəlmələrindən mürəkkəb məzkur ibarələrlə təzyin etmiş olacaqdır.

İndi sual olunur ki, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaqı lazım, yoxsa dilimizdəki nöqsanları ikmal üçün bu dilə münasibəti – diniyyə, tarixiyyə və ədəbiyyəsi olan ərəb və fars dillərinə müraciət eləməkmi müvafiq məsləhətdir. Əlbəttə, içimizdə öz lisani – millisinin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqqəyi tərcih edər. Ərəbi və fars kəlimata müğləq, qəlizdir deyənlərdən sual edirəm ki, kapitalist, ekonomiya, pressa, direktor kibi sözlərimi, yoxsa sərmayədar, iqtisad, mətbuat, müdirmi müğləq və “qəliz”dir? Bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü mənai – həqiqi və müəyyənələmi tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün mənai - əsliyi təhrifmi etməli?

Keçənlərdə bir məqalədə rusca “Mir zaklyuçit” sözünü “sülh əqd etmək” surətilə tərcümə əyləmək istəyirdim. Rüşəqamdan birisi buna etiraz edib dedi ki, böylə tərcümə etsən kimsə anlamaz. “Sülh etmək” yazmalıdır. Lakin “sülh etməklə” “əqdi – sülh etmək” birmidir? “Sülh etmək” sadəcə barışmaq deməkdir. “Əqdi – sülh” isə qanun və nizam dairəsində, şəhidlər hüzurunda əldə kağızlar, əhdnamələr tərəfeyn tərəfindən imzalanmış şərtnamələr olduğu halda barışmaq deməkdir. Əgər dilimizdə “sülh bağlamaq” demək mümkün olsaydı, əlbəttə, böylə tərcümə edərdim. Fəqət “sülh bağlamaq” təbiri çox qərib görüldüyündən də sözü haqqı ilə tərcümə üçün naçar “əqdi – sülh” ibarəsindən ayrılmadım. Biz mənai pozamayız. Lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin. Bu xüsusda gələcək nüsxələrdə daha danışarız.

“Həyat”, 1905, №7

Hali – vətən

Ucundadır dilimin
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəlim,
Nə kəsdilər dilimi.

Bilirmisən cühəla
Nə etdilər vətənə.
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana.

Durur belə hərəkət
Rəvamı bir diriyə?
Nə getmədə irəli,
Nə dönmədə geriyə.

Ədu qırar qapıyı
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa – başqa deriz,
Nə ittihad edəriz.

Ayıltmadı qələmim
Bu türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi.

Ona inan

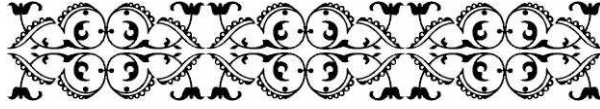
Qurtuluş Kamala inanla olur,
Hökümət seçilmiş bakanla olur,
Ünlü kölgəsində ol Atatürkün
Dəyişib yüksəlmə uranla olur.

Ucadır ülgüsü ulu Öndərin,
Diləyi: ölkədə türkcə söylənsin.
Ey Türk ozanları irəli gəlin
Bu işlər bir az da ozanla olur.

Onun göstərdiyi yolla yürürəm,
Önümdə gözəllik, işıq görürəm,
Türkü çağırıram əldə çökürəm
Qutlu Türkəm ona qutanla olur.

Yurdun sevgisiylə olmuşam ozan,
Ara – sıra boylə düzgülər yazan,
Olsun yazım mənim yurda ərməğan
Altındakı Turan Turanla olur.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
(1869 - 1932)

Azərbaycan

Ax, unudulmuş vətən, ax yazıq vətən!

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir – birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular.

Bəs, sən hardasan, ay biçarə vətən?!

Dünya və Aləm dəyişildi, mənalar özgə təbir əxz elədi, yəni bizim dilcə söyləsək, o şeylər ki, əsil mənalarını itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı, inna lillahi və inna ileyhi raciun: amma buna hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət!... Dəxi bu dairələrdən kənar bəni – noi – bəşər üçün nicat yolu yoxdur.

Bununla bərabər, yəni “bavücade inki” hər söz danışıldı, hər mətləbə əl vuruldu, hamı pəhləvanlarımız öz hünərlərini çıxartdılar meydana və lakin bununla bərabər bu qədər var ki, bircə lazımlı söz ki, mənim zəndeyi – zəhləmi aparır – haman söz Azərbaycan vətənimin üstündədir.

Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

- *Mənim anam kimdir?*

Öz – özümə də cavab verirəm ki:

- *Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.*
- *Dilim nə dildir?*
- *Azərbaycan dilidir.*
- *Yəni vətənim haradır?*
- *Azərbaycan vilayətidir.*

Demək, çünki dilimin adı türk – Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

- Haradır Azərbaycan?

- Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayaziddən ibarət olsun.

Bilirsiniz, bu söhbət haradan yadıma düşdü? Bu söhbət oradan yadıma düşdü ki, keçən həftə Tiflisdə müsəlmanların milli komitə-sində bir məsələyə baxılırdı ki, aya bizim bu məclisdə nə dil ilə gərək müzakirə olunsun. Biri dedi rusca, biri dedi osmanlıca, biri dedi ermənicə. Axırda belə qərar qoydular ki, türk dili müəllimlərinin və müəllimələrinin çoxusu türkcə danışmağı yaxşı bacarmır, bu səbəbdən bunlara izn verilsin ki, rusca danışsınlar. O ki, qaldı rus darülfünununu oxuyub başa çıxan bəzi üzvlər, – bunlara da izn verildi ki, rusca danışsınlar və həqiqətdə mən ki, gedib sümük sındırıb, illər ilə kafirlər içində əlimi murdar professorlara verə - verə elm oxumuşam, insaf-dırmı ki, bugünkü gündə də oxuduğum elmi gizlədim və rusca danış-mayım? Hərçənd məclisdə oturan əsnaflar və hətta axundlar rusca danışılan mətləbləri başa düşmürdülər, – cəhənnəmə düşmürdülər, gora düşmürdülər?

O ki, qaldı, Bakı qurultaylarında olan səliqə, – bu barədə yaxşısı budur ki, heç danışmayım. Onsuz da düşmənimiz çoxdur, xəbərdar olar və gəlib baxıb və qurultaylarımızda olan nəzmü nizamı görüb

bizə göz vururlar; çünki nədənsə bizim bədxahların hamısı bədnəzərdir.

Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan?.. Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı quli – biyaban vətəndaşlarım, ey ərdebilli, qalxanlı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! Vallah aqlım çaşıb! Axır dünya və aləm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək haradır bizim vətənimiz?!

Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq – mırıq qardaşları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?!

Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt – üryan vətən qardaşlarım?!

Molla Nəsirəddin

“Molla Nəsirəddin”, 27 noyabr, 1917, №24

Sizi deyib gəlmişəm

Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələrlə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki hükəmalar buyurublar: “Sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər”.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmani ki, məndən bir gülməli söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub, o qədər “xa – xa!..” edib güldünüz ki, az qaldı bağırçaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəklərinizlə üz – gözünüzü silib, “lənət şeytana!” dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqətlə baxınız camalınıza.

Sözümü tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk¹ qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eybdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya – yırğalaya sizə türk dilində lay – lay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız sizə deyirdi:

- Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar! – Və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib, ağlamaqdan sakit olurdunuz.

Hərdənbir ana dilini danışmaqda keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!

Molla Nəsirəddin

“Molla Nəsirəddin”, 7 aprel, 1906, №1

---

¹ Azərbaycanlı

Fars konsulu

Deyirlər: Bu günlərdə Bakıda əyləşən İran konsulu qeyri yerə dəyişiləcək və onun yerinə Tehrandan təzə konsul göndərilər. Bu təzə gələn konsul farsdı və türk dilini bilmir. Bunu da deyirlər ki, Bakıdan savayı qeyri şəhərlərə də təzəlikdə göndəriləsi olan İran konsulları fars olacaqlar və bəlkə onlar da türk dili bilməyən olacaqlar.

Rusca deyirlər: Pociviyom, uvidim. Yəni inşallah yaşarıq, görərik. Biz də inşallah (bu əcəl məsələsi işi xarab eləməsə) inşallah görərik.

Amma İran azərbaycanlıları inşallah görəsən təzə təşrif gətirən və türk dilini bilməyən fars konsullarını göndərəndə nə deyəcəklər?

Amma ola da bilər ki, bir söz deməyələr. Necə ki, Təbrizə təyin olunan fars valiləri və qeyri – fars məmurları azərbaycanlılar ilə farsca danışanda və azərbaycanlılar onların dilini qanmayıb, mətəl qalanda bir kəs çıxıb deməyib ki, ay baba! Mən əgər Azərbaycan türkiyəm, nə səbəbə mənim idarəmdə mənim öz ana dilim ilə mənim özümle danışmırsan?

Pociviyom, uvidim. Yəni inşallah görərik axırı nə olacaq.

Cırcırma

“Molla Nəsirəddin”, 27 dekabr, 1924, №29

Şəhərə doğru

Məlumdur ki, kənd əhalisinin əhvalını yaxşılaşdırmaq məqsədi kimi “Kəndə doğru!” şüarın dalısı “Şəhərə doğru!” olacaqdır. O səbəbə ki, kənd əhalisinin əhvalı kənd dairəsində nə qədər gözəlləşsə, yenə də kənd əhalisi şəhərsiz ötüşə bilməyəcək və bu hal o qədər açıq və vazəhdır ki, bunu bəyan etməyə daha bir lüzüm qalmır.

Onun üçün də kəndlilərin qədim dostu “Molla Nəsirəddin” əmi “pis əzvəqt”¹ öz çarılı köhnə dostlarının qeydinə qalmaq babətindən bu söhbəti vaxt ikən ortalığa atır ki, sonra iş işdən keçməmiş olsun və fürsət itməmiş olsun.

Sözü çox uzatmaq istəmirəm və sözüm də heç çox deyil; ancaq mənim qabağında duran iki məsələdir.

Birinci məsələ budur ki, aya indidən nə tədbir tökmək ki, mənim dostlarım şəhərə doğru gələndə və Bakı kimi bir böyük şəhərin küçələrində gələndə idarələrin və ticarətxanaların lövhələrinin yazılarından hürkməsinlər. Bax, qoy mən sənə sözün açığını deyim. Tutaq, avam kəndli deyil, bax, məsələn, sən özün, Allaha şükür, çox elmi savadlı şəhərlisən. Gəl mən yapışım sənə əlindən, gedək Bakının küçələrini gəzə - gəzə lövhələri oxuyaq.

Əgər sən bu lövhələrin üçün dalbadal oxuya bildin ki, özün də qandın və məni də qandırdın, onda mən sənə afərin deyərəm.

Daha niyə uzaq gedək. Lövhənin biri türkcə ərəb hərfləri ilə yazılıb. Amma oxuyursan bilmirsən nədir. Axırda hıqqana – hıqqana höccələyib görürsən ki, yazılıb:

Mediksantrud.

Demək, ixtisar olunmuş on iki rus kəlmələrinin baş hərflərini götürüb başıdaşlı Qüreyş tayfasının nəstəliq xətti ilə, islamca bisavad

---

¹ Vaxtından əvvəl

erməni, yəhudi, türk nəqqaşının qələmi ilə bir belə ilan – qurbağa şəkli çəkilibdir.

Bir qeyri lövhəni götürək. Burada yenə bir neçə rus sözlərinin baş hərfləri bir yerə cəm olub, mübarək yeni türk hürufatının baş hərfləri ilə bu söz yazılıb ki, bunu da Vəli Xulufudan başqa heç bir kəndli, ya şəhərli oxuya bilməz.

Qeyri bir lövhəyə rast gəlib görürsən, elə bil, it ayaqlamış soğan disidir ki, heç qana bilmirsən ki, kimdən ötrü bu qədər pul xərc edib bunu yazdırıblar. Bir yerdə yazılıb: Maranderinkumbas, qeyri bir lövhədə yazılıb: Kasnibaristonmel. Sonra Onbik, Kato, Samtorqaşveynakurs.

Xülasə, dünyanın bir yerini gəzəsən və hər nə qədər dağlarının və çaylarının adı var, guya ki, hamısı Bakı şəhərinin lövhələrində yazılıb bircə yaddan çıxıb Amerika çayları Missisipi və Missuri yazılmayıb.

Dəxi nə başını ağrıdım, hər bir Azərbaycan kəndlisi ki, yolu Bakıya düşdü və şəhərin mərkəzinin küçələrinin lövhələrini gördü, elə biləcək ki, onu yəcuc – məcuc vilayətinə gətiriblər.

Bu birinci məsələ.

Qaldı ikinci məsələ. O da yol məsələsidir, yəni indidən biz gərək o tədarükdə olaq ki, aya, hansı yol ilə Azərbaycan kəndliləri Bakıya və ya Tiflisə gedə bilər? Gərək öz mal arabasına minsin, bir ayın müddətində babaları kimi kəl sürsün, ya dəmiryolu ilə gəlsin.

Bilirəm, sən deyəcəksən dəmiryolu ilə gəlsin. Onda mən də sənə deyəcəyəm ki, xub, çox yaxşı sözdür. Amma indi özün də bilirən ki, yaylaqlardan nepmanlar vaqonlar dolusu dəmir yol ilə Bakıya yollananda cəmi stansiyalara teleqraflar çəkilir ki, heç kəsə bilet satılmasın, yer yoxdur. Və mən özüm, kəndlilərin köhnə dostu, bax, öz qoca gözümlə hər il sentyabr ayında görürəm. Yevlax və qeyri vağzallarda həftələrlə kəndlilər çirkli vağzalın çirkli otaqlarında yan –

yana yıxılıb maşın gözləyirlər. Və bir ucdan Tiflisdən teleqraf da işləməkdədir ki, bilet satılmasın.

Və neçə - neçə qatarlar vağzaldan gəlib keçib və neçə günlərlə kəndlilər dolu vaqonların akoşkasından başlarını çıxardan totuq xanımlara tamaşa eləyə - eləyə həsrətlə baxıb dərin ah çəkə - çəkə yenə o biri marşrutu gözləyirlər...

Bəs, buna nə deyirsən?..

Molla Nəsirəddin

“Molla Nəsirəddin”, 12 sentyabr 1925, №37

Dil

Mən indiyə kimi inciyərdim o müsəlmanlardan ki, öz dillərini bilə - bilə bir – birinə rus dilində məktub yazırlar. Amma indi incimirəm.

Darülfünun qurtarmış cavanlarımızın hamısı rus dilində yazı – pozu eləyirlər; müsəlmanca savadlı olanlar da eləyir, olmayanlar da eləyir. Əvvəllər mən buna razı olmazdım; amma indi razıyam. Hətta qəza müdirlərimizdən bizə indiyədək bir neçə kağız gəlib: bunların hamısı rusca yazılıb. Müəllim rəfiqlərimiz də bizə rusca kağız yazırlar. Az qalıb ki, mollalarımız da rus dilində irsal – mərsul¹ edələr; amma eləmirlər. Məhz ondan ötrü ki, rusca bilmirlər.

Bu işlərə əvvəllər mən təəccüb elərdim, amma indi eləmirəm. Səbəbi var:

Müsəlman yazıçılarından mənim bir dostum var ki, qabaqlarda mənə kağız yazanda həmişə türk dilində yazardı. Amma iki həftə bundan irəli haman dostumdan bir kağız aldım; bu kağız rusca yazılmışdı. Rəfiqimiz dünən bir vacib işdən ötrü gəlmişdi idarəmizə və söhbət arasında axırıncı kağızını rusca yazmağının səbəbini soruşdum. Rəfiqimizin cavabını burada yazırıq ki, möhtərəm oxucularımız da oxusunlar və oxuyandan sonra haman sözləri cib dəftərlərinə yazsınlar ki, bari bizdən sonra gələnlər üçün bir yadigar qalsın. Rəfiqimiz belə cavab verdi:

– Cənab Molla Nəsrəddin, mən bilirəm ki, şəxs gərək öz dilində danışsın və öz dilində yazsın. Amma mən müsəlman hürufatı ilə yazı – pozu eləməyi dəxi bilmərrə tərgitdim və buna iktifa eləməyib², övladıma da vəsiyyəət edəcəyəm ki, müsəlman dili üçün təzə bir xurufat icad olunmayınca müsəlmanca bir kəlmə söz də yazmasın.

Mənim Fatma adında bir bacım var ki, həmişə anamla bir yerdə kəndimizdə olar. Bacımın beş yaşında bir azarlı oğlu var idi, mənim

---

¹ Məktublaşma

² Kifayətlənməyib

xahişimə görə bacım oğlunu gətirmişdi bizə ki, həm bir – iki ay bizə qonaq olsun, həmi də İrəvan həkimləri uşağa müalicə eləsinlər. Anam və bacımın əri İsmayıl bəy qalmışdılar kənddə. Bacım Fatma da hamilə idi və doğmağına bir neçə gün qalanda əri İsmayıl bəylə gəldi İravana. Uşağı Russo həkim müalicə eləyirdi. Fatma doğdu və bir oğlu oldu. Bir gün keçəndən sonra poçta yolum düşdü və bir açıq kağız alıb kəndimizə Molla Cəfər rəfiqimizə müxtəsər yazdım: “Anama de ki, Fatmanın oğlu oldu”. Kağızı saldım qutuya.

Molla Cəfər kağızı alır və elə bilir ki, mən yazmışam “Fatmanın oğlu öldü”, yəni vəfat elədi; çünki molla bunu bilirmiş ki, bacım İrəvana gəlib naxoş oğluna müalicə elətdirsən və hamilə olmağını ya bilmirmiş, ya xəyalında deyil imiş. Əvvəl Molla Cəfər istəmir bu cür pis xəbəri anama yetirsin, hətta məndən narazı olub ki, qoca övrətə mən niyə bu tövr qəmli xəbəri yazıram.

Xülasə, üç gün keçəndən sonra, evdə oturmuşduq, gördük qapı döyülür və bir övrət ağlayır. Qapı açılan kimi biçərə anam “bala vay!” deyib, özünü çırpdı yerə və bihuş oldu.

Mən o saat işi duydum və bacımın böyük oğlunu və təzə doğduğu uşağı da gətirib qoyduq anamın qucağına. Handan – hana yazıq övrət gözlərini açdı və başladı uşaqların ikisini də öpüb qucaqlamağa.

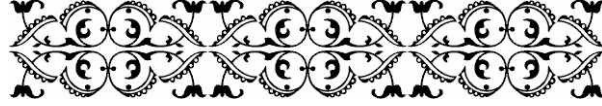
- Allah Molla Cəfərə insaf versin!
- Allah müsəlman hürufatını da icad edənə rəhmət eləsin!..

Rəfiqim sözünü deyib qurtardı.

Mən də sözümlü qurtarıram və ancaq bunu demək istəyirəm: hər kəs rusca, yainki erməni və gürcücə, yainki avropalılar işlətdikləri hürufatla yazı yazmaq bilir, – bizim sözlərimizi başa düşər və bilər ki, nə deyirik. Amma hər kəs bu dillərin heç birində bisavad deyil, – yəqin ki, bilməyəcək nə deyirik.

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV
(1870 – 1933)

Ədəbi dilimiz haqqında

Axır zamanlarda ədəbi türk dili məsələsi yomiyyə bir məsələ surətdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan türklərinin ədəbi bir dili varmı, ya yoxmu? Bu xüsusda bir neçə kəlmə söyləmək istəyirəm. Mənim aşağıda yazdığım sözlər mübahisəyə səbəb olarsa – daha da gözəl.

1905-ci il inqilabınadək Azərbaycanda ədəbiyyat yoxluğunu cürətlə etiraf etmək olar. Nərimanovun, Qənizadənin və mənim tərəfimizdən beş-üç kitabça buraxılmışdırsa da bunlar dəryada bir qətrə hesab oluna bilərdilər. Türk dilində qəzetə və jurnal çıxarılmasına sabit çar hökuməti qəti olaraq icazə verməyirdi.

Türklərin bir mətbəəsi yox idi. Quberniya mətbəəsində türk hürufatı var idisə, o da xırda elanlar tərcüməsi üçün olub, bərbad bir halda idi.

Bu səbəbdən məktəblərdə tədris kitabları və camaatın oxuduğu kitablar ancaq “Leyli və Məcnun”, “Gülüstan”, “Bustan”, “Tarixi – Nadir” və bu qəbil İranda çap olunmuş və əksəri fars dilində yazılmış kitablar idi. Buna görə də fars dili türk dilinə tam mənasilə ağılıq edirdi. O vaxtın xalqı türk dilində məktub yazmağı bacarmazdılar, məktublar hamısı fars dilində yazılırdılar. Danışığı əsnasında işlətdiyimiz cümlələr fars quruluşunda olurdu. Məsələn: “Qəzətlərdən

yazılanlardan böylə görünür ki, bu il Azərbaycanın pambıq məhsulu bol olacaqdır”, “Mən sənın evinə gəlmərəm, çünki səndən inci-mişəm”, “Hərgah mənə kağız yazmaq istəsən, bu ünvana yaz” və ilax ... Danışıq vaxtında fars ləfzlərinin çox işlənməsi indi də savadlılığa dəlil hesab olunur. Fars dilinin təsiri sayəsində türk istilahlarını itirib, fars istilahlarını işlətməyə möhtac olmuşuq. Bu istilahları arayıb tapmaq üçün ciddi çalışmaq lazımdır. Azərbaycan türk aləmində birinci dəfə meydana çıxmış kitab Mirzə Fətəlinin komediyaları və “Aldanmış kəvakib” sərlövhəli hekayəsidir. Komediyları Azərbaycanın el dilində yazılmış, hekayə isə fars əlfazının və ibarələrinin çoxluğundan lüğətsiz çətin oxunur. Öz tərcümeyi – halını Mirzə Fətəli fars dilində yazmış, 70-ci və 80-ci sənələrdə təsadüfi olaraq Rusiya çar hökuməti iki – üç qəzetəyə icazə veribsə də, sonra peşman olub, onları bir neçə ay davamlarından sonra qapamış. Bu qəzetlərin biri 1875-ci sənədə Bakıda nəşr olunan Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi”si və ikincisi Tiflisdə 1883-cü ildə çıxan “Kəşkül” və “Ziyayi – Qafqaz” qəzetləri idi. Bu iki qəzetənin nəşiri Cəlal əfəndi Ünsizadə idi. “Əkinçi” qəzetəsinin iki dili var idi. Zərdabının dili və mühərrirlərinin dili. Həsən bəyin işlətdiyi cümlələrin çoxusu rus cümlələrindən çöndərmə idi; müxbir və mühərrirləri isə fars cümlələri və fars dili işlədirdilər. Cəlal əfəndinin “Kəşkül”ünü həmçinin lüğətsiz oxumaq çətin idi. Odur ki, qəzetlər də bir ədəbi dil yarada bilmədilər.

90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Böylə ziyalılarımız indi də az deyildir. Bir neçə cümlə göstərmək yersiz olmaz. “O adamlar hansılar ki, bu işdə iştirak edirlər”, “Mənim qardaşım tarda yaxşı oynayır”, “Əhmədin qızı ərə çıxdı”, “Bu işin müqabilində bir ölçü götürmək

lazımdır” və ilax... Dilə qarışmış hədsiz rus sözlərindən danışmağa ehtiyac yoxdur.

Ədəbi dilin yoxluğundan əlavə indiyədək, türk Azərbaycan ləhcəsinin bir mükəmməl sərfi və nəhvi yoxdur. Ədəbi dil haradan ola bilər? Kitablarımızda, qəzetlərimizdə sərf – nəhv qəvaidini indi də düzgün işlətməyirik. Bu xüsusda xüsusi məqalə hazırlayıram.

Sultan Əbdülhəmid zamanında osmanlı ədibləri hökumətin təhriki altında osmanlı türk ədəbiyyatının cəmi türk aləminin ədəbiyyatına ağalığ etməsi yolunda ciddi – cəhd edirdilər. Azərbaycanda ədəbiyyat olmadığından bu yerlərə əl atmayırdılar. Öylə ki, 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda ədəbiyyat yolunda böyük bir hərəkət əmələ gəldi: mətbəələr quruldu, qəzetlər intişara başladı, ədiblərin fəaliyyətləri yüksəldi: maarif cəmiyyətləri, dram dərnəkləri təşkil olundu, ədəbiyyat kitablarının sayı gün – gündən artmağa başladı.

Bunu gördükdə osmanlı ədəbiyyatının ağalığ xülyası cümbüşə gəldi. Bu əsas iş icra etmək üçün bir neçə nəfər İstanbuldan Azərbaycana ezam olundu. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal, Səbribəyzadə Xəlil, Ziya və sairələri. Birinci Əlibəy Hüseynzadə “Füyuzat”ı nəşrə başlayıb, türk Azərbaycan dilini osmanlılaşdırmağa qədəm qoydu. Bunun müqabilində “Molla Nəsrəddin”in amansız mübarizəsi nəticə verə bilmədi və yazıçı gənclərin çoxunu Əlibəy öz nüfuzu altına çəkdi. Əlibəydən sonra Əhməd Kamal “Yeni Füyuzat” jurnalının başında əyləşib Əlibəy yolu ilə getdi. 1910-cu illərdə Səbribəyzadə “Şəlalə” jurnalı ilə meydana atıldı. Bu adam ondan qabaq gələnlər kimi işlədiyindən əlavə ən mürtəcə, qaranlıq sevən, tərəqqi düşməni, qadınlar təsəttürü yolunda canından, başından keçən bir şəxs idi. Bu jurnalın təsirindən cavan ədiblərimiz və şairlərimiz indi də azad ola bilməyirlər. Cavan yazıçılarımızın şeirlərini oxuyanlar bunu təsəbid edərlər. Gənclərimiz özləri hiss etməyərək Azərbaycan qulağını deşən ləfzləri istemal edirlər. Bu sözlər türk sözləri isə də bizim üçün

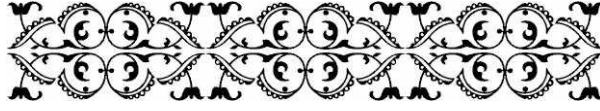

yabançdır və əvəzlərində başqa türk sözlərimiz də var. Məsələn: “sırt” – çiyin, “erkək” – kişi. “Ərkək” sözü Azərbaycan türkü təsəvvüründə heyvaniyyəti təşkil edən bir sözdür.

Şura hökuməti bərpa olunandan bəri Azərbaycanda ədəbiyyatın, mətbuatın sayı yüz əlli sənənin müddətində görülməmiş bir dərəcəyə çıxmış.

Türkləşmiş orta, ali məktəblərdə türk dilində yazılmış və tərcümə olunmuş elmi kitablar işlənəkdədir. Söz yox ki, bu kitabların dilində ədəbi qüsurlar hədsizdir. Bu qüsurlar da dilin ədəbiləşməsinə nə qədər ziyan verə bilər.

Buna görə Xalq Maarif Komissarlığı yanında, ya Ümumittifaq Akademiyasının Azərbaycan şöbəsində xüsusi bir təşkilat, Azərbaycan türk lisanı üçün mükəmməl sərf – nəhv və ədəbi dil yaratmaq üçün qurulmalıdır.

NƏRİMAN NƏRİMANOV
(1870-1925)

**Əliqələmli müsəlman ziyalıları
haqqında bir neçə söz**

Redaksiyaya məktub

Axır zamanlar, Zaqafqaziyanın oxumuş müsəlmanlarından bəziləri rus qəzetlərində öz məqalələrini dərc etdirirlər. Bir tərəfdən bu, əlbəttə, sevincli bir hadisədir, çünki, görünür, müsəlmanlar yavaş-yavaş mətbuat işçiləri ilə maraqlanmağa başlayırlar. O biri tərəfdən isə bu hadisə çox kədərlidir ki, onlar mətbuat işinin əhəmiyyətini pis anlayırlar. Hər şeydən əvvəl, şübhəsizdir ki, mətbuat müəyyən cəmiyyətə ancaq o zaman yaxşı təsir göstərə bilər ki, o, müzakirəyə qoyulan və bütün cəmiyyətə aid olan məsələyə tamamilə qərəzsiz yanaşsın və qəzetlərdə irəli sürülən fikirlər cəmiyyətin kütləsi üçün aydın olsun.

Böyük təəssüflər olsun ki, bu məqalələrdə nə birincisini, nə də ikincisini görmək olur. Bu məqalələr eyni bir xarakterdədir, yəni: mədəniyyət cəhətdən müsəlmanların geriliyi. Məsələn, rus qəzetlərinin nömrələri indi qarşımızdadır. Həmin nömrələrdə bu kimi məsələlərə toxunulur: Zaqafqaziyada ruhanilərin vəziyyəti, müsəlman qadın-

larının təhsil alması zərurəti, vətən dili olan rus dilinin öyrənilməsi zərurəti daha təbii olan üsul-cədidin üstünlüyü və i.a.

Görünür ki, bu məqalələrin müəllifləri, mədəni cəhətdən geridə qalmış öz həmməzhəblərinə müəyyən bir xeyir vermək istəyirlər; onlar var qüvvələri ilə avam camaatı cəhalət girdabından xilas edib həqiqət yoluna salmağa çalışırlar. Lakin, əfsus! Bu ağaların zəhməti, xidmət etdikləri və onların gözündə cahil və dərrakəsiz görünən bir cəmiyyətə çətin azacıq bir xeyir verəcəkdir. Doğrudur, yuxarıda adları çəkilən məqalələrin məqsədi oxuyan rus camaatını Zaqafqaziya müsəlmanlarının ictimai həyatı ilə tanış etmək olsaydı, onda, əlbəttə, bundan danışmağa dəyərdi. Lakin iş bundadır ki, həmin məqalələr bu və ya başqa bir məsələnin həllində fəal iştirak etmələri lazım gəlmişdi. Zaqafqaziya müsəlmanlarına müraciətlə bir vəz xarakterini daşıyır. Lakin bu vəz onlara çox vaxt çatmır. Aydın olmaq üçün həmin məqalələrin məzmununu biz azacıq nəzərdən keçirək.

Müəlliflərdən biri, ümumiyyətlə, müsəlman ruhanilərindən danışdıqda, İran mollalarının hərəkətindən, ağzı köpüklü danışır və deyir ki, İran mollaları Zaqafqaziya müsəlmanlarının etimadından və fanatizmindən istifadə edərək onları amansızcasına və insafsızcasına istismar edirlər və hətta utanmayıb, guya müsəlman şəraitinin dünyəvi təhsilinə yol vermədiyini təbliğ edirlər... Məqalənin axırında müəllif öz həmməzhəblərindən xahiş edir ki, quldur mollaların sözlərinə qulaq asmasınlar və İran mollalarının yekə ciblərinə doldurduqları pulu, başqa, daha faydalı və xeyirli bir işə sərf etsinlər. Başqa bir müəllif qadın təhsilindən danışarkən analarımızı çox pis qələmlə təsvir edib deyir ki, analarımız öz uşaqlarına pis tərbiyə verirlər və tərbiyə ver-

məyi bacarmırlar. Buna görə də məqalənin möhtərəm müəllifi gələcəkdə ana olacaq qızlarımız üçün təhsil almağı lazım sanır və ümid edir ki, onun səsinə səs verən olacaqdır. Üçüncü müəllif vətən dili olan rus dilini öyrənmənin faydasından danışıraq öz həmməzhəblərini, uşaqlarını rus dili məktəblərinə qoymağa çağırır və i.a.

Bu kimi məqalələri oxuduqda ixtiyarsız olaraq özünə belə bir sual verirsən: məqalələr kimin üçün və nə məqsədlə yazılır? Əgər iyirmi-otuz nəfər oxumuş müsəlmanlardan ötrü yazılırsa, biz bu yazan cənabları inandıra bilərik ki, oxumuş müsəlmanlar, müzakirə edilən bu məsələləri həmin məqalə sahibləri qədər yaxşı anlaşırlar. Əgər möhtərəm müəlliflər haman sinfi nəzərdə tuturlar ki, bu məzmununda olan məqalələrin onlar üçün doğrudan da əhəmiyyəti vardır, onda biz cəsarət edib bu zəhmətin tamamilə faydasız olduğunu təsdiq edə bilərik: ona görə ki, həmin məqalələri, buna ehtiyacı olan adamlar oxumurlar, buna ehtiyacı olmayanlar oxuyurlar.

Bu məsələləri oxumuş müsəlmanlar qaldırmasa da, bəs kim qaldırar? – deyə oxucu soruşar. Bu halda bu kimi məqalələri oxumağa cəmiyyəti axı hazırlamaq lazımdır. Bunu isə birdən-birə əldə etmək üçün heç bir imkan olmadığına görə, bizim fikrimizcə, yaxşı olardı və hökumətimizin də xeyrinə olardı ki, bütün Zaqafqaziya üçün Azərbaycan dilində heç olmasa bircə qəzet nəşr oluna idi və Rusiya müsəlmanlarına aid olan cari məsələlər həmin qəzətdə müzakirə oluna idi. O zaman cəmiyyətin də öz ana dilində qəzet oxuyub ondan tələb olunan şeyləri və nə də geri qaldığını bilməyə imkanı olardı. Lakin nə qədər ki, belə bir qəzet yoxdur, oxumuş müsəlmanlar, qızıl vaxtlarını müsəlmanların anlamadığı dildə faydasız məqalələr yazmağa sərf etmək

əvəzinə, bu və ya digər məsələlər haqqında sadə Azərbaycan dilində kitabçalar nəşr etsələr, rus dilini öyrənməyin faydası haqqında yazsalar, daha ağıllı işlər görmüş olardılar.¹

---

¹ “Əliqələmli müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə söz” məqaləsi “Kaspi” qəzetinin 1 fevral 1896-cı il tarixli 25-ci nömrəsində 2-ci səhifədə “N.Nərimanov” imzası ilə dərc olunmuşdur.

Teatr barəsində bir neçə söz

Komediya – yunan sözüdür. Qədim vaxtlarda komediyanı yunanlar gülüş üçün çıxarırdılar (hər bayram günü camaat şəhərin kənarına cəm olub, vaxtlarını xoş keçirməkdən ötrü cürbəcür məzəli şeylər çıxarırdılar). Bu axır vaxtda komediya çıxartmaqdan əsil məqsud tərbiyədir. İnsan çox vaxt öz zingəganlığında özünün və ya qeyri-şəxsin qüsuratını görmür və yainki hiss etmir. Amma komediya çıxardanda bunların hamısını görüb yaxşını yamandan seçir və mümkün olan qədər çalışır ki, yaman sifətləri özündən rədd etsin. Bizim müsəlman arkadaşlarımız teatra çox da həvəs etməyib fikir edirlər ki, o komediya ki, oynanılır, ancaq gülüş üçündür. Bu fikirdə olanlar çox səhv edirlər, çünki komediya zindəganlığın ayinəsidir. Biz teatrdə öz qüsuratımızı görüb, əlbəttə, çalışırıq ki, özümüzü yaxşı adamlara oxşadaq və pis adamlardan kənar olaq. Teatr böyükələr üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdən gözəl sifətlər əxz edirik.

Bugünkü teatrın iki nəfi var: əvvəla, budur ki, necə ki, qabaqda zikr olundu, zindəganlığımızda olan qüsuratı göstərək: məsələn, “*Hacı Qara*”, hansı ki, bu gün oynayacaqlar, bir xəsis və tamahkar şəxsdir ki, puldan ötrü adını bədnam edir. Əvvəl sövdəgərlik edib dinc, farağat, dükənində əyləşib alış-veriş edirdi; amma sonradan tamah o qədər güc gətirir ki, qoca vaxtında qacaqçılığa gedir. Məşhur məsəldir deyərlər: “*Artıq tamah daş yarar, daş qayıdar baş yarar!*” Elə də Hacı Qara, nəinki müradına çatmadı, hətta həbsə düşdü... Əlbəttə, bu bizim

üçün gərəkdir ibrət olsun. İnsan gərəkdir mümkün olan qədər zindəganlığını doğruluqda keçirə. Zira ki, yalan və əyrilik həmişə aşkar olub, insanı bədnam edir. Teatrımızın ikinci mənfəəti budur ki, bundan yığılan pul xərc olunacaq bu il müsəlman uşaqları üçün bir məktəb binası qoymağa. Məlum ola ki, hərçənd bir zaman dünyəvi elmlər müsəlman arasında intişar tapmış isə də, sonradan bir neçə səbəblərə görə elmləri əlimizdən çıxarıb yavaş-yavaş insanın ruhunu və bədinini salamat saxlayan şeylərdən iraq düşüb, indi zəlalətdə bulunuruq. Tarixə nəzər etsəniz, yəni keçən millətlərin barəsində oxusanız, yaqın edərsiniz ki, heç bir millət qılinc və tüfəng ilə qabağa getməyibdir. Hansı millət ki, qabağa gedib, tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur. Amma o millət ki, ümidini qılınca bağlayıb, həmişə zəlalətdə bulunubdur. Hənüz zəlalətdə qalmış millətlərdən biri də bizim müsəlman millətidir. Bir dürüst nəzər edək bizim zindəganlığımıza! Oğurluq, quldurluq, adam öldürmək və cürbəcür yaman hərəkətlər bizdən baş verir.

Doğrudur, bu tövr bədbəxtlik bir millətin arasında olubdur, amma onlar bizdən tez başa düşüb, elmin dalınca gediblər və zülmətdən xilas olub işıqlığa düşüblər. Amma biz hələ qəflət yuxusuna mübtəla olmuşuq.

Heç ata-ana istərlərmi uşaqları bədbəxt olsunlar! Heç istəməz ki, oğlu qazamatda illərlə çürüsün. Amma çifayda, bunların hamısını görürük və gözlərimizdən qanlı yaşlar tökülür. Bəs lazım gəlmirmi bu dərddin dərmanını tapaq! Nə vaxtadək qoca ata və analarımız sudlara düşəcəklər! Günah kimdədir? Bəyəm günah qazamatda çürüyən uşaqlarımızdadır? Xeyr. Günah özümüzdədir. Vaxtında lazım olan tər-

biyəni verməyib öz əlimizlə uşaqlarımızı oda atıb yandırırıq. Bəs bunu bilə-bilə nə üçün uşaqlarımıza elə pərvəriş verməyirik ki, nadanlıqın əlindən xilas olalar?

Necə verək tərbiyə? Halbuki özümüzə lazım olan tərbiyə yoxdur?! Bəli, gərəkdir biz özümüz uşaqlarımıza tərbiyə verək, ta onlar da gələcəkdə öz uşaqlarını cürbəcür bələlərdən saxlasınlar. Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar. Ona görə lazımdır məktəblərimiz ola. Bu məqsud ilə alicənab Gəncə mahalının qubernatoru müsəlmanların tövrbətövr bələləyə giriftar olmağı məktəb olmamaqda görüb xahiş edibdir ki, bir məktəb açılınsın ki, orada bizim uşaqlar rus və türk dilini oxuyub və lazım olan tərbiyəni əxz edib, gələcəkdə həm özləri və həm ata və anaları xoşbəxt olalar.

Bu tövr camaat işləri bir adamın gücü ilə başa gəlməz. O səbəbə bu teatrı Gəncənin mərifətli və mədəniyyətli olan cavan müsəlmanları bina edibdir. Ümid edirik ki, bu təzə açılan məktəb axırınıcı olmayıb, siz həzəratın köməyilə bu minval xeyir işlər çox olsun. Həzərat, genə təkrar edirəm: Məktəb! Məktəb! Bizi ancaq məktəb nadanlıqdan xilas edər!¹

---

¹ “Teatr barəsində bir neçə söz” məqaləsi 1899-cu ildə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində “Gəncədə teatr barəsində deyilmiş N.Nərimanovun sözü” adı ilə çap edilmişdir. Bu məqalə M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyasının Gəncədə tamaşaya qoyulması münasibəti ilə N.Nərimanovun söylədiyi nitqin mətnidir. Məqalə N.Nərimanovun “Əsərləri”ndə (Bakı, Azərnaşr, 1956-cı il) dərc olunmuşdur.

Müqəddimə

Bu axır zamanda mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız tövrətövr kitablar yazmağa məşğuldurlar, ancaq bu vaxtadək türk-Azərbaycan dilində bir qayda olmamağına görə hər kəs nə tövr istəyir yazır.

Qaydasız yazılan inşalar nə dilə və nə millətə nəf gətirməz. Məsələn: uşaq məktəbdə oxuyur, bir müəllim yazır (اوخو)¹ qeyrisi yazır (اوخی)². Bir müəllim yazır (كلمنى)³, o birisi yazır (كلمنى)⁴. İki sözü də oxumaq olur, ikisinin də mənası birdir; ancaq uşaq birmənalı sözü iki tövr yazılmış görəndə çaşır və bilmir hansı düzdür.

Bu zəmanədə mədəniyyətli millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asana çıxarsınlar, çünki bir lisanın yazısı nə qədər asan olsa, o lisan o qədər tez yayılıb o dildə yazılan inşalar da tez intişar tapar.

Türk-Azərbaycan dilini çətin edən, əvvəla səsli hərflərin az olmamaqlığıdır. Məsələn:(بول)⁵ birisini bir neçə adamın arasında bulmaq (بول)⁶, çox mənasında, (بول) tap. Bu kəlmələrdə üç ayrı səsli hərflər bir hərflə (و)⁷ yazılır. Bundan sonra çox adam bu səsli hərfləri

---

¹ Oxu

² Oxi

³ Kəlməni

⁴ Kəlməni

⁵ Bul

⁶ Bol

⁷ Vav

də işlətmir. (منيم)¹ kəlməsini yazırlar (منم مهنم)². Amma bizim təsəvvürümüzdə görə nə qədər səslə hərfləri aşkar etsək, ol qədər yazımız asan olar...

İkincisi, türk-Azərbaycan dilinin yazısını çətin edən ərəb dilinə məxsus olan hərflərdir (ت ط اع ذ ظ ض ث س ص)³.

Doğrudur, dilimizdə ərəb sözləri çoxdur və ərəb sözləri yuxarıda zikr olunan hərflər ilə yazılır, amma həmin sözlər türk dilində o qədər işləndir ki, türk sözləri kimi olubdur. Ərəb dilində bir səslə hərfin neçə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb lisanında hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərflər yazılmağı məlum olur və kəlmələrin mənalari dəyişdirilir, amma o kəlmələr ki, bizim dilə qarışıbdır, onları biz məxrəcsiz deyirik. Məsələn: (سوال)⁴ kəlməsinin (س)⁵ hərfl (ثواب)⁶ sözünü (ث)⁷ hərfl kimi oxunmuyur, yoxmu? Neçün gərək (صوال)⁸ (ص)⁹ hərflə və (ثواب)¹⁰ (ث)¹¹ hərflə yazıla? Hərgah türk dilində hərflin məxrəci kəlmənin mənasını dəyişdirməyinə səbəb olsa idi, əlbəttə, onda gərəkdir (سوال)¹² və (ثوال)¹³ yazılıydı. Rus lüğətində yunan dilindən götürülmüş çox kəlmə var. Hərçənd o

---

¹ Mənim

² Mənəm, mənəm

³ Te//ta; əlef//ayn; zal//za//zad; se//sin//sad

⁴ Soal

⁵ Sin

⁶ Səvab

⁷ Se

⁸ Soal

⁹ Sad

¹⁰ Səvab

¹¹ Se

¹² Soal sözü (sin ilə yazılıydı)

¹³ Soal sözü (se ilə yazılıydı)

kəlmələrin yunan dilində yunan hərflərilə yazılmış məxrəcləri ayrısı da, bununla belə rus o sözləri öz əlifbasıyla yazır: hətta (ح)¹ hərfinin yerinə (خ)² yazılır! Hər dil belədir, hər millət çalışır ki, məxsusi dili və yazısı olsun, amma biz!

Ümid edirik ki, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız yazımızda olan bu müşkülətə diqqət edib yuxarıda zikr olunan nöqsanları bir-bir yazımızdan götürələr.

Biçarə türk mollalarımızın əksəri öz dilində kağız yazı bilmir! Bununla belə, həmin mollalar özlərini əhli-savad hesab edirlər, çünki farsca yazmaq bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz türklər özümüzlə türk deməyib fars deyək və farsa yapışib dilini və yazısını öyrənək, yəni azərbaycanlıqda qalıb öz ana dilimizi bilək...

O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşıyamandan tanıdıbdır, sənə o dildə layla deyibdir və axırda haman o dildə Allahını tanıdıbdır! Heyif! Görəsən bu barədə fikir edən varmı? Axır sual: hansında qalmalıyıq? Hansı dil bizim ana dilimizdir? Cavab istəyirik.

Bizcə, özümüzlə türk-Azərbaycan tayfasından hesab edib ana dilimizə cüzi bir nəf götürməkdən ötrü osmanlı sərf və nəhvində müvafiq bu kitabçanı düzəlttik, sərf və nəhv elmi çox çətin elmlərdən biridir və bu elm ilə məşğul olan gərəkdir bir dilin barəsində yazanda o dili yaxşı bilmiş olsun, bu dildə hünərlər göstərmiş olsun, hərəndə biz türk dilini yaxşı bilmirik və hünərlər göstərməmişik. Bununla belə,

---

¹ He

² Xe

qeyrətli, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımızın köməkliyinə ümid bağlayıb özümüə bu cürəti götürdüm.

Ümid edirik ki, qeyrətli qardaşlarımız ümumi xeyirdən ötrü nəzərlərinə gələn səhvlərimizi göstərələr, ta ikiminci çapda o səhvlər olmuya. Çox xoşhal olardıq ki, diqqətlərini məktub ilə bildirələr. Bu kitabçanın axırında hər qaydaya müvafiq misallar çap olunubdur. Müəllimlər hər qaydanı şagirdlərə bəyan edəndən sonra qaydaya məxsus misalları əzbər gərəklə yazdıralar və təhlil edələr...¹

---

¹ Müqəddimə 1899-cu ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabına yazılmış müqəddimədir. Müqəddimə N.Nərimanovun “Əsərləri”ndə (Bakı, Azərnəşr, 1956-cı il) çapdan çıxmışdır.

Həftə fəryadı

“Fikrinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərinizə saman təpərlər”.

Bu sözləri də biz atalar sözü və məsəllərin cərgəsinə qoymaq istəyirik. Siz deyəcəksiniz: belə “atalar sözü” yoxdur, biz eşitməmişik. Bizim eşitdiyimiz “doğru söyləyəni doqquz kənddən qovarlar”dı ki, osmanlılarda zərb-məsəldir. Biz dəyəcəyiz, nə olur əfəndim, zindəganlığımıza baxıb da vaxtın təqəzasına görə bir məsəl də biz uydursaq, böyükmü xəta olur?

Bu məsəlləri millət zəmanəyə görə təcrübə gücünə edir, gah vaxt məsəllər bir neçə millət üçün ümumi olur. Belə olan surətdə ümumi məsəlləri olan millətlərin bir şeydə bir tövr tərəqqi və ya tənəzzül tapmağına diqqət etməyə, ya bir neçə millətin xasiyyətlərinin, adətlərinin bir-birinə oxşamağına nəzər yetirmək. Məsələn: gürcü milləti ilə türklərin bir mənada olan məsəlləri çox çoxdur. Hətta rus millətinin də bir neçə məsəlləri bizimkilər ilə bir mənada işlənir. Məsələn: “Yağışdan çıxdım, yağmura düşdüm”; rus deyir: “Oddan çıxdım, alova düşdüm” [...]. Nə isə, bu məsəllərə artıq diqqət etməlidir. Az söz ilə bütün millətin keçmişdə və ya hal-hazırda fikri ilə və yainki adəti ilə aşına olmaq şübhəsizdir.

İndi biz də zəmanənin təqəzasına baxıb da təcrübə gücünə özümüzdən bir məsəl uydururuq. Əlbəttə, təcrübə və ya səbəb olmasa, uydurduğumuz “atalar sözü”nün mənası da olmaz, ümumi məsəl də olmaz. Məsələn, “Heç kəs öz ayranına turş deməz” zərb-məsəli səbəbsiz törənməyibdir. Bu məsəlin törənməsinə nə səbəb olmağını bilmək

istəyirsiniz isə, zindəganlığımıza diqqət ediniz; bir bəzzaz taparsınız mı kəndi çürümüş bezinə “çürük”dür desin? Bir basqal taparsınız mı qurdlu pendirinə “qurdludur” desin? Bir qəssab olarmı iylənmiş etinə “iylidir” desin? Bir qoca kişi taparsınız mı, cavan övrətlər hüzurunda 60, ya 70 yaşında olduğunu desin? Bir həkim, bir təbib olarmı “Mən naxoşun azarını anlamıram” deyib də qeyri həkimə azarlısını həvalə etsin?

Xeyr, əfəndim! Hər kəsin kəndi malı, kəndi biliyi kəndisinə xoşdur. Belə də gərək olsun, mən deyə bilərmiyəm ki, mənim bezim, pendirim, ətim pisdirdi? Kim alar? Mən deyə bilərmiyəm ki, mənim altmış, ya yetmiş sinnim var? Mənə hankı gözəl rəğbət edər? Mən deyə bilərmiyəm; filan naxoşun azarı nə olduğunu bilmirəm. Təşxis edəmirəm... Birisini edəmirəm, ikisini, üçünü, sonra? Nə tövr mənə baxarlar?

Bu qədər təcrübədən sonra “heç kəs öz ayrına turş deməz!” məsəli ortalığa gəlibdir. Siz elə bilirsiniz “adam adama gərəkdir” atalar sözünün səbəbləri yoxdur? Buyurunuz, əfəndim! İki il bundan müqəddəm Bakı müsəlmanlarına adam lazım deyil idi, hər gecə bir-birini öldürürdülər. “Şeytanın”, görünür, müsəlmanlara heyfi gəlibdir; müsəlmanları öz erməni qonşuları ilə yağdırdı: erməni-müsəlman davası meydana gəldi, müsəlmanlar dedilər, dəxi yetər! İndi adam “adama gərəkdir”. Bir-birimizi puç etməmək, gücümüzü bir yerə cəm edib, düşmənin müqabilində durmalıyıq... Bəli, bir neçə vaxt ittihad etdilər, bir-birini öldürmədilər...

İndi erməni-müsəlman davası qurtarır!.. Boş durmaqdan fayda yoxdur... İndi bizə “adam gərək deyil”... ölünüz! Öldürünüz! Sonra belə fürsət ələ düşməz, yenə başı qarışar...

Bu əhvalat bir qeyri məsəl də törədir: “Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”.

Bəli, filankəs mənim bibim nəvəsini öldürübüdür, mən onun qardaşını gərəkdir “mələdəm” deyib də başına “cürlər”, köməkçilər toplayır...

Çamaatımız isə bağda, kontorlarda, mağazalarda, otaqlarda papiros, ya qəlyan damaqlarında oturub söhbət edirlər. Qatillərin “iğidliklərindən” dəm vurub, axırda “nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına” məsəli ilə kəndilərini rahat edirlər... “Nə etmək? Vurma, vurulma!”

Bəli, bu sözlər ilə camaat rahat olur, fəqət keçən həftə bir yetim qızın sözlərini bu camaat düşünsə idi, yəqin ki, bədbəxt müqatillərə bir “sərəncam çəkərdilər”.

Bu balaca yetimçə “atamı istəyirəm” deyib kişilərin gözlərinə baxırdı. Deyəsən, istəyirdi desin: “atamı “sizdən”, “siz camaatdan istəyirəm”, nahaq yerə canlar puç olur. Camaat isə bu yetimlərə cavab verməyib, başlarını aşağı salır, “ağlayır”. Nə olardı bu yetimçələr əl-ələ verib camaatdan kəndi atalarını istəyə idilər! Bəlkə əsil günah kimdə olmağı dəxi də aşkar ola idi... O vaxt ürəkləri yarıb boş söhbət etməkdən isə “iyidlərin” qoçaqlığından, qoçuluğundan dəm vurmaqdan isə, bəlkə qeyrətə gəlib bu böyük bələdan milləti xilas edələr, bəlkə qeyri millətləri bizim üstümüzə güldürməyələr, “ağlatmayalar”.

Yoxsa ümidinizi hökumətə tutubsunuz? Ay bədbəxtlər. Yenədəmi sizə quyu qazanları tanımırınsınız? Gözünüzün qabağında olan əhvalatları görmürsünüzmü? Ya qəzetləri oxumursunuz? Ya oxuyub da anlamayırsınız? Yəqin ki, anlamırınsınız. Anlamayanda oxumağınızdan nə hasil? “Oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə” məsəlini eşidibsinizmi? Bu çox gözəl məsəllərdəndir.

Həqiqət hal, tələbələrımız də iyirmi il “dizlərini yağır” edirlər. Anladıkları nə olur? “Şikayətmi?” Təharətmi? Rus tələbələrımız elm təhsil edirlər, axırda ana dilinin lazım olmamağınımı anlayırlar? “Yarımqılıqlar” müəllimləri kəndiləri “yarımqılıq” olmaqlarını anlamırlar? Ya xeyr “mən çox da Marksın inşasını oxumuşam. Engelsi mütalə etmişəm, lakin anlamışammı? Onların dediklərinə əməl edərdəmmi? Yoxsa “müqəllidlik” edib, özümü qeyrisinə oxşadıram...”

“Mancuriya Bahadırı” cənab Kuropatkin də yaponun barəsində çox oxumuşdu, hətta neçə ay səyahət edib Tokioya gedib çıxmış idi. Yaponun “gizlin” işlərini pək gözəl bilirdi, “Liliput” saldatlarını görmüş idi. Lakin bir şey anlamışdımı?.. Tokiodan başqa bir qeyri şeyə diqqət etməmişdi. Tokio çox xoşuna gəlmişdi. “Allah qoysa, mən rus-yapon sülhnaməsinə Tokioda qol cəkdirəcəyəm” deyib, bir də Tokio şəhərinə getmək istədi...

Yaponlar isə cənab Kuropatkini anlamayan bilib, Tokioya buraxdılar, “anlayan” bilsəydilər buraxmazdılar... İşin aqibəti göründü.

Vitte Kokovosov cənabları da dövlətin nəqdiyyə məsələsi barəsində pək gözəl oxumuşdular. Lakin anladılar mı? Vitteyə avropalılar “dirək göstərdilər”. Kokovosov isə vətəni bir neçə ilin müddətinə satdı.

Cənab Durnovo da hüriyyət-pərəstlərin proqramlarını təfsilatı ilə təlim etmişdi. Onların tələbinə cidd-cəhd edirdi. Lakin onların proqramlarını anlayıb da, köklərini kəsdimi? Yoxsa, işi yarımçılıq qoyub qaçdı?..

Ha!.. Bü tövr təcrübələr “oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə” məsəli kimi atalar sözünün törəməyinə səbəb olur. İşdə “fikrinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərinizə saman tərələr” sözlərini məsəl əvəzinə işlətmək olmazmı? Bu sözləri təsdiq edən əhvalatları, ya təcrübələrimi yoxdur? Nərdən başlayaq?

İsa peyğəmbərin təvəllüdünə 424 il qalmış filosof Sokrat fikrindeki sözləri dilinə aldığı üçün zəhərləndi, fikri yolunda qurban oldu, getdi... [...]. Bu səbəbə görə vətəndaşımız məşhur və fəzil qraf Tolstoyu kilsədən qovdular, tərdd etdilər.

Zəmanə filosofu xristianlara nə yamanlıq etmişdi, ya edir?

Lev Nikolayeviç 1861-ci ildən bu günədək xristianları daha düz yola dəvət edir, “Siz əsil xristianlığı puç edirsiniz, İsanın sözlərini anlamırsınız” sözlərini yazır isə də “xristian hamiləri” ona “kafər” deyirlər...

Hörmətli qraf axırda “Mənim məzhəbim nədən ibarətdir” ünvanlı bir gözəl kitab yazıbdır.

Qrafın əqidə cəhəticə hamı əfkarı bu kitabdadır, din və məzhəb barəsində, xüsusən xristianlıq barəsində gözəl mətləblər həll edir. “İslam öz ehkamına tabe olanlara müəyyən bir yol göstərdi, lakin “xristian hamiləri” nə qoydular? İsanın dininə təğyir verib, özlərindən təzə din düzəldilər...” Görəsən, cənab qraf belə mətləbləri yazıb islamın bir müəyyən yol qoymağını biz islamın əməllərinə baxıb yazır,

yainki Quran, məscidi nəzərindən keçiribdir, elə də gərək olsun, yoxsa hal-hazırda bizim əməllərimizdə nə islam nişanəsi var ki, onu görüb belə islama qüvvət verən bir mətləb yazsın?

İndi bir yaxşı fikir ediniz: Pobedonosevlerin ağalığı vaxtlarında ilminskilərin, çerevanskilərin islamdan xristianlığa dəvət edən vaxtlar hörmətli qraf bu fikirlərini dilinə alıb “xristian” hamilərindən nə gözləyə bilərdi? Bizim təsəvvürümüzə hələ yaxşı qurtarıbdır... Biz biçarə “üç cüt, bir tək” oxumuşların da canları hələ yaxşı qurtarır. Biz fikrimizdəkini dilimizə alanda üzümüzə lənətlər yağır, canımız belə qurtarır. Nə etmək? “Bu, lənət” Tripovların patronlarından, durnovların qazamatlarından yaman deyil ki, bu “vətən hamiləri” hüriyyəti boğdularsa, siz “islam hamiləri” də fikrimizdəkini dilimizə alanda boğursunuz!

- Yox cənab “islam hamiləri!” Siz zəmanəyə uyuşdunuz, siz yüz illər ilə islamı qaranlıqda tutmuşdunuz, siz islamda olan azadəliyi bilmərrə basdırmışdınız... İndi bəsirət gözü ilə dörd ətrafınıza baxınız. Özgə bir aləmdir, özgə bir zəmanədir! Nə əcəb, indi zəmanəyə uymursunuz?

Heç olmasa hal-hazırda Tavriçeski zalda Rusiya dumasının üzvlərindən ibrət götürünüz, qulaq veriniz, nələr söyləyirlər, nerəyə getmək istəyirlər. Bu gözəl nitqləri hələ “Duma”da söyləyirlər, “Parlament” olsa nələr söylənərdi! Əcəba!

Təəccüb etməyiniz, əfəndim! Bəli, parlament olsa, qeyri sözlər eşidərdiniz. “Parlamentlə” “Duma”nın təfavütü çoxdur, əfəndim! “Parlament” “parl” sözündən firəngcə “söyləməyə” deyilir? Parlament, yəni söylənən yer. Bir yer ki, orada hər nə dərdin, fikrin olsa,

açığı söyləyə bilərsən... Fəqət “Duma” sözü rus lisanında “fikir” deməkdir.

Yəni, nəyin barəsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var, heç kəs mane olmaz. Lakin “fikrinizdəkini dilinizə alsanız, dərinizə saman tərərlər...” Duma parlament olmadığına hələ çox qalıbdır... Çoxmu qalıbdır, azmı qalıbdır, işdə bir məsələ daha!..¹

---

¹ Felyeton “Həyat” qəzetinin 12 may 1906-cı il tarixli 102-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində “Nər” təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

Həftə fəryadı

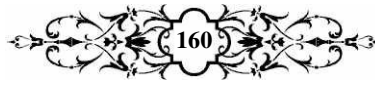
Keçən həftə “atalar sözü” barəsində söhbət edib də “artıq tamah baş yarar” məsəlini buraxmışdım. Buraxmağımın səbəbi “tamah” sözünü yaxşı anlamamağım olubdur. Açıq söyləməli: bu vaxtadək mən elə bilirdim ki, “tamah”, “xəsislik” və “qənaət” bir mənalı sözdülər. İndi bilənlərdən sordum: mənə bəyan etdilər...

Mən fikir edirdim, bu sözlər bir-birini doğurur: məsələn, qənaət xəsislik, xəsislik tamah doğurur... İndi anladım ki, hamısını bir mənada işlətmək olmaz və bir-birini heç vaxt doğurmur. Bundan müqəddim “mən” kəndi hərəkətlərimə diqqət edib də fikir edirdim məndə hər cür sifət var: mən özümü qənaətkar bilib də deyirdim: bu sifət məndə artarsa, mən xəsis olaram, xəsislik sifəti artarsa, tamahkar olaram... İndi görünür ki, mən səhv anlayırmışam: məndə ancaq qənaətlik sifəti var imiş. Qeyri yaman sifətlər yoxmuş... Mən çox şad oldum. Bundan sonra heç kəsin ixtiyarı yoxdur mənə tamahkar desin. Həqiqət, bir diqqət ediniz: görünür məndə bu yaman sifətlərdən taparsınızmı; məsələn: “mənim evimdə məriz var, qış vaxtı könlünə qovun düşüb-dür! Qış vaxtı qovunun biri – iki manat! Mən bazara gedib qovun almaq istəyirəm. Bir qovuna iki manat tələb edirlər! Yox, “mən” iki manat qovuna vermək istəmirəm, bahadır. Bazarı başdan ayağadək gəzirəm, ucuz qiymətə almaq istəyirəm. Axırda bir dükanda bir “balaca” əzilmiş qovunu 50 qəpiyə alıram. Qovun bir balaca “əzilmiş” olursa, nə eybi var? Məriz hamısını yeməyəcəkdir ki, bir dilim yedi bəsdir. Dilim də olmasa bir qanc olar ki, tamamdır.

Ya xeyr, haman mərizə aptekxanadan tələsik dərman aparmaq lazımdır. Mərizə dərman çox lazımdır. Evə faytonla getmək lazım gəlir. İndi nerəyə baxarsınız fayton rezinli olubdur. Bunlar da qanunla 20 qəpik verəndə donquldanırlar. Həmi 20 qəpik verim. Həmi donquldansın! Xeyr, mən rezinli faytona minmirəm, rezinsiz arayıram. Axırda, tapıb soruşuram: filan küçəyə neçəyə aparacaqsan? “Özünüzə məlumdur hacı” deyib də səni dəvət edir. Yox oğlum, doğru mənə məlumdur: qanunla 20 qəpikdir, lakin 20 qəpik versəm rezin faytona minərəm... Səninki rezinsizdir. Ona görə 15 qəpik verərəm. Görürsən, faytonçu razı oldu...

İndi buyurunuz görək “mən” üç sifətdən hankına layiqəm. Mənə xəsis, yainki tamahkar demək olarmı? Xeyr, əfəndim! Heç vaxt bu yaman sifətləri mənə calamağa ixtiyarınız yoxdur. Tamahkar o adama deyərlər ki, bir şey özündə bol-bol olduğu halda, haman şeyi qeyrisində görəndə onu da öz əlinə keçirtməyə cidd-cəhd etsin. Xəsis o adama deyərlər ki, paranı para üstə qoyub da insana ən lazım olan şeylərdən kəndisini məhrum etsin... Buyurunuz, əfəndim: mən kimin şeyini əlindən aldım? Ya hankı şeydən kəndimi məhrum etdim? Mənim anlağıma mənə ancaq qənaətli demək olar... məndən olsa konkaya minəndə danışmaq lazımdır. Məsələn: insafdırmı ki, vağzaldan Bayılova bir şahı, birja olan yerdən qubernatorun evinədək də bir şahı? Çox da mən milyonçuyam! Çox da mənim alış-verişim qubernator ilədir! Çox da mənim yoldaşlarım “əbəs” yerə milyonlar xərc edirlər... belə hərəkətə siz nə ad qoyursunuz! Məni siz tamahkarmı hesab edirsiniz, yainki qənaətli? Əlbəttə, qənaətli! Qənaət lazımdır. İnsan gərək son gününün fikrində olsun “mən oğul-uşaq sahibiyəm”, nəvəm, nəticəm olacaqdır. Bəlkə oğlanlarım arvad “çox” aldılar. “Çoxarvadlıların uşaqları da çox olur!.. Mən qoyduğum mal və

dövlət bəs etməsə “biçarə” nəvələrim, nəticələrim nə edəcəklər? Qasım yerinə Mixayil, Səkinə yerinə Marfa meydana gəlirsə, mən o dünyada nə cavab verəcəyəm... Yox əfəndim, siz nə istəyirsiniz söyləyiniz, lakin “mən” anladığım böylədir, qənaət, qənaət etmək! Hər kəs də “qənaət” sözünü “tamah” sözü ilə qarışdırırsa, yəqin ki, cənab Nemətulla əfəndinin “lüğətindən” xəbərdar deyil. Həqiqət, hər bir “lüğətə” baxmalıyıq. Xüsusən bizim ədiblərə bu vacibdir. Bunlar kitablar, məqalələr yazırlar. Xalqı düz yola dəvət edirlər. Lakin kəndiləri düz yoldan kənar olurlar. Oxuyanlara deyirlər: tənbel olmayınız, işləyiniz, özləri isə tənbellik edib “Nemətulla” əfəndinin “lüğətində” heç baxmırlar ki, “tamah” ilə “qənaət” sözünə fərq qoysunlar. Haman tənbellərdən biri də mənim çox yavuş rəfiqim, “Tamahkar” komediyasını yazan S.A.-dır. Çox da rəfiqimdir, çox da millət yolunda işləyən qeyrətli cavanlarımızdandır! Mən haqq sözü gizlədəcəyəmmi? Yox əfəndim, istər rəfiqim məndən rəncidə olsun, istər olmasın mən tutduğum iradə açıq söyləyəcəyəm. Rəfiqim bir gözəl komediya inşa edib gözəl dil ilə, gözəl məqsud ilə! Lakin rəfiqimiz bircə “səhv” etməklə kəndi inşasını korlayıbdır. “Səhv” beş-altı olsa idi, sözümlər olmazdı, çünki komediyamızda səhvlər çoxdur. Kimdir onlara diqqət edən, qulaq verən?.. Lakin bircə səhv ilə komediyanı korlamaq insafdan kənar işdir. Xeyr, görünür, rəfiqimin meydana gətirdiyi “Hacı Murad” ilə ədavəti var imiş! Xülasə, nə isə biçarə Hacı Muradı “nahaq yerə” biabır (biabru) edirdi, ona “qənaətli” deyəcəkmis “tamahkar” deyibdir! Böylə də böyük “səhv” olarmı? Tutalım ki, Hacı Murad əfəndi ilə qərəziniz var idi, biz tamaşaçılar nə günahın sahibiyiz: nə səbəbə “qənaət” yerinə “tamahkar” sözünü bizə təlim edirsiniz?

Yox əfəndim, Hacı Murad sizi suda çəkməsə də, mən çəkəcəyəm: qoy oxuyanlar bizim mirovaylarımız olsunlar, görək kimin sözü

haqlıdır: bəli, biçarə Hacı Murad bir yetimin pulunu alət edib dövlət sahibi olubdur; yetimə isə heç qulaq asmayır, pula qənaət edir; evindəki qızına həmçinin... böyük dövləti olub da “soğan çörək” və “quru balıq” ilə dolanır, yəni qənaət edir. Pulları, qızılları, qaş-daşları sandıqlara yığıb gündə neçə dəfə açıb seyr və tamaşasından ləzzət alır; hər açanda sandığa gərəkdir bir şey artırsın. Oradan götürməyə ixtiyarı yoxdur. Çünki qənaət edir. Hacı Muradın bacısı yaman gündə şəhərə gəlib qardaşından kömək istəyib deyir: qardaş, sən razı olma ki, iki yüz manatdan ötrü sabah sənin bacının paltarları bazarda satılsın, Hacı Murad bacısına rəhm etmir, biçarə arvad gözləri yaşlı, ürəyi dağlı, korpeşman kəndə qayıdır, bacısının paltarları bazarlarda satılacaq, satılmayacaq, uşaqları acından qırılacaq, qırılmayacaq böylə işlər ilə Hacı Muradın işi yoxdur. Hacı Muradın borcu o idi ki, sandıqdan iki yüz manat çıxmasın, çünki qənaət lazım idi. Qızını sevdiyi adama verməyib bir qoca, zəngin mülkədara verir, çünki haman mülkədara pul borcludur! Qızını verir ki, kürəkəni borcdan keçsin, sandıqdan pul çıxartmasın, çünki qənaət etmək lazımdır... Nökərini 7 il işlədib haqq vermir, qovluyur, çünki pul versə yığdığı pul əksilər, amma qənaət gərəkdir olsun. Bəli axırda evi viran olur... Qız sevdiyi oğlan ilə qaçır... Pul da oğrulara nəsisib olur, çünki qənaət edirdi...

İndi bir yaxşı fikir ediniz, bu Hacı əfəndiyə xəsis və ya tamahkar demək olarmı? Xeyr əfəndim! Qənaətli biz deyəriz, inanmırsınız, buyurunuz, bu sifətləri təkrar edə-edə Naberejninin bu başından o başınadək gediniz, sorunuz, böylə bir Hacıya nə ad qoymaq olar “tamahkarmı”, ya “qənaətlimi?” Mən özüm şahidəm: bu komediya oynandıqda, zənginlərimiz Hacı Muradın “gözəl” sifətlərini görəndə “pay

atonla” belə də tamahkar olarmı?.. deyib çox təəccüb edirdilər. Haman saatlarda gəlib təvəqqe ediniz, filan ağa! Bir yetim var, küçədə qalıb acından ölür, yainki ümumi millətin xeyrindən ötrü pul yığmaq lazımdır, deyər ki, üstümdə xırda pul yoxdur, yüzlükdür. Hər saatda başını pozmaq olmur... Qənaət etmək lazımdır. Xülasə, hər kimdən istəyirsiniz sorunuz, heç kəs deməz ki, bu sifətlər “tamahkar” sifətidir... Böylə olan surətdə rəfiqimizdən təvəqqe olunur ki, haman komediyanı “burada” oynayanda adını “qənaətli” qoysun. Qeyri yerdə oynayanda “tamahkar” qoysun... Bizdə “tamahkar” yoxdur, əfəndim nə etmək? Güc ilə tamahkar Hacı yaratmaq olmaz ki, siz qərəz ilə bizim zavodçulara da, paraxodçulara da “xəsis” adı qoyacaqsınız. Ondan ötrü ki, yersiz cavanlarımıza qulluq vermirlər...

İndi ona qədər darülfünunlarda oxuyan müsəlman tələbələri Bakıda sakindirlər. Bu şəhəri hümmətli, həmiyyətli bilib gəliblər. Fikir ediblər ki, Bakıda müsəlmanlar ayılıblar, millət dərdinə qalırlar. Bu fikir ilə gəlib indi neçə aydır işsiz-gücsüz oturublar. Hər kəsə deyirlər, cavab alırlar: kasadlıqdır əfəndim, iş yoxdur, qənaət etmək lazımdır...

Əcəba!

Bizim hər işimiz tərsdir. Qeyri millətlərin cavanları, tələbələri kəndi adamlarını yaxşı tanıyırlar, xasiyyətlərini bilirlər. Bizimkilər yox. Qeyri millətlər kəndi tələbələrinə gələcəkdə millət hamisi kimi baxırlar, tələbəlikdə onlara kömək edir, elmlərini tez tamam etməyə ciddi-cəhd edirlər, bizim tələbələrə qeyri nəzər ilə baxırlar... Bunlar, böylə fikir edirlir: bu tələbələr elmlərini qurtarandan sonra namaz qılmayacaqlar, oruc tutmayacaqlar... bu əməllər də olmayanda millətə necə kömək edəcəklər, etməyəndə indi biz niyə kömək edək?... Necə

ki, gəliblər, elə də kəndi vətənlərinə getsinlər... Biçarə tələbələrımız əlləri boş, boyunları çiyinlərində Bakıdan naümid qayıtmağa hazırlaşirlar. Gedirsiniz, gediniz, yoldaşlar, bir də Bakı adı gələndə biliniz ki, Qafqazda belə bir “hümmətli, həmiyyətli” şəhər yoxdur. Gedib də düşmənçiliklə deməyiniz Bakıda tamahkarlar, xəsislər çoxdur. Xeyr əfəndim, belə deyərsiniz isə biz sizə həməvaxt bərəks cavab verəcəyiz. Çünki bunlara heç vaxt tamahkar, xəsis demək olmaz; bir şəhərdə ki, Rusiyadan gələn “ac arvadlara” gecədə minlər xərc olunsun, insafmıdır belə şəhərin adamlarına “tamahkar”, “xəsis” deyilsin. Yox əfəndim, heç vaxt qərəz ilə iş görməyiniz! Xülasə, demək istəyiriz bizim şəhərdə tamahkar, ya xəsis tapılmaz, qeyri şəhərlərdə olmağını bilmirəm. Odur, Qarabağdan “Əhlikasibeyi-Şişə” şəhadətlik verir ki, orada tamahkarlar tapılır; məsələn, cənab Hacı Şirin deyirlər çox tamahkar adamdır, onun oğlunun pullarını, malını aşırıb heç kəsə də hesab vermək istəmir... Kim bilsin, bəlkə bu əhvalatı da qərəzlə yazıblar... Ya xeyr. Ağdaşdan xəbər verirlər guya Popova tamah güc gətirib çayına “ağ ağı” qarışdırır... Böylə olmuş olsa, faytona 15 qəpik verən dostumuz indi evdə deyir ki, dəxi bizim evdə çay da içmək olmaz, çünki çaydan ağı çıxır. “Qənaətkar”lar üçün yaxşı səbəb tapıldı...

Mənim təsəvvürümə, hər yazılmış xəbərə inanmaq olmaz. Çox da Qarabağda Hacı Şirinin barəsində yazırlar, çox da ağdaşlı müxbirimiz Popov çayına “ağı” qarışdırır yazır!

Lakin inanmaqımı!

Bu günədək “biçarə” Stesselə tamahkar adı qoyub tövrlü sözlər yazırlar. Kimi deyir: “Məzkur bahadır” Port-Arturu satdı, kimi deyir:

qoşunun azuqəsi qurtarmışdı, ona görə Port-Arturu yaponlara “tapşırıd”, bunlar hamısı sözdür. Qərək ilə yazırlar. “Port-Artur Baha-dırı”nı bədnam etmək istəyirlər... Doğrudur, yaponlar Port-Arturda bir aylıq azuqə tapdılar, cənab Stesselin on altıya qədər böyük, ağır sandıqlarını kəndisinə tapşırıdılar... Lakin demək olurmu Port-Arturun verilməyinə Stesselin “tamahı” səbəb oldu?.. Kuropatkinin 2 milyon pulunu eşidib ona da “tamahkar” dedilər... İndi bizim vəzirlər də “tamahkardılar” deyirlər, çünki Dövlət Duması onları qulluqdan kənar etmək istəyir, onlar istəmirlər və haqları da var. Vətəni başına qoymaq olmaz ki, Avropanın pulu ilə xəzinəni zəhmət çəkib doldurublar. İndi haman pulu “yərbəyer” etmək istər, yoxsa yox? Hərgah bu vəzirlər həqiqət tamahkar olsaydılar, gözlərini haman milyardlara tiksəydilər, yəqin ki, Durnovo, Vitte İrana getmək istəməzdilər. Halbuki rəfiqimiz “Molla Nəsrəddin” xəbər verir ki, bu alicənablar İrana təşrif aparacaqlar... Yay yavuşlaşmağına görə görünür, İranın nəqliyə məsələsini həll edəcəklər... Bu xəbər doğru isə Durnovonun, Vittenin düşmənləri söz uyduracaqlar... Durnovonun, Vittenin İrana getməklərinin əsil səbəbi İranın vəzirələrindən «tamah» elmini təhsil etməkdir deyəcəklər...

Nə zərəri var? Elm nerədə tərəqqi tapmış olsa, oraya təhsilə getmək vacibdir. İran vəzirləri qeyri elmlərdə zəif olsalar da, “elmi-tamahda” cəmi Avropaya dərs verənlər nəinki Durnovo, Vitte kimilərinə... Hal-hazırda İranda açılan universitetlərə Avropa professorları dəvət olunacaqlar... Fəqət İran bir “elmi-tamah” darülfünunu açsa, kəndi professorları kifayət edər...

Mühüm bir məsələ

Qori seminariyası nədə olmalı

“Camaatımız kimdir? Qulaq asan kimdir?”

Bu üsulla diqqət edib də dərin-dərin fikirlərə düşürüz. Nə yaman halət, nə yaman rüzgar! Əcnəbilər qəzetlərimizi oxuyub işlərimizə baxsalar fikr edirlər: bu millət ya zamanın təqzasına hazır deyil, yainki oxuduğunu anlamır, yoxsa səbəb nə olmalı? Bundan çox bağırmaq, bundan çox yazmaq olarmı? Bundan da bədtər xabiqəflətdə qalmaq, bundan da bədtər kor və kar olub himmətsizlik olarmı?

İndi ən mühüm məsələlərdən birini həll etmək istəyirik. İndi bu məsələyə də camaat qulaq asmasa təklifimiz nədir? Karlara daha ziyadə bağırmaqmi? Korlara işlərimizin fənalığını göstərmək üçün daha ziyadə işıq verməkmi? Yoxsa qələmi atıb “ah, cəhənnəm, millətin aqibəti nə olacaqsansa olsun!” deyib də sakit olmaqmi?

Yox, əfəndim! Hər halda sakit olmayacağız, mümkün olan qədər dərdlərimiz barəsində söyləyəcəyiz, bəlkə bir çırağ tapıb onun işığı ilə zülmətdən xilas olaq, nadanlıqın kəməndindən özümüzü qurtaraq... Bəlkə biz də insaniyyət nə olmasını və əsası nədən ibarət bulunduğunu düşünüb özümüz, bilzət, özümüz yavaş-yavaş hərəkət edək...

“Özümüz” sözünə diqqət etməlidir... dərdlərimizin nəfsinə səbəb “qeyrilərinə” ümid bağlamağımız olubdur, demiş olursaq, böyük səhv etmərik, zənn edirəm. Həqiqət bir yaxşı fikir ediniz: yüz ildən ziyadə rus dövlətinə tabe olmuş hankı dərdimizə bir yerə yığılıb əlac axtarmışıq? Hankı mühüm məsələlərimizi həll edib də onun dalınca

getmişik? Həmin məsələnin meydana gəlməsini dövlətdən tələb etmişik? Hankı ümum millətə dair işin üstə qazamatlara düşmüşük, canımızdan, malımızdan keçmişik? Bunlar heç biri olmayıbdır... Lakin cilovumuzu dövlətə, daha doğrusu, mən dövlət qulluqçusuyam deyənlərə verib bəxtimizi onlara tapşırırmışıq, nerəyə sürüblər getmişik, nasıl rəftar ediblər şükürlər etmişik... Hətta aşkara zərərimiz olan əmrlərin, fellərin intişar tapmağına özümüz kömək etmişik (...).

İyirmi il bundan müqəddəm dövlət qonşularımızın, mili camaatın ianəsinə açılan məktəbləri qapadı, çünki həmin məktəblərdə ana dili təlim edirdilər. Dövlət isə rus lisanından başqa ona tabe olan millətlərin lisanlarını birmərrə aradan götürmək istəyirdi... Bəli, dövlət erməni milli məktəblərini qapadı. Erməni camaatı boyunlarını əyib dövlət açan məktəblərə uşaqlarını verdilərmi? Yoxsa bir qeyri yol ilə hərəkət etməyə başladılar? Bunlar dövlətin siyasətini anlayıb başlarına çarə aradılar. Camaatın qeyrəti daha ziyadə artıb uşaqlarına evdə dərs verirdilər. Məktəblərdə qulluq edən müəllimlər indi evlərdə dərs verib əvvəlkindən də artıq məvacib alırdılar. Getdikcə məktəblərin qapanacağına görə müəllimlərin ədədi azalmaqdansa, dəxi də artıq idi...

Firəngistana təhsilə gedən ermənilərin də ədədi təksir etdi, bir il vaxt belə getdi.

Dövlət səhvini düşündü, gördü zor ilə milləti dilindən ayırmaq mümkün deyil. Qapanmış məktəblərin açılmasına izin verdi. Məktəblərin, müəllimlərin ədədi daha ziyadələndi. Yəqin ki, camaat uşaqlarını evdə oxutmasaydı, nə dövlət təzədən məktəblərin açılmasına izin verrədi, nə də kasıb erməni dili bu az vaxtda tərəqqi tapıb

bugünkü ədəbiyyatına nail olardı; bu yolda bizim camaat nə iş gördü? Camaatımızın “qanacaqlıları” rus dilində çörək görüb uşaqlarına haman dili vacib bilirdilər... Kəndi ana dilinə həqarətlə baxırdılar... “qanacaqsızlarımız” rusu günah bilib, öz dilini də oxutmaq bacarmırdı. Məktəblərimizdə Nuhun əsrindən qalan üsul ilə dərs verməyə kifayət edib zavallı uşaqların, gələcək millət balalarının fəhmlərini, zehinlərini korlamağa çalışırdılar. Bəli, bizim camaat da bu qulluqları göstəribdir! Dövlət isə camaatımızın iki firqəyə bölünməyini və bunların lisan bərəsində olan fikirlərini pək yaxşı anlayıb da “qanacaqlılarımıza” tələb olan yemi yavaş-yavaş verib “qanacaqsızlarımızı” əsla nəzərdən salmışdı. Dövlət bizim “milli” məktəblərə diqqət etdi. Onları da bağlamaq istədi, lakin bu məktəblərin proqramlarını, üsulunu düşünüb onların artmağına da mane olmadı. Aşkar gördü ki, bu məktəblər milləti dirilməkdənsə, öldürəcəkdir.

Bugünədək millətin balalarını kor edən, hər şeydən avara salan, vaxtlarını əbəs yerə puç edən məktəblərimiz nəinki kəndlərdə, hətta şəhərlərdə, məktəb direktorları, inspektorları olan məktəblərdə göbələk kimi artmaqdadır. Camaat özü bu məktəbləri qapamasa, dövlət işə qarışmayacaqdır...

Dövlət bu məktəbləri başına qoyub rus dilində çörək görənlərin imdadına yetişdi. Kəndlərdə, şəhərlərdə camaatın xərcinə məktəblər açıb həftədə altı dərs rus dilində, bir-iki dərs də (xala xatirin qalması) türk dili və şəriət dərsləri verilir idi və indiyədək verilir.

“Qanacaqlı” camaatımız bu məktəblərin açılmağına şad olub “dövlət nə gözəl pərəstdarlıq edir” deyirdi. Daha bunu anlamırdı ki, dövlətə verdiyi xərclərin içində bu məktəblərin xərcini öz cibindən

verirdi. Ancaq pul xəzinədən gəlməyə görə dövlətə pərəstar deyib şükürlər edirdi... Lakin “hankı dildən və nə tövr dərs verilir” məsələsi ilə camaatın işi yox idi və yoxdur... Nə borcumuz! Dövlət özü məktəb açıb özü də bildiyi qayda ilə aparacaqdır. İnsafən, dövlət məktəblərində üsuli-cədid ilə dərs verilir. Yuxarıda zikr olundu: həftədə də altı dəfə rus lisanı təlim olunurdusa, bir dəfə ana dilindən dərs verilirdi.

Nə etmək, camaatın xahişidir, dövlət də ona “pərəstdarlıq” edir. Camaat öz dilinə həqarətlə baxanda və dövlət sonradan tabe olan millətləri “ruslaşdırmaq” istəyəndə bu tövr məktəblərin çoxalmağını, bu tövr proqrammanın baqi qalmağını dövlət istəməyəcəkmi?

* * *

Qori seminariyasında türk dili və şəriət dərslərində dövlətin siyasətini gördünüz. Lakin nə səbəbə dövlət müsəlman şöbəsini İrəvan seminariyasında açmayıb, Qori seminariyasında açmağına diqqət etdinizmi? Qori əhalisi gürcüdən, ermənidən ibarət balaca şəhərdir. Bu şəhər Tiflisdən üç saat dəmir yolu ilə şimala tərəf olarkən, o vaxtadək Qafqaz müsəlmanlarından bir fərd orada həmişəlik məskən etməyibdir, yəni demək istəyirik beş-on “quyu” qazan iranlıdan başqa müsəlman tapılmaz.

Belə bir şəhərdə dövlət tərəfindən müsəlman şöbəsini açmaq, türk və şəriət dərslərini mürür ilə mənasız bir şey hesab etmək nəyə dəlalət edir?

27 ilin ərzində biz camaat bunu anlamadıq, genə də anlamazdıq. 28 il də bu sayaq gedirdi, lakin qeyrilərin qeyrət, hümmət, həmiyyətleri, qonşuların, hürriyyət yolunda qan tökmələri cəmi

Rusiya baş qaldırıb yüz illərlə buxovda olan əllərini, ayaqlarını azad edib möhürlü ağızlarını açmaqla bizə də xoşbəxtlik gətirdi. Biz kərpic kərpic üstə qoymadıq, lakin qeyrilərin səbəbinə bizim üçün bir divar hörüldü. Dövlət naçar qalıb ermənilərin, gürcülərin və qeyri hüriyyətlər yolunda işləyənlərin tələblərinə görə əməl edir. Yüz illərlə ixtiyarını itirmiş, indi zor ilə hərəkət edən millətlərə yavaş-yavaş ixtiyar verir. Hər millətin ana dili uşaqlar üçün vacib olub məktəblərdə oxunur. Bizim camaat bunları görüb yenə də lal və kar qalmış, axırda dövlət özü qafqazlılar üçün ümum qanun düzəldib dedi: qeyri millətlərə verilən ixtiyar siz müsəlmanlara da verilir. Bacarırsınız isə siz öz də başınıza çarə qılıңыз. Bu fikir ilə türk dilini müsəlman müəllimlərinə vacib bildi, qəza şəriəti də vacib bildi. Qori seminariyasında müsəlman şöbəsinə məşhur qeyrətli, həmiyyətli mühərrirlərimizdən Soltan Məcrid Qənizadəni inspektor təyin etdi (bu, dövlət tərəfindən heç görünməyən, gözlənilməyən hərəkət!), axırda seminariyanın, Qori seminariyasının bir qeyri müsəlman şəhərinə köçmək məsələsini araya gətirdi. İki ilin ərzində müsəlmanlar barəsində belə-belə etdiyi səhvin indi düzəlməyinə çalışdıq...

Lakin kəndi xahişləmi?

Xeyr, zəmanə tələb etdi. Ana dilini bu vaxtadək lazım bilməyib onun yox olmasına çalışsan dövləti bir qanlı hüriyyət indi vadar edir ki, ana dilini qeyri dillər kimi uşaqlara vacib bilsin...

Bu günlərdə дума “təlimi-ümumi-küllü” qanununu elan edəcəkdir, hamı kəndlərdə, şəhərlərdə, milli məktəblər açılacaqdır. Uşaqlara üsuli-cədid üzrə ana dili təlim olunacaqdır... Fəqət bu dili təlim edən müəllimləri nerədən gözləməliyiz? Əlbəttə, Qori seminariyasından

indi totalım ki, Qori darülmüəllimin əvvəlki proqrammasını dəyişib zəmanənin təqzasına binaən proqramma düzəldir. Türk dili və şəriət ürəyimiz istəyən kimi təlim olunur, buna kifayət edib seminariyanı yenə də Qori şəhərində qoymaq olarmı?

Bizim təsəvvürümüzə, proqrammaya təğyir verilsə, yəni türk dili və şəriət biz istədiyimiz kimi təlim olunsa, seminariya Qoridə qalmaqına razı olmaq olar, çünki haman seminariyada müsəlmanlardan savayı gürcülər, ermənilər, ruslar və qeyri tayfalar oxuyurlar...

Böylə olan surətdə dövlətə lazım gəlir müsəlman şəhərlərinin birində daha bir seminariya açsın. Açıq söyləməli: biz seminariyadan nə gözləyirik? Biz istəyirik əvvəla, seminariya qurtaran müəllimlərimiz kəndi dilini, ədəbiyyatını, dinini layiqincə bilib ibtidai məktəblərimizdə oxuyan uşaqlara zəmanənin təqzasına təlim versinlər, millət və vətən üçün tərbiyəli, məlumatlı balalar hazırlasınlar... ikincisi, seminariyadan dərdimizə tez əlac olmağını gözləyirik, yəni bu vaxtadək seminariya ildə on kurs qurtarmış müəllim verir idisə, indi ildə əqəllən qırx müəllim verməlidir. Vətənimizdə "təlimi-ümumi" qanuni verilir isə ildə yüz müəllim də az olacaqdır.

Totalım ki, Qori seminariyası proqramına təğyir verib əvvəlinci qüsurumuzu düzəltdi. Yəni ibtidai məktəblərimiz üçün layiqli müəllimlər verdi, lakin ikinci qüsurumuza, yəni müəllimlərimizin ədədini artırmağa əlac edəcəkmiz? Əlbəttə, yox! Qori seminariyasında oxuyan müsəlman uşaqları pansiona qəbul olunurlar, həmin pansiona qırx-əlli nəfərdən artıq uşaq qəbul olammaz. Hər bir pansiondan qırx-əlli nəfər uşaq təlim taparsa, bunlardan ildə onu da qurtarsa şükür etməli, halbuki təxminən ildə 6 və 7 müəllim kurs qurtarır, ildə 6 və 7

müəllim bu vaxtadək bəs etmirdi. Hal-hazırda kənd məktəblərimiz müəllimsizlikdən qapanır, bundan sonra daha yaman halda bulunmağımız aşkardır...

Xülasə, müəllimlərin ədədi artmaq üçün iki-üç seminariya gərəkdir açılsın. Dövlət isə hal-hazırda üç yox ki, birini də açmayacaqdır. Qori seminariyasının ildə 6 və 7 müəllimdən artıq buraxmağa mümkün olmayacaqdır.

Böylə olan surətdə Qori seminariyasını bir qeyri müsəlman mərkəzi olan şəhərə köçürmək lazım gəlir. Yuxarıda zikr olundu ki, Qori seminariyasına altmış şagirddən artıq qəbul olunmur və yenə söylədik ki, Qoridə həmişəlik sakin olan müsəlman yoxdur. Müsəlman olmayan surətdə kənardan gəlib oxuyan da olmayacaqdır. Açıq deməli, Qori darülmüəllimin Bakıda ya Gəncədə və ya bir qeyri müsəlman şəhərində olsa padşahlıq xərcinə oxuyan atmış nəfərdən savayı altmış nəfər müsəlman uşağı və daha ziyadə öz evlərində olarkən seminariyada elm təhsil etməyə mümkünləri olacaqdır. Yəni gündüzlər padşahlıq xərcinə oxuyan uşaqlar ilə bərabər dərs oxuyub axşamlar öz evlərinə gedərlər...

Seminariyanın müsəlman mərkəzində olmağı qeyri məsələləp də müsəlmanlara böyük mənfəət gətirir. Lakin burada müəllimlərin ədədi artmaq məsələsini ümdə bilib hələ bu barədə bəhs etməyi vacib bildik.

İndi üzümüzü müsəlman şəhərlərinə tutub deyirik: dövlət Qori seminariyasının müsəlman mərkəzinə keçməyinə razı olubdur. Fəqət müsəlman camaatından qeyrət, hümmət, həmiyyət gözləyirik... Şəhər dumalarının üzvləri bu məsələyə artıq gərəkdir diqqət etsinlər, kəndi

təsəvvürlərini dumalarda söyləyib bu məsələnin tez həll olunmağını tələb etməli, dövlətin müqabilinə çıxıb göstərməli ki, biz də müəllimlərin artmasını istəyirik, biz də dərdimizin əlacını arayırıq. Biz də gec də olmuş olsa, xabi qəflətdən ayılıb qonşular iyirmi-otuz il bundan müqəddəm gördükləri işi biz indi görmək istəyirik...

Hal-hazırda bu məsələyə daha artıq diqqət etməlidir.

İndi Rusiyada hamı millətlər dərya misal bir hüriyyət əmvacinə düçar olublar. Üzmək bilənlər həmin mövclərdən xilas olub kənara çıxacaqlar, üzmək bacarmayanlar ləpələrin arasında qalacaq, əlləri hər yerdən üzülüb “dərya heyvanlarına” yem olacaqlar...

Mövc və girdabdan xilas olmaq, nəhənglər, timsahlar tərəfindən udulmamaq üçün mətin bir səfinə bir gəmi lazımdır ki, o gəmi də camaatın özündən ibarətdir. Bu cür xəternak təhlükəli işlərdə bizi sahili-nicata çıxaracaq çarələr camaatın özündədir, vəssəlam.

Dövlət bir nöqtədə dayanıb yəni “ruslaşdırmaq” politikasında davam edib haman politikasına müvafiq hərəkət edir.

Bu məqsədlə seminariyalar, yəni müəllimlər hazırlamaqdan ötrü darülmüəllimin açır. İrəvanda, Xunidə, Qoridə açılmış seminariyalar bu məqsədlə açılıbdır. Bu seminariyaların gözəçarpanı, xüsusən müsəlmanlar üçün Qori seminariyasıdır. Çünki burada müsəlmanlar üçün ayrı bir şöbə açılıbdır, altmış nəfərə binaən burada pansion var. Altmış nəfər müsəlman balaları burada “padşahlıq” xərcinə oxuyurlar. Vaxt var idi bu cavanları şəhərbəşəhər gəzib pulla yığırdılar, yəni yol pulunadək xəzinədən verilir idi. Əlbəttə, bu bir zamanadək idi. Vaxta ki, müsəlmanlar öyrəşdilər daha yol xərci verilmədi. İndi o qədər istəyən var ki, illik pulunu verib oraya çətinlik ilə qəbul olunurlar.

Qori seminariyası 1876-cı ildə açılıbdır. Müsəlman şöbəsi üç il keçmiş bina olunubdur. Deməli, 27 ilin ərzində bu seminariya bizim kənd və şəhər ibtidai məktəblərinə müəllimlər hazırlayıbdır. İndi Bakıda gördüyünüz rus-müsəlman məktəblərinin müəllimləri, Qafqazın qeyri şəhərlərində, kəndlərində ibtidai məktəblərində dərs verən müəllimlərin əksəri orada tərbiyə alıblar.

Seminariyanın proqramması ibtidai məktəb müəlliminə cüzu məlumat verir. Lakin rus dilinə artıq diqqət olunur. Hamı dərslər, elmlər rus dilində təlim olunur. Cüzi şəriətdən, türk dilindən dərs verilir idi. Verilir idi, verilirdi deyib də biz seminariyanın on altı il bundan müqəddəm halını nəzərə gətiririz. O vaxt indi üsul-cədid ilə yazılmış “Vətən dili” kitabçasının müsənnifi, mütəvvifi Çernyayevski müsəlman şöbəsinin naziri idi. Demək olar ki, onun vaxtında türk dilinə bir az diqqət olunur idi. Özü türk dilini öyrənməyə ciddi-cəhd edib haman dildə verilən dərslərə artıq diqqət edirdi. Türk dili və şəriət müəllimi indiki Şeyxülislam cənab axund Molla Əbdülislam olub, orada tərbiyə alan müsəlman uşaqlarına böyük nəflər gətirirdi. Demək olur ki, indiki hala nisbətən Qori seminariyası – xüsusən müsəlman şöbəsi böyük tərəqqidə bulunurdu. Cənab axund molla Əbdülislam türk dilinə və şəriət dərslərinə artıq diqqət edirdi. Dərslər az isə də, o, vaxtını itirməyib bacardığı qədər cidd-cəhd edirdi. O vaxt təlim kitabları yox idi. Bununla bərabər, gecələr işləyib gündüz dərsləri üçün hekayələr düzəldirdi. Türk dilində sərf və nəhv öyrədirdi. İnsaf məqamında demək olar ki, Qori seminariyasından elmini tamam edib indi millətpərəst və yainki əli qələm tutan beş-üç nəfər varsa, cənab axund molla Əbdülislamın tərbiyəsinə bağlıdır...

Bunun səyi bir tərəfdən, digər tərəfdən də Çernyayevskinin müsəlmanlar ilə xoş rəftarı uşaqlara şəriətdən və ana dilindən mümkün olan qədər qəza verməyə səbəb olur idi. Mütəvvifi Çernyayevski cavanlıqdan müsəlmanların arasında tərbiyə tapıb, adətlərinə, şəriətlərinə aşna bir zat idi. Müsəlman balaları ilə mülayimliklə dolanırdı...

Halbuki seminariyanın direktoru Streletski buna zidd olub müsəlman şagirdlərinin ixtiyarını yavaş-yavaş məhv etməyə çalışırdı. Müsəlman balalarına qərib vilayətdə öz lisanlarında söhbət etməyi qadağan edirdi. Demək ki, cənab Streletsk popeçitelin sağ əli olub onun fikrlərini və dövlətin müsəlmanlar barəsində olan siyasətini, yəni müsəlmanları “ruslaşdırmaq” fikrini işə verirdi...

Bu “politika” getdikcə artıb, 1892-ci ildən sonra ziyadə şiddət etdi.

Bu ildən müsəlman şöbəsinə məşhur İlminkin müridi bulunan missionerlərdən Smirnov inspektor təyin olundu.

Bu ildən bizim əqidəmiz ilə şöbənin tədennü və tənəzzülü, dövlətin əqidəsilə onun “tərəqqisi” başlanıbdır.

Rusiya müsəlmanlarını xristian dininə dəvət etməkdə canını çürüdən İlminkin müridindən nə gözləməli idi?

Həftədə iki dəfə türk və şəriət dərsləri vacib olarkən Smirnovun vaxtında getdikcə lazımsız dərslərdən hesab olunur idi. Cənab axund molla Əbdülişlamdan sonra (iki il keçmiş) oraya təyin olan müəllimlər üzvlərini yumşaq göstərüb cənab Smirnovun əqidəsi ilə iş görməyə başlayırlar... Axırda tarixi-müqəddəsi Smirnovun köməkliyi ilə rus dilinə tərcümə edirlər... Türk dili bimərrə unudulur, axırda türk dilinə

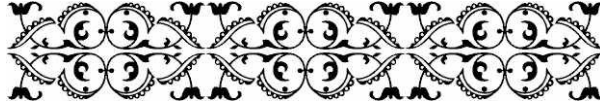
bir dərəcədə həqarətlə baxılır ki, orada təhsil edib kurs qurtaran müəllimlərimiz türk əlifbasını da bilmirlər.

Ən axırda türk lisanı seminariyada “ümumi” bir lisan olur: müsəlman uşaqlarının əvəzinə rus, gürcü, erməni uşaqları türk lisanı dərində otururlar. Müsəlman müəllimləri isə rus, gürcü, erməni uşaqlarına türk lisanını təlim etməklə kifayət edirlər. Hər dənbir iki müsəlman uşağı dərə gəlir isə, onlara da “vaxtlarını” sərf edirlər. Qalan uşaqlar türk dərəsinin vaxtında nə iş görürlər, nəyə məşğuldurlar, nərdə oynayırlar, lazımsız bir məsələ olub diqqətə alınmır.

Tutalım, azından on il Qori seminariyası bu halətdə bulunubdur. Bu on ilin ərzində Qori seminariyasından təxminən 100 müəllim ikmal-təhsil edib kurs qurtarıbdır desək, böyük səhv etməriz, zənn edirik. Bunlar kənd, şəhər ibtidai məktəblərində müəllim olub, hankı lisanda dərə verməkləri aşkardır.

Ana dilinin ibtidai məktəblərdən qovulmağı, həmçinin bir on il də belə getsə idi, aləmi-hürriyyət aralığa gəlməsəydi, türk balalarının halları nə tövr olardı? İlmənskilər, Smirnovlar dövlətin politikasını pək gözəl yerinə yetirib, öz əlimizlə özümüzə quyu qazırmışlar. Camaatımız isə bunlara “pərəstar” deyib başına murur ilə dəyən toppuzu, dəyənəyi hər tərəfdən qurulan toru anlamayırmış, görmürmüş. Görəsən, görüb anlayandan sonra hərəkət etməməyinə səbəb nə olacaqdır.

M.S.ORDUBADI
(1872 – 1950)

Dil bəlası

Mətbuat və yazılarımızda mövcud olan bəla yeni deyildir. Bu kimi bir çətinlik çoxdan bəri hiss edilsə də, onun rəf olunması üçün qəti qədəm atılmamışdır. Bu qədəm beş ildən bəri Azərbaycanda atılmış, dilimizdəki çətinlikləri ləğv etmək işlərinə başlamış isə də bu yolda qazanılan müvəffəqiyyət başqa cəbhələrdəki müvəffəqiyyətlərə nisbətən o qədər də gözə çarpacaq deyildir. Bu müvəffəqiyyətsizliyin başlıca səbəbi dil məsələsindəki işlərin təşkilatsızlığıdır. Dilimizi islah etmək, onu bir azəri dili şəklinə salmaq üçün, əcnəbi kəlmələrdən xilas etməkdən ötrü indiyə qədər heç bir təşkilat olmamışdır. Təbii, bu kimi bir təşkilatın çıxardığı qərar, yaxud qərara aldığı bir dil qəzetə və mətbuatımız üçün qəti bir düsturüləməl ola bilərdi. Belə bir elmi təşkilatın olmadığı üzündəndir ki, bütün ağırlıq qəzetədə mətbuatın üzərinə düşmüşdür.

Hazırda hər kəs qəzetənin dilinin çətinliyindən şikayət edir. Burası doğrudur. Qəzetələrin dilində çətinlik yox deyildir. Lakin bir dəfə orasını düşünməlidir ki, bu çətinliyin ikinci tərəfi də vardır. O da qəzetə oxucularından bir çoxunun savadsızlığıdır.

Bizcə, bu son ağırlığı, bu son qüsuru da qəzetə və mətbuatın üzərinə qoymaq doğru deyildir. Zira bizim asanlıq vücuda gətirmək təşəbbüsümüz mütəqabil bir surətdə irəliləməlidir. Nə qədər qəzetələrin dili yüngülləşdirilir, bir o qədər də qəzetə oxucularının savadlanması işləri irəli aparılmalıdır. Əksinə olaraq, qəzetəni xalq danışan dildən də xaricə çıxarmaq, onun tərbiyəverici xasiyyətini itirmək deməkdir. Bununla bərabər, qəzetə idarələri dili yüngülləşdirmək işlərindən boyun qaçırırlar.

Fəqət qəzetələrin və kitabları tərcümə edənlərimizin dili yüngülləşdirmək üçün başladıkları təşəbbüs ayrı bir bəla yaratmışdır ki, orası əvvəlki bələmizdən daha da qorxuludur.

Bu gün mətbuatımız nəzərdən keçirilərsə, orada bir çoxlarının düşünmədiyi və xatirinə gətirmədiyi bir hal görülmə bilər. Qəzetələr və kitablarımızın bir çoxunu nəzərə alanda onların doxsan faizi tərcümələrdən ibarətdir. Bizdə orijinal məqalə və yazıların az olduğu dil işlərindəki bələmizi daha da artırmışdır.

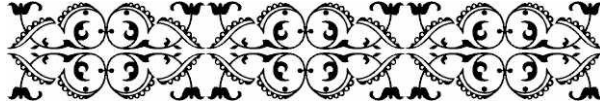
Qəzetə işçiləri, kitab mütərcimləri hər bir kəlmənin mənasını tapmaq üçün bir qamusa möhtacdır. Əcəba, dil çətinliyi üzərində qəzetə və mətbuatdan şikayətdə bulunanlar yeni düzəlmiş bir qamusun yerini göstərə bilərlərmi? Şübhəsiz bunu göstərən olmaz. Zira onu indiyə qədər düzəldən olmamışdır.

Buna görə də qəzetə işçiləri Şəmsəddin Sami bəyin qamusuna müraciət etməyə məcbur olurlar. İş belə olduqda Şəmsəddin Sami qamusunun düzəltdiyi mühiti və onun dilinin vəziyyətini nəzərə almalıdır. O kimi qamuslar, bizim içərisində boğulduğumuz İstanbul türküsi, İstanbul ədəbi şivəsi həyatına uyğun bir surətdə yazılmışdır.

Qəzetə işçilərimiz bir istilahi türkcəyə çevirmək üçün əvvəlcə Şəmsəddin Sami bəyə müraciət eylər, sonra Şəmsəddin Sami bəydən aldığı istilaha dəxi xalqımızın anlayacağı qaydada bir qarşılıq tapmaq istər. Bu hal bizdə daha da bir dil və istilah qarışıqlığı yaratmaqdadır.

Onu deməliyiz ki, elmi bir komisyounun ıxardıđı qamus, ümumun tərəfindən qəbul edilmiş bir dilin vcudə gəlmədiyi halda bizdəki dil bəlasını rəf eyləmək mümkün olmayacaqdır. Təşkilatsızlıđın z də bizim böyük bəlamızdır.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ
(1872-1937)

Dilimiz və imlamız

Ədəbiyyatı olmayan bir millətin, dilsiz insanə oxşuyacağını söyləmək üçün dəlilə, təfsilə həcət yox sanıram. Çünki ən böyük şahid keçmiş hallar, indiki vüqatlardır. Bundan ötrü örnək, misal axtarmaq üçün də uzaqlara getməyək: iştə başda çərkəz, ləzgi... dilləri, sonra da bizim türkcəmiz. Mədənilik ləzgilər, çərkəslər arasında yayıldıqca öz dilləri də yoxluğa doğru yayılacaq. Bir vaxt olacaq ki, o kimi dillərin tarixdə ancaq adları qalacaq. Neyçün? Çünki yazısı, imlası, ədəbiyyatı yox. Bu bir həqiqətdir; çaxotkaya, vərəmə tutulmuş bir bəxtsiz adamın öləcəyi qədər bəllidir. Türkcəmiz, hər nə qədər tez-gec, həqq rəhmətinə gedəcək olan o dillər kimi deyildir. Amma bugünkü qaydasızlıq naxoşluğuna vaxtilə dərman etmək çarəsini axtarmazsaq, onun bu yaman halının da çox uzanacağından qorxulur.

Bu qorxu, millətini sevən hər həmiyyətlini düşündürsə gərəkdir. Çünki dadlı dilimizin yavaş – yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir. Nə edək? Bizim bir çox işlərimiz kimi bu da böylə düşür: Qafqaziyalı, elmlı iki türk yarım saata qədər öz ana dilləri ilə danışsalar darıxırlar. Bir kazanlı ilə bir qafqazlının beş, on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görünür. Yazıları da bunun kimi. Bu

suç, bu təqsir hərçəndi adamlardan başqa, əql imdada varsa, böyük və bağlışlanmaz təqsiri yenə bizdədir. Hər kəs bilir ki, Kazan ilə Tiflis kimi uzaq məmləkətlərin arasında yox, Bakı, Naxçıvan, Şəki kimi yaxın məmləkətlərin dilləri arasında belə az – çox bir ayrılıq var.

Havanın, təbiətin, adətin bu təsiri inkar edilməz. Burası bəlli. Həm bu hal yalnız bizdə deyil, dünyanın hər tərəfində də böylədir. Nə hacət! Cənub məmləkətlərin rusları ilə şimaldakıların ahəngi, şivəsi bir dərəcədəmi? İstanbullularla ərzurumluların söyləməli birmi? Əsla. Amma o ayrılıq, bu təfavüt ilə bərabər qaydada və imla, dillərinə məhəbbət sayəsində bir şəhərlilər kimi dərdləşir, anlaşırlar. Demək ki, bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğu. Bu qədər gərəkli dilimizin gerçəkdən bünövrəsi olan bu qayda və imla xüsusi indiyə qədər bizdə nə üçün meydana gəlməmiş? Burasını yazmaqdan irəli buna münasibəti olan bir balaca təfsil verim: bu gün özü ilə danışanları mədəniyyətləyin yuxarı qatlarına çıxaran hər dilin mütləq və mütləq nizamlı bir sayaq da yüngül əlifbası qaydası, imlası, ədəbiyyatı vardır. Bunlar da yenə mütləq öz başına, halına görədir. Bununla bərabər heç bir dil bugünkü mükəmməlliklərinə öz sözlərilə çatmamışdır. Hamısı bir – birilərinin köməklərinə, yardımlarına möhtac olmuşdur. Dildə ən varlı bildiyimiz ərəbcə belə ərəbi, əsuryani, yunanidən... bir çox sözlər almış, bu gün də Avropadan hər vaxt almaqdadır. Hələ fransızların latınlardan, ərəblərdən; rusların fransızlardan, ərəblərdən, tatarlardan aldıkları sözlərin çoxluğu insanı heyratə salır. Rusların özgələrdən aldıkları sözlərin sayı 75 mindən artıq olursa, bizimkini qiyaş etməli. Bəli, hər dil özgə dilin yardımına möhtac ola – ola gəlmişdir. Bu bir təbii qaydadır. Nə cürə ki, aciz, elmsiz bir adamın güclü, elmlı bir adama ehtiyacı var; öylə də maarifdən geri qalan millət dilinin mədəniyyətli, zorlu millətin dilinə ehtiyacı var. Dillər ayrı olduqca bu ehtiyac qiyamətə qədər də

olacaqdır. Sözümlər, qəsdim bunda deyil. Hər dil özgə dildən minlərcə söz almış, lakin hamısı öz təsriğini, səltənətini də sürəkləmişdilər. Bizimki kimi özgələrin kefinə, qaydasına əsir olan heç bir dil yoxdur. Məsələn, fransızlar ərəblərdən aldıkları “qəmbiz”i (köynəyi) “şəmis”, “əmir- əlbəhr”i “amiral” (ruslar – admiral), “firəqətəyn”i “fəraqat”; latınlar ərəblərin “darül – sənaye”sini “tərsanə”; ruslar ərəblərin “tərifə”sini “tarif”, “xəzinə”sini “kazna”, “əlcəbr”in “alqebra”; ərəblər yunanların “asterolab”nı “usturlab”, “Yevangel”ini “İncil”, “ətir”i “isir”, “nomuz”u “namus”, farsların “sütun”unu “üstəvanə”, “əndəzə”sini “həndəsə”, bizim “əntar”ı “əntəri”, “arvad”ı “övrət”surətində, biçimində yazmışlar. Bunlar bu kimi dəyişdirilən sözlərin milyonda biridir. Mənim qəsdim ancaq bir – iki örnək, nümunə göstərməkdir. İştə anlaşılır ki, hər dil özgələrdən aldığı sözləri öz danışığına uyğun halda çevirmiş, pozmuş, yazmış ki, təbii hal da budur. Özgələrin “qayidə”sini olduğu kimi qəbul etmək təbiətsizliyində, yolçuluğunda isə türk ilə farsdan özgə heç bir dil tapılmamışdır. İştə tarix, iştə meydan, iştə dillər! İndi gələk məqsədə: farscanı özlərinə buraxaq; türkcəmizin bu zamanə, bu çağa qədər yüngül bir əlifbası, məzbut bir qayda və imlası olmamağı ancaq öz dilimizi bəyənmemək cəhalətindəndir, fars, ərəb dillərinin hər cürə gərəkli, gərəksiz sözlərini, hələ bizə əsla gərək olmayan qaydalarını dilimizə doldurduğumuzdandır: hər barədə onları təqlid etmək dərdini istəməyimizdəndir. Bu müqəllidlik, bu cəhalətlə dilimizin ahənginə əsla gəlişməyən, şəə, zifda, löhm, mütərrəri, xübz, müzəmmə, məsəlləsət, müəvvizətəyn... daha bunlara rəhmət oxudacaq böylə minlərcə yad sözləri xatirələrinə, könuöllərinə heç dəymirərək olduğu kimi almışız, yazmışız, yazırız. Böylə tək – tək sözlərin dərdinə yenə səbir etmək olar. Amma dilimizi bərbad edən, anlaşılmamağına səbəb olub bizə çox gərək olmayan (...) minlərcə ərəbcə, farsca qaydalar və ibarələrdir. İndilik bir neçə fənn, şəriət kitabları ayrı olduğu halda, türklərin dillərinə heç yaraşmayan

bu kimi qaydaları yazmağa, işlətməyə nə zorumuz, nə məcburluğumuz var. Hələ yad sözlərin, qaydaların ən sadələrini yazdım. Mənimlə bərabər hər kəs deyə bilər, dilimizdə öylə çətin sözlər, öylə ibarələr var ki, Allah göstərməsin, onları saymaq mı olar?!

Sözümün qıyası, türkcəmizin varlığını, yaşamağını hamımızın bilikli, hünərli olmamızı, avam üçün yazılan kitabların, qəzetlərin anlaşılmasını istəyirsək bacardığımız qədər “gərəksiz” və “artıq” olan ərəbcə, farsca sözləri, hələ qaydaların çoxunu buraxıb, türkcələşdirdiyimiz *təxum, adəm, övrət, dəva, ərəq, mütbəx, əba...* daha bu kimi türkcələşmiş sözləri *toxum, adam, arvad, dava, arağ, mətbəx, aba...* yazmağı sınımalıyıq. Bilirəm, bu fikrim indi qəbul edilməyəcəkdir. Nə ki, vaxtilə indiki kimi bir az türkcə yazmaq eyib idi. Öylə də bunlar bir gün eyib sayılacaq, yazanın biliksizliyinə hökm ediləcək, zərəri yox, bir vaxt olan mənim bugünkü fikrimdə eyib görülmez. Yavaş – yavaş qəbul edilir.

Bu gün məktəblərimizin çoxunda qəbul edilən söfti üsulu öyrətmək qaydasına görə də bundan sonra imlamızın bacarıldığı qədər danışıldığı kimi, yəni səsli hərflərlə yazılacağı anlaşılmaqdadır. Zaman ən böyük düzəldən, tərbiyə edəndir. Bu həqiqəti də bir vaxt meydana çıxaracaqdır. Bu barədə hamı öz ürəyinə və vicdanına sorsun, müraciət etsin. Boş yerə etiraz edəcəklərinə işin yox. İnsafla cavab yazanlarla danışırıq, bilmədiklərimi öyrənərim. Bitirmədən burasını söyləyim ki, türkcə yazmaq yüngül, asan iş deyil. Bu yazdığım da belə nə qədər ərəbcə sözlərin yerinə türkcə yazmaq istədim bacarmadım, biləmədim. Məqsədim işə başlamaqdır. Əlbət, yavaş – yavaş öyrənərik. Sonra yüngül, dadlı olar. Yazacağım hələ bitməmişdir.

Nemanzadə

“Şərqi – Rus” qəzeti, 7 aprel 1904, №40

G – K hərfləri

Bəzi səsli və səssiz hərflərimizin əskikliyi bir az təməyyüzə iqtidar olan hər oxuyanımıza məlumdur. Bu əskiklik və nöqsanımızı görmək, əlifbamızı indiki çətinlikdən bir dərəcə qurtarmaq zamanımızda ən lazımlı maarif məsələlərindən biridir. Bu böyük məsələnin həll və islahını böyüklərə, lisan mütəxəssislərinə buraxaraq burada acizənə bir ricadə, təxtirdə bulunmaq istərəm: hərflərimizin şəkilləri zətən əskik, imlamız çox qarışıq, türkcə sərf və nəhv qaydalarımız ziyadə nizam və ittirazsız olduğu halda bu qarışıqlığa bir də bəzi hərflərin işlənəcək, yazılacaq yerləri dəyişəcək olursa, ağırlıq üstünə ağırlıq, çətinlik üstünə çətinlik artırılmış olur. Hər bir elm sahibinə məlumdur ki, səslərinə və söylənişlərinə görə bu gün ayrı – ayrı şəkil və əlamətlərlə yazdığımız bəzi hərflər bundan irəli yalnız bir şəkil ilə yazılırdı. Lakin bu son zamanlarda hər şeydə görülən islah və tərəqqi hərflərimizin şəkillərini də əski halında buraxmadı. Zaman və zərurət müqtəzası olaraq hərflərimiz də yavaş – yavaş düzəlməyə başladı. Məsələn, bu gün səslərinə görə şəkillərini də ayrı – ayrı yazdığımız *g*, *k* və *nuni* – sağır hərfləri bir az əvvəl bir hərflə, yəni yalnız *k* şəklində yazılırdı. Amma oxumanın hər kəs arasında yayılması lüzumu, çocuqların qolaylıqca oxudulması zərurəti, əskik hərflərimizi yavaş – yavaş dəyişdirərək əlifbamızın islah və təbdilinə pək böyük meydan açdı. İştə qolaylanmaq və tərəqqi etmək məqsədilə 3-4 səs üçün bir şəkildə yazılan *k* hərfi indi *k*, *g* və *nuni* – sağır şəkillərində yazılır. Şəkk yox ki, bir vaxt *vav* – *v* və *ya* – *i* hərfləri də islah edilərək bir səsə görə birər şəkil yazılacaqdır. Məqsədim burada o çətin işə girişmək deyil, ancaq birər əlamət ilə ayırdığımız hərflərin yazılacaq yerlərin qarışdırıb oxumağı daha çətinə saldığımızı göstərməkdir. Məsələn, *k* hərfini Qafqazın bir qisim mühərrirləri *gördüm*, *görmək*, *güllə*,

gəzişmə kəlmələrindəki kimi (gaf) yerində yazırlar. Bir qismi isə - xüsusilə Bakı mühərrirləri – “kaf”ı sağır nun deyilən *n* yerində işlədir (*Əhmədin, sənin, könül, dəniz...*), yazırlar. Demək ki, *n* ilə *k* hərflərinin səsləri, şəkilləri yaxşı bilinmədiyindən bir – birinə qarışdırılıb *k* yerində *n* və *g* yerində *k* yazılır. Bakıda, Tiflisdə, təb edilən kitablara diqqət yetirilirsə, bu qarışıqlıq və ayrılıq çox gözəl meydana çıxar ki, bir məmləkətdə, şəhərdəki bu ayrılıq bizim üçün çox böyük bir nöqsan və oxutmaq üsulunda isə pək diqqətə alınacaq bir xətdir. Buna görə madam ki, *g* və *k* hərflərini ən əvvəl yazanlar və meydana çıxaranlar osmanlılardır və madam ki, bu gün ora kitablarının hamısında *g* hərfi *gördüm, gəzmək...* sözlərindəki kimi *gaf* yerinə və *k* hərfi də (*Əhmədin, sənin...*) sözlərindəki kimi sağır – nun yerinə yazılır və bizim Rusiya müsəlmanlarından bir çoxları da o yolda yazmaqdadırlar, bundan sonra biz də ümumiyyətlə, *gaf* yerində *g* (*gördüm* kimi) sağır – nun yerində *n* (*Əhmədin* kimi) yazalım. Yazalım ki, hərflərimizin şəkilləri, işlənən yerləri heç olmazsa bir və müştərək olsun.

Nemanzadə

“Şərqi – Rus” qəzeti, 19 iyun 1904, №78

Yazımız, dilimiz, “İkinci il”imiz

Möhtərəm şair və ədibimiz Ə.Hüseynzadə cənabları “Tərəqqi”nin 13-23-cü nömrələrində yuxarıdakı ünvan ilə yazdığı məqalələrində, hamımıza aid ən əhəmiyyətli bir ehtiyacdən, ən lazımlı bir məsələdən bəhs edir ki, bunun üçün hamıdan irəli ədibimizə öz təşəkkür və ehtiramımı təqdim edirəm.

Öz əqidəmizə görə, Hüseynzadə cənablarının yazılarının bir parasını haqlı və çoxunu haqsız tapdıq. Onun yazdığına gödəkcə məzmununu, bəzən eynini yazıb altından öz fikrimizi bəyan edirik.

Hüseynzadə cənabları yazır: “Cəm ədatı olan “lər” nə üçün “lar” şəklində yazılır, “məfuli ənə, məfuli fiə ədatları olan “dən”i “dan”, “də”ni “da” şəklində yazmaqda nə mənə var? İmla hərfləri türkcə kəlmələrin əslindəki səsləri mənə, xüsusən son səsləri göstərmək üçün mühüm bir vəzifə ifa edirlərsə də, sərf qaydalarına məxsus ədatları bunlarla yazmaq caiz olmaz. Biz özgə dillərə qarşı sərf qaydalarındakı ədatlarımızın sadəliyi və birliyi ilə, məntiqə uyğunluq ilə fəxr edirik!”

Biz deyirik: Heyif ki, ədatlarımızın birsizliyi cənab Hüseynzadənin dediyi fəxrədən bizi məhrum qoyur.

Əgər bizdəki ədatların hamısı və ya çoxu bir cür yazılısaydılar, biz Hüseynzadə cənablarının dediyinə yoldaş olurduq. Amma təəssüf ki, 2-3 ədatdan başqa özgə ədatlarımızın hamısı sözün axır hecasına tabe olub iki cür, bəzisi dörd cür yazılırlar. Demək ki, Hüseynzadə dediyinin tərsinə olaraq gerçəkdən fəxr olunacaq ahəngimizin bir – iki məntiqsiz sərf qaydasına qurban etməmişik.

Budur bizim ədatların bir parçası:

nazik yoğun

mə – ma

cək – caq

nazik yoğun

gəzmə - yazma

gələcək – yazacaq

sin – sın
rək – raq
kən – qan
gəc – qaç
kin – ğun
li – lu
lik – luq
im – um

gəzsın – yazsın
gəzərək – yazaraq
çəkişkən – çalışqan
süzgəc – dolanqaç
yetkin – solğun
tərli – sulu
çiçəklik – otluq
dirim – olum

Yuxarıdakı yazılardan görünür ki, bizim ədatlar ümumiyyətlə, deyiləcək dərəcədə nazik hecalı sözlərin axırında nazik, yoğun hecaların axırında yoğun yazılırlar.

İndi ümumi qaydamız belə surətdə ikən “lər”, “də”, “dən” ədatlarını nədən ötrü yoğun hecaların axırında “lar”, “da”, “dən” şəklində yazmayaq?

Burada bizə deyiləcək ki, osmanlı ədibləri elə yazırlar, biz də gərək elə yazaq. Çox əcəb, amma biz də deyirik ki, osmanlıların əlifbaları, imlaları, sərf qaydaları hələ tamamilə təyin edilib qurtarmamışdır. Daha doğrusu, osmanlıda hələ bir tərzdə imla və sərf qaydaları yoxdur.

Cövdət Paşa, Nəcib Asim, Əhməd Rasim, Monastırlı Rüfət¹ kimi məşhur yazıçıların sərf kitablarında bir – birinə uymayan xeyli qaydalar, qaydasızlıqlar var. Bu xüsusda aşağıda uzun təfsilat veriləcəyi üçün burada gödək keçirik.

Cənab Hüseynzadə buyurur: “Sərf qaydalarımıza məxsus olan ədatlar qayət müəyyən olub, adətən, heroqlif halını almışdır. Əslində Çin tərəfindən gəldiyimizi unutmayaq. Heroqlifə təəccüb etməyiniz!”.

---

¹ Bunlar türk maarif xadimləridir.

Biz deyirik: Ədatlarımızın o “Heroqlif”¹ halı ehtimal dilimizin ibtidai və hicai vaxtında imiş. Amma vaxtın keçməsi ilə, dilin genişlənməsi ilə ədatlarımız “heroqlif” halında çoxdan çıxmışlar. Hətta 1200 il əvvəl türk dili ilə yazılan türk əlifbasının vücudunu bizə bildirən “Orxon”² məhkukatında belə, türk ədatları heroqlif halından çıxıb ayrı – ayrı yazılmışdır.

Yəni nazik hecalı sözlərin axırında nazik səsli ədat, yoğun hecalı sözlərin axırında yoğun ədat yazılmışdır.

Orxon yazılarından sonra türk dilində 463-cü ildə yazılan “Kutadqu bilik”³ adındakı əski türk kitabında və özgə əski türk kitablarında ədatlar həmişə nazik, yoğun olmaq üzrə iki dürlü yazılmışdır. Məsələn, “Kutadqu bilik”də yazılır:

Qövərmiş yığaclar doğdı yaşıl,
Bizəndi bütün al – sarılıq, çök, kızıl.
Tüməndi çiçəklər yazıldı tülə...

Yuxarıdakı nəzmlərdə “yığac” sözü yoğun olduğu üçün “lar” ilə, “çiçək” sözü nazik olduğu üçün “lər” ilə cəm yazılmışdır.

Bizim zənnimizə görə, ədatlarımızın axır vaxtlarda səssiz hərflər ilə bir növ yazılmağına səbəb ədatlarımızın heroqlif halında olmasından ziyadə ərəb və farsa təqlid bəlası olub.

Türklər nə qədər ki, türklükdən, Türküstandan uzaq düşüb, əsrlərcə ərəb hökuməti və dini, fars ədəbiyyatı nüfuzu altında qaldılar, o qədər türklərini və türk dilini itirdilər.

---

¹ Heroqlif – qədim Misir və Çin əlifbasında bütöv məfhumu və hecanı ifadə edən işarə

² Orxon yazıları – Dağlıq Altayda aşkara çıxarılmış və V-VI əsrləri əhatə edən qədim türk abidələri. Burada türk tayfalarının dini - əxlaqi görüşlərindən, tarixindən bəhs olunur.

³ Kutadqu bilik – Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” poeması nəzərdə tutulur.

Hətta demək olar ki, türklər müsəlman olandan bu yana nə qədər əzəmətli türk hökumətləri vücuda gətirdilərsə, bir o qədər də ərəb və fars ədəbiyyatına, dilinə əsir olub, öz dillərini yaddan çıxartdılar. Həmd olsun ki, axır vaxtda Anadolu səlcuqları bir az türkcə yazmağa tənəzzül edib, türk dilini rəsmi dil elədilər. Səlcuq türkləri ərəb hərfləri ilə türkcə yazmağa başlayanda təbii çox zəhmət çəkdilər...

Şəkk yoxdur ki, lap əski türk yazıları özgənin nüfuzuna tabe olmadığı üçün səlcuqların və hətta osmanlıların indiki türk yazılarından daha doğru, daha asan oxunurlar.

Osmanlılar elə ki, səlcuqi hökumətinə varis oldular, elə də yazılarına, ədəbiyyatlarına varis olub ta zəmanəmizə qədər səlcuqi imlasını arayır, cüzi islah ilə təqib edirlər.

Halbuki əski imla ilə sözlərimiz, ədatlarımız yaxşı oxuna bilmirlər. Bu oxunmazlıq səbəbindəndir ki, osmanlının cavan ədib və yazıçıları bir çox isimlərin əski imlasını, yazılışını dəyişdirdiklərindən nasıl qeyri ədatların da əski tərzlərin dəyişdirib yazırdılar. Bəli, dünyada heç şey əski halında qalmır. Türk yazıları da nə qədər ki, doğru oxunmur, nə dərəcədə ki, dəyişilməyə ehtiyac görünür, dəyişəcəkdir.

Hüseynzadə cənabları yazır: “Tərəqqimizin maneələrini əlifbamızda görərək yazımızı, imlamızı islahə qalxışanların rus əlifbasından başqa bir şeyə etibar etdikləri yox. Bunların çoxu firəng, ingilis əlifbasından xəbərsizdirlər. Halbuki ingilislər o əcaib imlaları ilə Avropa və Amerikada, yaponlar o heroqlifləri ilə Asiyada mədəniyyətin ən üst qatına yetişməmişlərmi?”.

Biz deyirik: “Möhtərəm əfəndi, tərəqqimizin maneələrini əlifbada görən, əlifbasından heç xəbərləri olmayan Bakı müəllimləri deyil, bəlkə çox gözəl ingiliscə, fransızca bilən Topalı Helmilər, doktor

Şərafəddinlər¹, Mirzə Melkümxanlar², Abdulla Cövdətlər, Qazanlı Maqsudovlar, adları yadımızdan çıxan osmanlı zabıtləridir.

Qazanlı Maqsudov Bakı müəllimlərinə daha qabaq sözlərin hamısı hərflərlə yazılan əlifba kitabı nəşr edib məktəblərdə öyrətməyə başlamış, Maqsudov Bakı müəllimlərinə daha cürətli olaraq hamı ərəb sözlərini də səslə hərflərlə yazmış. Tərəqqimizin maneələrini əlifbamızda görənlər yalnız indiki zamanın cavan türkləri deyil, bu fikir osmanlılardan 25-30 il əvvəl başlamış olmalı ki, mərhum Kamal bəy onlara qarşı “sələflərimizin əsərləri atılmaq lazım gələcək? Ola bilməz” demiş. “Ola bilməz” deyən Kamal bəyin bu sözlərindən görünür ki, o da bir cür razı olur. Amma sələflərinin əsərlərinin atılacağından qorxur. Şəkk yox ki, bu böyük məsələ əvvəl vaxtlar və ondan sonra osmanlıda 1-2 “ola bilməz” ilə sönməmişdir. Bəlkə hər işdə olduğu kimi belə bir təzəliyin müzakirə və məşvərətinə yol verilməmişdir. Tərəqqinin maneələrini əlifbada görənlər yalnız türklər olmamışdır. Avropalı qoca pedaqoq Leybnits³ “Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mükəmməl bir dil verim, mükəmməl dil verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim” – sözlərlə tərəqqinin maneələrini bir növ əlifbada görür. Biz də qanıyırıq ki, tərəqqimizin əsil maneəsi yalnız əlifbamız deyil, amma əlifbamız hər halda tərəqqimizin maneələrindən biridir.

Əcəba, mədəniyyətin ən yuxarı qatına çıxan yaponiyalılar, ingilislər əlifbalarından razıdırlarmı? Bir para firəng ədibləri imlalarından, sərf qaydalarından şikayət etməirlərmi? On – on beş il əvvəl Fransa

---

¹ Topalı Helmi, doktor Şərafəddin türk alimləridir.

² Mirzə Melkümxan (1833-1908) – İran yazıçısı və ictimai xadimidir və M.F.Axundovla dost olmuşdur.

³ Leybnits Q.V. (1646-1716) – Alman idealist filosofu, alim və riyaziyyatçısı. Bütün dillərin guya qədim yəhudi dilindən əmələ gəlməsi haqqında əfsanəni o, qəti rədd etmiş və bəzi dillərin qohumluğu haqqında mülahizə irəli sürmüşdür.

maarif naziri bu barədə cüzi bir təşəbbüsdə olub nümunədə bulunmadımı?

Bu gün yaponlar əlifbalarından, heroqliflərindən narazı olub onu dəyişdirmək istəmirlərmi? Hətta müqəddimə və başlanğıc olaraq latın hərfləri ilə bəzi məcmuələr nəşr etmirlərmi?

Bu ayrılıqlar, bu narazılıqlar göstərmirmi ki, avropalıların, yaponların əlifbaları, imlaları coxdan islahə möhtacdır. Lakin bu islah, bu təbəddüd məşrutə inqilabları kimi asan deyil. İş o qədər kökləşmiş, o dərəcə adət edilmiş, o mərtəbə yayılmış ki, o köhnə, lakin o imla istibdadını pozub, yerinə təzəsini qoymaq hər fədakarın, hər mücəddidin işi deyil!

Avropada, o hürriyyət aləmində əskikliklər, islah olunacaq şeylər məgər azmı? Buna təəccüb edib o hür, o mədəniyyətli Avropa qüsurlarını görə-görə belə, necə, düzəldə bilmirmi deyirsiniz? Bəli, düzəldə bilmir. Çünki bu gün görünən qüsurlar vaxtı ilə azad, lakin yanlış bir surətdə hər kəsin qanına girmiş adətlərin, hər kəsin ruhunu əsir edən əqidələrin nəticəsidir. Avropada bu gün hər saat görünən əməliyyat qarışıqlığı, məişət darlığı, sinif davaları, parlament münaziələri, intixab vuruşmaları vaxtı ilə qoyulan və azadlıqla adət edilən ictimai-iqtisadi müsəvətsizliklərin, ədalətsiz qanunların bəlasıdır.

Bir çox fədakarlar gecə-gündüz çalışıb müsəvətsizliğin, bu ədalətsiz məişətin islahına çalışırlar. Lakin azadlıqla köklənmiş olan o adətlər tezliklə dəf oluna bilərmi?

Halbuki bizdə iş belə deyildir. Bizim əskikliklərimiz bizim üçün xeyirdir. Bizdə hələ məşrutə adı ilə sinif müsəvətsizliyi, azadlıq naminə qanuni ədalətsizliklər yoxdur.

Yazımız, imlamız bir müəyyən üsul ilə ümumiləşmiş, maarifimiz yüzdən 4-5 adamdan o yana keçməmiş, daha doğrusu, yalnız müsəlman türkləri deyil, bütün islam aləmi yazıdan, imladan xəbərsiz yadır.

Buna görə bizdə davamlı böyük bir qeyrət ilə xeyli işləri dəyişdirmək olar.

İngilislər imlalarını dəyişdirə bilmirlər. Çünki köhnə əlifba ilə yazılmış neçə yüz milyon kitabların birdən atılmaq, neçə milyon ingiliscə danışanların birdən böyük zərər çəkmək, neçə min mətbəələrin birdən dayanmaq müzərrəti var.

Lakin bizdə beləmi? Ciddi oxutmağa layiq neçə türkcə kitablarımız var, neçə cift mətbəəmiz işləyir, yüzdə neçəmiz indiki yazımızı bilirik?

Burda bizdən sual ediləcək ki, əlifbamızı dəyişdirsək, sonra köhnə əlifba ilə yazılmış ərəbi və farsı kitablardan nə cür istifadə edə biləcəyiz?.. Ərəb kitablarını və ərəbcəyə yaxın yazılmış əski kitablarını onsuz da anlamırıq. Əlifbamız dəyişməsə belə, o cür faydalı kitablar gərək yenidən türkcəyə tərcümə edilərlər ki, anlaşılınsınlar. Ol vaxt yaxşı olmazmı ki, o zəhməti təzə əlifbamız ilə görək.

Bir də biz keçmiş deyil, gərək gələcəyi düşünək, neçə yüz xasın faydəsini deyil, milyonlarca avamın xeyrini insafa alağ.

Atalarımız müsəlmanlığı ərəb hərfləri ilə və ərəb dili ilə öyrənmək istəyib böyük zərərlərə, fəlakətlərə düçar oldular. “Düşün, sonra iman gətir” qaydasını buraxıb “gözünü, beynini yum, ərəb dili ərəbə müqəllidlik ilə iman gətir” – üsulunu təqib etdilər. Bu yol ilə həm özlərini, həm də bizi bədbəxt etdilər. Elə bilirəm ki, dəxi keçmişlərdən, keçmiş zərərlərimizdən, Avropanın bu gün narazı olub asanlıqla düzəldə bilmədiy qüsurlarından ibrət almaq vaxtıdır. Bilmədiyimiz Avropanın bu gün narazı qaldığı əskikliklərdir ki, onu da oradan öyrənilib hər iki qüsurun bundan sonra bizdə kökləşməməsinə dörd əl ilə çalışmalıyıq.

Heç bir ağıllı türk bulunmaz ki, keçmiş qüsurlarımızı, Avropada bu gün görülən rahatsızlıqları bilə - bilə onların gələcəkdə bizdə də təkrar olunmasına razı olsun.

Təkrar edirəm: Biz əskikliklərimizi qənimət bilib indidən idarəmizə, qanunumuza, imlamıza, ədəbiyyatımıza elə əsaslar qoyaq ki, gələcəkdə peşman olmaıaq. Buna görə biz heç vaxt deməməliyik ki, ingilislər, yaponlar qarışıq və heroqlif xətləri ilə tərəqqi etdilər. Biz də gərək başımızı qıra – qıra onlar kimi tərəqqi edək.

A canım, ingilislərin, yaponların əlində vaxtı ilə mükəmməl bir əlifba olsa idi, bu gün daha ziyadə tərəqqi etməzlərmidi və o çətin imlalarına, o heroqlif yazılarına sərft etdikləri vaxtlarını özgə bir işə sərft etsəydilər, daha çox qazanmazlardımı?

Demək olmaz ki, ingilislərin, yaponların zərərini bu gün anlayıb narazı olduqları mətləblərdən, əqidələrdən ibrət alıb biz də bu gündən özümüzü düzəltməyə çalışa bilmərik. Mədəniyyətsiz məmləkətimizə elektrik maşınası, tozlu yollarımıza avtomobil gətirə bilmərik. Gərək biz də yüzlərcə öküz arabası ilə çalışıb yavaş – yavaş onların dərəcəsinə çıxaq ki, ol vaxt öküz arabasını buraxıb elektrik maşını işlətməyə haqqımız olsun.

Cənab Hüseynzadə deyir: “Ruslar qarmaqarışıq ədatlarını hərəkə ilə göstərməyə çalışırlar deyə, onları təqlidə biz də borclumuyuz?”

Biz elə bilirik ki, mərsiyəxanalara yaraşan o cür təqliddən “İkinci il”i yazanlar çox uzaqdırlar.

A canım, rus, ərəb, firəng – cəminin qarışıqlığı bizə nə yol ilə örnək ola bilər ki, elə bir təqlidə hacət görülsün. Biz lap bu fikrin tərsinə olaraq deyirik ki, Bakı müəllimləri rus imlasının çətinliyindən, məntiqsizliyindən ibrət alıb çalışmışlar ki, bizim imlamız, sözlərimizin çətin oxunmaqlıqlarını elə bir məntiqsizlikdən qurtarsınlar. Çalışmışlar ki, bizim imlamız məntiqsiz imlalara bənzəməsin.

Bir də ədatlarımızı ən əvvəl səsli hərflər ilə yazanlar sizin təbinizcə firəngcədən bixəbər, yalnız rusları təqlid edən Bakı müəllimləri deyil, bəlkə ruscadan bixəbər, firəngləri təqlid edən osmanlı yazıçıları olmuşlar. Bununla bərabər, bu işdə heç təqlid – zad lazım

deyil, hər pedaqoq, hər bilikli – həmiyyətli müəllim öz dilinin, öz imlasının qeydinə qalmağa borcludur.

Hüseynzadə buyurur: “Tənin”, “Yeni qəzetə”, “Sabah”, “İqlam”, “Sərvət fünün” kimi ən tərəqqipərvər qəzetlər əsrlərdən bəri təyin etmiş imla tərzindən ayrılmayı. Kamalların, Hamidlərin, Əkrəmlərin, Əhməd Müdhətlərin, Fikrətlərin, Üşşəğzadələrin, Əhməd Rasimlərin, Fatma Aliyyələrin əsərləri həp o imlayı təqib edir”.

Biz deyirik: Əgər sizin dediyiniz imladan məqsəd yalnız “lər”, “də”, “ə” ədatlarının imlası isə çox doğru, yox, hamı sözlərin, hamı ədatların imlası isə uca səslə deyirik ki, çox nahaq. İmla xüsusunda dünya üzərində elə bilirəm ki, bizdən bədbəxt, bizdən uyğunsuz heç bir millət yoxdur: İngilis, firəng ədibləri hələ o yana dursun, heç bir çini – maçınli, siyamli bir ədib düşünməz ki, bir sözün, ədatın imlasını iki – üç cür yazsın. Amma gəlib bizim ədiblərə baxın. Bir sözü biri “anlaməzsən”, o biri “anlaməzson”, daha o biri “anlaməzsin”, dördüncüsü “anlamazsın” yazır. İki – üç cür yazılan minlərcə sözlərdən mən nümunə üçün bir neçəsini yazıram: “Nəsl” – “nasıl”; “qəzğan” – “qəzan” – “qazan”; “istəyür – istiyor – istəyir”; “ancəq” – “ancağ”; “demir” – “dəmir” – “dəmur”; “bəşqə” – “başqa”; “anlaşılsun” – “anlaşılın” – “anlaşılın”; “doqri” – “doğru”; “gəlmisün”-“gəlmisin” – “gəlməsün” – “gəlməsən” və qeyrə. Bu barədə uzun misallar gətirməyə hacət də yoxdur. Kimdə türk professoru Şəmsəddin Sami¹ bəyin “Qamusı – türkü”sü varsa, zəhmət çəkib açıb baxsın. Orada görülcəkdir ki, bir çox türk sözlərinin imlası 2-3 cürə yazılıb.

Mən yuxarıdakı misalları, o müxtəlif imlaları adsız yazıçıların əsərlərindən deyil, Hüseynzadənin göstərdiyi adlı ədiblərin əsərlərindən tapıb yazdım. Əgər inanılmazsa, bir – bir göstərməyə hazırım.

Osmanlı ədiblərinin imlalarını 25-30 ildən bəri çox fərqli bir surətdə dəyişdirməyə başladılar. Bu dəyişdirmək getdikcə genişlən-

---

¹ Şəmsəddin Sami türk alim və ədibidir.

məkdədir. Hətta bundan sonra yeni fikirlər, düşüncələr əsirlikdən qurtardıqdan o yana bu dəyişdirmələr div addımı ilə böyüyəcəkdir. Osmanlıların başlarında hələ o qədər ağır siyasi – ictimai yüklər var ki, onları buraxıb imla məsələsi ilə məşğul olmağa vaxtları yoxdur. Amma arxayınam ki, çox çəkməz, imla davası qopacaqdır.

Bolqarıstanda çıxan “Günəş” qəzetinin yazmağına görə hələ indidən belə “bəzi bilikli osmanlı zabıtləri” bu fikirdədirlər ki, hərflərimizin tək – tək “biliyor” sözünü “bilir” kimi yazmaq təklifini meydana qoysunlar. Heç şəkkinim yox ki, osmanlılar tərəqqi etdikcə əski imla tərzlərini saxlamayacaqlar.

Türkcə şeir yazmaq da şöhrət tapmış iqtidarlı şair Məmmədəmin bəy “Rəsmli kitab” adındakı məcmuədə yazdığı şerin adı belədir. “Hər nəyəyə basmış olsan, orada yüz min can yatır” misrası ilə “Hər kəs kəndi ölüsünə ağlamağa qoşmada” misrasındakı “olsan” ilə “ağlamaya” sözlərinə diqqət ediniz. O qüdrətli osmanlı şairi də “sə” ədatını “rusları təqlid” edən Bakı müəllimləri kimi “sa” tərzində yazır. Hamid bəyin “yüksək – yüksəlt” tərzində yazdığı sözü Əkrəm bəy “yüksəld ədayi nəğməyi – rıqqət füzuduni” misrasında “yüksəld” şəklində yazır. Özgə ədiblərin “bilməzsən” şəklində yazdıqları feli Əkrəm bəy “bilməzsən ah dəqdəqeyi – inkisarımı” misrasında olan kimi “bilməzsən” şəklində yazır. Çoxunun “xeyir” şəklində yazdığı sözü Fikrət bəy “xayr” şəklində yazır.

Bu imla ayrılığı təzə fikirlərdə, təzə yazıçılarda daha artıq görünür, hələ bundan sonra daha çox görünəcəkdir...

Yuxarıdakı misallardan anlaşılacağı üzrə nə osmanlının böyük ədibləri bir təzədə yazırlar və nə də onları təqlid edəcək olan təzələr. Bunlardan anlaşılır ki, türk imlası hələ müəyyən deyil; hələ ümumən bir imla təzzi qəbul edilməmişdir ki, bu qədər müxtəlif yazılırlar. Ehtimal burada bizə deyə bilərlər ki, bu ayrılıqlar kiçik – kiçik əhəmiyyətsiz fərqlərdir. Lakin elə deyil. Bu fərqlər biz qafqazlılar

üçün əhəmiyyətsiz olsa da, sərfi, imlası müəyyən iddia edilən osmanlılar üçün çox əhəmiyyətli olmalıdır. Firənglər o yanda dursun, heç bir erməni, gürcü ədibi bir sözün, xüsusən bir felin imlasını iki – üç cür yazmaz.

Bizdə imla qarışıqlığı ondan ötrü elə olub ki, biz türk ləhcəsinə, türk dilinin qanununa tabe olmaqdan ziyadə ərəb və fars imlasına təqlid etdiyimiz kimi, dilimiz, imlamız da ərəblərdən almağa özümüzü itirib ərəbləşməyə çalışmışıq. Min illərdən qalan türk adlarımızı, türk ləqəblərimizi, türk sözlərimizi həqarətlə çürüdüb dilimizə heç yaraşmayan adları tapmışıq. Hətta o dərəcəyə varmışıq ki, əsil türkcə olan “toğrul” sözünü ərəblərin yazdığı kimi götürüb “tuğra” şəklində yazırıq və hətta ərəb sözü kimi “tuğrani – həmayün” tərkibində eləyirik.

Şükür ki, Qazan Orenburq türkləri öz dillərini, öz imlalarını ərəblərin nüfuzundan bir dərəcəyə qədər qurtarmışlar. Qazan yazıları içərisində çətin oxunan sözlər varsa, ancaq ərəbcə sözlərdir; türk sözləri osmanlı sözlərindən çox açıq, çox düz oxunurlar.

Hüseynzadə cənabları yazır: “Əlişir Nəvainin, Füzulinin əsərləri yenidən nəşr edildikcə yenə o imlaya, yəni osmanlı imlasına tabe tutulur”.

Biz deyirik: Əgər bu əsərlərdəki əski türk sözləri indiki osmanlı türkcəsinə tərcümə edilsələr, mümkün, yox yenə əski sözlər ilə yazılarsa, mümkün deyil. Çünki ol vəqt əski türk sözlərilə yazılan qafiyələrin pozulması lazım gəlir. Elə köhnə türk sözləri ərəb sözləri ilə qafiyə edilib ki, indiki imla tərzi ilə yazsaq heçdən də heç olar.

Bizdə əski şairimizin yazdığı imlanı dəyişdirmək insafsızlıqdır. Bundan başqa əski imla tərzi şairin vaxtında danışılan ləhcəni bir dərəcəyə qədər bildirdiyi üçün o dəyişilsə, o vaxtın ləhcəsinə hansı əsərlər ilə biləcəyik?

Bax bu ola bilər və olmalıdır ki, əski şairlərimizin əsərlərini nə cür ki, özləri yazmışlar, o imla ilə çap etdirməklə bərabər həmin əsərlərin məzmununu öz türkcəmiz ilə yazıb çoxlu nəşr eləyək.

Hüseynzadə cənabları deyir: “Uşaqlar “dən”, “dan”, “lər” və “lar”ı öyrəndikdən sonra bir də bunları unudub “dən” “lər”ə alışmaq üçün yeni bir zəhmət davamı çəksinlər?..”

Biz deyirik: Uşaqlarımız yazımızı səsli hərflər ilə tezəcə öyrəndikdən sonra “dən” “lər”i yenidən öyrənməyə heç zəhmət çəkməzlər. Kaş ki, yazımızı öyrətmək üçün uşaqlarımızın zəhməti bu olaydı.

Hüseynzadə yazır: “Abdulla Cövdət “bana”, “sana” yazırsa, tatarlar da “bənğa”, “sənğa” yazırlar, biz də “bənə”, “sənə” yazırıq... İştə ittihad da, dil və imla ittihadı da o zaman pozulur gedir”.

A canım, nə var ki, nə pozulsun. İttihad bircə “bənə”, “sənə” yazmaqla ola bilməz.

Bir – birilərinin gözünü çıxaran, bir – birinin kökünü kəsən, bir – birilərini yox eləyən türk hökumətləri həp “bənə”, “sənə” yazırlardı.

Bir – birilərinin gözünü çıxaran, bir – birinin bir qövmin ittihadı üçün ən əvvəl hər tayifə öz ləhcəsinə “mənğə - sənğə”, “mənə - sənə” yazmaqla bilgi və fənn öyrənməlidir. Xüsusən, Türküstan, Tatarıstan, Osmanıstan kimi bir – birilərindən uzaq, ləhcəcə xeyli ayrı “turanlılar” mütləq öz ləhcələri ilə, öz imlaları ilə oxumağa, tərəqqiyə başlamalıdır. Öz ləhcələri ilə, öz imlaları ilə tərəqqi edib millət, ittihad, azadlıq tədrini, insanca yaşamağı, əsirlik alçaqlığını, ayrılıq zərərinə yaxşıca biləndən sonra millət ittihadı da olar, gücü də.

Hüseynzadə cənabları yazır: “Müsəlman türkcəsi, farsı, ərəbi özünə birer məxəz ittixaz etməklə və bunlardan ən mənəli, ən lətif sözləri seçib almaqla hər iki dil qədər vüsət və lətafət peyda edib, mədəniyyətin tazə ehtiyaclarına ən əlverişli bir hala gəlmişdir. Bu gün sözlərimizin yarısı haman farsca və ərəbcədir”.

Biz deyirik: Çox heyiflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb və fars sözləri ilə doldurub bizi dilsiz və bədbəxt etmişlər. Elm və mərifətin camaat arasında yayılmağına böyük əngəl olmuşlar. Dilimizi genişləndirərkən, qaşımızı qayırarkən gözümüzü çıxarmışlar.

Bəli, tərəqqi etmək istəyən millətlərin özlərindən daha mədəni millətlərdən bir çox sözlər alıb dillərini genişlətdiklərini və bu dünyada təbii bir qanun olduğunu indiki məktəb uşaqlarımız da bilirlər. Biz nəinki ərəb və farslardan, firəng, yunan və italyan sözlərindən bir çox sözlər almışıq. Bizim kimi hər millət də bir – birindən yüz minlərcə sözlər alıb dillərini genişlətməmişlər. Buna kimin nə sözü?

Lakin dərd bundadır ki, bizim almağımız ilə özgələrinin almağı arasında dağlar qədər fərq var. Biz özgələrdən söz almaqla öz dilimizi həqir və bərbad etmişik. Amma özgələr dillərini məntiq dairəsində genişlətməmişlər. Özgədən söz almaq bizə böyük bəla olmuş, amma başqalara şəfa. Özgələr ehtiyac gördüklərini, özlərində olmayan sözləri almışlar. Özlərində olan bəzi sözləri almışlarsa da, çox az. Özgələr aldıqları yad sözlərini özlərinə mal edib öz ləhcələrinə uydurmuşlar. Öz sərfələrinə, öz qaydalarına tabe etmişlər. Lakin öz dillərinin qanununa zidd olan yad sərf qaydalarını heç vaxt qəbul edib, öz dillərini bərbad etməmişlər. Öz sərfələrini Bakının Quba meydanı, Tiflisin Şeytanbazarı halına qoymamışlar. Amma biz, biz bədbəxtlər nə qayırmışıq, bilirmisiz. Biz, bizə lazım olan elm, fənn istilahlarını qəbul etməklə bərabər, minillərcə işlətdiyimiz sadə türk sözlərimizi, beşikdəki nənnilərimizi də buraxıb yerinə ərəb və fars sözləri almışıq. Və onları böyük bir həvəslə yazımızda, ədəbiyyatımızda işlədib avamlardan ayrılmaq, “alim” görünmək bədbəxtliyinə düşmüşük. Məsələn: Tanrı, ana, ata, qardaş, yoldaş, çörək, su, duz, ot, göy, yer, ev, eşik, sevgi, istəmək, yaşıl, qırmızı... bu cür üç-dörd yaşındakı balalarımızın da bildiyi minlərcə türk sözlərimiz ola-ola,

onları buraxıb yerinə, Həqqi-təala, pədər, madər, rəfiq, həmsirə, pak, maəşir, səma, zəmin, astanə, məhəbbət, səbz, xüsrə, sürx sözlərini işlədirik və çoxlu yazırıq və hətta onlar ilə yazmağı özümüzə bir “hünər-sərəfrazlıq” güman edirik.

İndi insaf ediniz, bir millət ki, ata, ana, su, çörək kimi sözləri də yad bir dildən alıb işlədə, dəxi o dilin, o millətin nə şanı olar. Dəxi nə hala deyə bilərik ki, mənim də dilim və vücudum vardır?

Dünyada heç bir millət özgələrin sərf qaydalarını nə cürə ki, var, eləcə qəbul edib, öz dilinə doldurmamışdır. Ancaq dünyada bircə biz hamıdan “ağıllı”, “qanacaqlı” çıxıb özgələrin başlarındakı sarıqları ilə bərabər ayaqlarının tozlarını da qəbul edib gözlərimizə sürmə eləmişik.

Bir türk doğru bir ibarə yazmaq üçün əvvəl sərf və nəhvdən başqa ərəb və farsın da sərfini mütləq çox yaxşı bilməlidir...

Rus darülfünunu qutarıb öz dilində danışmağını, yazmasını yaxşı bilən bir türk gərək ərəbi, farsı qaydaları da yaxşı bilə ki, “savadsız” töhmətindən xilas ola.

Sözü çox uzatmayaq. İndi deyilsin görək, ərəbin, farsın bir çox sözlərini möhtac olub almış, buna heç söz yox, amma onların sərf qaydalarını almağa nə ehtiyac görülmüş? Tərifat, dərəcət, kütüb, qılman, sur, həqaiq, məkatib, müslimeyn, bəndəkan, şagirdan və qeyri bu kimi sözləri ərəb və fars qaydası ilə yazmağa nədən möhtacıq? Əcəba, bunlar türk qaydası ilə təriflər, dərəcələr, kitablar, qulamlar, surətlər, həqiqətlər, məktəblər, müsəlmanlar, bəndələr, şagirdlər yazılsa idi, bunları bir dərəcəyə qədər avamımız da qansa idi nə olardı?

Möhtərəm ustadımız Hüseyinzadə cənabları “lər” və “lar” dərdinə qalıb uşaqlarımızın zəhmətini “lər” ilə “lar”ın ayrı – ayrı yazılmağında görəcəyi yerdə dilimizə hücum edib “lər” ədatımızın kökünü kəsməyə çalışan o bir sürü ərəb və fars cəmlərinin ədatlarını dilimizdən qovmaq dərdinə qalsa idi, daha yaxşı, daha səvab, daha məntiqli olmazmı idi?!

Əcəba, uşaqlarımızın zəhmətinə heyfləri gəlib cəm ədatı “lər” in iki cür yazılmasına razı olmayan möhtərəm ədiblərimiz bilmirəm necə olur da iyirmi və daha çox ərəb cəm qaydalarının dilimizdə işlənməyinə razı olurlar.

Doğrudur, biz ərəb və farsdan minlərcə söz almışıq. Bundan sonra da ehtiyac gördükcə alacağız və almalıyıq. Lakin o aldığımız sözləri özümüzə mal edib, onları öz türk sərfimizə tabe etməliyik. Onları türk sözü kimi işlətməməliyik. Ərəbin, farsın hamı sərf qaydalarını dilimizdən qovmalıyıq. Öz türk dilimizin aləmində yalnız türk sərfini hakim etməliyik.

Bundan özgə dilimizə ehtiyatsız keçən bir çox ərəb və fars sözlərinin qarşılıqları bizdə ola – ola onları mümkün mərtəbə işlətməməliyik. Məsələn, ata, ana, su, yer dəyişdirmək və bunlar kimi minlərcə türk sözlərimiz ola – ola bunların yerinə pədən, madər, ab, zəmin, şikəst, tədbir kimi yad sözləri işlətməməliyik.

Bizdə heç gərək olmayan ərəb və fars sözlərini dilimizdə ən ziyadə işlədən “zəhmətsiz qafiyə” tapmaq istəyən şairlərimizdir. Şairlərimiz doğrudan qafiyə bəlasından şeirlərini yersiz – gərəksiz ərəb və fars sözləri ilə doldururlar. Bununla bərabər bu hala haqsız da olsa, bir mənə vermək olar.

Amma qafiyəyə- zədə məcbur olmaya – olmaya “nəsirlərini” ərəb və fars sözləri ilə dolduranlara nə deməli? Burada bir çox ədiblərin əsərlərindən birer nümunə gətirib göstərməyə hacət yoxdur. Çünki burasını hamı oxumuşlarımız bilirlər.

Bizdə elm və mərifətin camaatımız arasında yayılmamasının ən böyük səbəblərindən birisi də dilimizdir, daha doğrusu dilsizliyimizdir.

Ədiblərimiz, şairlərimiz, yazıçılarımız və qəzetçilərimiz yazılarını ən ziyadə “avam” üçün deyil, “xas” üçün yazırlar. Halbuki bir millətdə hakim “xas”ın fikri deyil, “ümum”un fikridir. Buna görə hamıdan ziyadə ümumun fikrinin açılmasına çalışmalıyıq. Bunun

üçün də bir dərəcəyə qədər hamının və heç olmazsa, çoxunun anlayacağı bir dil ilə yazmalıyıq. Millətin çoxuna xidmət etmək istəyənlər çoxunun anlayacağı bir dildə yazmalıdır. Açıq türkcə yazılara avam dili deyib gülməməli, ərəb və fars sözləri ilə dolmuş yazılara da guya yanlış olaraq ədəbiyyat dili deyib fəxr etməməliyik.

Bu gün bizim işlətdiyimiz dil, ədəbiyyat dili deyil, oğurlanmış, çirkin bir dildir. Ərəb və fars sözləri ilə yazılan uyğunsuz yazılara ədəbiyyat dili demək ədəbiyyatın nə olduğunu bilməməkdir. Camaatımızı bu fikirdən daşındırmaq çağıdır. Dilimizin qədrini bilmək çağıdır.

Əgər bu yanlış fikirlə gedərsək, bizdə hamı camaatın oxumuş, bilikli olması ya Mehdiinin çıxmasına və ya İsanın enməsinə qalmış deməkdir.

Dəxi vaxtdır ki, “xas” dilin “avam” dilinə yaxınlaşdıraq. Dəxi vaxtdır ki, mümkün mərtəbə açıq yazıb camaatı oxumağa həvəsləndirək. “Camaatımız oxumur, oxumaq istəmir” – demək doğru deyildir. Hansı açıq dil ilə əsərlər yazıb camaatı oxumağa alışdırdıq ki, camaatdan şikayət eləyək, onlara nə verdik ki, nə istəyək? İnsafla düşünülərsə, bu gün camaatımızın belə kor və cahil qalmağına beş – on dilənçi mərsiyəxanın, bir para lotu mollaların əlində oyun – oyuncaq olmağına səbəb olanların bir qismi də ədiblərimiz, şairlərimiz, yazçılarımız, qəzet yazanlarımızdır. Bu cənablarımız ha qışqırırlar ki, ay qoymayın, millət geri qaldı! Lakin millətin əsil geri qalmağına səbəb olan yazımızın, dilimizin islahı üçün, türkcəmizin işləməsi üçün heç çalışdılar mı? Əgər açıq bura türkcəsi ilə yazarsaq, İstanbula gedən beş – on qəzetimiz anlaşılmaqçmış, canları çıxsın anlamasınlar. Bizə beş – on istanbullunun anlaması lazım deyil, üç – dörd milyon qafqazlının anlaması lazımdır. Biz indilik öz ləhcəmizlə, öz sözlərimizlə oxuyub yazmaq öyrənsək, sonra osmanlıları da tanıyırıq, türküstanlıları da bilərik, ittihad da eylərik.

Yuxarıdakı sözlərimi oxuyub mənə deyə bilərlər ki, avam dil ilə nə cür yazılsın ki, avam dili “ədəbi” dil deyil. A canım, nə ədəbi – mədəni bəhanəsidir. Məgər “ədəbi” dil olur ki, ərəb və fars sözlərini, qaydalarını, bir – birinin dalına, peşinə düzüb axırını türkcə “oldu; bitdi” ilə qurtarasan.

Bu sözlərimdən “ərəb və fars sözləri heç işlənməsin” mənası çıxarılməsın. Biz ərəb və farsdan, hətta firəngcədən bir çox lazım olan istilahları almışıq, alırıq və almalıyıq. Buna kimsənin sözü yox. Bunları az bilikli oxumuşlarımız təkrar edə-edə öyrənirlər. Onsuz da bunlar müəyyəndir, azdır (...) Yenə deyirəm, qəsdim o deyil ki, ərəbcə sözləri heç işlətməyək. Xeyr, bunları hələ ata bilmirsən, heç olmazsa, bunların ərəbcə cəmlərini, dilimizdə az işlənən ismi – fail və qeyri-lərini, tərkiblərini işlətməyək. Bunları bir dərəcəyə qədər camaatımızın anlayacağı halda işlədək. Elə bilirəm ki, həmin ərəb sözlərinin özlərini türk qaydası ilə işlətsək, oxuyanlarımızın çoxu başa düşər (...)

Bu gün yazı yazmağa başlayan bəzi cavanlarımızın ərəb və fars sözləri yazmaq istəmələri, onun üçün dəli olmaları dilimizin gələcəyi üçün xeyir əlaməti deyildir. Məsələn, bu gün “Tərəqqi”də oxudum ki, osmanlıdan bir əsəri Azərbaycan dilinə “çevirən” iranlı cənab Mir Abbas kitabın üstündə “Mübəddili Mir Abbas” yazır. A canım, əgər osmanlı türkcəsi buradan anlaşılmadığından ötrü əsərin dilini çevirdiksə, ən əvvəl gərək “Mübəddili” əvəzinə “çevirən” və ya heç olmasa “təbdil edən” yazaydıq (...)

Hüseynzadə cənabları deyir: “Bana – sana şəxsi – zəmirlərimizə müştərək bir əlamət olub dəyişməyən bir heroqlif kimi hamı türklərin qolay anladığı bir şeydir”.

Biz deyirik: “Bizim yazımız heroqlif yazısı olmaya – olmaya bir – iki heroqlifin yazımızda bulunması məntiqsiz və mənasızdır. Madam ki, sözlərimiz ümumiyyətlə, danışıldığı kimi və ya ona yaxın yazılır, nədən ötrü bana – sana və başqa bir neçə sözü heroqlif halında sax-

layaq. Bir də bana – sana sözləri vaxtilə gənizdən oxunduqları üçün bana – sana şəklində yazılıb nəinki heroqliflərdən ötrü...

Bir para osmanlı ədibləri vaxtilə tişəri, tavuq, ata, balta, tor, torba, top və özgə tərzində yazılan sözləri indi dişarı, tovuq, ada, torba şəklində yazırlar. Amma heç kəs demir ki, buxaralılar, altaylılar o sözləri köhnə imlaları ilə qolay anlarlar, gərək dəyişilməsin.

Əgər biz bu fikirdə olsaq ki, köhnə imlalarımızı, köhnə imla tərzini hamı türklər qolay anladıqları üçün dəyişməyə, bunu gərək ən qabaq osmanlı ədiblərinə deyəsən, nəinki Bakı müəllimlərinə.

Hüseynzadə buyurur: “İkinci il”i yazanlar balalara dilin yarısını bir imla ilə, yarısını digər imla ilə öyrədərək *dənizi – dəniz, cəmdəyi – cəmdək, zəngi – zəng, dərinə – dəri, dəni – dən* yazmaqda nə asanlıq ola bilər?”

Biz deyirik: Çox asanlıq vardır. Osmanlıda bir möhtərəm şəxs ən qabaq özbaşına *vav* və *kafin* üstünə birər əlamət qoyub bir dürlü yazılan *vavi* beş cür, *kafi* dörd cür yazmağa başladı və təzə əlamətli hərflərlə ilk dəfə bir – iki qiraət kitabı çap olunub məktəblərdə oxunmağa başladı. Bununla bərabər bir çox sözlərin köhnə imlaları dəyişdirilib təzə tərzdə yazıldı. O təzə tərzdə yazılan qiraət kitabları ilk dəfə bir neçə məktəblərdə oxunub yavaş – yavaş bir dərəcəyə qədər ümumiləşmək halına gəldi. Amma ilk vaxtda heç kəs demədi ki, biz balalarımızı məktəbə köhnə imlanı öyrənmək üçün göndəririk, əski əsərləri oxuyub faydalansınlar. Heç bir ədib demədi ki, gərək biz işi qolaylığına, gələcəyin istəyəcəyinə görə iş görməyib keçmişə doğru qayıdaq. Əski əsərlərin imlaları xatirinə təzə bir şey eləmiyək.

“İkinci il”i yazanlara gəlincə bunlar təzə bir hərf çıxarmadılar, əlifbamızı dəyişmədilər. Cövdəti Cəvdət yazmadılar və bu cür böyük işlərə əl vura bilmədilər. Bunlar osmanlılardan ancaq bir az daha irəli gedib danışığda olan *a* və *ə* səslərini yazıda göstərdilər. *Dərinə dəri,*

dəlini dəli, baltanı balta şəklində yazdılar ki, qolay oxunsunlar. Bundan ötrü onları töhmət deyil, təbrik etməliyik.

Qaldı Hüseynzadə cənablarının qorxduğu “iki cür imla”: *lar – lər, dan – dən* yazmaq təzə meydana çıxmır. İki cür imla bizdə türklərin ərəb hərfləri ilə yazmağa başlamalarından bəri (əcəba bu “bəri” sözünü “bərimi” oxuyaq, “birimi?”) vardır. Bu, təzə bir iş deyil. Baxınız biz ərəbcə, farsca sözləri (məsələn, mütəhəmmil, ərəhman, dərdimənd... kimi hərəkəsiz yazırıq, amma türkcə sözlərimizi səsli hərflər ilə) məsələn, istəmək, öyrədə bilmədi, bazar ertəsi... yazırıq. Demək ki, bizdə iki cür imla min ildən artıqdır ki, vardır. Əgər bu, günah isə biçarə Bakı müəllimlərinin boynuna yox, ata – babalarımızın, əski böyük ədiblərimizin boynuna qoymalıyıq.

Əgər bizlər *silməmək, vura bilmədi* sözlərini necə yazırıqsa, şəksiz-şübhəsiz *diri – cəmdək* sözlərini də elə yazmalıyıq. Yox, madam ki, sözlərin ən çoxunu səsli hərflərlə yazırıq, bir neçə sözü əski ərəb imlasının xatiri üçün ümumi qaydadan, türk ahəngindən ayırmaq nə üçündür? Bu hal işin qolaylığına baxmayıb, məhz köhnə tərzə saxlamaq demək deyilmidir? *Dirini* səsli hərflərlə yazdığımız halda *dərinə* başqa cür yazmağımız əsil məntiqsizlik, mənasızlıq deyilmi?

Ərəb və fars sözlərini hələ özümüzə mal edib öz sərfimizə, öz ahəngimizə tabe edə bilməməyimiz az bələmi ki, bir də türk sözlərimizi ərəb və fars sözləri halına qoyaq.

Burada bizə deyə bilərlər ki, hər dildə ümumi qaydadan dışarı oxunan yüz cür misal var. Məsələn, ruslar *o*-nu bəzən *a* oxuyurlar, firənglər *e* yazırlar, *a* oxuyurlar, *s* yazırlar, *ka* oxuyurlar, *t* yazırlar *s* oxuyurlar; ingilislər də *a* hərfini beş cür oxuyurlar. Bu barədə yuxarıda imla bəhsində cavab verildiyi üçün burada təkrara hacət yoxdur.

Hüseynzadə yazır: “İngilislərdə hər bir səsli hərfin dörd – beş dürlü sədası vardır”. Biz deyirik: burasını bilmək lazım ki, ingilislərin bir para alimləri bu gün öz imlalarından şikayət edirlərmi, etmirlərmi? Madam ki, edirlər, dəxi onların qüsurları bizə nədən ötrü örnək ola bilsin.

Qaldı ki, ingilislərin sözlərində yenə bir hərf var ki, dörd – beş cür oxunur. Lakin biz bədbəxtlərin yazılarında hansı səsli hərf var ki, onunla *kl* sözünün *gül, göl, küll, gil, gəl* oxunacaqlarını bilək.

Təəccüb ki, ingilislərin qüsurları bol – bol göstərilir, amma heroqlifdən çətin, ərəb saçından daha qarışıq olan yazımız, qüsurlarımız heç dilə alınmır.

Hüseynzadə deyir: “İkinci il”i yazanlar nədənsə ə-nin qalın və incə olaraq iki səsə məxsus olduğunu bilmirlər. Bilmədikləri üçün də bir çox hecaların, məsələn, məfulun fiə ədatı olan qalın səsli *də*-ni *da* şəklində yazmağa qalxışirlar. Halbuki *da*-nın səsi başqa, *də*-nin səsi başqa. Bizdə *a* hərfinin üç dürlü səsi var”.

Biz deyirik: Güman etmirik ki, “İkinci il”i yazanlar ə-nin iki cür olduğunu bilməmiş olsunlar. Əgər belə şeylərlə güman etmək olsa, bizim daha artıq haqqımız var güman etməyə və deməyə ki, türk sərfi yazan osmanlı alimlərinin çoxu bizdə neçə hərəkə olduğunu bilməmişlər və bilmədikləri üçün hərəkəmizi, yəni səsli hərlərimizi səkkizdən yuxarı çıxarmamışlar.

Doğrudan da, türk sərfi yazanların çoxu hərəkələrimizi tamamilə anlatmaqda, onları ayrı – ayrı birər işarə ilə bildirməkdə və bu yolda oxuyanlara asanlıq olduğunu bilməmişlər və bilmədikləri üçün hərəkəsini biri yoğun, digəri incə olmaq üzrə həmişə iki cür göstərmişlər və bunları da məsələn, *alma, baş, balta, əl, təpə* misalları ilə bildirmişlərdir. Halbuki bizdə fəthə hərəkəsi dörd və bəlkə beş dürlüdür: *ahu, armud, tas, getmək, dərə* misallarında olduğu kimi.

Hüseynzadə cənabları deyir ki, bizdə *a* hərfinin üç növ səsi vardır: *al*, *baş* və *əl* misallarında olan kimi. Amma biz deyirik ki, bizdə *a* hərfi üç cür deyil, bəlkə altı və yeddi cür oxunur: *ahu*, *at*, *tas*, *əl*, *İskəndər*, *məmur* misallarında olan kimi.

Hələ bir az daha cürət edib irəli getsək, deyə bilərik ki, *İran*, *işiq*, *iş*, *üç*, *üz*, *od*, *uzun* sözlərinin birinci hərfləri də eynidir. Burada bizə deyə bilərlər ki, xeyr, bu sözlərdəki hərəkə məhz *y* və *v* səsli hərflərinə yoldaşlıq üçün yazılmışdır. Çünki başqa hərəkə tək başına yazıla bilməz. Çox əcəb, ol vaxt biz də deyərik ki, *əl* və *Əsəd* sözlərindəki *ə*-yə eyni *ə* demək olmaz. Çünki ərəbdən qəbul etdiyimiz qaydaya görə *r*, *v* hərəkələri sözlərin başında tək yazıla bilməyəcəklərindən onların yazılmaq xatiri üçün artıq olaraq yazılmaqdadır. *Əsəd*, *İskəndər*, *ustad* yazdığımız kimi. Bu halda deyə bilərik ki, *əl* və *Əsəd* sözlərindəki əlif heç vaxt *a* deyildir, bəlkə *e*-dir (...)

“İkinci il”i yazanlara yenə şükr eləyək ki, qüsurlu da olsa et, yap sözlərini həmzə işarəsi ilə yazıb, it, köpək sözlərindən ayırmışlardır. Şəkk yox ki, əgər bizim Qafqaz çapxanalarında *v*-nin səsli hərflərə məxsus olanları da olsa idi, onları da işlədərlərdi (...)

Hüseynzadə deyir: “*X*” hərfinin məxrəci *q*-nın məxrəcinə yaxın olub *x q* –yə və *q x*-yə qəlb olunur. Bununla bərabər osmanlılar bir neçə təqlidi sözlər müstəsna olaraq türkcədən *x* hərfini bütün – bütün çıxarıb atmışlar. Çünki əvvəla *x* qaba və lətafətsiz bir hərfdir. Buna görə “İkinci il” də bu *x*-lardan əl çəksə yaman olmaz” (...)

Bir də *x* hərfi istanbullularca qaba və lətafətsiz isə bizcə xoş və lətafətlidir, çünki ana qucağından bəri *x* ilə danışırıq; çirkin və eyibli də olsa, balamızdır. Onu asanlıqla ata bilmərik. Hələ istanbullular, *xanım*, *xoş*, *xalta*, *xoruz*, *xaşılamaq* kimi bir çox sözlərdə *x* hərfini saxlaya – saxlaya biz nə cür birdən buraxa bilərik.

Hüseynzadə cənabları yazır: “İkinci il” *baxalım* yazır. Bu “baxalım” nədir və necədir? Azərbaycanca *baxax* olmalı, osmanlıca isə *baxalım*.

Bizim belə qələtlərimiz çoxdur. Osmanlı üsulu ilə ibarətpərdazlığa qalxırıq. İstanbulca nisbi zəmirin mütəkəllim cəmi bizim *q* və *k* yerinə *z* ilə gəlir. Biz isə fərfinə varmayaraq mazi şühudilərin mütəkəllim cəmini də *z* ilə uydurub bildik, yazdıq yerinə *bildiz*, *yazdız* yazırıq.

Biz deyirik: Hüseynzadənin bu barədə yerdən göyə qədər haqqı vardır. Bu yuxarıdakı sözlərin hamısına ürəkdən yoldaşırıq.

Hüseynzadə yazır: “Dostlarımdan yerli bir şair bir yerdə “kibi bilər, kibi bilməz” yazmışdır. Zənn etmişdir ki, *mən* yerinə *bən* deyildiyi kimi, hər *m* da *b* – ya qəlb olunur. Məgər dostum “kimi bilər, kimi bilməz” demək istəyirmiş”.

Biz deyirik: İndiki yerli şairlərimizin gülünc halları və qaş yaparkən göz çıxarmaları belə tək – tük sözlər ilə qurtarsa idi, canları cənnət! Lakin indiki bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad edirlər. Cahilcəsinə osmanlılara təqlid edib, öz dillərini də itirirlər, özgəsindən də avara qalırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirin ruhlu şeirlərini indikilərdə görə bilmirik.

Əgər bu cahilcə müqəllidlik, əgər bu saxta şairlik belə gedərsə, bundan sonra şairlərimizin əsərlərində qafqazlıların məişətinə, psixologiyasına, adətinə, tərəqqisinin təbii dərəcəsinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyiz. Nə cür ki, indidən görülmür.

Hüseynzadə deyir: “İndi “İkinci il” kimi yazsaq ki, “Meyvə dəgməz hər...” Bunun *də*-sini ədat zənn edib meyvəyə ətf *z* ilə hər də bir söz ola biləcəyindən, uşaqlar bu cümləni “meyvədəki zəhər kimin üçündür” məzmununda oxumağa haqlı olmazlarmı?”

Biz təəccüb edirik ki, Hüseynzadə cənabları yazımızın belə qəribə hallarına təəccüb edir və bu qəribə halı haqsız olaraq *dəgməz-i dəgə-*

məz yazmaqda görür. Halbuki “meyvə dəgəməz hər...” cümləsinin “meyvədəki zəhər kimin üçündür” oxumağına heç münasibəti yoxdur.

Haydı, Hüseyinzadənin dediyi kimi, düz yazaq, görək sözləri bir – birinə yaxınlaşdıranda yazımızda yenə o qəribə hallar, özgə mənalar çıxırmı? Məsələn, “O düz yerdə idi” cümləsindəki sözləri, hərfləri biz Hüseyinzadə kimi dəyişdirməyək, ancaq sözləri bir – birinə yaxın yazaq. Ol vaxt “Od vəzirdə idi” mənası çıxırmı? A canım, yazımızın bu cür xasiyyətini kim bilmir?

Hüseyinzadə öz yazdığı cümləsi ilə əlifbamızın, yazımızın nə qədər uyğunsuz olduğunu, nə mərtəbə bizi yanlışlıqlara salıb, avara eylədiyini özləri isbat etmiş olurlar.

Hüseyinzadə yazır: “Türk feillərinin bütün məziyyətləri heroqlif halını alan ədatlardır. Bunlar qısa – qısa işarələrdir ki, mühüm mənalara dəlalət edirlər”.

Əcəba, o işarələr bir az uzun – uzun olsalar, o mühüm mənalara dəlalət etməyə utanarlarmı? Məsələn, “yazdırəcəkmış” sözünü “yazdıracaqmış” tərzində yazsaq, o, mühüm mənasını itirirmi? Halbuki bunda o mühüm mənası ilə bərabər, hamısının daha asan oxumaq mümkünlüyü də var.

Oxuyanları inandırırım ki, yaponların heroqlif yazıları belə, bizimkindən asan və müəyyən oxunur. Çünki heç olmazsa hər bir felin, ismin, zamanın müəyyən bir şəkli var. Amma biz bədbəxtlər hansı işarə ilə məsələn, bir şəkildə yazılan sirri seyrdən ayıra bilək. Hələ bizdəki nöqtələrin nə bəla olduğu məlum. Əlifba barəsində sonra yazacağam.

Faiq Nemanzadə

*“Tərəqqi” qəzeti, 20, 22, 26 fevral,
3, 12, 15, 16 mart 1909, №41, 42, 44, 49, 52, 53, 55*

Mən kiməm?!

Zamanamızda, yəni din və əbuddiyyətdən, cins və millətlərin hökm sürdüyü böylə bir çağda insan öz soy və millətini tanımamaq, daha doğrusu, özünü bilməmək ən böyük günahlardan, silinməz ləkələrdən biridir.

Lakin bu ləkə tezliklə gedən ləkəyə də bənzəmir. Bu ləkə yaman ləkədir.

Bu, ləkə surətində oyla yılançıq (qanqrena) yarasıdır ki, millətimiz vücudunu, türklük varlığını yavaş – yavaş gəmirir, yox edir.

Bu gün həm də kiçik millətlərin, xüsusilə məhkum millətlərin öz varlıqlarını, öz hüquqlarını saxlamaq iddiası ilə bu qədər qan tökülən bir vaxtda bizim özümüzü tanımamazlıq bəlası, dərin düşünülürsə, qarayaradan da, taun çibanından da daha acılı və daha zəhərlidir. Hər kəs öz millətini tanıyıb onun yolunda ağladığı, onun uğrunda gözünü kor etdiyi böylə bir həngamədə biz öz millətimizi sevmək deyil, onun hətta quru adını da bilməyib ortada şaşılıb qalmışıq. Çoxdan çürümüş əqidələr, təriqələr tiryəkinin beynimizə verdiyi sərəməliklə hərlənib dururuq.

Bu hal ilə kim üçün və nədən ötrü çalışacağımızı da, təbii, itirmişik. İtirməsək də bilə bilinməyən və bilinmədiyi üçün də sevilməyən bir millət üçün kim dəlidir ki, can yandırsın?

Kim olursa olsun, insan bir nəfər, bir millət və ya bir fikri - əməl uğrunda o vaxt can yandırır ki, ona o zaman aşiq olur ki, onu yaxından tanıyıb ürəkdən sevsin, yoxsa quru və yalançı göstərişlərlə arada məhəbbət, eşq deyil, bayağı dostluq belə olmaz.

Mən iddia etmək deyil, uca səslə bağırırım ki, biz özümüzü tanımırıq, biz öz millətimizin boş adını belə bilməyirik.

Nə olub, niyə dodağını büzdün? Görünür, söylədiklərimdə şəkkın var. Çox yaxşı, buyur bərabər soruşalım. Kimdir o?

- Marağalı Məşədi Əliəsgər.
- Bu kim?
- Şamaxılı Əbdülqafar.
- O biri?
- O da ərzurumlu Dursun ağa.

Bunların birincisindən soruşalım:

- Məşədi, siz nə cins və nə millətdənsiniz?
- İranlı və şiə məzhəbəm.
- Əbdülqafar ağa, sən?
- Mən də qafqazlı babıyam.
- Dursun ağa, sən bir az oxumuşa bənzəyirsən, gərək soyunu, millətini tanıyasan.

- Mən də osmanlı və sünniyəm.
- Daha özgə?
- Özgə heç!

Siz çox da deyiniz ki, “sünnilik, şiəlik, babılıq bir məzhəb və əqidədir”, cins və millət isə başqadır.

Dünyada ən kiçik bir bəcəyin, ən yaramaz bir otun soyu və cinsi bəllidir, ya¹ bu qədər böyük bir insan yığıncağının bir cinsi yoxmu?

İştə bəla da burasıdır ki, həm var, həm də yoxdur? Vardır: onun üçün ki, biz də özgələr kimi insanız. Bir də, təbii, bir millət soyundasınız. Yoxdur: çünki varlığımızı bilmirik ki, soyumuzu da biləlim. Gəliniz bir də qonşularımızdan soruşalım.

- Şakro Çaparidze, sən nə məzhəbdənsən?
- Pravoslav.
- Nə millətdənsən?
- Gürcü

---

¹ Ya – bəs

- Demitri, sən?
- Mən də pravoslav məzhəbindənim.
- Millətin?
- Urum.
- İvan, məzhəbin?
- Pravoslavını.
- Millətin?
- Rus!

Həddin yox ki, bir oxumuş gürcüyə gürcülüyündən savayı özgə bir ad verəsən, o saat özünü alçaqlaşdırılmış hesab edər və səndən bərk də inciyər.

Ya bizdə? Bizdə isə lap tərsinədir: sənə də həddin yox ki, salmaslı bir türkün oğlu türkə şüeyə “türk” deyəsən, o saat səndən üz çevirər və bəlkə də səni düşmən hesab edər. Bir də Axalsıxlı bir ağaya soruşunuz: o gələn kimdir?

- Əcəmə bənzəyir.
- Eyi, dəhduş diqqət et!
- Öylə kəndidir², əcəmdir, qızılbaşdır.
- Qoy olsun, bir az söylətəlim.
- İşin yox, burak dəf olsun. Qızılbaşdan nə eşidəcəksən ki?

Biçarənin xəbəri yox ki, qızılbaş deyə məsxərəyə aldığı kimi öz soyundandır, öz millət qardaşdır.

Amerikalılar Təbrizə gəlib məktəblər, xəstəxanalar açırlar və böyləliklə şüə türklərinə məhəbbət göstəririlər, yardım edirlər və ya edər kimi görünürilər ki, gələcəkdə məsləklərinə, ticarətlərinə xidmət eləsinlər.

Lakin bəlaya baxımız ki, biz Qafqaz türkləri öz ayaqları ilə yanımıza gələn iranlı şüə türk qardaşlarımıza yüz çeşid ad qoşub

---

² Kəndidir – özüdür

uzaqlaşırı. Üzdən də olmasa, arxadan min dürlü yaman deyiriz. Söz başında “ac tat” deyə də təhqir edirik.

Tiflis guşələrində acliqdan, azardan can verən iranlı türk əmələlərinə - yırıqatlarına “persiyan” gözü ilə baxıb keçirik, fəlakətlərinə soyuqqanlı tamaşa edirik.

Ya Qafqazda yaşayan iranlı şiə türkləri? Onlar daha qafil! Bunlar bizdən daha artıq uzaqlaşmaq istəyirlər: məktəblərini, məclislərini, hətta bəzi yerdə məscidlərini də ayırıb özlərinə “şiə - fars” rəngi verirlər, balacalarına, yəni öz türk oğullarına türkcəni də əsirgəyirlər, oxutmurlar. Şiəliklə farslığı heç münasibəti olmayaraq cahilənə birləşdirmək öz türklərinə balta vurmaq, öz sözlərini, öz ata – babalarını danmaq istəyirlər. Ya İrənın içi ilə çölü? Oralarını daha soruşma, keç!

* * *

Çox yaxşı keçəlim Bakıya. Böyük “İslamiyyə” mehmanxanəsinə gedəlim. Göyçək və pak bir masanın (mizin) ətrafında oturan oxumuş və dünyadan xəbərdar, hətta sözündə millətpərvər görünən qardaşlarımızdan soruşalım. Soruşalım ki:

- Soy və millətiniz nədir?
- Əlhəmdülillah müsəlmanız.
- Şiəsiniz, yoxsa sünni?
- Heç biri deyiliz, tək cə müsəlmanız.
- Özgə, daha bir adınız – zadınız yoxmu?
- Xeyr, xeyr, xeyr!

Birincilərlə ikincilərin cavablarından anlaşılır ki, aralarında xeyli təfavüt var. Birincilər məzhəb və əqidə çevrəsindən çıxmamış, ikincilər isə bir az irəli gedib din dairəsində qalmış. Əgər məndən soruşulsa, aralarında heç bir təfavüt yox. Hər ikisi də birdir. Hətta deyə bilərəm ki, birincilər daha həqiqi, ikincilər isə daha xəyalidir.

Xəyalidir, çünki əqidə və məsləkləri qaldırmaq¹ mümkün deyil, əqidə tərəqqinin yoldaşdır, bunları ayırmaq isə dəlilikdir.

Hənəfi ilə şəfaiyin birləşmədiyi bir yerdə sünnilik ilə şiəliyi birləşdirmək xam xəyalların ən xamıdır.

Nə zərəri var? Qoy hər kəs öz əqidəsində, öz ictihadında, öz imanında olsun.

Nə var, ey oxucu! Niyə başını qaşdın niyə üzünü turşutdun? Sultan səlimlərin², Nadir şahların³ və bir çox islam recal və üləmasının çalışdıqları, hətta o uğurda can fəda etdikləri bir məsləkə toxunduğundan ötrümü məndən inciyirsən?

Yox, yox, incimə. Əgər onlar din və əqidənin xasiyyətlərini, vəzifələrini, mövqelərini, həqqi ilə bilsəydilər boş-boşuna o qədər çalışmaz və nahaq yerə də o qədər qan tökülməyə səbəb olmazlardı.

Əgər onlar “dini-islam”ın bir ağac , əqidələrin də o ağacın birer dalları⁴ olduğunu və o ağacın böyüməsi üçün dalların mütləq ayrılmaq, genişlənmək ehtiyacında bulunduğunu qanıb onlara yol və hüriyyət versəydilər, islamiyyət heç vaxt bu qədər cığırından çıxmaz və o qədər boğuşub əzilməyə, kiçilməyə də məhəl qalmazdı.

Çox təəccüb ki, hətta çox cahillik ki, islamiyyət bütün əqidələri: istər şəfai, cəfəri, hənəfi, maliki olsun, istərsə vəhabi, rafzi, babi, şeyxi və qeyri olsun, öz vücudunda birləşdirib, yerləşdirib böyüdə - böyüdə biz sanki daha ağıllı bulunmaq istəyirik.

Zatən islamiyyət gövdəsində birləşmiş dalların, əqidələrin vəziyyətlərini bəyənməyib biz “ikinci dəfə” daha birləşdirmək və birləşdirirkən də bütün – bütün sındırmaq xamlığında bulunuruq.

---

¹ Məsləkləri qaldırmaq – yox etmək

² Sultan Səlim – türk sultanı

³ Nadir şah (1688-1747) – II Təhmasibin ölümündən sonra özünü İran şahı elan etmiş və səfəvilər sülaləsinə son qoymuşdur.

⁴ Budaqları

İslamiyyət ağacı dallarının, əqidələrinin böyüməsini, yayılmasını hər əqidə sahibi özünə zərər sanmaqla neçə yüz illərdən bəri bir – birilərini qırıb tələf etməyə çalışdıqları və bütün qüvvələrin o uğurda sərf etdikləri məgər bəs deyilmi ki, bu gün biz də ata – babalarımızın yanlışlıqlarını, o mühitin, o vaxtdakı halın törətdiyi fənalıqları təkrar etmək cinayətində bulunalım.

Yox, yox. Şimdi mühit özgə olduğu kimi, istədiyi zad, törətdiyi fikir və əməl də özgədir.

Qoy beş deyil, on deyil, istərsə yetmiş iki əqidə olsun!

Hər kəsin ürəyindəki etiqad və imanına, o xüsusi hərəmxanəsinə qarışmaya nə haqqımız var?

İnsanlığa zərərli olmayan əqidə və azadlıqdan bizə nə zərər ola bilər. Bir də gərək biləlim ki, din qovğaları, din əqidə və ixtilafları, din təklifləri özgə yerlərdə çoxdan məzara getdi. Biz hələ gözlərimizi qapıyıb önləri diriltmək, diriləri öldürmək sehribazlığından, xurafata, xəyalata qurban olmaq, ibtidailikdən, cəhalətdən qurtula bilməyəcəkmiz?

* * *

Ey qafqazlı türk, sən çoxdan islam qeyrətini çəkirsən və bu qeyrətlə, hətta öz varlığını, öz adını da itirmişdin.

Sən islam uğrunda o qədər çalışmış, əqidə qovğalarında o qədər zərər çəkmiş, o mərtəbə yorulmuşsan ki, axırda bu gün onların adlarını çəkmək istəməyib tək cə müsəlman olmaq xəyalına düşmüşsən.

Lakin əzizim, o qədər qorxma! Yenə aldanma ki, mərifət olan yerdə əqidə ixtilafı zəhmət deyil, rəhmətdir.

Ey türk, dini əqidələr qovğasından daha çox qorxma! Qorxma ki, onların hökmü keçməyə, onların yerlərini indi siyasəti – məişət və siyasəti – bəşəriyyətə əqidə və məsləkləri tutmağa başlayır.

Ey türk, sən çox da rahatsız olma və şəkkə də düşmə: dini olsun, dünyəvi olsun, əqidəni gizlətmə. Səndən soruşduqları vaxtda ki, “dinü

əqidən nədir?" Sən də haman söylə: şiəyəm, sünniyəm, babıyam və müsəlmanam.

Ey türk, sənin başına çox işlər gəlmişdir, çox əqidələr dolmuşdur. Çox şeylər bilmişsən və bu gün də çox cahil deyilsən! Bir çox ədiblərin, müəllimlərin, mühəndislərin, doktorların, advokatların, məktəblərdə yüzlərcə tələbələrin var!

Ey türk, olduqca çox şey bilirsən. Sənə daha sırf cahil xeyir və şərin qanmayan demək olmaz.

Sən, sən ey türk! Zamanın bir çox icadlarını, təzə fikirlərini, hətta bir çox modalarını da öyrənirsən, hətta dini əqidələrin çürüməyə üz tutduğunu sezib dünyəvi əqidələrə iman etməyə də başlayırsan.

Əvət, çox şeylər, fənlər bilməyə çalışırsan. Bir çox hünərlər də öyrənmişsən. Havalara çıxıb və yıldızların nə olduqlarını yaxından bilmək, yerin içərilərinə girib mahiyyətini anlamaq istəyirsən. Ancaq, ancaq bircə xüsusda cahilsən. O barədə heç bir zad bilməyirsən. Hər şeyi öyrənmək istədiyini halda sənə ən lazımlı, sənə ən birinci fərz olan vəzifədən xəbərin yox...

Nə var, niyə darıxdın? Niyə yenə can sıxıntısının acısını bığlarından, dodaqlarından almağa başlayırsan?

Doğrusu, tütün çəkənlərdən olsaydım, burda mollaların salavatı kimi, bir papiros çəkməyi tövsiyə edərdim.

Hə, ey türk! İstər darıx, istərsə qarıx, yaxandan əl çəkəcəkdir deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyini halda niyə bircə zadı – yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə "Kimsən?" dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türkəm. Niyə deyə bilmirsən ki, şiəlikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da türk qalacaqsan?

Sənin bu türklüyünə nə şiəlik, nə babılıq, nə də dinsizlik mane ola bilməz.

Sən ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə türksən. Sən gərək biləsən ki, dünyada hələ şiə, sünni, babı, şeyxi adları yox ikən sən var idin. İslamiyyət Ərəbistan qumluqlarında doğmadan əvvəl belə sən Altayın ətəklərində ətrafın gözəlliyinə tamaşa edib zövq alırdın. Orada uzun seyr və səyahətlərə hazırlanırdın.

Ey özündən xəbərsiz türk! Mədəniyyət əsrləri, nizam, idarə və asayiş üsulu “yasaq” qanunları hənzuz Bağdad, Şam, Paris və Londonda yox ikən, sənin yurdunda var idi.

Sən öz dadlı dilini cığırından çıxarıb bğünkü acınacaq hala salan ərəb əlifba və yazısından əvvəl sənin göyçək əlifba və yazın var idi.

Ey özünü itirir, unudur dərəcədə müsafirpərvərlik, özgələrə hörmət göstərən türk, yaxşı yadına sal ki, sənin ruhun, sənin qanın, sənin düşüncən, sənin varlığın hənzuz sənin özündə ikən sən bğünkü kimi dilsiz, yazısız, yəni milli nişanəsiz deyildin.

Ey sadə ürəkli türk, dünən, bu gün öz varlığını, öz mədəniyyətini göstərə bilib, indi sənə “köhnə barbar” gözü ilə baxıb bğünkü mədəniyyətlərin haqsızlıqlarına baxıb incinmə. Səni lazımlə tanımadıqlarını bilib məyus olma.

Yox, yox, sən də çox insafsız bulunma, öz – özünü hələ tanımadığın bir vaxtda çox da özgələrdən incinmə!

Ümid ki, tez vaxt olur, yüzdə doqquzu hələ yer altlarında qalıb gizlənən əski mədəni nişanələrin, əski əsərlərin yavaş – yavaş dünya üzünə çıxar. Sən də ol vaxt artıqlığı ilə üzə çıxarsan, gələcəkdə daha güclü yaşamaq istedadını göstərsən.

Bəsdir, bəsdir, ey türk, bir az ayıl. Ayıl da bir çox toz – torpaqlarla dolan, ağırlaşan dini əqidə pərdəsini gözlərinin üstündən qaldır. Əl – ayağını bir az tərət. Vücudunu, varlıq ağacını saran, korlayan tikanları, sarmaşıqları, yad ağacların yarpaqlarını, dallarını qır, at, qurtul. Vücuduna Allahın günəşi, havası dəysin. Başını bir az yuxarı qaldır. Öz varlığını, öz vücudunun qiymətini bil. İndiyə qədər yadlar

üçün, özgə varlıqlar və vücudlar üçün özünü həlak etmişən, bari bundan sonra olsun ayıl, bir özünə gəl, öz gününə çalış.

Ey türk, zamanımız özgə zamandır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalırsaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və taqət qalmamış ola.

Ey türk, keçmişlərimdən ibrət al, hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın var ikən, fürsət əldə ikən əsil vücudunu tanı, qədrini anla.

Ey türk yaxşı bil ki, bugünkü məhşərin suri – israfili elmə, milli ittihadə dəvət ediyor!

İndinin siyasi fəlsəfəsi tərəqqiyi millətçilikdə görüyor. Zamanın şövkət və səxavət binası millətçilik bünövrəsi və təməli üstündə quruluyor.

Əsrin ruhu azad millətçiliklə bəsləniyor, böyüyor. Keçmiş əsrlərin, keçmiş siyasi əqidələrin cızdığı coğrafiya sərhədlərini indiki etnoqrafiya yavaş – yavaş pozuyor.

Keçmiş əsrlərdə daşıb ətrafa yayılan millət selləri yavaş – yavaş kiçilib öz qaynağına və ya çoxdan yataq elədiyi yerlərə çəkiliyor.

Vaxtilə özgələrin sıxışdırılması ilə və ya cahangirlik dəliliyi ilə yerlərindən fırlayıb aləmi rahatsız edən millət ərdolarına indi: “Hər kəs öz milləti yerində” komandası veriliyor.

* * *

Bu gün eyidən – eyiyə qanıram ki, dini əqidədən sonra insanda doğan dünyəvi əqidələrin birincisi millətpərvərlik əqidəsidir, ictimai fəlsəfənin baş, özünü tanımaq fəlsəfəsidir, millətini bilmək elmidir.

Millətpərəstlik əqidəsi özgə əqidələrin mərhələsi, keçididir.

Vaxta ki, insan batil və xurafat əsirliyindən qurtulub özünü, özünün hüququnu bilməyə başladı, ondan sonra mühit və ehtiyacın təsiri ilə hər nə qaydaya girərsə girsin.

Bu halda ki, mövqeyimizə, mühitimizə, elmimizə, ehtiyacımıza bizim ən birinci əqidəmiz isə azad millətpərəstlik əqidəsi olmalıdır.

İndi gələlim əsil məqsədə. Ey şiə, ey babı, sünni türk qardaşlarım, diriliyimizin milli ittihadı olduğunu biləndən sonra daha rəva görməməliyiz ki, millətimiz kütləsini meydana gətirən azanın bir qismi Anadolunun izsiz, şenliksiz, dağılmış, qorxunc bucaqlarında yalnız başlarına ac, çılpaq buraxılıb tələf olalar.

Ey pak ürəkli türk, bu millətçilik zamanında hər millət öz nüfuzunu artırmaq, o nüfuzla öz nüfuz və qüdrətini böyütmək üçün yüz dürlü tədbirlər, fədakarlıqlar edər. İnsaf deyil ki, biz hazır əlimizdə olan minlərcə nüfuzumuzun – həm də ən gənc və qəvi bir qüvvətin – yardımsızlığından, bir loğma ətmək bulamamazlıqlarından tələf olmalarına özümüz bilə - bilə səbəb olalım.

Ey uca mərhəmətli türk, sənin köhnə mərhəmətin, ehsanın, nişanələrin – o böyük camelər, mədrəsələr, körpülər, xəstəxanalar, çeşmələr... hələ sənin əcdadını hörmətlə yad etdirirlər. İndi sənə nə oldu ki, milyonlarla vücuda gələn əsrlərdən deyil, aclıqdan, çılpaqlıqdan, “ölümdən betər” bir hala düşən öz qardaşını qurtarmaq mərhəmətindən aciz görünürsən. Yazıq, yazıq!

Ömər Faiq Nemanzadə

“Qardaş köməyi” məcmuəsi, may 1917-ci il

Milliləşmək

Canlı işlər, tarixi dəyişikliklər bizə göstərir ki, hər cəmiyyət, hər fərd, hər dürlü ənənəsindən, müqəddəsətindən, imkan və etiqadından az – çox əl çəkdiyi halda milli dilindən əsla və əsla vaz keçməmişdir. Və heç vaxt da keçəməz. Çünki hər millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi – mövcudatıdır. Ondən məhrum olduđu gün mərhum olmuş, ondən uzaqlaşdıđı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir.

Tarix bizə göstərir ki, bir millətin cahangirliyi, hökuməti, hətta yeri – yurdu da əlindən alınmış, madam ki, milli ədəbiyyatı var, o millət məhv edilməz. Dili kəsilməyən millətin vücudu kəsilməz, ədəbiyyatı yaşayan millət heç vaxt ölməz.

Dünyada bədbəxt o millətdir ki, özgə millətin silahından ziyada dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamaqdadır. Hələ, zəmanəmizdə milli ədəbiyyatına malik olmayan bir millətə hədd – rüşkə çatmamış bir bala nəzərilə baxıb cəmiyyəti-əqvam ailəsinə qəbul edilməməsi, öz müqəddəratının özünə verilmək istənilməsi bizim kimi öz dil və ədəbiyyatını sevməyənlər üçün nə gözəl bir dərsi ibarətdir.

Əlifba və ədəbiyyatlarının mövcudluğu min il qabaqlara çıxaran və bununla köhnə bir mədəniyyətə sahib olduqlarını iddia edən millətlər boş görüntü üçün deyil, işdə bu gün üçün, bugünkü cəmiyyəti - əqvamın imtahanı üçün hazırlanırlardı. Və bu gün də özünü qanan hər millət səbilikdən qurtulmaq, həddi – rüştə çatmaq və ya onu keçib mərtəbeyi - əhəmiyyətə yetişmək üçün bütün var qüvvələrini milli dil və ədəbiyyatlarının tərəqqisinə sərf etməkdə və bu səyin dərəcəsi nisbətdə istibdad və cəhalətin pəncəyi – zalimindən qurtulub hürriyyət və müsavata nail olmaqdadırlar. Çünki bu gün ən acı təcrübələrdən sonra qəti və müsbət bir həqiqət olaraq qəbul edilmişdir ki, insanları qara cəhalətdən, istibdaddan xilas edən yalnız və yalnız ədəbiyyatdır.

Müstəbid hökumətin, keyfi idarənin, zalimanə üsulun ən böyük düşməni ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat olan yerdə idtibdad, istibdad olan yerdə ədəbiyyat yaşayamaz. Bu səbəblə idi ki, müstəbid və zalım padşahlar keyfi idarələrinin bəqayı – davamı üçün ən ziyada müraciət etdikləri tədbir ədəbiyyatı qıasmaq, hürr mətbuatı yox etməkdə.

Milli ədəbiyyatın silahdan min kərə güclü, əhəmiyyətli olduğunu bu gün hər dürlü qail və keçməkeşlər içərisində ola – ola ən ziyadə qeyrət və səylərini milli ədəbiyyatın tərəqqisinə, ülumun nəşrinə sərf edirlər. Çünki yaxşı bilirlər ki, xalq hüriyyət və müsavatın qədrini, ləzzətini ancaq və ancaq öz milli dilləri ilə anlaya bilirlər. Və yenə ancaq bu anlayışla hüriyyət və istiqlalın mühafizəsi uğrunda fədayi – can edə bilirlər.

İştə bu düşüncələrə görədir ki, bu gün xüsusiyyəti – milliyyənin yeganə şüarı olan “milli dil”in mühafizə və tərəqqisi uğrunda ən ziyadə çalışanlar sosialistlərdir. Bu isə onlar üçün təbii bir qüsür deyil, bəlkə fəzilətdir.

Doğrudan da görürüz ki, dil məsələsində ən mütəəsib millətçilik edənlər yarımmedəni hindlilər, əfqanlar, türkmanlar deyil, medəni ukraynalılar, polyaklar, bolşevik ruslar, sosialist gürcülərdir.

Əcəba biz nasıl?

Burada türkcəmizin göyçəkliyindən, türk ədəbiyyatı tarixindən bəhs edəcək deyiləm. Ancaq burasını yada salmaq istəyirəm ki, fransız dili Qərbdə nə isə, Yaxın Şərqdə də türk dili odur.

Qərbdə fransız dili nə cür ümumi dil xidmətini görürsə, Yaxın Şərqdə, yəni Qafqaziyada, İrənin yarısında, Türkistanda, Rusiyanın cənubi qərbində, Kırmda, Anadoluda, Rum elində, Suriyada, İraqda türk dili öyləcə ümumi dil vəzifəsini görür. Oralarda bir türk bir arpavuz, bir ərəb bir kürdə, bir iranlı bir gürcüyə, bir erməni bir ruma, bir yəhudi bir assura məram anladacağı zaman mütləq türkcə

söyləməyə məcburdur. Çünki onların heç biri o birinin dilini bilməz, lakin hər kəs az – çox türkcə bilir.

Türk dili oralarda bütün dillərə hakimdir. Türkcənin bu hakimiyyəti qarşısına indiyə qədər heç bir dil çıxmamışdır. Hərçənd bir vaxt ərəb və fars dilləri osmanlıların az bir qisminə, onların rəsmi yazılarına hakim olmuşdur. Lakin heç vaxt ümumi xalqa, xalq ədəbiyyatına hakim olmamış və ola bilməz də.

Türk dilinin Yaxın Şərqdəki hakimiyyətinə şahidlər axtarmaq lazım deyil, onunla danışan 60-70 milyonluq böyük bir kütlənin şahidliyindən daha möhkəm nə ola bilər?

Türkcənin yazı və mətbuat aləmindəki zəifliyinə gəlincə bundan qüsur, bəzilərinin sandığı kimi, türkcənin özündə, onun əskik və qaballığında deyil, başına bəla etdiyi əlifbasındadır. Doğrudan da türkcəmişə danışmaq və ahəngini olduğu kimi göstərməyə, yazmağa əsla yaramayan ərəb əlifbasını qəbul edəndən sonra öz varlığını, öz istiqbalını itirmiş və bu günə qədər ərəbliyə əsir olaraq həqiranə ömür sürmüşdür.

Vaxtdır ki, həqiqi, ictimai bir inqilab ilə dilimizi bugünkü yaramaz və çirkin əlifba əsirliyindən qurtarıb öz təbiətinə, öz istiqlalına uyğun bir əlifba qəbul edəlim. Və bunun sayəsində dilimizə danışmaqda qazandığı ümumilik şərəfini mətbuatda da qazandıralım. Və bu yol ilə xalqa savad öyrədəlim, onlara qolayca bilgi və maarif qapılarını açalım.

Hamıya ümumi təlim verəlim, elmin ləzzətini datdıralım. Və ancaq bundan sonra camaatdan hürriyyət, ədalət və müsavət qanunlarına tamamilə riayət, istiqlal yolunda, xalqçılıq uğrunda can verməyi istəyəlim.

Yoxsa özgə cür hamısı boş, hamısı qayıрма, hamısı küy – kələkdir.

Zaman, ehtiyac və həyat bu gün bizdən çox şeylər gözlüyür, daha ciddi, daha xeyirli, daha əqilli, daha elmi yolda çalışmamızı tələb edir.

Qurduğumuz xalqçı cümhuriyyətdə hər zaddan qabaq xalqın murad və mənfəətini nəzərə almaq lazım gəlir. Cümhuriyyətimizin bünövrəyi - əsasını meydana gətirən qara xalqın üzünü ağartmaq, üstlərindən cəhalət qaranlığını qaldırmaq, məişət ağırlığını atmaq xalqçılığın şah əsəri, yeganə vəzifə olur.

Xalqçılar bu vəzifə və şah əsərini isə ancaq milli ədəbiyyat vasitəsi ilə vücuda gətirə bilirlər.

Milli ədəbiyyat xalqçıların əlində parlaq bir məşəldir. Ancaq bu məşəl ilə xalq hüriyyətin mənasını düşünər, müsavatın imkanını qanar, ədalətin doğruluğunu görər, istiqlalın qədər və qiymətini bilər.

Şu qədər ki, milli ədəbiyyatın parlaq bir məşəl halını alması, ondan layiqilə istifadə etmək üçün o millət, o xalq tərəfindən sevilməsi, ona qiymət verilməsi, ona hörmət edilməsi şərtidir. Xüsusilə, buna xalqdan artıq xalqçılar, xalq idarəsi başında əyləşən ağalar riayət etməlidirlər.

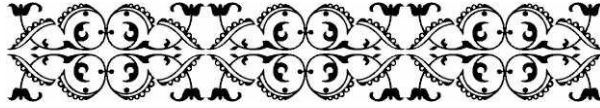
Görəlim bizim ağalarda, bizim xalqçılarda bu hünər, bu fəzilət varmı?

İştə, can alacaq əsil nöqtə!

Ömər Faiq

*“Azərbaycan” qəzeti, 21,
24 təşrinə – sani (noyabr) 1919,
№327, 328*

MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZ
(1873-1934)

Anan təlim edən dildə

Mənə lütf eylə, ey saqi, gətir o cami – sərşari
Ki, ta rəf eyləyim nəştov qarın bu rənci xümmari.

Nə püstəm var, nə badamım, nə tuxmi – şur, nə neytaqım,
Məzə olsun məni – biçizə yarın ləli şəhvəri.

De gəlsin məclisə mütrüb, əlində sazı mizrabi,
Çalıb tarü dəfi, şad eyləsin mən aşiqi – zari!

Nə kisəmdə zərim vardır, nə ambarımda bir həbbə,
Əlim boşdur, üzüm qarə, doyunca mey içim bari.

Nə məllakəm, nə tüccarəm, nə xani – mərdümazarəm,
Mataim şerdir ancaq, onun da yox xiridari.

Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbayə dildadə,
Mənim tək şairin, əlbət, olar kasad bazari.

Dünən şer ilə bir namə apardım şahi – İranə,
Dedi: “Torki nə midanəm, mərə to beççə pəndari?”¹

Özü türk oğlu türk, əmma deyir türki cəhalətdir,
Xudaya, müzməhil qıl təxtidən bu al – Qacari!

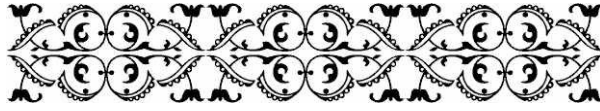
Ümidim kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə!
Gəzər bir ərməğan tək dəftərin Çini və Tatari.

---

¹ Türkçə bilmirəm, sən məni uşaq sanırsan? (fars)

ABBAS SƏHHƏT
(1874 - 1918)

Edadi məktəblərdə milli tərbiyə

“Zakavkazskaya reç” qəzeti 271-ci sayında edadi məktəblərdə ana dilinin acınacaq bir halda təlim edilməsinə dair bəhs açıb deyir ki: “Zaqafqaziyada olan edadi məktəblərdə ana dilinin təliminə etina etməmək bərsində dəfəat ilə yerli mətbuat səhifələrində uzun – uzadı məqalələr dərc edilmişdir. Bu dillərin fəna bir halda tədris edilməsinin səbəbləri çox isə də, lakin ən ümdəsi məktəb müdirlərinin ədəmi – təvəccöhləridir”.

Ana dilləri bu halacan qeyri – məcburi dərş sayıldığından altıncı saatda öyrədilir. Yəni mütəəllimlərin yorulmuş və başqa bir şey öyrənməyə əsla meyl və rəğbətləri qalmadığı bir vaxtda təəllüq edilməsidir. Hətta darülmüəlliminlərdə bu dərşlərə artıq əhəmiyyət verilməsi lazım ikən, bu dərşlər məramnamədə qayət ixtisar vəchilə keçilmişdir. Bəzi zükur və ünəs gimnaziyalarında ana dilinin təlimi ancaq 1905-1906-cı illərdən başlanmışdır. Hətta bu məktəblərdə ana dilinin təlimi elə fəna bir vəzə qonulmuşdur ki, müəllim və mütəəllimlər kəmalı – meyl və rəğbət izhar etdikləri halda yenə faydalı bir nəticə əldə edilmir. Halbuki, edadi məktəblərdə ana dilinin məqulanə qayda təhtinə alınması sair dərşlərdə də şagirdlərin istedadlarının artmasına səbəb ola bilər və mütəəllimlərin əqli və zehni səviyyələrini yüksəltməyə mucib olar. Təəccüb orasıdır ki, bu qədər vazeh bir həqiqət bizim iş başında olanlarımızın maarif və elm təlim və tərbiyəsinə mürəqib olan

möhtərəm zəvatin nəzəri – diqqətlərini cəlb etməmişdir. İstər rəsmi hökumət məktəblərində, istər qeyri – rəsmi Tiflisin birinci zükur gimnaziyasında ana dilinin təliminə dair erməni qəzeti “Mşak”ın 27-ci nömrəsində aşağıdakı sözləri oxuyuruq: “Səneyi – cariyyənin ibtidasından bəri yeni müdir Y.S.Quladze cənablarının səy və ehtimamı ilə birinci zükur gimnaziyasında olduqca ciddi və şayani – təhsin bir təbdil görünür. Qeyri məsələlər zümrəsində erməni və gürcü dillərinin təliminə də artıq müvazibət edilir. Məlumdur ki, qafqazlılar üçün bunlar bir əhəmiyyəti hayiz olan ana dili hökumət məktəblərində nəzəri – etibara alınmır və bu dillərin təlimi həmin məktəblərdə olduqca qəmli və acınacaq bir haldadır. Lihaza birinci zükur gimnaziyasında erməni və gürcü dilləri də bu anə qədər təlim və tərbiyə qanununa zidd olan olan elə şəraitin altında bulunurdu. Lakin məzkur gimnaziyanın indiki müdiri Y.S.Quladzenin vaxtında həmin dərslərə dair olan təvəccöh bütün – bütünə dəyişdi. Əvvəla, hər şeydən müqəddəm, altıncı saat dərsi ləğv edilib, həmin dərslər də sair dərslərə bərabər təlim üçün qərara alınmış beş saatın zümrəsinə idxal edildi. Saniyə, heç bir nəfər şagird ana dilini öyrənmək vəzifəsindən azad ediləməz. Binaileyh ana dili dərslər cərgəsində hesab olunur. Ondan əlavə yeni müdir cənabları dərslərin sayını da artırmaq təşəbbüsündə bulunub. Bu dərslərin gimnaziyanın səkkizinci sinfində də təlim edilməsini qərara almışdır və həmçinin müdir cənabları erməni və gürcü dillərində olan ədəbi əsərlərin mütəllimlərə məxsus olan kitabxanada mövcud olmasını dəxi lazım bilmişdir.

Tənzimat dairəsində öz qaydası ilə bu məsələ həll və qət oluncaya qədər nə yaxşı olardı ki, Qafqaz maarif nahiyəsinin naziri cənabları dəxi birinci zükur gimnaziyasında Quladze cənablarının yapdığı kimi sair məktəblərin hamısında ana dillərinin təlim edilməsinin məcburi bir qayda təhtinə alınmasına əmr verə idi. Unutmamalıdır ki, hökumət məktəblərində ana dilinin yalnız səthi surətdə təlim edilməsi qətiyyə

istəniləcək bir şey olmadığından əlavə, yerli əhalinin milli mədəniyyət nöqtəyi – nəzərilə də faydasızdır”.

“Zaqafqazskaya rəç” qəzeti “Mşak”ın bu sözlərini yazdıqdan sonra öz tərəfindən bunu əlavə edir ki, “Quladze cənabları 5-ci zükür gimnaziyasında müdir olduğu zaman yenə də ana dilinin qayda üzrə təlim edilməsinə az əhəmiyyət vermirdi. Quladze cənablarının həmin səyi və təvəccöhü 5-ci gimnaziyanı hər bir cəhətdən məmduh və müstəhsən bir dərəcəyə isad etdirməsinə səbəb oldu. Belə ki, Quladze cənablarının müdirliyi vaxtında beşinci gimnaziya şagirdləri tərəqqi və təali cəhətindən Qafqaz maarif nahiyəsinin nəzarəti altında olan məktəblərin arasında birinci mövqeyi ehraz etmişdi”.

Möhtərəm qonşularımızın öz qəzet sütunlarında yazdıqları bu bəyanatı ərz və izah etdikdən sonra tərəfi – acizanəmdən əlavə olaraq millət başbilənlərinin xidmətlərinə ərz olunur ki, ana dilini bilməyən bir uşağın şifahən öyrəndiyi yalan–yanlış şeylər onun zehində mələkə bağlarmı? Bu qədər ümumi və ictimai qüsurlarımız, millətimizi tanımamağımız məhz öz dilimizi bilməməzlikdən deyilmidir? Belə isə, siz cənablar, şəri borcunuz deyilmidir ki, bu məsələ xüsusunda çalışsınız? Hər kəsə vacib olduğu halda az – çox fərz deyilmidir? Madam ki, fəxamətli canişin həzrətləri dini ehtiyacatımıza dair hər bir istidalarımızı ifa etmək mərhəmətindədirlər, əcaba bu fərz mətləbdən ötəri indi ərzi – ehtiyac etməyib nə vaxt edəcəksiniz?

Qonşularımız erməni və gürcülərin ev tərbiyələri qat – qat bizlərdən artıq olduğu halda onlar bu yolda var qüvvələri ilə çalışarkən, bizim başbilənlərimiz neçün sükutu ixtiyar etmişlər?

Qaliba, hökumət məktəblərində oxuyan cavanlarımızın millətləri ilə əlaqəsiz olmalarında kimlər müqəssirdir? Millət bu yardımı siz cənablardan gözləməyib kimlərdən gözləsin?

1915

Məktəblərdə ana dili

“Mşak” qəzetinin son 9 və 11-ci nömrələrində müxtəlif imzalar ilə “Hökumət məktəblərində ana dili” sərəlvhəsi ilə məqalələr nəşr edilib erməni və gürcü dillərinin hökumət məktəblərində təəssüf olunacaq bir halda tədris edilməsini mövqeyi – müzakirəyə qoymuşdur. Fəqət bu dəfə yenə “Mşak”ın 18-ci nömrəsində baş məqalə olaraq bu məsələdən bəhs açıb gürcü və müsəlmanları da bu yolda müttəhidən çalışmağa dəvət etdiyinə görə həmin məqaləni ixtisar vəchilə tərcümə edib qarenin kərami – həzəratına təqdim edirəm. Məqalə sahibi yazır ki:

“Bu günlərdə Valeri Bryusov oxuduğu mühazirəsində möhkəm və mətin dəlillər ilə sabit etdi ki, erməni əizzəsi, yaxud təzkiyəli mütəxəssislər (ki, darülfünun qurtarmış diplom sahibi olan doktorlar və mühəndislər və dava vəkillərindən ibarətdir) öz ana dillərindən və öz tarix və ədəbiyyatlarından bixəbərdirlər. Və bunun yeganə səbəbi o dərslərin hökumət məktəblərində qeyri – məcburi olmasıdır. İstər erməni, istər gürcü cavanları edadi məktəbləri ikmal etdikdə öz ədəbiyyat və tarixlərinə biganə qalırlar. Darülfünuna davam etdikləri halda bəzən öz dillərini öyrənməyə meyl və rəğbət göstərirərsə də, müqəddəmati şeylər bilmədiklərindən yenə də istənilən nəticə hasil olmur. Ana dilinin əhəmiyyət və lüzumunu hökumət ərbabı və maarif vəziri təsdiq edir. Zira ki, tərbiyəyi - ətfal nöqtəyi – nəzərinə bədihiyyəti - əvvəliyyədəndir ki, lazımcıncə öz ana dilini bilməyən bir cocuq hökumət dilini öyrənə bilməz.

Madam ki, bu həqiqət meydandadır, ana dilini ciddi və əsaslı bir qayda üzrə qoymalı və məcburi dərslər zümərəsinə daxil etməlidir. Çünki dərslər məcburi olduqda məktəb müdirinin də qanun mucibincə

təvəççöh və etinasını cəlb edəcəkdir: sair məcburi dərslər təlim edildiyi kimi, ana dili də meyl və həvəs ilə oxunacaqdır. Belə olduqda, əlbəttə ki, məlum olan zəvat da mütəxəssis olan ərbabi–danişdən təyin ediləcəkdir. Sair dərslərin müəllimləri kimi, ixtiyar və imtiyazi-məxsusəyə dara olub öz vəzifələrini icra etməkdə vicdani və qanuni bir məsuliyyət altına alınacaqlar. Zənnimcə, erməni milləti öz ruşahlarının və başbilənlərinin, xassə katalikos cənablarının və padşahlıq duma məbusanının vəsətəti ilə həmçinin edadi məktəblərdə olan valideyn cəmiyyətinin ciddü – cəhdilə bu xüsusda çalışmağı özlərinə borc bilməlidirlər.

Lazım olan yerlərə ərzi – hal verib hökumət məktəblərində ana dilinin məcburi bir qayda və qanun təhtinə alınmaq şərəfinə nail olurlar.

Şəksiz ki, gürcü və müsəlmanlar da bu mətləbdə bizimlə müttəfiq olub çalışırlar. Necə ki, Qafqaz maarif müdiri cənabları da dəfələrlə ana dilinin lüzum və əhəmiyyətini təsdiq etmiş və bu dərslərin qayda ilə təlim edilməsinə rəğbət göstərmişdir. Ümidimiz çoxdur ki, cüzi hümmət edilsə, bu qanuni və həqiqi xahişimiz tezlik ilə surətpəzir olar”.

“Mşak”ın bu məqulanə təklifinə bilmirəm bizim başbilənlər nə deyəcəklər? İştirak edəcəklərmi, ya yox?

Münasib məqam ikən onu da ərz edim ki, həməən Bryusov Bakıda erməni ədəbiyyatına dair oxuduğu mühazirəsində zimmən demişdir ki, “Qafqaz türklərinin ədəbiyyatında o qədər calibi – nəzər və şayani – etina bir şey olmadığından ondan vaz keçirəm”. Necə ki, bu barədə “Zakafkazskaya reç” qəzetində də bir işarə var idi.

Əvət, professorun bu bəyanı türklər haqqındakı cəhalətindən və onlara qarşı laqeydliyindən olmuşsa da, sözü bəzi xəbərsiz nəzərlərdə tutarlı ola bilər. Bu barədə biz özümüz müqəssirik. Çünki ən vəsivə ən məbzul səhayifi - ədəbiyyəmizi və lisanımızın keçirdiyi ədvari –

tarixiyyəyi mürəttəb də tədəvvün bir şəklə qoymaq yenə də bizim borcumuzdur. Ərəblərin, farsların, rusların ədəbiyyatından daha qədim olan o dağınıq və pərişan bir halda guşeyi – nisyana atılmış asari - ədəbiyyəmizi təhərri və tədvin etmək bizim ədiblərimizin vəzifəsidir. Madam ki, biz bu xüsusda təkahil və təkasili ibraz edirik, əlbəttə ki, əcnəbilər ona ətfi – nəzər etməzlər.

Məsələn, o cümlədən kiçicik bir misal: madam ki, Firudun bəy Köçərlinski cənablarının Qafqaz ədəbiyyatına dair cəm etdiyi məcmuə neçə sənələrdən bəri cəmiyyətlərimizin əlində bazicə olaraq qalmışdır, biz özümüz elə əsərlərə qədr – qiymət verməyib, nəşrinə hümmət göstərmirik və belə müəllifləri tərgib və təşviq etmirik, bir daha yeni müəlliflər yeni – yeni əsərlər yazmağa həvəs edərmi? Haşa və kəlla! Belə olduqda sairin bizi nerədən bilib və nə ilə tanıyacaqdır? Yaxud lisan və ədəbiyyatımızı, məktəblərdə oxumaq üçün var qüvvəmizlə çalışmazsaq, övladımız onları necə bilər və nerədən öyrənər? Ümidvarız ki, bizim də başbilənlərimiz, bizim də qeydkeşlərimiz erməni və gürcülərlə bərabər bu yolda çalışacaqlar və bu məşrun istidamız dərəcəyi – qəbulə yetişəcəkdir.

1916

“Sövqat” oxucularına!

“Sövqat” qəzetinin mövqeyi – intişara qoyulması ilə mətbuatımızın zənginləşməsinə də bununla mübarizəyi – həyat meydanında bir qədəm daha irəli qoymamızı görüb və ixtiyarsız da şadlanırdım. Hələ heyəti – təhririyəsinin münəvvər gənclərimizdən təşəkkül etməsi məni çox sevindirir. Müvəffəqiyyətlərini diləyirəm. Yalnız quru bir diləməkdən nə fayda? “Keçməsin bu ömrümüz bihadə istimdad ilə” misrasının məzmunu – həqiqətnümununa binaən yalnız diləmək deyil, çalışmaq da lazımdır. Əfradi – millətdən hər kəs gərək öz öhdəsinə düşən vəzifəni ifa etməkdə qeyrət göstərsin. Xassə bu əsri – hazırda, millətlərin çarpışdığı bu zamanda boş oturub quru bir istimdad ilə vaxt keçirmək məsuyətdir. Yaşamaq itəyirsək, gərək çalışalım. Gərək laməhalə qonşularımızda gördüyümüz səy üsullarını qəbul etməkdə təraddüd göstərməliyim, qəzetlər, risalələr nəşr edəlim; cəmiyyətlər təşkil edəlim; avam kütləsinin başını bir yerə toplamağa, ümumi ruhu yeniləşdirməyə çalışalım. Fəyyazi - əzəl o vaxtda öz mərhəməti – layətnəhisini bizlərə də şamil qılar. Fəqət burada zənni – acizanəmə görə vəzifənin ən ağırı, ən zəhmətli hissəsi el müəllimlərinin öhdəsinə düşür. Hamıdan artıq gərək onlar ciddi surətdə işə girişsələr, əzm göstərsələr, təpərli olsunlar. Qonşu millətlərin müəllimləri nasıl ciddi – cəhd ilə çalışırlarsa, necə qeyrət göstərirərsə, biz də onlardan ibrət dərsi alalım. Və lakin nə fayda ki, el müəllimləri adlanan zatların əksəri ana dilinə əsla rəğbət və məhəbbət etmirlər. İstər evlərində, istər məktəblərində ana dilinə dair bir vərəqpara olsun saxlamırlar. Hətta bəziləri var ki, bu dəyərləli ada, bu ehtiramlı mövqeyə əsla istehqaqları yoxdur. Əcnəbi dilini bilmədikləri halda ana dillərində qonuşmağa belə tənəzzül etmirlər. Təəssüflər olsun ki, bizim millətdə mühitə çox

tez qapılmaq kimi böyük bir nəqisə vardır. Qədimdən bəri bu çirkin adət bizdə mövcuddur. Səviyeyi – mədəniyyəsi bizdən yüksək olan əqvamın lisanına, adatına, etiqadına qolaylıqla qapılıb alışmışıq. Məsələn, bir vaxt ərəblərin təhti – hakimiyyətində olduğumuz zaman onların lisanlarına, adətlərinə elə şiftə və firiftə olmuşuq ki, İbn – Sina kimi, Fərabî kimi dahilərimiz türk oğlu türk olduqları halda on cildlərə baliğ olan qiymətli əsərlərinin heç birini türkcə yazmamışlardır. Onlardan sonra yetişən türk şairləri, türk ədibləri ümumən yazdıqları fars dilində olmuşdur. Hələ şairlərimiz, ədiblərimiz dursun. Hətta bütün türk sülaləsindən yetişən hökmdarlarımız, padşahlarımız da yazdıqları, qonuşduqları dil fars dili olmuşdur. İndi isə, indi daha nə söyləyim!

İş əgər yalnız bir dil bilməyə qalsaydı, yenə dərd yarı idi. Xeyr, əsl əngəl orasındadır ki, əcnəbi millətlərin adətlərinə, etiqaclarına, hissiyyatına qapılmaqda çox laübalıyıq və gələcəkdə bunlardan nə nəticə hasil olduğunu əsla nəzəri – etibara almırıq. Zira bu aşkardır ki, öz qədrini bilməyənin qədrini özgə heç vaxt bilməz. İnsanda gərək izzəti – nəfs, gərək alicənablıq olsun. İnsanam deyən adam gərək bu məziyyətlərə dara olsun. Əgər belə deyilsə, bəs bugünkü gündə bu millətlər müharibəsi nə üçündür? Yəqin ki, bir millət digər millətə üstünlük etmənin qabağını saxlamaq üçündür. Elə isə biz nə üçün öz millətimizi ataq, öz millətimizi mühafizə etmək uğrunda öhdəmizə düşən vəzifəni ifa etməkdə qüsurluq göstərək?

1916

Müsəlman ürəfaları

Yeri düşsə əgər müsəlmandır,
Vaxt olur ya İvan, ya Vartandır.
O nə bundan, düzü, nə ondandır.
Yeni bir şey, əcaib insandır.
Geyinir “en grand”¹, gəzir “ala –şiç”²,
Başda bir şapqa, əldə bir zontiq.
Rus, frəng ləhcəsi deyir “bon”dur³.
Türk dilin sevməyir: “moveton”dur⁴.
Nə “həqiqət”, nə də “Günəş” oxuyur,
O ya “Morninq” və ya “Deba” oxuyur.
Danışır ya frəngi, ya rusi,
Metropoldur yeri, ya San – susi.
Yuxudan durmağı saat birdə,
Çay içir orda, yatdığı yerdə.
Saat üçdə durur yeyir “dine”⁵,
Saat altı olar, yeyər “dejyne”⁶
Professor olub bizim “müsyö”⁷
Öyrənib “bonjur”⁸ ilə bir “adyö”⁹
Götürür felyetondan ünvanı,
Dağıdır söhbət ilə dünyanı.
Mətləbi başlayır o, Homerdən,

---

¹ en grand – kübarcasına.

² a la chic – vüqarlı, şiç, dəbdəbəli

³ bon – yaxşı, yararlı

⁴ mauvais ton – pis tonlu, pis səslənən

⁵ diner - nahar

⁶ dejeuner - şam

⁷ monsieur – cənab

⁸ bonjour - salam

⁹ adieu - xudahafiz

Danışır Götedən, ya Şillerdən.
Bəd deyil Kant, Marks ya Bualo,
Vəli xoş gəlməyir ona Hüqo.
Adların öyrənib bu əşxasın,
Başın aldatmağa əvam – nasın.
Təkcə o, arif, aqıl insandır,
Başqalar cümlə vəhşi heyvandır.
Bir ağıllı odur, qalan dəlidir.
Əcəba, halbuki o, cəzvəlidir.
Dolanır restoranları sərxoş,
Cibi boş olsa səhldir, başı boş.
Millətin boynuna qoyur minnət,
Umur etsin hamı ona hörmət.
Onun axmaqlığı mühəqqəddir.
Ona hörmət edən də əhməqdir.

1910

Bəradərim Firidun bəy

Köçərli cənablarına

(ixtisarla)

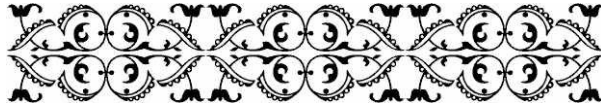
Türklük, islamlıq iddiası ilə
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhunun havası ilə,
Vətənin, millətin sevən yoxdur.
Atalar verməyir heç əhəmiyyət,
Sönmüş onlarda hissi – milliyyət.

Burda dərs verdim beş – on ildir,
Deyirəm hər zaman ki: “Qeyrət edin,
Türk dili bir gözəl, şirin dildir,
Onu öyrənməyə həmiyyət edin”.
Etməyir kimsəyə sözüm təsir,
Oluram gündə bir sayaq dilgir.

Dürü manelər olmasa sözümə,
Odlu bir nəğmə yazmaq istəyirəm.
Gələcək əsrlərdə mən özümə
Şanlı bir qəbr qazmaq istəyirəm.
Lakin övzai – haldan məyus –
Olub etməkdəyəm müdam “əfsus...”

1914

ƏLİQULU QƏMKÜSAR
(1880-1919)

Axund

Qoydun əmmamə başına, dandın həqiqəti,
Alat – həcvü məsxərə qıldın şəriəti,
Udvan olub ülumə, sevdin cəhaləti!
Saldın əsarət altına biçərə milləti,
Dinin fədayi – dirhəmi dinar edən axund,
Millətlər içrə millətini xar edən axund.

İnsaf elə, bu qədər yalan macərə demə,
Peyğəmbərə, imama bu növ iftira demə,
Mənbərdə hər cəfəng sözü, qıl həya, demə,
Hər bir yalanı həzrətə bilmə rəva, demə.
Ey milləti cəhalətə vadar edən axund,
Hər dürlü fərqu iczə giriftar edən axund.

Yox bir açıq dilim sənə mən eyləyim əyan,
Ta sən qanınca qalmayacaq millətimdə can,
İnsafə gəl, mürüvvət elə, rəhm qıl, aman!

Millətdə yoxdu bunca bu zillətlərə təvan,
Ey mənbəri – peyğəmbəri murdar edən axund,
Ey millətin işıq gözünü tar edən axund.

“Molla Nəsirəddin”,
15 noyabr 1909, №40

* * *

Dinəndə yandı dilim,
Dinməyəndə dil yandı.
Nə dərdi gizlədə bildim,
Nə aşikar eylədim.

“Şərqi – Rus”,
28 dekabr 1904, №260

Qatış – Bulaş

Sərkər Molla əmi, özümü tərif etmək olmasın, mən tamam üç dilə: türk, fars və ərəb dillərinə aliməm. İndi sənin əqlincə mən bu üç dillərin hansı birisində məqalə yazsam mənim üçün fəzilət artıq olar. Mənim bu kəm əqlimə görə bu dillərin heç birisində məqalə yazmaq mənə əl verməz. Çünki əgər türk dilində yazaram, deyəllər fars, ərəb dillərini bilmir, əgər fars dilində yazaram, deyəllər türk və ərəb dillərindən xəbəri yoxdur. Və əgər ərəb dilində yazaram, deyəllər türk və fars dillərindən məhrumdur.

Yaxşısı bilirsən nədir? Yaxşısı odur ki, mən məqalədə bu üç dili bir – birinə qatış – bulaş edəm. Bu belə. Bundan əlavə, heç bilirsən qatış – bulaş dillərində yazılan məqalənin bir böyük və ümdə fəziləti də nədədir? Bir fəziləti də ondadır ki, belə gözəl məqaləni heç başa düşməyən adam tapılmaz, hərçənd ağzım dinc durmadı, dedim ki, belə məqaləni camaat hamı başa düşər, amma bu çox da elə bir mətləb deyil, camaat başa düşər düşsün, düşməz düşməsin. Mənə deyən gərək camaat ilə nə işin, sən öz fəzilətinə çalış. Eşitməyibsən, bir itin bir qəssab dükanından bir parça ət aparmağını görüb bir qara dərviş bunu nə qaydada xəbər verdi qəssaba? “Usta qəssab, sən bir parça ləhmin kəlb apardı” sözlərini deməkdə nə sayaq məxrəcə can verdi. Sən əqlincə bir belə alim dərviş dəli idi ki, ağzını, gözünü əy - əyə yarım saat özünə zor verirdi. Əgər biçarə dərviş özünü bu zəhmətə salmasa idi, heç onda olan qiraət fəzilətini bir kəs başa düşməzdi.

İndi canım, əyri oturaq, düz danışaq, dərviş dərvişliyində özünün bir qırax qiraət fəzilətini nəzərə versin, bəs heç insafdır ki, mən üç dilin alimi ola – ola öz fəzilətimi gizliyəm.

Molla əmi, heç kəs məndən inciməsin, düzü, qardaş, əgər məqaləni mən qatış – bulaş dilində yazmıyam, canım heç vaxt dincəlməz. Oxuyan başa düşər düşsün, düşməz düşməsin. Mən öz fəzilətimi gözümlə baxa – baxa zay edən adamlardan deyiləm.

“Molla Nəsirəddin”,
4 noyabr 1907, №41

Çılpaq, ac, fəhlə, hambal, kənkən, müsəlman görürsünüz, başlayırsınız ki, gəl babı ol və xalqı Əli aşından da eləyirsiniz, Vəli aşından da. Başa gəlməyib genə “dədəm mənə kor deyib, gəlib – gedənə vur deyib” eləyib zəli kimi yapışıblar xalqın yaxasından və necə ki, İranda salamdan qabaq hər kəs hər kəsi görsə, soruşar ki, təqlidin kimədir?

Bunlar da hər sual – cavabdan qabaq bir adam ki gördülər, başlayacaqlar: Cəməli – mübarək belə getdi, Əbdülbəha belə nitq dedi, Sərkər ağa belə fərmayış elədi, bu şəkillər amerikalılardır, hamısı Sərkər ağaya iman gətiriblər. Daha yer üzündə ayrı dində adam qalmayıb, hamı dönüb bəhayi olubdurlar...

Ancaq bilmirəm nə cür düşdüsə, söz gəldi çıxdı buraya. Yoxsa genə mən deyirəm mənə heç bir kəs ilə işim yoxdur. Birisi istəsə getsin özünü damdan atсын, mən genə demərəm ki, niyə atırsan. Bircə mənə qupquru qurudan budur ki, aya, görəsən amerikalılar ki, beş yüz ildi dünyaya gəliblər və belə ərköyün böyüyüblər ki, heç bir boyunduruc altına girməyiblər, necə gəlib birdən – birə gündə on doqquz rükət namaz qılacaqlar və hər rükətdə on doqquz dəfə ya Bəha, ya Camal, ya Cəlal, ya qüdrət, ya şövkət, ya mələkut, ya nasüt, ya Cəbərut, ya Əliməhəmməd, ya Hüseynəli, ya Abbas, ya qüsəni - əzəm, ya qüsəni - əkbər deyəcəklər. Və necə iş – peşələrini ötürüb dərviş kimi püst – pələngin yığışdırıb düşəcəklər bərri – biyabanə ki,

qalan amerikalıları da təbliğ eləsinlər və hərəsi ildə bir nəfəri babı eləsin ki, Sərkər ağanın yanında qürbi – mənziləti artsın. Axı adam babı eləmək eşşəkərisi öldürmək deyil, bir dəqiqədə beş yüzünü öldürəsən, behiştə sənə beş yüz xurma verələr?

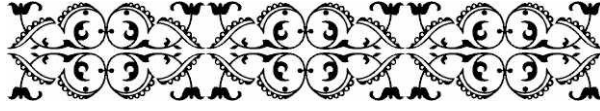
Adam babı eləməyə ərəb dili, fars dili öyrətmək lazımdı, dəlli – dəlayil lazımdı. Zarafat deyil, on doqquz ay var, o doqquz ayın on doqquz da adı var, hamısı ərəbcə. Amerikalı müsəlman deyil ki, ildə otuz gün gündüz ac – acına qalxıb gecə yarısı yerindən xortdasın, hey tıxatıx, tıxatıx, qarnı dolandan sonra “allahümmə, ənni, əsəlükə, min baha ikə, babha” oxuyub ayların adını əzbərləsin, çünki müsəlman millətinin işi asandır, ələxüsus şiə, iranlı örgənmiş candı, indiyədək min dinə girib çıxıbdır. Min dəfə öküzə, oda, suya, bütə, kovsalıya Allah deyibdi nə olubdu ki, Bəhayə desin nə olsun?

Ancaq mən öz dərdimi ötürmüşəm, qalmışam amerikalıların hayına, bilmirəm bu biçarələr bu ağırlıqda təkliflərin öhdəsindən necə gələcəklər ki, oturduqları yerdə toz – tozun içindən bir şəxs çıxır ki, mən Əbdülbəhayəm, min ağac yoldan gəlmişəm və sizə din gətirmişəm, gərək qəbul eləyəsiz və bundan sonra bir – birinizə yetişəndə əl - ələ vermək əvəzinə “allahülbəha” deyəsiniz. Doğurdan da, vay amerikalıların halına.

“Molla Nəsirəddin”,
20 fevral 1913, №6

ABDULLA ŞAİQ
(1881 - 1959)

Dilimiz və ədəbiyyatımız

Yaşamaq məramında olan hər bir qövmlər yalnız mükəmməl ədəbi dilə malik olmaq sayəsində yaşaya bilər. Lisanı mükəmməl surətdə islah olmuş bir qövmlərin milliyyətini, qövmlərini nə zaman və nə də heç bir silah məhv etməyə qadir olmaz! Zira ki, mükəmməl bir dil zamanəmizdəki dəhşətli silahların ən qüvvətli və ən dəhşətliyədir. Bu həqiqəti bilmək üçün keçmiş qövmlərdən tanıdığımız və bildiyimiz ərəb qövmlərinin tarixini nəzərdən keçirəlim. Zira ki, tarix bir ayineyi – cahannümadır ki, onda hər bir qövmlər öz səhv və qəbahətini görüb də islah edə bilər. Tarix bir səhifəyi – ibrətnümadır ki, o səhifədə hər bir millət öz nisyan və xətalərini oxur və öyrənir.

Ərəbistan üç tərəfdən dənizə və şimal cəhətdən dəxi vətən çöllər və səhralarla və qum dənizləri ilə əhatə olmuş olduğundan, ərəblər başqa qövmlərlə ticarətə girişməmişlərdir. Zəki və müstəid bir qövmlər olduqları üçün boş – bekar oturmayıb, öz lisanlarını ikmal etməyə və vüsətləndirməyə çalışmışlar idi. Bu çalışmaq sayəsində fəsih, mükəmməl, mədəni bir lisana malik olmuşlardı. Lisanlarının təkmili və fəsahtəsi – fəvqəladəsi sayəsində idi ki, zühuri – islamdan sonra fəth etdikləri yerlərdə bir çox əqvam¹ ərəbin fəsih və mükəmməl lisanının nüfuzu altında, ən əvvəlcə öz lisanlarını, daha sonra qövmlərini

---

¹ Əqvam - qövmlər

qaib edərək, ərəblərə qarışmışlar və özlərinə ərəb namı taxmışlar. İndi belə Afrikanın bir çox yerlərində bu hal davam etməkdə və gün – gündən başqa qövmlər ərəbləşməkdədirlər. Qafqasiyamızda yaşayan ləzgi , çeçen və bir çox qövmlər indi belə lisanın nüfuzu altından qurtarmayıb, ərəb lisanında danışmaqda, ərəbcə məktub yazmaqda davam edirlər. Daima gücsüz güclüyə tabe olacağı, təbiətin xilqətdən bu anadək qoyduğu mühəqqət bir qanundur. Ərəblər bir neçə əsrlərdən belə öz hökumət və səltənətlərini qaib etdikləri və Türkiyə hökumətinin təhti – nüfuzunda yaşadıkları halda, öz qövmiyyətlərini qaib etmək səhldir ki, türkləri öz lisanlarından xərmən – xərmən istifadə etməyə, ahəngdar ərəb lisanından ovuc – ovuc qapmağa möhtac buraxmışlar.

İndi bir az da lisanı lisanımızdan və bizə yaxın sayılan Türküstan türklərinin¹ tarixini nəzərdən keçirəlim. Bütün səlabət və şücaətləri ilə məşhuri – cahan olan Türküstan türkləri qonşuları olan İran hökuməti ilə uzun – uzadı etdikləri müharibələrdə əksərən qalib gəlmişlər və iranlılara təhsin oxutmuşlardı. Lakin bu gün ən rəzilənə bir tövrde farslara məğlub olduqları göz önündədir. Farslar o sağlam türk ünsürünə silah gücü ilə baş əydirməlidirlər. Ən axırda təqərrüb² münasibətilə firdovsilərin, hafizlərin, sədilərin və bir çox daha müq-tədir şairlərin tutduqları bədiələr və hüsulə gətirdikləri mükəmməl, fəsih lisanları sayəsində türkləri özlərinə baş əydirməyə müvəffəq oldular. Və müruri – zaman ilə onların dillərini qövmiyyət və hissiyyatları ilə bərabər alıb da öz başlarına buraxdılar. Bu gün Türküstan türklərinin fars lisanında söylədiklərini və rəsmi lisanları fars lisanı olduğunu hər kəs bilir zənn edirəm. İsbati – məramımıza bu qədər dəlil kifayət etməzsə, tarixi bir çox daha başqa dəlillər irad edə bilərik. Məqsədimizdən uzaqlaşmamaq üçün əsil söhbətimizə şüru edək.

¹ Orta Asiyada yaşayan türk dilli xalqlar nəzərdə tutulur.

² Təqərrüb – yaxınlıq

Hər bir dil iki qismə ayrılır: Birinci təbii allah vergisi olan el dilidir; ikincisi: hər qövmün ədib və şairlərinin əsrlərcə hüsula gətirdikləri mükəmməl ədəbi bir lisanıdır. Birincisi lisan, ikincisi ədəbiyyatdır.

Təbii allah vergisi olan el dilimizə gəldikdə, dilimiz ən asan və olduqca gözəl bir lisanıdır. Bunu yalnız biz iddia etmirik. Baxınız, Avropa üləmasından Maks Müllər türk lisanı xüsusunda nə deyir: “Türk lisanı fəvqəladə, müəyyən və məntiqə müvafiq surətdə mükəmməl olmaqla bu dil bütün Asiya üçün bir lisanı – ümumi yerinə keçə bilər”.

İnsaf edək: qonşularımız ermənilərin, gürcülərin əksəri azərbaycanca söylməyə bu anadək həvəs etmələri, toylarında, bayramlarında öz erməni sazəndələrinə Azərbaycan şərqi, Azərbaycan nəğmələri oxutmaları lisanımızın ahəngdar və gözəl olduğuna dəlil olmazmı? Əlavə, hansı bir lisanı Azərbaycan lisanında olan kimi el ədəbiyyatı vücuda gəlmişdir?

Məişətimizin birər aynası olan hədsiz – hesabsız bayatı və şikəstələrımız, məsəllərimiz, tapmacalarımız, ürəkləri ən dərindən çırpındıran, ruhları səmadakı şəfəqlərə qədər yüksəldən mahnılarımız, nəğmələrimiz qibtə ediləcək səadətlərdir, deyilmə?

Hələ əsrlərdən bəri ağızdan – ağıza keçmiş aşıqlarımızın oxuduğu yanıqlı şeirlər, mahnılar, hekayələr, nağıllar heç bir millətdə görünməmiş qiymətli bir xəzinə olduğunu iddia edərsək, xəta deyil zənn edirəm. Bu isə haqq – taala həzrətlərinin bizə bəxş etdiyi qiymətsiz, ən böyük bir nemətdir. Belə bir lisan ulu və böyük bir qövmə veriləcəyində şübhəm yox!

İsbat üçün alınız sizə bir neçə nümunə:

Qərənfiləm qalxaram,

Qanadımı çalxaram,

Eşitsəm sən gəlırsən,
Meyit olsam, qalxaram.

Əzizim, neylim sənə,
Qonubdur meylim sənə,
Mən dönsəm üzüm dönsüm,
Sən dönsən, neylim sənə?

Ay gedər batan yerə,
Pərilər yatan yerə,
Sinəmi nişanə qoydum,
Yar oxun atan yerə.

İnsaf üçün, bu sözlərdəki lətafət inkar olunacaq şeylərdənmi? Məşuqəsi uğrunda nə qədər fədakar bir aşiq olursa – olsun, qəlbindəki hissiyyatının tərcümanı olan bu sözlərdən artıq nə söyləyə bilər? Bu sözlər oxunduqda biixtiyar qəlbimizin ən dərin güşələrində gizli – gizli düşüncələr və incə hisslər oyanmağa başlar.

Sevda dediyimiz şey ürəyimizin içində bir para acı fəryadlar qopardığı kimi, bir tərəfdən dəxi sakit ruhumuzu oxşar. Hələ sonuncu:

Ay gedər batan yerə,
Pərilər yatan yerə... –
– günəşin qürubu qədər həzin və həqiqidir.
–

Zatən ən fədakar və həqiqi aşiqlərin gecə yarı, ay batdığı və təbiəti həzin bir qaranlıq, bir sükut qapladığı zaman sövdaları artmağa başlar. O qaranlıq, o sükutdan istifadə edərək gizli – gizli gözyaşları tökərlər.

Bostanda tağım ağlar,
Basma, yarpağım ağlar,
Nə qədər sağam, ağlaram,
Ölsəm, torpağım ağlar.

Qızıl gül olmayaydı,
Sarılb solmayaydı,
Bir ayrılıq, bir ölüm –
Heç biri olmayaydı.

Həyətləri sarı gül,
Yarı qönçə, yarı gül,
Gec açıldın, tez soldun,
Olmayaydın barı gül.

Bu sözlərin zahiri və batini lətafətinə diqqət buyurulsun! Az söz ilə təsvir olunmuş bu fikirdəki məziyyəti təhlil etmək, son baharın qürub zamanında matəməzdə bülbülün fəryadındakı həzin sərairi¹ aramağa bənzər. Hətta müxatəbi olan qara torpaqlar altında yatan dilbər, qara saclarını dağınıq bir halda dağıdaraq, uçuq və soluq rəngi ilə önümüzə mücəssəm olur və bizimlə bərabər acı – acı gözyaşları tökən kimi görünür.

Millətimizin fikrinin ülvyyətinə nəşidir ki, hər bir dəlili və təşbihi təbiidir. Təbiət ağışında pərvərişyab olduqları üçün heç bir zaman təbiətdən ayrılmır. Növhələrində, mərsiyələrində belə təbiəti özü ilə bərabər ağladır:

---

¹ Sərair – gizli şey, sirlər

Bu küçədən xan gedər,
Xan əylənər, xan gedər,
Yaxşı dost yaman gündə
Üzün tutar, yan gedər.

Mən aşiq gözəl alma,
Yeməyə gözəl alma,
Əsil al, çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma.

Əzizinəm, baş əyər,
Barlı budaq baş əyər,
Qiyamət o gün qopar
Mərd namərdə baş əyər.

Keçmə namərd körpüsündən qoy aparsın sel səni,
Yatma tülkü kölgəsində qoy yesin aslan səni.

Bir çox təcrübələr görmüş, acılıqlar dadmış camaatımızın sineyi – fitrətindən¹ çıxan bu hikmətamiz sözlər göydən enən ilhamat qədər mətin və həqiqidir.

İndi bir az da dağlarda, yamaclarda, təbiətin ağışi – nazənində böyümüş köçəri camaatımızın əhvali – ruhiyyəsini tədqiq edək: köçəri camaatın hər bir dolanacağı qoyun ilədir, başdan – ayağacan qoyuna möhtacdır.

Nənəm o şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamanı tez yetir,
Qırıldı uşaq qoyun.

---

¹ Sineyi – fitrət – daxili aləm.

Nənəm o saçaq qoyun,
Birədən qaçaq qoyun,
Sənə yaman baxanın,
Gözünə bıçaq qoyun.

Nənəm o nariş qoyun,
Yunu bir qarış qoyun,
Çoban səndən küsübdür,
Südü ver, bariş qoyun.

Nənəm o gəlin qoyun,
Quzuna telin qoyun,
Yeyən sənin uçundan
Gətirib gəlin qoyun.
Nənəm o qəmər qoyun,
Quzusu əmər qoyun,
Yeyən sənin ucundan
Bağlayıb kəmər qoyun.

Nənəm o qaşqa qoyun,
Minmisən eşqə qoyun,
Yeyən səni ucundan
Çıxıbdır köşkə qoyun.

Nənəm qaraqaş qoyun,
Qarlı dağlar aş qoyun,
Ay qaranlıq gecədə
Çobana yoldaş qoyun.

Yeganə sərmayəsi və sərvəti olan qoyunu el, baxınız, nə qədər dadlı, şirin bir dil ilə oxşayır, gözümüzün önündə hər bir – iki fərd ilə öz məişətimizdən şairanə lövhə tərsim edir.

Sineyi-fitrətindən çıxan məişətə və təbiətə dair bu qism şeirlər, camaatımızın sağlam bir fikir və ülvi hissə malik olduğunu göstərdiyi kimi, dilimizin dəxi nə qədər gözəl və lətif bir dil olduğunu sübut edir.

Bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaqla qurtaracaq şeylərdən deyil. Millətimizin istedad və məharəti-fitrilərinə və əhvali – ruhiyyəsinə aşina olmaq istəyənlər möhtərəm bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarının təlif etdiyi “Balalara hədiyyə” nam kitabçasından istifadə edə bilərlər. Həqiqətdə bəradərim Firidun bəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla Qafqaz müsəlmanlarının boynuna böyük bir haqq qoymuşdur. Söz yox ki, itmiş, batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidun bəy cənablarına ağır zəhmət ilə müyəssər olmuşdur.

Mən yenə də fikrimdə davam edirəm. Dilimiz olduqca gözəl və məntiqə müvafiq bir dildir. Lakin ədəbiyyatımız dilimizdən çox geridir; farsların haman tərz – səqimi¹ nüfuzu altında boğulmaqda davam etməkdədir. Buna dəxi bir para tarixi səbəblər olduğu kimi, keçmiş böyük şairlərimizin də qüsurları görünməkdədir. Doğrudur ki, Xaqani və Nizami kimi müqtədir şairlərimiz fars lisanında törətdikləri bədiələr şərəfi yenə də bizlərə rəcedir. Lakin tarixi - ədəbiyyatımızın parlaq səhifələrində onların əsərləri heç bir yer tutmayacaq və nami – mübarəkləri ədəbiyyatımızı zinətləndirməyəcəyi təəssüf olunacaq şeylərdəndir.

Ana dilində şeir söyləyən şairlərimizin bir çoxu da bütün – bütünə dilimizin ahəngini pozmuşdur. Çəli və təqlidi olaraq meydana çıxardıqları əsərlər nə ədəbiyyatımızda və nə də camaatımızın əhvali –

---

¹ Tərz – səqim – saxta üslub

ruhiyyəsində başqalıqlar törətməyə müvəffəq olmamışdır. Odur ki, ədəbiyyatımız irəliləməmiş və haman bir halda donub qalmışdır.

Osmanlı türk ədib və şairləri isə fars və ərəb lisanının şiddətli nüfuzu altına keçdiyindən çox sapma yollara sapmışlar. Məncə, osmanlı türk şairlərinin bu halı dillərinə olan məhəbbətlərindən naşı olmuşdur. Zira ki, dillərini vüsətləndirmək, mükəmməl və ədəbi bir dil zümərəsinə keçirməyə göstərdikləri əcələ¹ məqsədlərindən bütün – bütünə uzaqlaşdırmışdır. Halbuki, ədəbiyyat (yazı dili) dediyimiz əcələ ilə başa gələn şeylərdən deyildir. Əsrlərcə müqtədir və təbii şairlərin yaratdıqları bədiələrdən hüsula gələn bir dildir.

Bir bağban illərcə becərdiyi və əmək verdiyi bağın ağaclarını birdən – birə qırıb yıxmağa çıxmaz; müqtəzayi – hal² və zaman ilə qurumuş, qocalmış, nizam və səliqəyə müxalif olan əyri ağaları artıq ehtiyat ilə qırıb atar. Yoxsa baltanı qapıb da: – bu ağac bir az əyri bitmiş, o birisinin duruşu, bu birisinin baxışı səliqəmə müvafiq gəlmir, – deyərək bir ucdan baltalamağa və qırıb – dağıtmağa başlasa, sadə el məsələmiz var, “Həm Əlidən olur, həm Vəlidən” və haman bir həftə əqdəm yaşıllığı və gözəlliyi ilə ruhumuza səfvət³ verən bağ bu gün çılpaq və acınacaq bir şəkil alar.

Bu sətirləri yazarkən sanki mütəəssib qarelərimizdən birisi dəyə-nəyi hiddətlə yerə çıxıraq, gurlayan səsi ilə: “Siz bizə söyləyiniz, bəs neyləyək? Tərifini göylərə yüksəltdiyin haman sadə el dilindəmi donub qalaq? Heç irəliyə addım atmayaq mı?” – deyərək tərizə⁴ başlarsa, cavab olaraq kəməli – ehtiram ilə haman möhtərəm qareyə ərz edərdəm ki: bəndəniz dilimizin heç də islah olunmamasına qane olanlardan deyiləm. Zəmani – tərəqqi və tərəddün olduğu halda biz nə üçün

---

¹ Əcələ - tələsik

² Müqtəza – vacib, lazımlı

³ Şəfvət – pəklıq, təmizlik

⁴ Təriz – etiraz

tərəqqiyə çalışmayaq? Biz nə üçün gözəl dilimizin islahı və mükəmməliyyəti uğrunda səy və kuşış¹ etməyək? Çalışaq, dilimizi ən fəsih və ən mükəmməl bir dil dərəcəsinə və qibtə ediləcək ədəbi dil halına gətirək! Lakin əndazəsilə:

“Əndazə nigəhdar ki əndazə nikust,
Həm layiqi – düşmənəst, həm layiqi – dust”^{*}.

1913

---

¹ Kuşış – çalışma, səy etmə

^{*} Tərcüməsi: Əndazəni gözlə ki, əndazə gözəl şeydir,
O həm düşmənə lazımdır, həm dost.

Məktəblərimiz

Milli vicdan milli məktəblərlə doğar. Məktəb və müəllimləri olmayan bir millət müəyyən bir sima və məfkurəsi olmayan bir çocuga bənzər ki, öz xeyir və şərini düşünə, dost və düşməni fərq edə bilməz.

Çoculara özünü tanıdan, milli hisslərini, ruhlarını yüksəldən, onların dağ çeşmələri qədər saf və təmiz ürəklərində böyük bir məfkurə doğuran, gələcəkdə sevgili vətəni üçün ən dəyərli övlad yetişdirən və sarsılmaz bir qüvvət hazırlayan məktəblərdir.

Məktəblər millətin nur və səadət çırağıdır.

Bəli, iqrar etməliyik ki, indiyədək milli məktəblərimiz olmadığından xalqımız naminə heç bir şeyimiz yox idi.

Müstəbid çar hökuməti milli məktəblərin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu düşündüyündən, harada bu mübarək ocağın az – çox şölələnib yandığını görsəydi, dərhal o üç barmaqlı xain bilək uzanır, fəvvrən o müqəddəs ocaq söndürülürdü. Millət və mədəniyyət uğrunda çalışmaq, çapalamaq bir xəyanət, çalışmamaq isə sədaqət sayılırdı...

Müəllim sinfin ruhudur. Çalışqan və vicdanlı bir müəllim sinifdə nə kimi xariqələr yarada biləcəyi aşkardır.

Mən bir müəllim olduğum üçün ancaq məktəblərimiz haqqında bəhs etmək istəyirəm.

Məktəblərimizdə kafi miqdarda müəllimlərimiz olmadığı kimi, mövcud bulunan müəllimlər içərisində dəxi əksəriyyətlə iki dürlü nöqsan mövcuddur: birincisi, əslən müəllim olaraq rus darülmüəlliminlərində yetişmiş olan müəllimlərimizdir ki, bunlar əksəriyyət etibarilə Azərbaycan ədəbiyyatına və fənni istilahlara vaqif deyildirlər.

İkincisi, xaricdə oxumuş və bilaxirə müəllimliyə sülük¹ etmiş zətdır ki, bunlar da üsuli – tədrisə əksəriyyətlə vaqif deyildirlər.

Üçüncü sinif, məktəblərimizin hər iki dürlü ehtiyacını rəf edə biləcəək hazır müəllimlərimiz çox azdır.

Bunlardan maəda² məktəblərimizdə ən böyük ehtiyac kitabsızlıqdır ki, bu ehtiyac və nöqsan ən müqtədir müəllimlərimizi belə müvəffəqiyyətlərində aciz buraxmaqdadır. Bu xüsusatın təmini üçün ciddi təşəbbüs lazımdır.

Birinci, ümum məktəblərimizin ehtiyacını və müəllimlərimizin kamilən nöqsanını bilmək üçün bir ümumi müəllimlər konqresi tərtib edilməlidir.

İkinci, hər bir yerdə hazır müəllimlər arkadaşlarının nöqsanını ikmal üçün məhəlli kurslar açılmalıdır.

Üçüncü, hər bir sinfə və hər bir fənnə məxsus mükəmməl kitablar tərtib etmək üçün ya müsabiqə açılmalı və yaxud müntəxib³ müəllimlərdən müəyyən komisyollar doğurulmalıdır ki, tezliklə məzkur kitabları təlif ya təbdil edərək vaxtında yetişdirsin.

Bir əsgər qovğa meydanında ancaq əlindəki silahla müvəffəq ola bilir. Müəllim də bir əsgərdir. Silahı isə kitablarıdır. Kitabsız tədris edən bir müəllim silahsız qovğa edən bir əsgərə bənzər. Silahsız bir əsgər qovğa meydanında nə qədər müvəffəq ola bilirsə, kitabsız bir müəllim də sinfində bir o qədər müvəffəqiyyət əldə edə bilir. Milli siniflərdə kitabsızlıq üzündən zavallı müəllim və mütəəllimlərimiz nə qədər ağır zəhmət və məşəqqətlərə qatlanaraq, bir böhrani - əzim içinə yuvarlanırlar.

Bu nöqsanların ikmalı ilə bərabər müəllimlərin maddi ehtiyacını da unutmamalıdır.

---

¹ Sülük – hərəkət etmə

² Maəda - başqa

³ Müntəxib – seçilmiş

Şübhəsiz, bir millətin bir arzusu, istəyi, məfkurəsi olduğu kimi, hər fərdin də xüsusi arzu və istəyi ola bilər. Hər fərd də birinci özünü və ailəsini düşünməyə haqlıdır. Özünün və ailəsinin həyatını təmin etməyən bir fərd hər bir şeyi düşünə bilməz və nə qədər mütəəssib və “idealist” olursa, heç bir işdə səmimi çalışa bilməz. Zira ki, insan hava ilə deyil, qida ilə yaşar.

Bir insan özünü və ailəsini gözəlcə bəsləyə bildiyi təqdirdə havası cəm və öz vəzifəsini layiqilə icraya müstəid ola bilər.

Məktəblərimizin tərəqqi və təalisi¹ naminə bu iki böyük ehtiyacın dəfini arzu edərik. Bu iki ehtiyac dəf olmayınca nə millət müəllimlərimizdən müvəffəqiyyət gözləyə biləcək və nə də müəllimlərimiz özlərini məsul tutacaq.

1919

---

¹ Təali – yüksəlmə, ucalma

Bir neçə söz

İslamiyyətdən əvvəl türkdilli xalqların öz qövmi həyatlarını tərənnüm edən sağlam və səmimi yazı və ağız ədəbiyyatı var idi. Çöl həyatı yaşayan və içlərinə bir neçə əsrdən bəri oturaq həyatı girmiş olan bu xalqlar zəngin bir lisana malik idi. İslam dinini qəbul etdikdən sonra əski ictimai və iqtisadi həyatın dəyişməsi ilə onlarda hər şey dəyişdi, hər şey alt – üst oldu. “Şaman” məzhəbi yerinə islam dini keçdi; əski “uyğur” əlifbası yerinə “ərəb əlifbası” qondu; heca vəznı yerinə ərəblərdən alınan ərüz vəznı oturdu. Saf türkcəyə bol – bol ərəb və əcəm kəlmə və tərkibləri keçdi; zövq və görüş dəyişdi; qövmi adət, həyat və ənənə yerinə dini ideoloji qaim oldu. Xülasə, hər şey dəyişdi. Hər şey əski olmaqla bərabər, canlı, sağlam və aydın simasından silinərək qarışıq, çürük və süni bir şəkil aldı. Yeni din və dindəşlıq hissi türk dilli xalqlarda o qədər dərin və silinməz bir iz buraxdı ki, türk hökmdarları əcəm (fars – red.) dilini rəsmi hökumət dili olaraq qəbul etdilər. Bu şüursuz inqilablar, yanlış xətti – hərəkətlər türk dilinin, türk mədəniyyətinin canlanmasına, böyüməsinə böyük əngəllər törətdiyi kimi, xalqın ideologiyası və psixologiyası üzərində də olduqca zərərli və qaba izlər buraxdı. Türkdilli xalqların əxlaqı və təbiəti dəyişdi. Ərəb və əcəm mədəniyyətini mənimsəyərək oxu – yazı bilən zümrə xalqdan olduqca uzaqlaşdı. Bunlarla bərabər iqtisadi həyatda dəxi böyük dəyişikliklər vücuda gəlmişdi. Nəticədə bir – birini anlamayan, düşünməyən iki sinif ortaya çıxdı: aristokratiya və xalq. Həyatın güzgüsü olan ədəbiyyat da bu təsirlərdən qurtula bilməzdi. “Əski ozan”ların yerinə oturmuş olan yeni şairlər aristokrat həyatını və zövqünü tərənnüm edəcək yeni ədəbiyyat yaratmağa çalışdılar.

Xalqdan zaman – zaman uzaqlaşmaqda və get – gedə artmaqda və böyüməkdə olan bu hakim sinif öz süni və qarışıq dilini və zövqünü də xalqa qəbul etdirmək istədi. Lisan, şəkil, vəzn, fikir və ruhca yabancı olan və xalqa heç bir şey söyləməyən bu ədəbiyyatı xalq mənimsəmədi, mənimsəyə bilmədi; çünki onun ruhi ehtiyaclarını təmin edən, öz ruhunu və zövqünü oxşayan qoşmaları, nəğmələri və dastanları var idi.

Mənimsəyə bilmədi, çünki əskidən bəri ozan dedikləri şairlərin yerinə indi yenə də öz içlərindən çıxmış olan, xalq kimi düşünən, duyan və onun kədərlərini, eşqlərini, hicranlarını və üsyanlarını dadlı – dadlı anlaya bilən saz şairləri oturmuşdu. Ümumiyyətlə, saz şairlərinin xalq üzərində dərin, feyzli və bərəkətli bir nüfuzu və təsiri olmuşdu.

Açıq – saçığ ovalarda, qırlarda sərbəst həyat sürən, qoltuğundakı üç telli sazı ilə köy – köy dolaşaraq xalqın həyata və gözəlliyə olan ruhi təmayüllərini təminə çalışan bu sərbəst fikirli, incə duyğulu, saf və təmiz ruhlu şairlər xalqa nələr verməmişdir?..

Birinci, xalqı yaşadacaq, böyüdəcək və insanlıq aləminə az bir zamanda sağlam bir ünsür yetişdirəcək dilini mümkün olduqca yabancı ünsürlərdən qorumuş və onu müxtəlif cəhətlərdən əsməkdə olan ruzgarlardan mühafizə edə bilmişdir. Zaman və mühitin ehtiyacına görə qəbul edilməsi lazım olan kəlmələri də öz dilinin ruhuna və ahənginə uyduraraq qəbul etmişdir: ayinə - ayna, nəf' – nəf, iqbal–yiğbal, əql – ağıl, rüxsət – rusqat, murad – muraz, ümmid – umud, zaye – zay, büllur – bulul, mə'rəkə - mərəkə, qiyamət – qiyamat... * kimi kəlmələr bu qəbildəndir.

---

* Bu kəlmələr ancaq əlimdə baxmaqda olduğum kitabçalardan götürülmüşdür (müəllif)

Saz şairləri yalnız bununla da qalmamış, xalq içərisində mürəbbilik və müəllimlik vəzifəsini də kamalınca ifa etmişdir. Üç telli sazını köksünə sıxaraq çala – çala oxuduğu bu kimi mənzumələrin:

Nə dost ola dünyaya, nə zəhmətdən incin.
Dost yolunda boran, qar olacaqdır.

Halaldan qəsb eylə özünə maya,
Zinakar, haramxor yetişməz boya.
Dosta xain baxan kor olacaqdır. –

– xalqın əxlaqı üzərində nə dərin və gözəl təsir bağışlayacağı məlumdur. Hələ “Düşərsən” rədifli qoşmanın həyatiliyinə diqqət yetirək:

Aşağıda otur ki, çıxasan başa,
Tülküsen, aslanla girmə savaşa,
Yarışma gücün yetməyən daşa,
Götürə bilməzsən, zora düşərsən.

Bu bənddəki hər bir misra zərbül – məsəl hökmünə keçə biləcək həyati, əxlaqi, qüvvətli bir fikri ifadə edir. Xalq içərisindən yetişmiş olan və xalqın istedad və yaradıcılığını təmsil edən bu fitri şairlər öz təəssür və ilhamlarını xalqdan almış, onunla bərabər gülmüş, onunla bərabər inləmiş və xalqın həyəcanlarını şeirlərində tərənnüm edə - edə gəlmişlərdir. Saz şairlərindən Ələsgərin aşağıdakı bəndi:

Ələsgər də hər elmdən halıdır,
Mövlam¹ baratıdır, öz kamalıdır,
Mən çəkdiyim xalqın qiylü qalıdır,
Bu, mən kimi binəvaya düşərmimi? –

---

¹ Mövla – sahib, havadar

– bu fikri nə qədər açıq və aydın göstərir!..

Saz şairləri xalqda sənət zövqü oyatmağa, əskidən bəri əsirət halında yaşayan qaba hissli xalqın duyğularını tərbiyə və təsfiyyə etməyə də xidmət etmişdir.

Həcər xanım, qaşın – gözün təhrində,
Xət yazsam kağıza, aya düşərmi?
Camalın xubluğu nuri – təcəlla,
Hüsnündən üstümə saya düşərmi?

Və ya:

Sədəf incə, dodaq incə, qaş incə,
Canım çıxdı yar könlünü alınca,
Ölüm yeydir¹ bu dünyada qalınca,
Bir igid ki, qatarından üzülə.

Ağ üzünə çəkilirdi bir qələm,
Ağız davat, göz mürəkkəb, dil qələm,
Əgər dönsəm, çək gözümə mil qələm,
Qulun ollam, sənəd verrəm yüz ilə.

Bu kimi saf və səmimi duyğuları tərənnüm edən qoşmalar lirik ədəbiyyata nümunə olacaq ən gözəl parçalardır. Bunlardan başqa, saz şairlərinin yaratmış olduqları ədəbiyyat tarixşünaslarımız və lisançılarımızın çalışa bilməsi üçün ən geniş bir sahə və ən dəyərli materialdır. Hələ bugünkü şairlərimiz üçün dilin, təbiətin və fikrin zənginliyini tərənnüm edən bu ədəbiyyatdan iqtibasən qələmə alınacaq nə qədər qiymətli mövzular vardır.

1929

---

¹ Yeydir – yaxşıdır, üstündür

Yazıçılarımızın və dilçilərimizin şərəf işi

Dil hər zaman xalqların ictimai, siyasi və mədəni həyatında böyük yer tutmuş və tutmaqdadır. Dilin bu qədər böyük əhəmiyyəti olduğunu gözəlcə anlamış olan xalqımız: “Dil var dağa mindirər, dil var dağdan endirər”, “Dil ilanı yuvasından çıxarar”, “Dil qəlbin dilmançısıdır” demişdir.

Hər ədəbi və mədəni dil qəti və müəyyən bir istiqamət alınca qədər müxtəlif cəhətlərdən əsən rüzgarların qarşısında əyilmək, müxtəlif şəkillərə girmək, özündən daha mədəni və ya hakim dillərin təsirinə qapılmaq məcburiyyətindən qalır. Bu, təbii bir haldır.

Azərbaycan dili boy atmağa başladığı gündən nəhvi qurulmuş etibarilə tamamilə başqa olan ərəb, fars, daha sonra özgə dillərin təsiri altında yanlış bir istiqamət almış, xalq dili ilə ədəbi dil arasında dərin bir uçurum açılmışdır.

Vidadi, Vaqif və Zakir ilə başlayan mənşəm ədəbiyyatımız sağlam və həqiqi bir istiqamət aldı. Ancaq sonra gələn bəzi şairlər yenə də ərəb və fars dilləri təsiri altında olan köhnə ədəbi cərəyanı irəli sürərək, ədəbi dili canlı xalq dilindən ayırmağa çalışdılar. Halbuki hər bir dövrün ədəbiyyatı və ədəbi dili əsasən doğma xalq dili və zəngin xalq ədəbiyyatı üzərində qurulmalıdır.

Mirzə Fətəli ilə başlayan mənşəm ədəbiyyatımız da, cümlə quruluşu etibarilə, dilimizə rus – Avropa təsiri gətirdi. Bu təsiri Mirzənin əsərlərindən artıq bu ədəbi məktəbin müqəllidləri olan Nəcəfbəy Vəzirov, Haqverdiyev, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə və başqalarının əsərlərində açıq və aydın görmək olar. Bu təsir rus – Avropa dillərindən deyil, sərfi dillərdən sayılan və “inkisari” dillər zümresindən olan ərəb, fars və başqa dillərin təsiri idi. Ərəb dili təsiri altında Mir-

məhəmmədkərimin ərəbcədən azərbaycancaya tərcümə etmiş olduğu romanlarla (cümlə quruluşu etibarilə) Mirzə Fətəli ilə başlayan ədəbiyyat arasında heç bir fərq yoxdur. Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini gözəlcə bilməyən bəzi köhnə ziyalılarımızla bəzi ruhanilərin dili quruluş etibarilə bir – birindən ayrılmırdı: çünki ərəb, fars və rus dili nəhvi quruluş etibarilə bir – birinə yaxındır. Farscadan ya ərəbcədən ruscaya tərcümə etmək bu üç dildən azərbaycancaya tərcümə etməkdən qat – qat asandır; çünki cümlə içərisində olan kəlmələrin çox vaxt yerləri dəyişmədən tərcümə edildiyi zaman, xüsusən uzun, mürəkkəb cümlələrdə və qəziyyələrdə kəlmələrin yerləri dəyişdiyi kimi, cümlələrin də yerləri dəyişir.

Nəhvi dillərdən sayılan və “iltisəqi” dillər zümərəsinə mənsub olan Azərbaycan dili quruluş etibarilə ondan fərqli olan dillərin təsirindən qurtarmalı, öz bünövrə - təməli üzərində, sağlam və müstəqil bir istiqamətdə tərəqqi və inkişaf etməlidir! Aprel inqilabından sonra biz buna nail olmuşuq.

Bizim dilçilərimizdə ifrat və təfritə (hər şeyi ölçüsündən artıq böyütmək və kiçiltməyə) böyük meyl və rəğbət var. Vaxtilə bəzi dilçilər aylarca çalışaraq dilimizdə olan bütün yad kəlmələri çıxarıb yerinə: “qurqur, şırşır, yaktab” kimi süni və sönük kəlmələr yaratdılar.

Nəticəsi nə oldu?

Maarif komissarlığında müzakirə edildiyi zaman hər tərəfdən yağın etirazlar nəticəsində aylarca çəkilən əməklər bir gündə sönüb getdi; çünki tələsiyələk süni və quraşdırma dil yaratmaq olmaz. Dili dilçilərimiz və yazıçılarımız vasitəsilə tədricən zənginləşdirmək mümkündür. Əfsus ki, dilçilərimiz və yazıçılarımız bu yolda lazımcınca çalışmırlar.

Puşkinin rus ədəbiyyatında tutmuş olduğu böyük mövqeyə səbəb onun bədii yaradıcılığı ilə yanaşı zəngin ədəbi dil yaratmasıdır. Bütün klassik rus yazıçıları dil üzərində ömürləri boyu işləmiş özələrinə

məxsus dil və üslub yaratmışlar. Bir vəhdət təşkil edən dil və üslub hər görkəmli və bacarıqlı yazıçının imzasıdır. Halbuki bizim yazıçılarımızda belə deyil, onların dil və üslubu bir – birindən seçilmir. Çünki yazıçılarımız öz əsərlərinin dili üzərində səmərəli çalışmırlar; ona görə də ədəbi dilimiz lazımınca qol – budaq ata bilmir. Dilin inkişafı və təmizliyi məsələsi hər bir dilçi və yazıçının qarşısında duran ən mühüm və müqəddəs bir vəzifədir.

Dil üzərində biz necə çalışmalıyıq?

Bu xüsusda mənim təkliflərim:

1) *Ana dilimizdə müqabili olmayan, çoxdan bəri dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış olan kəlmələri dilimizdə saxlamalı.*

2) *Xalqımızın dilində işlənməkdə olan kəlmələri toplamalı və istifadə etməli.*

3) *Müqabili olmayan yeni kəlmələr yaratmalı. Yeni kəlmələr yaratmaqda şəkilçilərin böyük əhəmiyyəti olduğundan onların xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olmalı.*

4) *Qəbul edilmiş kəlmələri xalqın malı etmək məqsədi ilə kitab şəklində çap etməli.*

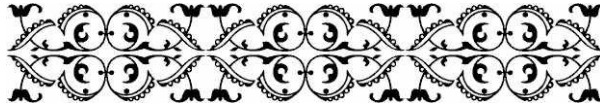
5) *Yazıçılarımızla dilçilərimizin arasında sıx əlaqə yaratmalı, tez – tez onların dilə aid müştərək yığıncaqlarını çağırmalı.*

6) *Dilçilərimizin yaradıcılıq inkişafına xüsusi diqqət yetirməli.*

Dil mədəniyyətin açarıdır. Bu açar da dilçilərlə yazıçıların əlindədir. Onların əl - ələ verib üzərinə düşən ağır, çətin, məsuliyyətli və müqəddəs vəzifəni şərəflə yerinə yetirəcəklərinə sarsılmaz inamımız var.

1944

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ
(1884-1955)

Dil ictimai mühüm bir amil kimi

İnsanlar arasında cəmiyyəti vücuda gətirən iki mühüm amil vardır. Bunlardan biri din, digəri də dildir. Məlum olduğu üzrə, din müxtəlif dillərlə mütəkəllim və müxtəlif cinsdən olanları birləşdirdiyi halda, dil ancaq bir növdən və bir cinsdən olan insanları birləşdiriyor.

Dinmi böyük bir amili – ictimaidir, yoxsa dil? Daha vazeh bir təbirlə dinmi mətin bir cəmiyyət vücuda gətirə bilər, yoxsa dil? Buna, özümüz bir cavab verməzdən əvvəl, islam aləmində məşhur olan Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin bir mütaliəsini nəql edəcəyiz. Dövri – inhitat¹ keçirməkdə olan aləmi – islamda əksəriyyətlə məqbul görünən bir nəzəriyyəyə rəğmən, mərhum Şeyx siyasi ittihadı–islam məsləkinin mabdəi olmaq hesabına dinə və onun ictimai qabiliyyətinə ən çox əhəmiyyət verənlərdən olduğu halda, hindistanlılara xitabən yazmış olduğu bir məqaləsində diyor ki:

“İnsanlar arasında daireyi – şümuli – vase olub bir çox əfradi yekdigərinə mərbut qılan iki rabitə vardır: biri dil vəhdəti (vəhdəti – lisan), digər təbirlə cins və ya cins birliyi (vəhdəti – cinsiyyə), (Şeyx

---

¹ Dövri - inhitat – tənəzzül dövrü

cins kəlməsilə irq və ya milliyyət mənasını qəsd ediyolar), digəri din. Vəhdəti – lisanın, yəni vəhdəti – cinsiyyənin (irqin, milliyyətin) heç şübhə yoxdur ki, dünyadakı bəqa və nəbatı dindən daha davamlıdır, çünki az bir zamanda dəyişməz. Halbuki, ikincisi böylə deyildir. Bir dil üzrə danışan irqi görürük ki, minillik bir müddət əsnasında dil vəhdətindən ibarət olan cinsiyyətə bir xələl gəlmədiyi halda, iki – üç dəfə din dəyişiyor. Deyə bilərik ki, dünya işlərində dil birliyinin təsiri din birliyindən daha qüvvətlidir. Bunun üçündür ki, xristian bir yunanlı bütperəst Əflatun, Ərəstun və Sokratla mərbutiyyətdən naşı təfaxür¹ edir. Halbuki hindi bir xristianın din birliyindən naşı xristian Nyuton və Qaliley ilə iftixar etməsi heç də yaraşmaz (yağışmaz)”.

Əvət, dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil olmaz.

Dil bir milliyyətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücuda gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümmüdür. Dil mədəniyyət həyatının ən mütəkamil bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz. Bugünkü milliyyət məfhumuna dillə bərabər din, tarix və ənənət da daxildir. Qədimdə isə “dil” demək “millət” demək hökmündə idi. Məhəlli qəzetələrin birisində (rusca qəzetələrdən biri) – “dil milliyyətin üç rübünü təşkil edir” – deyə dilin milliyyət təşkil edən amillər miyanında əhəmiyyəti – fəvqəladəsi təyin olunurdu. Bu, həqiqətən böylədir. Yenə məzkur qəzetə mühərririnin təbirini işlədiyoram:

“Dil – bu bir millətdir, millətin üç rübü dildir”².

Milliyyət naminə vaqe olan mübarizələr bir kərə tədqiq olunarsa, görünər ki, ən çox müdafiə olunan dildir. Milliyyət və mədəniyyəti –

---

¹ Təfaxür – fəxr etmə

² Doktor Şerrin müətaliatı “Türk yurdu”ndan iqtibas edilmişdir. – M.Ə.

milliyyə naminə icra olunan mübarizələrin dil və dilə mərbut olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda olduğu aşkardır.

Həqiqətən dil milləti hər şeydən daha gözəl təmsil edir. Millət dil vasitəsilə bütün məziyyət və mövcudiyətini ərz edə bilir. Adəm oğlunun sözü bəzi riyazi və fənni məfhumları andıran əlcəbr və ya kimya əlamətləri kimi ölü hərflər deyildir. Onun qanı, canı vardır. Millətlə bərabər doğar, onunla bərabər yaşar, tərəqqi edir. “Esperanto” və “volopok” təbii bir dil deyildir və heç bir zaman da bir dil ola bilməyəcəyini iddia edən mütəfənninlər çoxdur. Bir dil bir alimin xüsusi surətdə ixtira elədiyi bir şey deyildir. Dil milyonlarla insanların və bir çox nəsillərin müştərək vücuda gətirdikləri bir möhibədir.¹ Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihəyat² bir vücuddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti – müştərəkəsidir.

İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil³ həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar. Dillərini unutmağa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan həlakətli bir yola girmişlərdir.

Bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dilin mühafizəsi bittəb dil sahiblərinə ən çox lazım olan şeylərdən biri, bəlkə də birincisidir. Çünki o, dindən daha qüvvətli bir amili – ittihad və millətin ən doğru bir müməssili olduğu kimi, millətlərin yeganə vəsileyi – tərəqqisidir də. Millətləri maddətən etilə etdirmək, mədəni və mütərəqqi qılmaq üçün dinlərinə deyil, dillərindən istifadə edilir. Hətta dinin tərvici üçün belə dilə ehtiyac vardır.

Bir millətin həyatında maddətən və mənən bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dili biz Azərbaycan türkləri vaxtilə unutmaq

---

¹ Möhibə - fəxr etmə

² Zihəyat - canlı

³ Təmsil – assimilyasiya

üzrə idik. Tamamilə farslaşdığımız bir zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bilməzdik. Türkcə əvama məxsus bir dil ədd olunur, xass farsı və ərəbi bilməsilə iftixar edərdi. Sonra Füzuli əleyh-rəhmənin təsiri – fəyyazı təhtində yetişən bir çox azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli misyanın önünü aldılar, “yaman – yaxşı” bir ədəbiyyat vücuda gətirdilər. Türkçülük edən bugünkü cavanlarımız “İran məhsulu” ədd etdikləri azərbaycanlı mərsiyənəvis raciləri, dilsuzları, qumri və dəxilləri bir nəzəri – istixfaf ilə görüyorsalarsa da, əminəm ki, irəlidə Azərbaycan türklərinin gərək milli tarixi – intibahlarını və gərək tarixi - ədəbiyyatlarını yazmaq sədədinə düşən ciddi mühərrirlər lazım gələn təqdiratı onlardan əsirgəməyəcəklərdir.

Fəqət mövzumuzdan ayrılmayaq: dilin mühüm bir amili – ictimai olmasını isbat etmək sadədində idik. Bittəb bu xüsusda daha ziyadə söz söyləmək olardı. Fəqət məqələmiz ona müsaid deyildir.

Yalnız imzanı atmadan əvvəl fəvqəladə əhəmiyyət verdiyimiz bir şeydən daha bəhs etmək istəyirik.

Məlum olduğu üzrə, dillər daimən iki mühüm cənbəyə malik olmuşlardır. Biri danışıq (əvam) dili, digəri də ədəbi yazı (xass) dili.

Qanun təkamülü – ictimaiyyətə də şamildir. İctimaiyyətdə hər bir şeyin müəyyən bir təkamülü vardır. Məsələn, bu gün cümhuriyyət şəklini almış olan hökumət üsuli – idarələri dövrü – bədavətdə¹ mövcud əsirət atasının iqtidar və hökuməti mütləqəsinin mütəkamil bir şəklidir. Təməddünün asar və füyuzatı, bilxassə, mənəviyyat əvvəlcə məhdud əllərin inhisarında qalmış, sonra get – gedə vüsətlənmiş və qəbilələrə, bütün millətə təmsil olunmuşdur. İdareyi – hökumətdə əvvəl bir şəxsin haqqı ədd olunurkən, sonra bütün millətin də bu haqqa şərik olduğu əsas qəbul olundu. Din də, elm də, qismən dil də (dilin yazı qismi) böylə olmuşdur. Bir zaman vardı ki, din rəyasəti, elm, fənn və təhrir ancaq “kahinlər”ə məxsus idi. Onların

---

¹ Dövrü - bədavət – köçərilik, bədəvilik dövrü

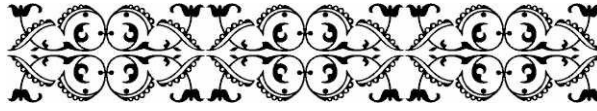
inhisarında idi. O zamanların mədəniyyətinə “kahinlər mədəniyyəti” deyilir. Sonra siyasətdə olduğu kimi, sairə xüsurlarda da demokratizm (inamiyyət) hüsula gəldi. Əvvəlcə yalnız kahin vasitəsilə Allaha mütəvəssil olmaq qabil ikən, sonralar hər kəs bizzat Allahına müraciət edə bildi və nəhayət, din şəxsi və vicdanı bir əmr olaraq tələqqi olundu. Öylə də yazı əvvəlcə kahinlərə məxsus ikən, sonra ümumi-ləşdi. Və hətta məlum olduğu üzrə, bəzi mütərəqqi məmləkətlər də maarifi – ibtidaiyyə təhsili qanunən məcburiyyət təhtinə belə alındı.

Bunun üçündür ki, bədəvi bir halda yaşayan bəzi tayfalara təsadüf olunur ki, danışıq dilləri olduğu halda, yazı dilləri yoxdur. Və yenə lüzumi dərəcə tələqqi etməyən millətlər vardır ki, onlarda yazı dili varsa da, danışıq dilindən çox fərqlidir.

Türkcənin indiki halı da mütəəssif böylədir. Yazı dilinin danışıq dilindən fərqi sairə mədəni dillərdə olan fərqdən çoxdur. Dilimizi həqiqətən də millətimizin ruhu və onun vasitəyi – bəqası məqamında görmək istəyirsək və onu cameiyyəti – milliyyəməzdə ən mühüm bir ittihad və tələqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışığımız arasında olan fərqi azaltmalıyız. Bu xüsusta da başqa bir vaxt.

“Şəlalə”, 10 avqust 1913, №27

ÜZEYİR HACIBƏYLİ
(1885 -1948)

**Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib
kəsb – maarif etməliyik**

Məktəblərimizdə ümumi tədrisəni ana dilində icra etmək üçün bizə müsaidə verildi. Lakin, hal – hazırda mövcud olan məktəblərimizin, yaxud şkolalarımızın nəgunə əsaslara məbni təsis edildiyini təhqiq və tədqiq etsək, bizə verilən müsaidənin öz ana dilimizi layiqincə öyrənmək üçün ən cüzi bir vasitə olduğunu müşahidə edə bilərik.

Ana dilimizdən ibarət olan türk lisaninə mükəmməl surətdə vaqif olan zəvat biz Rusiya müsəlmanlarının ana dili sarıdan mən hələ “abed” eləməmişdim, “vizitni kartoçka” gəldi ki, madam Papkova səni “veçer”ə “priqlasit” eləyir. Gəlməsəm “abijatsa” olar kimi belə bir əsəfli halımızı görsə, bizə verilən müsaidənin “dilimizi yuyub” təmizləməkdən ötrü bir damcı su mənziləsində olduğunu iqrar edib, buna çaylar, sellər lazımdır deyər.

Həqiqətdə də belədir: biz, ibtidaiyyə məktəblərinin birinci şöbə-sində öz ana dillərinə bilmərrə dara olmayan müəllimlərdən bir il zərfində dərs almaqla ana dilimizi öyrənib, istemalinə müqtədir olmaırıq. Halbuki bizim türk lisanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən

ali fikirlərini və ən dəqiq hisslərini bəyanə qadirdir. Belə bir zəngin lisanın sahibi olub da onunla istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir.

Dilimizi öyrənməkdə bizə yardım edəcək neçə - neçə vasitələr vardır. Biri – öz dilimizdə çıxan qəzetlərdir. Lakin qəzetə vasitəsilə dil öyrənmək üçün – Rusiya müsəlmanlarının ana dili cəhətindən dörd qismə bölünmələrinə müvafiq dörd cürə təriq vardır. Ən müşkül təriq ana dilində yazıb oxumaq o yanda dursun, bir kəlməyə belə vaqif olmayan zavallıların boynuna düşür. Bu zavallılar – öz dilini bilməyib, sair dillərdə “fitil – fitil əsən”lərimizdir. Lakin bunlar istəsələr 5-6 ilin ərzində öz lisanlarını təhsil edə bilərlər. Yəni asudə vaxtlarını öz dillərini öyrənməyə sərf etsələr, söz yoxdur ki, müailəri sayəsində dillərini kəsb etməkdə müvəffəq olarlar və kəsb etməyə də qeyrət etməlidir, zira özgə dilinə, xüsusilə Avropa dillərinə vaqif olan zat, öz dilini də mükəmməl surətdə bilsə, hər bir cəhətdən millətə artıq nəf gətirər...

İkinci təriq rus və yaxud Avropa dillərini mükəmməl bilib, öz dili vasitəsilə də danışıb, oxuyub – yazmağa kəməbiş iqtidarı olanlarımızdan (ki, çoxumuz bunlardanıq) ötrüdür. Bunlar qəzetələrimizdə rus və ya Avropa dilindən mütərcim, ixbarat, məqalət, teleqrafarat və sairələri oxuduqca tərcümə olunmuş dil ilə tutuşdurub anlamadığı sözləri bir – bir qanar və qanıb bildikcə də öz dilinə mükəmməl surətdə dara olmağa yaxınlaşarlar. Və özləri də ana dilində bir şey yazmaq istədikdə sözdən ötrü əbəs yerə vaxt zayə etməyib, öyrəndikləri kəlmələri ilə dərhal istifadə edə bilərlər. Və bundan əlavə qəzetənin sair məqalələrini də huş – guş ilə oxuyub, yeni öyrəndiyi sözlərə və təbirlərə təsadüf etdikdə məzkur sözlərin nerədə və nə tövr müstəməl olduğunu bilər və xatirində saxlarlar.

Üçüncü təriq yalnız öz dilində bir qədər oxuyub və yazmaq bilən adamlardan ötrüdür. Bunlar öz lisanlarını kamilən öyrənmək üçün

qəzetələrdən müstəfid olmaq istədikdə qamus və lüğət kitabçalarını tosid etməlidirlər. Qamuslardan da ən mükəmməl osmanlı Şəmsəddin Sami Rəhmətullahın iki illik zəhmətinin məhsulu olan “Qamusi türki”dir. Bunu da bilməlidir ki, qamussuz – alim də olmuş ola – yazmaq, oxumaq çox çətindir. Qamus hər bir yazıçını fahiş xətalardan çəkindirib, imla və inşasının səhhətini təmin edər.

Dördüncü təriq öz dilində yazıb oxumağa qadir olmayanlardan ötrüdür. Bunlar qəzetə oxuyanlara qulaq asıb, bilmədiyini və anlamadığını sorub, gündə bir söz öyrənməklə də yavaş – yavaş kəsbi müvəffəqiyyət edə bilirlər. Və öyrəndikləri sözləri də yaddan çıxartmamaq üçün lazımı yerlərdə işlətsələr, dillərini düzəldərlər və bunun sayəsində öz məram və ehtiyaclarını müsbət surətdə bəyan edərlər.

* * *

İkinci vasitə deyib, danışmaq və aramızda təati edilən hər bir məktubati türk dilimizdə yazmaqdır.

Danışq əsnasında fikrimizin əcnəbi¹ kəlmələrdən təmiz olaraq öz türk sözlərimiz vasitəsilə ifadəsinə səy etməliyik və qəzetələr sayəsində öyrəndiyimiz yeni təbirat və islahatı lazım olan yerlərdə işlətməliyik.

Məsələn: “zabastovka” yerinə “tətil”, “pajar” əvəzinə “yanğın”, “sosialist, revolyusioner”, “demokrat” və sairələrini deməyib, “ictimaiyyun, inqilabiyyun, amiyyun” və sairələrini istemal etməliyik.

Burada onu əxtar etməlidir ki, biz nədənsə tazə libasda bazara çıxmaqdan utanan cavanlar kimi – bu yeni öyrəndiyimiz öz sözlərimizin danışq əsnasında istemalından utanıraq və utandığımızdan da bildiyimiz yeni sözlərimizi bərqəsd işlətməyib, qarnımızda saxlayırıq. Qarnımız dəxi bir guşeyi – nisyan olduğundan zavallı sözlər orada itir,

---

¹ Lisanımızda müstəməl ərəb, fars və “samavar”, “qaloş” və “papiros” kimi rus və sair Avropa təbiratını əcnəbi kəlmələrdən ədd etmirəm.

batır və bilaxərə unudulur... Və habelə alim və ədiblərimiz zəhmət çəkib, diriltədikləri və icad etdikləri təbirat bizim utancaqlarımız ucundan nisyan sandığına atılıb qalır. Bizim hər işimiz tərsdir: utanmamaq lazım gələn yerdə utanırıq, utanmaq lazım olanda utanmırıq və hətta bunu da özümüzə bir fəxr hesab edirik.

Xülasə, biz utanmamağa qeyrət edib, dirildilmiş və yaradılmış təbirlərimizi lazımı yerlərdə işlətsək kəsrəti – istemal sayəsində utancaqlıq hissimizi bu yerdə itirib bu “mərzədən” xilas olmaqla bərabər lisanımızı da genişləndiririk.

Dilimizi öyrənmək üçün təklif etdiyim bu iki vasitəni uşaqlarımız deyil, böyüklərimiz – yəni məktəb sunniləri ötmüş adamlarımız, ittixaz etməlidirlər. Bəhsimizə dair üçüncü vasitə, yalnız bir səbilərə aid olduğundan onun bəyan və izahını gələn səfərə təxir edib, burada dil xüsusunda bir neçə söz deməyi lazım bilirəm.

Dil, həyatı – bəşəriyyətin ən ümdə müəssirlərindən biridir desəm, xəta etmərəm, zənnindəyəm. Bütün ixtiraat və kəşfiyyatın ağıllarımızı heyran qoyan səmərəsi hüsulinə və bu səmərələrin az bir müddətdə aləm icra yayılmasına insanın öz həməsirlərinin hal və ovzaindən baxəbər olmasına, minlərcə il bundan əqdəm yer üzünü iskan babalarımızın həyat və məişəti sadıqəsindən kəsbi – ittila etməsinə və hətta, ondan sonra yaşayacaq adamlarımızın həyatı müstəq-bələsinə və vaqə olacaq hadisatın necə bir halda cərəyan edəcəyinə təqribən və təxminən də olmuş olsa vaqif olmasına və həyat və məişəti bəşəriyyənin rifah və səadət üzrə ömr edilməsinə dilin zor bir təsiri olubdur.

Xülasə, insanın hər bir ehtiyacatını, ağılına gələn ali əfkarını, qəlbində törəyən hissiyyatı – şairanəsini ən müsbət surətdə izhar və bəyan etməyə vasitə dildir. Belə olan halda, dilin geniş, zəngin, bəliq və səlis olması, insanın hər bir cəhətdən təali və tərəqqisinə nə böyük bir xidmət etmiş olar.

Biz dilimizi vüsət və zənginləşdirməyə qeyrət etməliyik. Lakin hankı vasitə və nə tövr vəsilələr ilə bu xeyir işə iqdam etməliyik ki, kəsbinə çalışdığımız nəticə muradimizə mütabiq və müvafiq ola?

İştə, bu məsələnin həllini hər bir sahibi qələlimiz özünə bir vəzifeyi – ümdə ədd edib, bu yolda öz təsəvvür və mülahizələrini meydana çıxarmalıdır. Zira, bu məsələyə əhəmiyyət verən oxumuşlarımızın ağıllarını buna dair dürlü – dürlü fikirlər işğal etməkdədir.

Bəhsimin ikinci qismində təklif etdiyim vasitə mənim belə bir təşəbbüsüm, imkan xaricində olduğunu etirafıma işarədir.

Heç bir dil yoxdur ki, onun lüğəti, təbirat və islahati – əcnəbiyədən ari olmuş ola. Bunun da səbəbi odur ki, hansı bir dil olursa olsun, hali olduğu əcnəbi təbirlərin mənasını müsbət surətdə ifadə edə bilən özünə məxsus bir təbiri yoxdur. Binaənəleyh, üləma və üdəba tayfası bir əcnəbi sözünü öz lisanına idxal etməyə məcbur olduqda, məzkur sözü ya qəbul edər və yaxud onun üçüncü bir dil təbirləri vasitəsilə ifadə edib, hər bir halda öz dilinə əcnəbi kəlməsi idxal edir. İndi biz də istəsək ki, “samovar” təbirini rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsilə ifadə edək, lazım gəlir ki, bu sözü ya fars və ya ərəb və ya sair dil köməyi ilə təsmiyə edək. Məsələn, “hudpəs”, “xudcuş” və sair və illa “özüqaynayan” desək, əvamımız anlamaz. Çünki “özü” və “qaynayan” təbirləri əvama məlum olduğundan onun zehmində dürlü – dürlü şeylər zair edib “samovar” ifadə edilmir. Əvamdan sorsan ki, “uzaqyazan” nədir, heç vaxt deməz ki, “teleqraf”dır. O səbəbdəndir belə sözlər camaat arasında qəbulə keçib, əcnəbi sözü öz – özlüyündə qalır. Ruslardan dəxi bir çox şəxslər “qaloş” əvəzində “mokrostup”, “zont” əvəzində “dojdoxranişşe” təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin camaət tərəfindən qəbula keçmədi.

Bəs bizim Avropa dillərindən bir təbiri öz dilimizə idxal etmək istədikdə və o təbiri öz – özlüyündə qəbul, yaxud ərəb və fars kəlmələrilə ifadə etməyimiz təbiidir. Lakin öz sözümlə ifadəsi imkan daxilində olan təbiri ərəb və ya fars kəlaməti vasitəsilə istemal etməyimizin heç bir mənası olmasın gərək.

Xülasə, biz hər bir halda ərəb və fars sözlərinə möhtacıq, hətta öz türk sözlərimizin böyük bir hissəsini də unutmuşuq və yaxud unutmamağa yaxınıq desəm, xəta etmərəm. Binaənəleyh dilimizi öyrənməliyik. Öz mədəniyyət və mərifətimiz üçün öyrənməliyik ki, öz ehtiyacımızın bəyaninə qadir olaq. Öyrənməliyik ki, türk, lakin təzyiqlik altında məyub və məfluc və məfluk türk dili istemal edən əqvami Türkiyəyi – müxtəlifəmiz bir – birinə rast gəldikdə “pantamima” oyunbazlığına məcbur olmadan qurtarıb, yek – digərinin qəm və fərəhinə hissəyab olmalarına qeyrət edək. Öyrənməliyik ki, Avropanın hökmünü bütün sahəti aləmə cari edən ülum və fününun hər bir qismi meydanında dahilər çıxardıb, istiqbalımızı hər bir cəhətdən təminə çalışsaq...

Lakin qabaqda zikr etdiyim qəzetə və əsnayi gövtüduyə lüzumsuz yerə əcnəbi kəlmələrinin istemalına etiraz etmək kimi vasitələr dilimizi öyrənmək üçün məktəbin yerini verməz. Məktəb işdə bizim dilimizin sərvətini təfkin edən bir mədəndir. Məktəbimiz olmasa, qəzetə də bizə kafi dərəcə dəstrəs olmayıb, dilimiz unudular məhv olar. Məktəblər təsis və guşad etməyə çalışmalıyıq, lakin məktəblər... ki, köhnə sxolastikaya mənsub üsuli – təlimi və hal – hazırədə mövcud, lakin təsviyəsi qeyri – məlum üsuli – tədris fəsx edib, hər bir elmi öz türk dilimizdə səbilərə tədris etməkdə pedaqogikanın iqtizaat və icbaatına müvafiq olar.

Mİnlərcə təəssüf olunsun ki, Bakı kimi müsəlman şəhərində edadiyyə belə dursun, bir türk ibtidaiyyə məktəbimiz də yoxdur. Halbuki bütün Rusiyanın müsəlmanlar tərəfindən iskan edilən

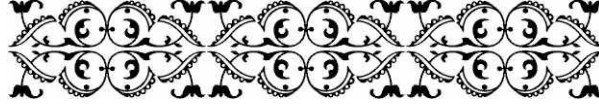

cəhətlərindən Bakı türk darülmüəlliminə qoşun – qoşun müsəlman balaları tökülüb təhsili – elm və kəsbi – maarif etməli idilər. On il, on beş il bundan əqdəm şəhərimizdə bir darülmüəllimin təsis edilmiş olsa idi, indi şəhərimiz nədir, kəndlərimizdə belə, birinin didarına həsrət qaldığımız, neçə - neçə məktəblərimiz var idi. “Russko – tatarskaya şkola”larımızın ədədi Bakıda ona, on birə bəliqdir. Lakin həтта məzkur şkolalarda türk dilində tədris və təlim üçün müsaidə verilibdir. Lakin... onlardan “Fatiya tuman olmaz”, bizə türk məktəbi, darülmüəllimin və gimnaziya kimi türk eddiyyə məktəbləri vacibdir. O məktəblər üçün “seminariya”lara verilən hüquq və imtiyazat lazımdır. Və o hüquq və imtiyazat ilə layiq surətdə istifadə etmək gərəkdir ki, sonra neçə on il bundan əqdəm Tiflisdə təsis edilmiş lakin müsəlmanlara bir qəpik də nəf gətirməmiş və bərqəsd “Əli”, “Ömər” məktəbi təsviyə edilmiş məktəblərin indiki halı kimi təkrar qəlbimizi mükəddər və müəlləm etməsin.

Ey cəmiyyəti – xeyriyyələrimiz, bizə məktəblər və türk məkatibi – aliyəsində ikmalı – təhsil etmiş müəllimlər və mədrəsələr lazımdır. Nə deyirsiniz?

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI
(1887-1943)

Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə

Azərbaycan türklərinin həyatına ətraflıca nəzər yetirib, bu həyatı qeyri – türklərin, məsələn, əvvəlki hallarında qalmış türklərin dolanışığı ilə müqayisə etsək, bu iki tarixə yavuq qövmin arasında böyük bir təfəvüt görərik. Bu təfəvüt bundan irəli gəlmir ki, biz türkmənlərə münasib mədəni bir tayfayıq – özümüzə məxsus ədəbi dilimiz, ədəbiyyat və musiqimiz mövcuddur: maarif yolunda da onlardan çox–çox irəli gedib məktəb, mətbuat və bir xeyli də mükəmməl təhsil görmüş alimlər yetirmişik. Əsil məsələ bunlardan ibarət deyil, söz ondadır ki, bizim tərzi – həyatımıza, adət və ayinlərimizə bir xeyli türklüyə yabançı əməllər qarışib, möhkəm mövqelər məşğul ediblər. Bu amillər də, əlbəttə, tarixi səbəblərdən irəli gəlir. İran hökmranlığının, əcəm mədəniyyətinin nəticəsi olub. Hansı tərəfdən həyatımıza nəzər yetirsək, adət və ayinlərimizə, milli mədəniyyət məhsullarımıza İranın qoyduğu fəna izlərə rast gələrik. Hər yeni iş (mədəniyyət və ya qeyri – mədəniyyət nəticəsi) şəhərlərdə əvvəl baş verdiyinə görə əcəmilik möhürü də kəndlərimizə artıq təsir edə bilməyib şəhərlərimizdə

dövrən sürməkdədir. Məsələn, arvadların qapanmağını götürək. Çarşab (“cadışəb” fars sözüdür) gəzdirmək türkmən elində adət olmayan kimi, bizim kəndlərimizdə də və Anadolu köylərində də adət deyil. Şəhərlərimizdə də İran mədəniyyətinin dövlətindən şədiddir bir halda yaşamaqdadır. Və hansı möhürlərdə ki əcəmilik təsiri daha da artıqdır, orada çarşab ilə kifayətlənməyib rübənd də (fars sözüdür) gəzdirirlər. Kəndli türk arvadının açıq gəzməyi, “çadırşəb” və “rübəndin” fars kəlmələri olmağı açıqca isbat edir ki, türklərdə belə adət yox imiş...

Tərbiyəmizə gəldikdə burada da haman təsirə rast gəlirik. Uşağı çağıranda gərək “bəli” desin. “Hay” desə, onu ədəbsiz sanarlar. Deməli, türkün hayı, İranın... “bəli”sindən alçaq tutulur.

Köhnə məktəblərdə uşaq öz dilində oxuyub yazmır – kitablar və yazılar fars dilində olur. Təbiidir ki, bu məktəblərdən çıxanlar özləri ilə həmişə bir farslıq daşıyırlar. Bunun üçün də şairlərimiz əsərlərini fars dilində yazır, fars hərflərini təqlid edirlər və cəmiyyətimizin adi üzvləri də məktub, sənəd, ticarətə dair hesablar və qeyri şeylər yazdıqda yenə fars dilinə müraciət edirlər. Qərribə burasıdır ki, iki türk bir – biri ilə öz dillərində danışdıqları halda, bir – birinə kağız yazdıqda fars dilində yazırlar. Cənab Nəvvab türk şairlərinin tərcümeyi – hallarını farsca yazır, türk oxucularına təqdim edir. Halbuki cənab Nəvvab türk dilini bilir və bu dildə şeirlər də yazıb.

Ədəbi qaydaları da farsdan götürmüşük. Şair gərək şeirlərini məhdud bir dairəyə salsın. Qafiyələrin qurtaracağı “əlif” olsun. Sonra v, t və i.a. Bundan əlavə qeyri – təbii eşqi mədh edib əxlaqı pozğun fikirlər nəşr etmək də əcəmlərdən qalıb. Bədəni və uşağı tərif edən ədəblərin də izincə camaat gedib. Qeyri – təbii məhəbbət türk icadı deyil, çünki türk ünsürü təkə, qırğız və tatarlar arasında buna rast gəlmirik. Bu murdar adət qədim yunan və Roma dövlətlərindən Bizansa, oradan da İrana keçib. Sonralar İranın ədəbiyyatı ilə də Türküstana

və Azərbaycanı sirayət edib. Arvadların qapalı olmaları bu adətə əlverişli bir zəmin hazırladıqlarından indi də camaatımız bu fənalıqdan xilas ola bilmir.

Türküstan qövmlərinin ruhani həyatını nəzərə aldıqda onların qeyri dindar olduqlarını bilirik. Qırğızlar müsəlman adını daşdıqda dinə əsla möhtac deyillər. Türkmən obalarını dolandıqda məscidə rast gəlməzsən. Təkə nişanlarının (müsəlmanlarının) özlərinə məxsus libasları olmaz. Camaat geyinən çapandan geyib başlarında da dəri papaqları olar. Mollaya müqəddəs bir nəzər ilə baxıb onları uca mərtəbələrə mindirən müridbazlıq ömürlərini boş – boş dini mübahisə, cənnət və cəhənnəm məsələsi ilə keçirmək – türkmən arasında adət deyil. Bu sağlam qövmlər dünya ilə məşğuldur. Bunların qayələri – şücaətli ömür sürüb şan və şərəfə malik olmaqdır. Uzaq Şərqdən gəlib Qafqaz, Anadolu və Balkan dağlarını aşıb macarlara tərəf üz qoymaqlıq da türklərin şücaətpərvərliklərindən və müzəffəriyyəti aşıqı olmaqlarından irəli gəlir. Azərbaycan türklərində bu əsil türkə mənsub nişanələr qalmamağına səbəb yenə İran hökmranlığının mənhus nəticəsi olan riyakar xəlifəsidir ki, başımıza çəkib cənnətə yol axtarıq. Özümüzün də əqidəimiz budur ki, bizdən pak, doğruçu millət dünyada yoxdur. Bizdən savayı hamı murdardır, dünya da “darfənədir”. Bundan başqa, bir darbəza da vardır ki, gərək ora üçün çalışsan. Bu da əcəmlərdən iqtibas olunan bizim fəlsəfəimizdir. Bu fəlsəfə sayəsində murdarları darfənaya verib özümüz gözümüzü darbəzaya dikmişik. Ümidimiz də budur ki, hər mömin qardaşa darbəzada bir neçə gözəl huri verəcəklər, əbədi ləzzətə nail olacağıq.

Məzhəbbazlıq, dərviş, duaçı, falçı, seyid və mərsiyəxan kimi ixtira və icadlar da İran həyat əqliyyə məhsulları olub oradan bizlərə töhfə olub.

Yuxarıda söylənəndən məlum oldu ki, əcəmin pozğun mədəniyyəti Azərbaycan türk həyatına bir elə ağır möhür basıb ki, indi də

onun nüfuzundan xilas ola bilmirik. Heyif ki, bu nüfuz ilə mübarizə etməyə hələ bizdə qüvvə yoxdur. Zənnimcə, onda mübarizəyə müqənnid ola bilərik ki, aşağıda bəyan olan fikirlər qüvvədən felə keçə. Fikirlərim səkkiz fəsildən ibarətdir:

1. Gərək bizim bir cəmiyyətimiz olsun ki, dilimizi farslıqdan xilas eləsin. Bu da onda mümkündür ki, cəmiyyəti fəal və kamil amillər təşkil edələr. Və hər müəllif kitabını çapa verməzdən qabaq cəmiyyətə göstərib qüsurlarını düzəltirə. Beləliklə də, ədəbiyyatımız iki axıntıdan da uzaq olub, osmanlı və ərəb dillərinin nüfuzu altına düşməz. Bir də ədəbiyyatımız ədəbsiz kəlmələrdən və qeyri qüsurlardan xilas olar.

2. Gərək müstəid və geniş məlumatlı münəqqidlərimiz ola, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar. Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir. Bunun ilə ehtiyaclar dəf olmasa, fars və ərəb sözlərinə əl atmaq olar. Ədəbiyyat ayıq bir məsələni təqib etməlidir. Həqiqətnəvisliyə artıq meydan verməlidir, şeiri nəzmdən uca tutmalıdır. Çünki nəzm qafiyənin düzlüyü üçün fars və ərəb kəlmələri ilə şu istemal edir. O söz ki, türkdə var, onun əvəzinə qeyri söz yazmaq, danışıqda işlətmək, əlbəttə, böyük xətdir. Məsələn, “su” ola – ola “ab” və ya “qan” əvəzinə “xun” demək kimi. Şeirnəvislikdə də ki, belə xətalardan çəkinmək mümkün deyil. Amma şeir ilə yazan qafiyə düzlüyünə möhtac olmayıb həmişə “arvad” əvəzinə “zən” və ya “qadın” kimi xətalardan əsərini uzaq saxlaya bilər.

El ədəbiyyatını toplamaq dilimizə artıq genişlik verəcək. Bu nöqtəyi – nəzərdən Firidun bəy Köçərli həzrətlərinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” sərlövhəli kitabı ziqiymət bir əsərdir. Köçərlinin “Balalara hədiyyə”si və Mirzə Məhəmməd Axundovun “Məclis yaraşığı”da bu yolda böyük xidmətlər edirlər.

3. Milli musiqimiz türkləşməlidir. Bunun ilə həm farsa qalib gələrək, həm də türk mədəniyyətini ləzzətli bir mövqeyə gətirərik ki,

hamı məhəbbət və rəğbət göstərib ona yavuqlaşar. Məsələn, Üzeyir bəy Hacıbəyov cənablarının operaları bizim aramızda kəsbi – şöhrət edən kimi, türkmən və onlara qonşu – kürdlərin arasında parçaları ağızlarda oxunmaqdadır. Bir kürd uşağının “Söylə bir görüm ey ərəb” oxumağı türklüyün müvəffəqiyyəti deməkdir.

4. Qızlarımızı mükəmməl surətdə oxutmalıdır. Onları hüquqsuzluq təzyiqindən qurtarmalıdır. Arvad elmlə və ərini ilə müsəvi olsa milli ruhlu və tərbiyəli övlədlər yetirər. Təbiidir ki, belə uşaqlar gələcəkdə öz tərbiyələri sayəsində nə farslığın və nə qeyri millətlərin nüfuzunu altına düşməyib öz milli yolu ilə milli qayələrə (ideala) doğru gedər.

5. Türk məktəblərinin sayını artırmalıdır. Onların içində ruhani sinfi yetirmək üçün ədədi və ali məktəbi bina etməlidir ki, oradan kamil mollalar çıxıb biçarə camaatımızı İrandan gələn əcəm ətvarlı molla-nümalardan və mərsiyəxanalardan xilas etsinlər.

6. Bizi farsların nüfuzunu altına salanlardan biri də fars ədəbiyyatıdır. Lazımdır farsların Firdovsi, Sədi Hafiz kimi dahilərini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etməklə təhi fars dilində onları oxumağa ehtiyac olmasın. Tərcümə, əlbəttə, “dəhri – həqai” kimi olmamalı, tərcümənin birinci şərti düzgünlük və sadəlikdir. Tərcümə nərsədə olursa bu iki şərtlər də lazımcə yerinə yetirilir.

7. Firdovsi və Sədilərin öz millətlərini nəşr etməkdə müvəffəqiyyətlərini gördükdə bizə də çalışıb dahilər yetirmək lazım gəlir. Bunların vasitəsi ilə həm öz gələrlərin mənəvi ... (söz oxunmadı. Ehtimal ki, “təsirindən” olmalıdır) qurtararıq, həm də öz nüfuzumuzu qonşularımız arasında artırarıq.

8. Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazdırıb nəşr etməlidir ki, camaat özünün türk olmağını bilsin. Keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb gələcək üçün çarələr arasın. Yoxsa hər

kəsdən soruşursan: “Sən kimsən?” Deyir: “Müsəlman”. Təhı bunu bilmirlər ki, dinimiz müsəlman dinidir, millətimizsə türk millətidir.

Rəy və fikirlərimi bildirdim. Bəlkə möhtərəm oxucular bu yolda bir qeyri də vasitə göstərəcəklər! – Razıyam! Ancaq hamımızın fikri bu olsun ki, əcəm hökmranlığından qalma fəna “yadigar”ları özümüz-dən uzaqlaşdıraq.

1913

Dil mäsäləsi

Dil barəsində arabir yazılır. Hərə ortalığa bir fikir atır, yenə mäsələ əvvəlki dairəsində qalır. Camaatımızın anlamadığı, başa düşmədiyi bir dildə yazanların sayı gün – gündən artır. Bircə bunu bilməli ki, bu yazıçıların qəliz ibarələr işlətməkdə fikirləri nədir? Bu mäsələ məni artıq dərəcədə həvəsləndirir. Çünki camaatımızın gələcəyi üçün bu da lazımlı və həlli vacib işlərdən biridir. Buna görə qələm sahiblərinə rast gəldikdə bu mäsələ barəsində söhbət açıram, rəylərini bilmək istəyirəm. Belə söhbətlərin nəticəsi olaraq düşünürsən ki, qəliz ibarə işlədənlərin və osmanlı dili ilə yazanların çoxusu əqidə və məsləklə iş görmürlər. Məhz “belə yazıblar, yazırlar, biz də onlara baxıb yazırıq” demək xahişindədirlər. Bir çoxları “türk dilini birləşdirmək” istəyirlər. Buna görə də osmanlı dilini ümumi bir dil sayırlar və bu dildə də kitablar, qəzetlər və jurnallar yazıb Azərbaycan türklərinə verirlər. Halbuki bunların özlərinə məxsus gözəl, asan və möhkəm dilləri var.

Dilin birliyi üç – dörd adamın bir dildə yazmağı ilə olmaz: dil gərək işlənsin, mürurla gəlib birləşsin. Dil qayıрмаq zəiflik sevməz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol – qanad açar və bu asudəlik sayəsində də belə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsın, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır. Qələm sahiblərimiz buralara yönəlib bunları öz dilləri ilə danışdırıb yol göstərməkdənsə, özləri düz yoldan çıxıb, camaatı da avara qoymaq itəyirlər. Hərgah yazıçılıq etməkdən məqsəd fars və ərəb sözləri işlədib bilik satmaq isə, bu ayrı bir mäsələdir.

Yoxsa camaatın mənifəti də mülahizə olunursa, gərək o camaatın başa düşdüyü bir dildə yazılsın ki, o da oxuyub, bundan bir hissə götürsün.

Gərək yaddan çıxmasın ki, Azərbaycanda neçə milyon adam var və onların çoxu geridə qalıblar. Bu səbəbdən də gün – gündən əsir olub, əcnəbilərin ayağının altına düşürlər. Torpaqları, əkin yerləri əllərindən çıxır, ticarət gedir, sənətdən xəbərləri yox, milliyyət və tərəqqi nə olduğunu bilmirlər...

Bu camaatı qaranlıqdan çıxartmağa ən əvvəl dil lazımdır ki, deyəsən: “Ay qardaş, uşaqlarını məktəbə qoy, əkin yerlərini satma, gözü açıq ol...” Bunları hansı dillə danışdırmalı ki, başa düşsün? Əlbəttə, camaatın öz dili ilə, Azərbaycan türkcəsində. Osmanlı dilini bunlar bilməzlər.

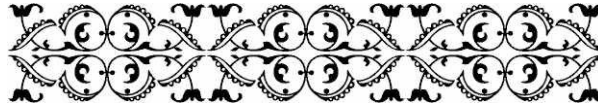
Belə olan surətdə qəzet və jurnallarımızı osmanlı dili ilə doldurmaq camaata yol göstərmək olmayıb, onu yoldan çıxartmaq deməkdir. “Necə” sözü əvəzində “nasıl”, “arvad” əvəzinə “qadın”, “ata” yerinə “baba” və ya “pədər” yazmaq millətin dilini dolaşdırıb, işini çətinləşdirməkdən savayı bir şeyə yaramır.

Yaxşı olardı yazıçılarımız ata – baba dilimizə qayıda idilər. Onda mətbuatımız bir ovuc savadlının malı olmayıb, ümumin, yəni azsavadlıların və heç savadı olmayanların da mənifətinə qulluq edərdi.

1914

CƏFƏR CABBARLI
(1899 - 1934)

Dövlət türk teatrında (ixtisarla)

Aprelin 19-da səhnəmizin ən müqtədir aktyoru Abbasmirzə Şərifzadənin şərəfinə “Otello”, “Şahın bərbəri”, “Şeyx Şənan”, “Aydın” və “İblis” əsərlərindən aktyorluq nöqtəyi – nəzərilə ən çətin və ağır pərdələri olmaq üzrə birər – ikişər pərdə oynadı.

Qalan aktyorlar da onunla umuz – umuza çalışırdılar. Aktrislərdən xüsusilə Mərziyə xanım, Məğfurə xanım gözəl idilər. Yalnız Mərziyə xanım öz danışığını düzəltməli və qətiləşdirməlidir. Oyunda olduqca həssasdır. Səsini çox gözəl idarə edir. Yalnız sözləri öldürür. Bu cəhəti düzəldəcək olursa, parlaq bir gələcək gözləyə bilər.

Gülüstani cəngənə nəğməsini saf və aydın bir türk ləhcəsilə oxuduğundan hər kəsi məmnun buraxdı.

Oyun, ümumiyyətlə, gözəl keçdi. Tamaşaçı az deyil idi.

Sosializm realizmi ilə yögrulmuş dramaturgiya uğrunda (ixtisarla)

Dram əsərlərində hər bir söz digər adamın, yəni tamaşaçının hissinə və düşüncəsinə müəyyən təsir buraxmalı, inandırıcı qüvvəyə malik olmalı, öz düzgünlüyü və həqiqəti ilə tamaşaçı və oxucunun şüür və hissiyyatını tərbiyə və təşkil etməlidir. *Bu cür əsərlərdə hər bir obraz tamaşaçıya tanış şəkildə, inandırıcı tərzdə meydana çıxmalı, insanlar bütün hissiyyat və ehtirası ilə canlı şəkildə göstərilməli, obrazın təmimi yüksək nöqtəyə qaldırılmalıdır.* Bu cür lazımı əsər yerinə isə mexaniki surətdə quraşdırılmış sxema qoyulur, belə bir sxematik əsərdə insanlar geniş kütləyə və hətta bəzən müəlliflərin özünə anlaşılmayan dildə danışır və bu əsərlərin qiyməti yalnız onların anlaşılmazlığından, qarışıqlığından və dolaşığılığın ibarət olur. Belə yazıçıların zənninə görə: “əsər nə qədər çətin anlaşılarsa, demək, o qədər dərinidir; əsər nə qədər real olmazsa, o qədər yeni olar”.

Hər dürlü ideya məzmunundan məhrum olub, yalnız zövqsüz, ziddiyyətli və qeyri – real formada uydurulan bu kimi əsərlərin təqribi konsepsiyası bundan ibarətdir.

Artıq sənətkar, ümumi sitatlar və şüarlarla, cansız, güriültulu cümlələrlə canını qurtara bilməz. O, həyatı öyrənməli, həyatdakı bütün xarakter, tipik və hətta bir çoxlarının görə bilmədiyini momenti görməli, bu həyatda mübarizənin ümumi mənasını tapmalı və onları cəsur və nəfis boyalarla bədii şəklin, təminin və aydınlığın layiqli yüksəkliyinə qaldıra bilməlidir. Təkcə burası sənətkardan mədəniyyət, bilik, teoretik hazırlıq və həyatın bütün hadisələrini sinfi, materialist aynasında görməyi bacarmağı tələb edir.

Belə bir şəraitdə yazıçı zəmanəmizin başcıl şüarı olan “Texnikanı mənimsəmək” şüarından kənar qala bilməz. İşçi özünün çalışdığı işin

texnikasını, maşınları, onların vintlərini, onların hərəkət manivelalarını və alətləri öyrənməli olduğu kimi, yazıçı da “*insan qəlbinin mühəndisi*” olduğundan, bir hər addımda efir kimi nazik, öz artımında hədsiz miqdarda ziqzaqa və hissiyyata, hər bir yeni şəraitdə qayət tez dəyişən əhval – ruhiyyəyə malik olan materiala – insana rast gəldiyindən, insanın dərin psixolojisinə soxulub, onun hər bir tərəddüdünü görə bilməli, bu nazik təbəddülatın yüksəkliyinə qalxmalı, bunları bədii şəkildə formaya salmalı, sinfi nöqtəyi – nəzərdən fikir süzgəcindən keçirməlidir. *Yazıçı öz işinin texnikasını, yəni yazmağı yaxşı bilməlidir ki, işinin çoxlu materialını geniş və dərin təşkil edə bilsin, əlindəki gipsi (kirəci) istənilən şəkllə sala bilən bir mahir heykəltəraş kimi öz materialından sərbəst və asanlıqla istifadə edə bilsin.*

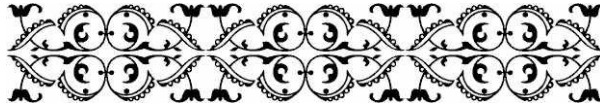
Yeni məzmun yeni forma tələb edir (ixtisarla)

Rus yazıçılarına, cilalanmış ədəbi bir dil, Puşkin və Ostrovskinin dili miras qaldığına baxmayaraq, A.M.Qorki rus yazıçılarının dili haqqında ortaya yeni tələblər atır: bu bizim milli respublikaların yazıçıları üçün daha ciddi bir məsələdir.

Bizim dilimiz lap qədimdən, geniş kütlələrin anlamadığı ərəb sözləri ilə dolmuşdur. Bu dil yalnız aristokratiyanın, yüksək dairələrin anladığı bir dil idi. Azad olmuş geniş kütlələr bu dil əleyhinə mübarizə aparmağa başladılar, dilin azəriləşdirilməsi üçün yeni cərəyanlar əmələ gəldi. Bunlar çatışmayan sözləri qədim azəri dilindən götürmək istəyirdilər, lakin bu dili də geniş kütlələr anlamayacaqdır. İndi bu tendensiyalar əleyhinə mübarizə aparılaraq, xalq kütlələrinin anlaya biləcəyi bir dil uğrunda çalışırıq.

Lakin bəzi yoldaşlar aydın ədəbi dil yaratmaq əvəzinə digər bir ifrata varırlar. Onlar ədəbi dilimizə hər cür provinsializm (əyalətçilik) elementləri daxil etmək istəyirlər. Aydındır ki, bu da ərəbçilik və arxaizm kimi zərərli bir tendensiyadır. Dil məsələsi dramaturq üçün daha ciddi bir məsələdir. Onun dili romançının dilindən fərqlidir. O, romançı kimi özü tərəfindən danışmaq imkanına malik deyildir. O, dəqiq və canlı bir dildə, qısa mükəllimələrlə danışmalıdır.

SƏMƏD VURĞUN
(1906-1956)

Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı

(Oktyabr inqilabının 17-ci ildönümü münasibəti ilə AŞYİ tərəfindən çağırılmış təntənəli iclasdakı məruzədən)

Biz böyük Oktyabr inqilabının 17-ci ildönümündə sosialist mündəricəli, milli formalı ədəbiyyatımızı yoxlamalı, onun bütün müvəffəqiyyət və nöqsanlarını qeyd etməklə, gələcək inkişaf yollarını göstərməliyik.

Heç şübhə yoxdur ki, Böyük Oktyabr və onun yavrusu – Aprel inqilabından sonra yaranan ədəbiyyatımız və bu inqilabın ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeni mündəricə və ideyaları dürüst anlamaq üçün ədəbiyyatımızın yaşamış olduğu tarixi etaplara, onun xarakterik milli xüsusiyyətlərinə toxunmalıyıq.

Min illik və daha uzun bir tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı bütün inkişaf tarixi boyunca hakim siniflərin ədəbiyyatı olmuşdur. Bu ədəbiyyat bu və ya digər şəkildə sinfi cəmiyyət prinsiplərinin möhkəmlənməsinə, insanın insan tərəfindən istismar olunmasına, bəy, xan və mülkədar hakimiyyətinin davamına xidmət etmiş və onların bədii zövqlərini oxşamışdır.

Böyük Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən progressiv ideyalar ifadə edən M.F.Axundov, Sabir, Molla Nəsrəddin, Həsən bəy Zərdabi

və sairə kimi böyük talantların belə inkişafı üçün nəinki şərait olmamışdır, hətta bu talantların hər bir kiçik addımı böyük cəzalarla və ağır zərbələrlə qarşılanmışdır.

Müxtəlif dövrlərdən bir – birini təqib edərək gələn ərəb, monqol, fars, rus və Osmanlı istilaları altında mütəmadiyən əzilən, öz milli mədəniyyətini və dilini bəzən büsbütün itirən, bəzən də inkişaf etdirməyə imkanı olmayan Azərbaycan öz şairlərinin simasında qəzəl və mərsiyə ədəbiyyatına keçərək milli şeir və sənət formalarından uzaqlaşmağa məcbur olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi, Mirzə Şəfi Vazeh, Xaqani kimi bir sıra böyük və dahi sənətkarlarımız öz ana türk dillərini buraxaraq, bütün zəngin yaradıcılıqlarını o zamanın hakim fars dilində verməyə məcbur olmuşlar. Xarici millətlərin istilasından öz iqtisadi və siyasi hüquqlarını itirmiş olan Azərbaycan xalqı elm, fəlsəfə, siyasət və mədəniyyət sahəsində dünya miqyasına çıxacaq böyük ideyalar, tarixi – ictimai problemlər irəli sürəcək dahilərə sahib olmamışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqı içərisindən yetişmiş olan onlarla, yüzlərlə talantlı şairlərimiz bütün həyatlarını dar, subyektiv bir aləmdə keçirərək “gözəlləmələr” yazmaqla öz vaxtlarını keçirmişlər.

Misal üçün böyük şairimiz Molla Pənah Vaqifi götürək. Təəssüf olsun ki, onun ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklər bu vaxta qədər hələ də təhlil olunmamışdır. Vaqifin öz zamanında yüksək və progressiv ideyalar irəli sürməsi üçün ictimai şərait olmamış, o, xanları, sarayları oxşamaqla kifayətlənmişdir.

Baxınız:

Baş açıq da olsa əgər bir dilbər,
Onda bu nişanlar müəyyən gərək:
Əndamı ayinə, qəddi mötədil,
Siyah zülfü qamətinə tən gərək.

Tavuz kimi cılvələnə hər səhər,
Bəzək verə camalına sər - bəsər,
Dindirməmiş verə könüldən xəbər,
İşarə anlayıb, hal bilən gərək...

Bir gözəl lazımdır bizim xan üçün
Vali qulluğunda ərz edən gərək.

– deyən Vaqif, şeirimizin bədiiliyi və dil sadəliyi uğrunda apardığı böyük mübarizəyə baxmayaraq, bütün yaradıcılığını gözəlləmələrə, mədhiyələrə və xanların zövqünü oxşamamaq üçün şeirlər yazmağa həsr etmişdir, onun yaradıcılığında olan ictimai motivlər təsadüfi hallardır.

Lakin hakim siniflərin zövqünü tərənnüm edən bu gözəlləmələr, bu mədhiyələrlə yanaşı olaraq, əsas etibarilə bütün inkişafı boyunca xan, bəy, mülkədar ədəbiyyatına qarşı duran xalq ədəbiyyatımız da inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyat əsas istiqaməti etibarilə əzilən siniflərin, məzlum təbəqələrin əhvali – ruhiyyəsini ifadə etmişdir. Məsələn:

Əzizinəm gül əllər,
Gül barmaqlar, gül əllər,
Dəryaca əqlin olsa,
Yoxsul olsan, gülərlər.

Əzizinəm gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz,
Dünya bir qəmxanadır,
Ağlayan çox, gülən az... və i. a...

Bu kimi yüzlərlə, minlərlə ağız ədəbiyyatı nümunəsi vardır ki, bunlarda əzilən siniflərin göz yaşları, yoxsulların varlılara qarşı olan kını və bəzən də üsyanları, azların hakimiyyəti, çoxların məhkumiyəti ifadə olunur.

Bütün klassik ədəbiyyatlarda olduğu kimi, istər feodalizm dövründə, istər ticarət və sənaye kapitalizmi dövründəki klassik türk ədəbiyyatı da əsas etibarilə fərdiyyətçilik ədəbiyyatı olmuşdur.

Fərdi mənfəətin üstün tutulması, şəxsiyyətin cəmiyyətə qarşı qoyulması, xüsusi mülkiyyət üzərində qurulmuş sinfi cəmiyyət özünü ədəbiyyat və sənət sahəsində göstərməyə bilməzdi. Azərbaycan şərəfitində bu fərdiyyətçiliyin dərinləşməsinə və cəmiyyətin kor – korana olaraq ayrı – ayrı şəxsiyyətlərə tabe tutulmasına islamiyyətin, ruhaniliyin böyük təsiri olmuşdur.

XIX əsrin tanınmış mütəfəkkiri – liberal mülkədar şairi və tarixçisi Bakıxanovdan bunlara misallar göstərə bilərik. O öz nəsihətnaməsində belə deyir: “Padşahların və əmirlərin itaətini özünə vacib bil ki, əgər onlar olmasalar, xəlayitin malına, namusuna və canına qəsd edərlər və mülkiyyə işləri nizam qəbul eyləməz”.

Yenə həmin Bakıxanov deyir ki: “Allah aləmi məsləhət və nizama müvafiq yaratmışdır. Bəs hamı xəlayiq ola bilməz ki, bərabər olsunlar”.

Bu nəyin ifadəsidir? Bakıxanov bununla nə demək istəyir? O deyir ki, xarici mühiti, ictimai mühiti və burada hökm sürən qanunları, hökm sürənləri tənqid eləmək olmaz. Bu o deməkdir ki, gördüyün hər bir şeyə tabe olmalısən; çünki “Allah hər şeyi, aləmi məsləhətə, nizama uyğun yaratmışdır”.

Bu məsələ xalq ədəbiyyatında da özünə yer almışdır. Məsələn: “Bəy verən atın dişinə baxmaq olmaz”, “Ağa deyir – sür dərəyə, sür dərəyə” və i.a.

Biz ədəbiyyat tariximizə baxacaq olursaq, bunda bədii tənqidin yoxluğunu görürük. Çünki tarix boyu ictimai tənqidin tərəqqi etməsi

üçün lazımı şərait olmamışdır. İctimai tənqid olmadıqda, bədii tənqidin olması mümkün deyildir; çünki bədii tənqid ictimai tənqidin müəyyən bir hissəsi, bir formasıdır.

Siz bizim hal – hazırkı dövrümüzdə olan ictimai və bədii tənqidi keçmişlə müqayisə etsəniz, Oktyabr inqilabının bizim ədəbiyyatımıza gətirdiyi müvəffəqiyyətləri, qalibiyyətləri görərsiniz.

Biz ədəbiyyatımız tarixinə əl aparacaq olursaq, müsbət insan qəhrəmanlarının verilmədiyini görürük. Bunun səbəbi odur ki, klassik ədəbiyyat əməyə və real həyatı yaradan insanlara alçaq nəzərlə baxmışdır və əməkçi sinfin nümayəndələrini gülünc şəkildə göstərmişdir. Ən böyük dramaturqumuz və mütəfəkkirimiz sayılan M.F.Axundov belə, bu vəziyyətdən öz yaxasını qurtarmamışdır. Məsələn, onun “Hacı Qara” pyesindəki Kərəməli – nökər tipi və qeyri pyeslərdə verilən nökər tiplərini götürünüz. Bu nökər tipləri gülünc, alçaq bir vəziyyətdə ifadə olunmuşlardır. Bunun səbəbi odur ki, bizim klassiklər bunların zəhmət prosesindəki yaradıcılıq və qəhrəmanlıqlarını görmək istəməyirdi.

O zamankı üsuli – idarə elə olmamışdır ki, geniş kütlə yoxsul və əməkçilər elm, mədəniyyət sahəsinə keçsinlər və bunlardan yüksək tiplər, insanlar yetişsin.

Baxınız, bu gün bizim qadınlarımız şura – firqə işlərində kişilərlə birlikdə aktiv çalışırlar. Qadınlarımızdan komissar vardır, çünki müəyyən tarixi şərait yaranmışdır.

Klassik ədəbiyyatımızın əsas yaradıcılıq istiqaməti klassizm, romantizm və xırda burjua realizmi olmuşdur ki, bu, həyatı, obyektiv varlığı olduğu kimi göstərmək imkanına malik olmamışdır. Lakin bununla bərabər, bəzən öz əsrini irəliləyən, onu qamçılamaq istəyən ayrı – ayrı mütəfəkkirlərimiz də olmuşdur ki, bunlar ağır zərbələrlə qarşılanmışdır. Bu mütəfəkkirlər içərisində Mirzə Fətəli Axundovun adını ayrıca olaraq çəkməliyik. Mirzə Fətəli Axundov kimi

böyük filosof və böyük dramaturqumuz hələ indiyə qədər lazımınca təhlil olunmamışdır. Bu bizim elmi işçilərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bəzi yoldaşlar belə düşünürlər ki, guya klassik ədəbiyyatımız boşluq təşkil edir. Onların fikrincə klassik ədəbiyyatımız: “Şərqi mistik fəzalarında” sönüb getmişdir. Onlar sönmüşdür. Hələ də bizim klassik ədəbiyyatımız geniş əməkçi kütlələri tərəfindən oxunur. Klassik ədəbiyyat yenə də bizim hazırkı ədəbiyyatımızın inkişafı üçün xidmət edir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nisbətən yararlı, hətta bu gün belə bizim üçün elmi – bədii əhəmiyyəti olan cəhətləri çoxdur. Müasir proletar şura ədəbiyyatımız ideoloji səviyyə və məfkurəvi istiqamət etibarilə köhnə ədəbiyyatımızı çoxdan ötüb keçmiş, onu geridə buraxmışsa da, bədiiyyat və texnoloji, ədəbi texnika, kompozisiya etibarilə ondan çox şeylər öyrənə bilər və öyrənməlidir. Misal üçün, hələ bizim dramaturqlarımız Mirzə Fətəli Axundovun dramalarında olan təbiiliyi, səmimiyyəti, realistiyyəti, cəmiyyətin ən xəstə cəhətlərini kəskin və amansız tənqiddə tutmağı tamamilə öyrənməmişlər.

Biz hələ Mirzə Fətəli kimi müasir mədəniyyətin səviyyəsində duran, ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının böyük əsərləri və yazıçıları nümunəsi ilə zənginləşdirən, əsrimizin klassiklərini dərinləndirən, bütünü yaradıcılığı ilə yeni bir istiqamət açan dramaturqa malik deyilik. Mirzə Fətəli Axundov öz vaxtına görə müəyyən bir dramaturgiya məktəbi yaratdısa da, bizim dramaturqlarımızdan bir məktəb yaradan olmamışdır. İndi daha əlverişli və azad şəraitin olmasına baxmayaraq, bizim dramaturqlarımız elə bir böyük, orijinal ədəbi əsər ortaya atmamışlardır ki, bu bizim dramaturgiyaya istiqamət versin (bu mənim öz şəxsi fikrimdir).

Yeni dramaturqlarımız və nasirlərimiz əsərdə zaman, məkan, hadisələr vəhdətini yaratmağı, yalnız qəhrəmanın deyil, bütün tiplərin portretini eyni məharətlə cizməyi, temalara hakim olmağı ən xırda,

mənasız görünən hadisədə cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini açmağı, bədii əsərin küll və cüzlərini real olaraq rəbitələndirməyi, az hadisə, söz, hərəkətdə, kiçik səhnədə böyük fikirlər verməyi, təbiət təsvirlərini həqiqi sənətdə əsərin mərkəzi qayəsində tabe tutmağı öyrənməlidirlər.

Füzulidəki dərin və olduqca bədii lirika, Molla Nəsrəddin və Sabirdəki öldürücü satira, müasir cəmiyyətin “artıq adamlarını” qamçılayan və mübarizə səhnəsindən çıxaran tənqidi gülüş, islahedici, istiqamətləndirici yumor hələ müasir ədəbiyyatımız tərəfindən mənimsənilməmişdir.

Molla Nəsrəddin və Sabirin yaratdığı, xırdaca uşaqlardan 60-70 yaşında olan adamlara qədər hamının əzbərlədiyi, kütlənin malı olan satiraları biz yarada bilmişikmi? Cürətlə deməliyik ki, yaratmamışıq! Bu nöqsanı biz öz boynumuza götürməliyik.

Bunun səbəbi odur ki, Sabir mənsub olduğu xalqın bütün xüsusiyyətlərini, onun dilini, tələblərini, xüsusiyyətlərini gözəl bilirdi və o tələblərə, o xüsusiyyətlərə görə də yaradırdı. Odur ki, geniş kütlə şairi olmaq istəyən yazıçılarımız yalnız ziyalılar üçün deyil, geniş əməkçi kütlələri üçün yazmağı Molla Nəsrəddindən, Sabirdən öyrənməli və istifadə etməlidirlər. Bu o demək deyildir ki, biz bu gündən etibarən Molla nəsrəddinləşməliyik, sabirləşməliyik və geri qayıtmalıyıq... Yox! Bunu belə düşünməməliyik. Biz onlardakı xüsusiyyətləri özümüzdə yaratmaq üçün onlardan, onların müxtəlif priyomlarından istifadə etməliyik. Abbas Səhhətin təbiət, zəhmət haqqındakı şeirlərini götürünüz: insan bu şeirləri oxuduqda nə qədər sevinir, hərəkətə gəlir, insanda təbiət və zəhmətə qarşı ruh yüksəkliyi, həvəs əmələ gəlir. Bu cəhətləri biz öyrənməliyik.

Bununla əlaqədar olaraq, mən Azərbaycanın folklor ədəbiyyatı xüsusunda bir neçə söz demək istəyirəm. Birinci Ümumittifaq şura yazıçıları qurultayında Maksim Qorki bizə dedi ki, öz folklor ədəbiyyatınızı yığınız, onu təşkil ediniz – bu, söz sənətinin başlangıcıdır,

sənət yazı ədəbiyyatı olmadan əvvəl insan tarixində folklor ədəbiyyatı inkişaf etmişdir ki, bu, ədəbiyyatın başlanğıcıdır. Odur ki, öz folklor ədəbiyyatınızı öyrəniniz. Onlardan siz çox – çox şeylər götürə bilərsiniz.

Əlbəttə, Maksim Qorki bunu təsadüfi deməmişdir. O, folklorla böyük qiymət vermişdir.

Azərbaycan şəraitində folklor ədəbiyyatı olduqca zəngin bir tarixə malikdir. Bu ədəbiyyatın öyrənilməsi onun elmi surətdə işlənilməsi və bu canlı səmimi el ədəbiyyatından istifadə məsələsi Birinci şura yazıçıları qurultayından sonra bizim üçün daha ciddi bir əhəmiyyət qazanır.

Həyatın əsil həqiqətləri, milyonlarla insanların sevinc və iztirabı bu ədəbiyyatda tapıldığı kimi, ən gözəl, ən səmimi Azərbaycan türkcəsinin gözəl ifadə nümunələri də, yaşamış olduğumuz iqtisadi, ictimai həyatımızın bədii obrazları da, xalqımızın müxtəlif dövrlərdəki bədii zövqləri də bu zəngin el ədəbiyyatında istənilən qədər vardır.

Bugünkü şeirimizin xalis Azərbaycan türkcəsi uğrunda apardığı mübarizədə şübhə yoxdur ki, el ədəbiyyatının böyük yardımları ola bilər. Vaqif kimi böyük bir sənətkarın bu gün belə sevilərək oxunmasına səbəb onun geniş xalq kütləsi dili ilə, onların zövqü ilə yazması olmamışdırmı? Hələ də özünü yabancı dillər təsirindən qurtarmamış şairlərimiz, Azərbaycan türkcəsini bu ədəbiyyat vasitəsilə öyrənməlidirlər; onu yaradan geniş kütlələrlə üzvi surətdə bağlanmalıdırlar. Misal üçün Aşıq Ələsgərin Azərnəşr tərəfindən nəşr edilmiş şeirlərini göstərmək olar.

Xalis Azərbaycan türkcəsi ilə bədii surətdə yazılmış olan bu şeirlərdə bir açıqlıq, saflıq və təbiilik, milli ifadə formaları, milli obrazlar çoxdur. Bunlardan istifadə ilə biz yalnız Aşıq Ələsgərə qayıtmamaq şərti ilə bugünkü şeirimizdə bugünün saflığını, təmiz və səmimi

lirikasını, geniş xalqın zövqlərini tərənnüm etməliyik. Əks təqdirdə, bizim şeirimiz geniş kütlənin malı ola bilməz.

Azərbaycan türkcəsi yaratmaq uğrunda apardığımız mübarizədə el, aşiq ədəbiyyatından istifadə etməliyik. Bizim bəzi yazıçılarımız, bəzi rus və əcnəbi sözləri işlədərək ortaya bir “yenilik” çıxarmaq istəyirlər. Lakin bunlar bir yenilik deyil, bunlar bizim şeirimizi korlamaq, şeirimizin sahib olduğu gözəl Azərbaycan türkcəsini pozan, onu varvarizmə aparan təşəbbüslərdir ki, biz bunlarla ciddi mübarizə etməliyik.

Əsas etibarilə Füzuli dövründən ta Oktyabr və Aprel inqilabına qədər türk klassik ədəbiyyatının dili fars və ərəb kəlmələri ilə dolu qəliz, qeyri – kütləvi, bir ovuc aristokrat ziyalı və məmurlar tərəfindən anlaşıla bilən bir dil olmuşdur. Lakin bu ədəbi dil müxtəlif dövrlər və mərhələlər keçirmişdir. İlk dövrlərdə farsli tərkiblər və kəlmələrin çoxluğu nəzərə daha çox çarpırsa da, sonrakı dövrlər ərəb tərkibləri, sözləri kəsiri osmançılıqla əvəz edilməkdədir. Bu hal təbii feodalizm və burjuaziya ədəbiyyatlarının məhdudluğundan, onların individualizm əsasında qurulmasından və qeyri – kütləvi olmalarından doğmaqdadır.

Türk şeir dilinin çətin və ərəb - fars kəlmələri ilə doldurulmasının bir səbəbi də türk dilinin bədii formaya salınması, nəzmə çəkilməsinə kök etibarilə yabançı olan başqa vəznərdə (əruz) yazılmasıdır. Buna görə Füzulinin qəzəllərinin, ya da Məhəmməd Hadinin şeirlərinin geniş kütlə içərisində populyar olmadığına və əksinə, Vaqif, Vidadi, Zakir kimi türk klassiklərinin, Aşiq Ələsgər kimi xalq şairlərinin türk heca vəznində yazmaqla bu yazıçıların xalis türkcə təbir, təşbeh və məcazlarından, zərbi – məsəllərindən istifadə etməklə yaratdıqları lirikanın, gözəlləmələrin kütlə arasında populyar olmasına təəccüb edilməməlidir. Öz mündəricəsi etibarilə geniş kütlələrin ədəbiyyatı olmadığına görə, onun dili də geniş kütlələrin dili olmamışdır. Əksinə, bu gün siz şura ədəbiyyatını götürsəniz, o öz mündəricəsi etibarilə

geniş kütlələrin ədəbiyyatı olduğu üçün onun dili də geniş kütlələrin dilidir və geniş kütlələrin tərəfindən sevinclə oxunur.

Yalnız Oktyabrdan sonra türk ədəbi – bədii dili böyük inkişaf perspektivi qarşısında durmuşdur. Bugünkü türk ədəbi – bədii dili saflaşmaqda, əcaib, qəribə tərkib və təşbehlərdən, təbirlərdən yaxa qurtarmaqdadır.

Heç də uzağa getmək lazım deyildir. Hamımızın sevdiyi Cavidin “Səyavuş”unu götürünüz. “Səyavuş” heca vəznində yazılmış bir əsərdir ki, bu Cavid yaradıcılığında, Cavid dilində bir addım irəlidir. Cavid öz “Səyavuş”u ilə dildə sadələşməyə doğru getmişdir.

Oktyabr və Aprel inqilablarından sonra ədəbiyyatımıza gələn internasionalizm ideyasını ayrıca qeyd etməliyik. Ədəbiyyatımızda internasionalizm ideyası ədəbiyyat tariximizdə yeni bir şeydir. Bu, hər dürlü millətçiliyə, vətənçiliyə zidd olan proletar ideolojisinin bir ifadəsidir. Türk ədəbiyyatı tarixində internasionalizm yeni bir tarixi hadisədir ki, şura ədəbiyyatı ordusu bu ideyanın əksinə çalışan pantürkizm, panislamizm kimi burjua ideyaları ilə ciddi mübarizələr aparmışdır. Internasionalizm ideyası artıq konkret bədii obrazlar vasitəsilə ədəbiyyatımızda yaranmaqdadır. Buna misal olaraq, Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” əsərini, Məhəmməd Səid Ordubadininin “Dumanlı Təbriz”dəki Nina tipini, M.Müşfiqin “Buruqlar arasında” poemasını, Hüseyn Mehdi yoldaşın “Daşqın” əsərini və sairəni göstərə bilərik.

Internasionalizm bizim üçün abstrakt bir ideya halında deyildir. O, artıq həyatda, real varlıqda yaranmışdır ki, bu, min illik tarixi olan Azərbaycan ədəbiyyatı üçün böyük progressiv bir hadisədir.

Bugünkü ədəbi dilimiz bir ovuc aristokratiyanın deyil, geniş işçi və kolxozçuların, milyonların dilidir. Ədəbiyyatımızın dili də mündəricəsi kimi kütləvi olmalıdır. Ədəbi dilimiz geniş kütlələr içərisində işçi, kolxozçu və əməkçilərin işlətdikləri kəlmələr və

təbirlərdən, ifadə formalarından və bununla bərabər, klassik yazı ədəbiyyatımızdan, geniş və zəngin el ədəbiyyatından, müxtəlif beynəlxalq kəlmə və ifadələrdən öz qidasını alaraq, inkişaf etməkdədir. Bu ideyanın ilk izlərinə hələ biz kommunist yazıçılarından Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsərində təsadüf edirik. Bunlardan başqa, bugünkü şeirimizdə (S.Rüstəm. M.Rəfili, Rahim) onlarla, yüzlərlə beynəlxalq günləri, internasional bayramları, Lenini və başqa inqilab qəhrəmanlarını tərənnüm edən şeirlərimiz vardır.

İnternasionalizm bizim ədəbiyyata yeni insan obrazları verməklə kifayətlənmir. Bu yeni mündəricə və ideya türk ədəbiyyatının əsrlərdən bəri bağlanıb qaldığı dar, milli çərçivəni qıraraq, daha geniş nəfəs almasına və beynəlxalq ədəbiyyat sahəsinə keçməsinə imkan yaradır. Bu, böyük tarixi bir hadisədir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hələ bizim ədəbiyyatda internasionalizm ideyası istənilən dərəcəyə qalxmamışdır. Məsələn, Azərbaycan şəraitində internasionalizmin ən parlaq və ölməz nümunəsi olan “26-lar” öz bədii ifadəsini hələ ədəbiyyatda almamışdır. Bundan başqa , məişətimizdə davam edib gələn bir çox antiinternational məsələlər də hələ həll olunmamışdır. Məsələn, türk qızının başqa bir millətdən olan gəncə getməsi bir problem olaraq heç bir yazıçı tərəfindən ortaya qoyulmamış və bu işə mane olan hətta kommunistlərimiz vardır ki, onların bu cəhəti bədii surətdə ifşa olunmamışdır.

Digər tərəfdən, siz istehsalata gediniz, orada görürsünüz ki, türk qızı rus qızı ilə birlikdə oturub söhbət edir, öz sirlərini bir – birilərinə danışirlar. Bu hadisələr tarixdə bizim görmədiyimiz hadisələrdir. Lakin bunlar bizim nəzərimizə çatmır. Biz ictimai və iqtisadi həyatımızda birlikdə çalışan erməni, türk, rus və başqa millətlərin real həyatdakı internasional münasibətlərinin bədii ifadəsini ədəbiy-

yatımızda lazımcı göstərməmişik. Bu işə əngəl olan hakim rus sovinizminin və yerli millətçiliyin nümayəndələri ifşa olunmamışdır.

Bugünkü ədəbiyyatımızda klassik ədəbiyyatımızda olan janr yoxsulluğu yoxdur. Yazıçılarımız roman, dram, poema, hekayə, oçerk, novella və başqa janrlarda yazırlar ki, bunların bəzisi bizim klassik ədəbiyyatımızda tamamilən olmamışdır, bəzisi isə lazımcı inkişaf etdirilməmişdir. Bu nöqteyi – nəzərdən biz ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə qeyd etməliyik. Bundan başqa, ədəbiyyat ordumuz artıq kütləvi bir hal almışdır ki, bu da proletar inqilabına qədər Azərbaycan tarixində görünməmiş bir hadisədir. Bu gün ədəbiyyatla müəyyən firqə, şura təşkilatları məşğul olur.

Bu gün ədəbiyyat sahəsinə yüzlərlə yeni istedadlı, həyatı bilavasitə yaradan əməkçilər qarışıq. Bu, ədəbiyyata, sənətə qarşı olan böyük canlı və kütləvi axının ifadəsidir. Bu axın öz ilhamını böyük iqtisadi quruluşlarımızdan (fabrik, zavod, kolxoz, sovxoz və sairələrdən), yeni əmək formalarından, progressiv inqilabi ideyalardan, ölkəmizdə gedən mədəni inqilabdan, əmək qəhrəmanlarından alır. Bu axın sinfi mübarizə prosesində bərkimiş yeni, sağlam bir nəslin ifadəsidir.

Bu gün qeyd etməliyəm ki, Azərbaycanda yaranan milli ədəbiyyatlar bədii tərcümələr vasitəsilə (türkcədən rus, erməni dilinə və əksinə) ədəbiyyatımız daha zənginləşməkdədir.

Bədii tərcümənin internasional rabitə və yazıçılarımızın bir – birilərinin yaradıcılıq təcrübəsindən istifadə etməsi işində böyük əhəmiyyəti vardır. Birinci Ümumittifaq şura yazıçıları qurultayı da bədii tərcümə məsələsinə əhəmiyyət vermiş və bu sahədə lazımı tədbirlər göstərmişdir. Bu işlə (bədii tərcümə ilə) xüsusi məşğul olmaq üçün Azərbaycan Şura Yazıçıları İttifaqında xüsusi bir bədii tərcümə bürosu təşkil edilməlidir.

Azərbaycan şura ədəbiyyatı öz sosialist mündəricəsi etibarilə böyük şura ədəbiyyatının bir hissəsi olduğundan bu vəziyyət türk şura

ədəbiyyatının yalnız Azərbaycan daxilində deyil, bütün Şuralar İttifaqı daxilində populyarizə olunmasını tələb edir və böyük Şuralar İttifaqı sahəsinə çıxacaq, bütün millətlər tərəfindən tanılacaq əsərlərin, yazıçıların yaradılmasına tarixi zəmin yaradır.

İqtisadi və mədəni quruluşumuzu yaradan, ölkəmizi div adamları ilə irəli aparan əsrimizin müsbət qəhrəmanlarının bədii ifadələri ədəbiyyatımızda hələ lazımınca verilməmişdir.

Bəzi yazıçılarımız vardır ki, bunlar müsbət insan vermək üçün, böyük qəhrəmanlar yaratmaq üçün mütləq Puqaçov, Böyük Pyotr, Napoleon, Teymurləng və başqaları kimi tarixi simalar axtarırlar. Biz bu tarixi simaların ədəbiyyat vasitəsilə verilməsinə zidd deyilik. Bu, ancaq məsələnin bir tərəfidir. Bu, ümumi işin bir parçasıdır.

Bəziləri belə düşünürlər ki, cəmiyyətimizin aparıcı qüvvəsi olan, bütün iqtisadi və mədəni həyatımızı təmin edən zəhmət prosesində çalışan adi işçilərdə, əməkçilərdə böyük və dərin duyğular, böyük fikirlər, arzular, fəlsəfi görüşlər yoxdur. Bu qətiyyən doğru deyildir.

Tarixdəki hər hansı bir şəxsiyyət bu adi insanların tələb və ideyalarının ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Məsələn siz Şekspirin Hamlet əsərindəki qəbirçinin qafalarla elədiyi söhbətini götürünüz. Bu qəbirçinin öz adi həyat təcrübələrindən çıxaraq, heç bir elmi və fəlsəfi görüşə əsaslanmadan söylədiyi sözlər kimə təsir etmir? Və kim bu sözlərin bir qəbirçi tərəfindən deyilə bilməsinə şübhələnir? Məgər onun dediyi sözlərdə dərin fəlsəfi fikirlər yoxmudur? O özü isə adi bir insandır.

Nəhayət, bunu da göstərməliyik ki, ədəbiyyatımızdakı Leyli, Məcnun, Hacı Qara və başqa tiplər məgər tarixi simalardır?

Lakin biz işçi kütləsini, əməkçiləri az tanıdığımız üçün bunların qəhrəmanlarını verə bilmirik.

Müsbət qəhrəman dedikdə, biz sinifsiz cəmiyyət quruluşunda aktiv iştirak edən, sosializm quran insanları nəzərdə tuturuq. Bizim əsər-

lərimizdə bu müsbət tiplər verilməlidir. Bunun üçün onları tanımaq, onlarla yaşamaq, duymaq, düşünmək və onları sevməyi bacarmaq lazımdır.

Ədəbiyyatımızın qarşısında duran başqa məsələlərdən biri də qadın və sevgi problemidir.

Türk ədəbiyyatı tarixində qadın və sevgi problemləri yeni bir hadisə deyildir. Bu xüsusda ədəbiyyatımızda yüzlərlə, minlərlə yazılmış şeirlərə, dastanlara, nağıllara təsadüf etmək olar. Lakin bütün bunlar bəşəriyyətin böyük bir qismi olan, iqtisadi – siyasi və mənəvi həyatımızda aktiv iştirak edən qadınlara qarşı sinfi cəmiyyətin bəslədiyi əlaqənin, görüşün ifadəsi olmuşdur. Odur ki, Füzuli, Vaqif və başqa böyük şairlərimizin əsərlərində qadın və əyləncə aləti kimi, kişilərin mənəvi və fizioloji ehtiyacını ödəyən bir obyekt olaraq, ictimai və istisadi həyatda bundan başqa mənası olmayan bir varlıq kimi göstərilmişdir.

Hətta Məcnun, azad bir eşqin nümayəndəsi olan bir insan belə, Leylinin zor ilə İbn – Sələmə verilməsinə baxmayaraq, öz fizioloji hisslərinə qapılır və Leyliyə “-Sən bivəfasan” deyərək, qısqanclıq duyğularından yaxasını qurtara bilmir. Bununla da öz eşqinin, yaşamış olduğu iztirabların fizioloji bir mahiyyət daşdığını açmış olur.

Yaxud da Vaqif Vidadiyə yazdığı bir şeirdə belə deyir:

Yorğanı, yadığı tozlu torpaqlı
Həmdəm ilə hərdən söhbət eylərsən.

Bununla Vaqif kəndin zəhmət həyatında çalışan, həyatın qaranlıqlarında can çəkişən qadınlara gülüb, onları sevməyir. Yaxud da başqa bir yerdə:

Bizim hərəmlərdir quran oxuyan,
Üstündən, başından ənbər qoxuyan,

Onlar deyil örkən, çatı toxuyan,
Kimin işin kimə nisbət eylərsən?

- deyərək sarayların üstündən – başından ənbər qoxuyan qadınlarını mədh edir.

Lakin şura ədəbiyyatı öz prinsipləri etibarilə klassik ədəbiyyatın bütün ideyalarına zidd olduğu kimi, qadın və sevgi məsələsində də yeni bir mündəricəyə sahibdir. Bu da bizim qadınlara olan yeni yoldaşlıq münasibətimizdən doğur.

Böyük Oktyabr və Aprel inqilabından sonra siyasi və iqtisadi hüquqa malik olmuş türk qadını ölkəmizin bütün quruluş sahələrində xariqələr yaradır. Yeni sağlam bir nəslin böyüməsinə xidmət edir. Bəzən bizə adi görünən bu hadisələri dərinləndirən düşünərkən böyük və tarixi bir dönüşün qarşısında bizi heyret alır. Dünənki buzov bağlayan, örkən, çatı toxuyan qadın bu gün böyük bir kəndin kolxoz sədridir. O, yüzlərcə, minlərcə insanın iqtisadi və mədəni həyatına rəhbərlik edir.

Dünənki çarşafly, evdar bir qadın bu gün komissardır, məhkəmə sədridir və başqa məsul vəzifələr daşıyır. Türk qadınlarının bu azadlığı və bu azadlıq uğrunda tökülən qanlar bizim ədəbiyyatımızda hələ lazımınca göstərilməmişdir.

Qadınlarımızın real həyatdakı vəziyyətləri dəyişdiyi halda, onların bədii ədəbiyyatdakı obrazları dəyişməyə bilməzdi. Yeni qadın obrazlarını ifadə edən əsərlərimiz olsa da (məsələn: Talıblı yoldaşın “Erkək Tükəzban”ı, Nəzərli yoldaşın “Qara tel”i, Simurğun “Yox” hekayəsi, Seyid Hüseynin “Yatmış kəndin qış gecələrində”, “İki həyat arasında” və i.a. əsərləri), lakin bunlar bugünkü qadın tiplərini bütün mürəkkəbliyi və dərinliyi ilə vermədiyi kimi, öz bədii qiymətləri etibarilə də günün tələblərindən geri qalırlar. Bu vəziyyət yalnız türk ədəbiyyatında deyil, bütün şura ədəbiyyatında da belədir. Birinci Ümumittifaq şura yazıçıları qurultayı bu məsələyə böyük əhəmiyyət

vermişdir. Qurultayımızın bütün yazıçılarımız qarşısında qoyduğu vəzifələrdən biri də əsrimizin qadın tiplərini, müxtəlif xarakterli qadınlarını, onların ictimai həyat prosesində dialektik inkişafını, bu azadlıq uğrunda törənmiş bütün faciələri göstərmək vəzifəsidir.

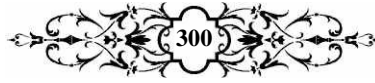
Bir neçə söz də bugünkü ədəbiyyatımızda yaranmaqda olan ictimai lirika haqqında demək istəyirəm.

Lirika ictimai insanın hiss və həyəcanlarının ifadəsidir. Lakin bu o demək deyildir ki, lirikada insan şüurunun, insan fikrinin rolu yoxdur. Biz marksistlər hissi fikrə qarşı qoymamalıyıq, əksinə, onların bir – birini tamamlaması fikrini və eyni zamanda fikrin hiss üzərində kontrol olduğunu müdafiə edirik.

Əski Azərbaycan ədəbiyyatında lirika, demək ki, ədəbiyyatın əsasını təşkil etmişdir. Lakin bu lirika çox vaxt individualizm, seksualizm əsasında inkişaf edərək, dar subyektiv duyğuların tərcümanı olmuşdur. Bu lirikada geniş ictimai motivlərə, ictimai problemlərin həllinə az – az təsadüf olunur. Bu heç də təsadüfi deyildir. Xanlıq dövründə Vaqifi götürsək, onun lirikasında individualizm və seksualizm, şübhəsiz ki, o dövrün ictimai problemlər, ideyalar irəli sürməməsindən irəli gəlmişdir. Buna istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycan şəraitində ictimai lirikanın yaranmasına və onun inkişafına tarixi bir zəmin yalnız Aprel inqilabından sonra yaranmışdır.

Lirika sinfidir. Sosializm dövründə lirikanın yaranmasına inandımayanlar, ona bədbincəsinə yanaşanlar vardır ki, bunlar dövrün xarakterini və ümumi istiqamətini düşünüb anlaya bilməyənlərdir. Sosializm dövrü şəxsiyyətlərin və onların bütün qabiliyyətlərinin parlaması və çiçəklənməsi dövrüdür.

Bəziləri belə düşünürlər ki, sosializm dövründə guya insan zövqlərinə, insan hisslərinə ədəbiyyatda yer verilməməlidir. Guya proletariata, əməkçilərdə dərin hisslər, incə zövqlər, ilhamlar yoxdur.

Bu, qətiyyən doğru deyildir. İşçi sinfində həyatı daha dərinə duyan hisslər, təsirlər, zövqlər vardır.

İqtisadi həyatda, ictimai və siyasi sahələrimizdə çalışan əməkçi kütlələri öz əlləri ilə qurduqları sosializm quruluşundan dərin zövqlər, ilhamlar alırlar. Bu belə olmasaydı, milyonlarca əməkçi sosializm quruluşumuzu div addımları ilə irəli apara bilməzdi. Bu müvəffəqiyyətlər heç bir qanun və inzibati ölçülərlə yarana bilməzdi. Şeirimiz bunları ifadə etməli və öz yüksək formasına qaldırılmalıdır. Çünki artıq ölkəmizdə əmək sadəcə maddi ehtiyacı ödəmək üçün deyil, bəlkə şərəf, namus və qəhrəmanlıq işinə çevrilmişdir.

Biz işçi sinfinin əmək prosesindən aldığı dərin həyəcanları, təmiz duyğuları və onların bu əməyi ilə həyata keçirdikləri böyük ideyalardan aldıkları mənəvi zövqləri lirika vasitəsilə ifadə etməliyik.

Bəzi yazıçılarımız işlərimizi doqmatik olaraq düşünürlər. Ona görə də onların varlığını yalnız əmək şəraiti ilə məhdudlaşdırırlar. Odur ki, belə yazıçılar əmək prosesini elə verirlər ki, bu – ölü, cansız, quru mexaniki hərəkətlər məcmusu olur. Lakin unutmamalıyıq ki, əməyi yaradan canlı insanlardır. Bu canlı insan bəzən sevir, sevilir, bəzən iztirab çəkir, xəyallara dalır, bəzən müxtəlif təbiət gözəlliklərindən daha saf, daha dərin təsirlər alır. Bizim yazıçılarımız bunları unudurlar. Bəzən işçini həmişə şad, sevinən, məsud, gülər verirlər. Bəzən də əksinə, çox ciddi, bütün sutkada 24 saat işləyən, daim çalışan göstərirlər. Axı bu, adamdır. Məgər buna istirahət, yatmaq, yemək, içmək lazım deyilmi? Məgər bu işçinin heç bir dərdi, fikri yoxdurmu? Bizim yazıçılar bu cəhətlərə fikir verməyirlər. Bunun nəticəsində həyatı təhrif edirlər. Bəzən də işçi sinfini, bilavasitə əməyi yaradan canlı insanları bir tərəfə buraxaraq, cansız maşınlardan, dəzgahlardan danışirlar. Məsələn dəmir, dəzgah, maşın üstündə deyildir, burada əsas məsələ canlı insanların həyəcanı olmasını görməkdədir.

Bu nöqsan bizim qəzet işçilərində də vardır. Görürsən ki, bu gün bir qəzet işçisi əlində faizlər gətirib şairə verir ki: “Al bu faizləri, bu rəqəmləri, bunlara aid bir şey yaz! Bu faizləri qafiyələndir”. Əgər bu sözlərə qulaq asan şair ağıllı isə, durub işinə gedir; yox, əgər o şair də bu təklifi verən adam əqildə isə, bu rəqəmləri götürüb qafiyələndirir və “şeir” yazır.

Bizim lirikamızda şairin xüsusiyyətini, onun subyektiv aləmini qiymətləndirməmək təşəbbüsləri olmuşdur. Bizcə, hər hansı ictimai bir hadisə əsasında yaradılan bədii bir lirikada yazıçı şəxsiyyətinin böyük rolu vardır. Biz subyektə rədd etməyirik. Əksinə, onun inkişafına və bir şəxsiyyət olaraq parlamasına imkan yaratmalıyıq. Lakin bu subyekt obyektiv hərəkətin inkişaf qanunlarının doğru və dürüst ifadə şəkli olmalıdır. Şair öz hisslərinə qapılaraq həyatı təhrif edərsə, bu, onu saxtakarlığa sürükləyəcəkdir.

İctimai lirikada ictimai həyatımızın inkişafına yardım edə biləcək yeni prinsiplər üzərində qurulmuş sosializm ailəsinin və bu ailəni yaradan azad bir sevginin böyük əhəmiyyəti vardır. Biz xırda burjuva anarxizminə zidd gedirik. Biz sağlam və azad sevgi tərəfdarıyıq. Bizdəki sevgi yoldaşlıq əlaqəsindən, əmək, istehsalat prosesində doğulur. İşçi sinfinin sevgisi daha saf, daha səmimidir.

Proletariatın sevgisi əməkdaşlıq, yoldaşlıq əlaqəsindən irəli gələn və real həyatda yaranan səmimi, saf sevgidir. Bunun tərənnümü lazımdır mı? Lazımdır. Bu yeni ailə və sevgi münasibətlərini tərənnüm edən şeirlərə kütlələrin böyük maraq və həvəsi vardır. Bu tipdə şeirlərdən bir nümunə olaraq Rahimin “Qızım” sərlövhəli şeirini göstərmək olar.

Yoldaş Rahim bu şeiri bəzi klublarımızda oxumuşlar. O bu şeiri oxuyanda mən salonda əyləşən adamların üzünə baxırdım. Hamının üzündə bir təbəssüm, bir sevinc hissi, həyəcanlar canlanırdı. Bu təbəssümlər, bu sevinc yeni, azad bir sevginin bədii lirikasına qarşı olan

böyük və kütləvi bir ehtiyacın ifadəsi deyilmi? Biz yazıçılar geniş əməkçi kütlələrin bu ehtiyacını, əlbəttə, ödəməliyik!

Təbiət təsvirinə bizim ədəbiyyatımızda geniş və böyük yer verilməlidir. Günəşin, suyun sevdiyi qüvvət, insanın təbiətlə apardığı qüvvətli mübarizənin təsviri ədəbiyyatımızda geniş yer tutmalıdır. Təbiət təsviri üzərində axır zamanlarda bəzi yoldaşlarımız düşünürlər. Burada mən sizə bir xarakterik nümunə göstərmək istəyirəm.

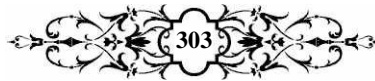
Vaxtı ilə xalturaçılıqda haqlı olaraq tənqid etdiyimiz Cəfər Xəndanın keçmiş şeirlərinə nisbətən, son şeirlərində onun düz yola keçmək təşəbbüsünü qeyd etmək istəyirəm. O deyir ki:

**Sanki xəzəllər də çəpik çalırdı,
Biz dağa çıxdıqca səs alçalırdı...**

Mən, əlbəttə, bunu gözəl bir şeir nümunəsi kimi göstərmək istəmirəm. Lakin mən Cəfər Xəndanın bu şeiri ilə sevinməyə bilmərəm. Cəfər artıq şeirdə lirika və təbiət dinamikası lazım gəldiyini düşünmüşdür. Bu düşməninin özü də müvəffəqiyyət üçün birinci pillədir.

Bizim şeirimizin və nəsrimizin həyatımızın inkişafında, sosializm quruluşu templərindən geridə qalması qurultayımızda göstərilmişdir. Bu, mübahisəyə ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Lakin burada bir şeyi qeyd etmək lazımdır. Biz ədəbiyyatımız geridə qalır dedikdə, belə düşünməməliyik ki, ədəbiyyatımız ideya və mündəricə etibarilə böhran keçirir, ölümə gedir. Bizim şeirimiz, nəsrimiz yalnız həyatımızın, sosializm quruluşunun templərindən geri qalır. Bunu bütün aydınlığı ilə birinci Ümumittifaq şura yazıçıları qurultayı göstərdi. Burasını mən münəqqid yoldaşlarımıza xatırlatmaq istəyirəm.

Ədəbiyyatımızın geriləməsi işi ilə mübarizədə yazıçıya yardım və istiqamət işində, söz yox ki, bədii tənqiddə böyük ehtiyac vardır. Biz bunu göstərməliyik ki, bədii yaradıcılığa nisbətən tənqid daha geri qalır, daha zəif bir haldadır.

Bizim bəzi münəqqidlərimiz şeir və nəsrimizin geridə qalmasından qorxurlar. Məsələn, yoldaş Əli Nazim keçənlərdə yazmış olduğu qısa bir qəzet məqaləsində bütün yazıçılarımızın, şairlərimizin adını çəkməklə ədəbiyyatımıza sadə bir baxış yürütmüşdür. O, bu “tənqidində” nə yazır? O deyir ki, qurultaydan sonra şeir haqqında mənim fikrim daha da mənfiləşmişdir.

Bizim tənqidimiz nə cürə olmalıdır? Tənqid də, hər şeydən əvvəl, yazıçıya konkret kömək etməlidir. Bu konkret iş forması nədən ibarət olmalıdır? Əvvəlcə tənqidimiz öz yaxasını abstrakt fikir söyləməkdən, qabaqcadan düşünülmüş formullar və reseptlər verməkdən qurtarmalıdır. Tənqid konkret surətdə bədii əsərin mündəricə, forma, dil, janr, kompozisiya, xülasə, bütün bədii elementlərini təhlil etməklə, yazıçının bu və ya digər nöqsanını göstərməklə, yazıçını inandırıcı bir halda tənqid etməli və ona istiqamət verməlidir. Tənqidin vəzifəsi bununla da bitməyir. Tənqid geniş oxucu kütlələrini bədii əsər ətrafında təşkil etməli, onların bədii zövqlərini tərbiyə işində böyük bir rol oynamalıdır. Münəqqid öz subyektiv zövqü və qənaətləri çərçivəsindən çıxmalı, o, geniş kütlələrin zövqü və tələbləri ilə yaşamalıdır.

Bəzi yoldaşlar deyirlər ki, böyük tənqid əsərlərinin yazılması üçün böyük ədəbi əsərlərin olması lazımdır. Məncə, bu fikirdə qismən həqiqət vardır. Biz bədii tənqiddə bədii yaradıcılıq kimi baxır və onu bədii ədəbiyyatdan ayrı, mücərrəd bir şəkildə düşünməyirik. Odur ki, bizim böyük tənqid əsərlərinə və böyük münəqqidlərə ehtiyacımız vardır. Şübhəsiz ki, Puşkin, Lermontov, Tolstoy kimi böyük şair və ədiblərlə fəxr edən rus əfkarı – ümumiyyəti: Belinski, Çernışevski, Dobrolyubov, Pisarev kimi böyük münəqqidləri ilə də fəxr etməyə haqlıdır. Biz də yüksək fikirli və dərin duyğulu münəqqidlər uğrunda mübarizə aparmalıyıq.

Bizim ədəbiyyat tariximizdə də böyük ədəbi əsərlər və böyük münəqqidlər olmalıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, böyük ədəbi əsərlər yazılana qədər bizim münəqqidlər mürgüləməlidirlər. Böyük

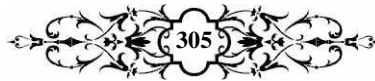
əsər yazmaq üçün tənqid lazım deyilmi? Tənqidsiz də böyük əsər yazılacaqsə, onda tənqiddə heç bir ehtiyac qalmayı. Məncə, böyük əsərlərin yaranması üçün tənqidin böyük əhəmiyyəti vardır. O, böyük əsərlərin yaranmasında aktiv iştirak etməlidir. Mənəqqidlərimizin öz tənqidləri ilə yazıçılara konkret surətdə kömək edə bilmələri üçün özlərinin mədəni və elmi bilik səviyyələrinin yüksək olması lazımdır. Mənəqqid şeiri, onun bütün xüsusiyyət və elementlərini bir şair qədər düşünməli, bilməlidir. O, şeirdən bir şair qədər zövq almalı və bir şair qədər onun xüsusiyyətlərini anlamalıdır.

Odur ki, mənəqqid yoldaşlar öz elmi və mədəni səviyyələrinin daha da yüksəlməsi uğrunda çalışmalıdırlar.

Bundan başqa, tənqiddə yoldaşlıq əlaqəsi və yoldaşlıq yardımını da olmalıdır. Yəqin ki, Rəfili yoldaşın Sabit Rəhmanın “Vəfasız”ı haqqındakı tənqidini hamınız oxumuşsunuz. Belə tənqidlər bizim üçün zərərliyə. Bu cür tənqid yazmaq, özünə şöhrət qazanmanın yüngül və ucuz bir yoldur.

Birinci Ümumittifaq şura yazıçıları qurultayından sonra qarşımızda duran əsas vəzifələr yüksək forma və mündəricədə ədəbi əsərlər yaratmaqdır. XVII firqə qurultayı öz qərarlarında insanların şüurundan kapitalizm qalıqlarının aradan götürülməsini, siniflər və sinifləri yaradan amillərin məhv edilməsini göstərmişdir. İkinci beşillikdə sinifsiz cəmiyyət – sosializm qurulur. Cəmiyyətimizin qarşısında duran məqsədlər və ideyalara həsr edilmiş böyük romanlar, dramlar, poemalar yazılmalıdır. Biz əminik ki, ədəbiyyatımız öz bədii forma və mündəricə yüksəkliyinə qalxmaqla, qarşımızda duran vəzifələrə cavab verəcəkdir. Bu vəzifələri ifa etmək üçün Böyük Oktyabr inqilabından sonra bizdə iqtisadi, mədəni, maddi və mənəvi şərait vardır. Bu şəraitdən istifadə etməyi biz bacarmalıyıq və bu sahədə bütün yazıçı qüvvələrimizi səfərbərliyə almalıyıq.

1935

Böyük sənətkar Puşkinin ölümünün 100 illiyi qarşısında

*(ASŞC XKŞ yanında Puşkin komitəsi sədrinin müavini
Səməd Vurğun yoldaşla müsahibə)*

Azərbaycanın əməkçi xalqı və onun ziyalı kütləsi böyük rus şairi Aleksandr Sergeyevic Puşkinin ölümündən 100 il keçməsi gününü qarşılamaq üçün böyük hazırlıq işlərinə başlamışdır.

ASŞC XKŞ yanındakı Puşkin komitəsinə işçi və kolxozçulardan gələn tələblər bu böyük sənətkara olan marağın onun ədəbi irsinin dərinədən tədqiq edilməsi istəyinin artdığını göstərir.

Ədəbi düşüncələrin dahisi olan Puşkin Azərbaycan əməkçi ziyalılarının ən yaxşı nümayəndələrinin simpatiyasını və sevgisini çoxdan qazanmışdır.

Bunu böyük dramaturqumuz və ədəbiyyatımızın böyük klassiki Mirzə Fətəli Axundovun Puşkinin ölümünə dair yazdığı şeiri göstərir. Mirzə Fətəli Puşkinin yaradıcılığının böyüklüyünü və onun ölümünün ictimai faciəsini yaxşı dərk etmişdi.

Tarixi faktlar göstərir ki, Puşkinin yaradıcılığı XIX əsrin sonlarında türk şeirinə təsir etmiş və bu təsir bugünə qədər də ədəbiyyatımızda davam etmişdir. Məsələn, türk şeirinin avropalaşdırılması müəssisələrindən şair Abbas Səhhət böyük şair Puşkinin qüvvətli təsiri altında bulunmuşdur. Puşkinin “Qafqaz” və başqa şeirlərinin Səhhətin türk dilinə tərcümə etməsi heç də təsadüfi deyildir.

Hələ Səhhətdən qabaq, təxminən 40-50 il bundan əvvəl Rəşid bəy Əfəndiyev A.S.Puşkinin “Bağçasaray fantanı”, “Balıqçı haqqında hekayə” əsərlərini tərcümə etmiş və i.a.

Lakin o zamankı ağır şərait və çarizmin təzyiqi bu böyük sənətkarların yaradıcılığı ilə türk xalqının dərinədən tanış olmasına imkan verməmiş, yalnız sosialist inqilabından sonra türk xalqı rus ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən Puşkinin yaradıcılığı ilə dərinədən tanış olmağa başlamışdır.

Bu gün şura Azərbaycanında bu böyük talantla tanış olmaq üçün geniş şərait yaradılmışdır.

Puşkin əsərlərinin tərcüməsinə Azərbaycanın ən yaxşı şair qüvvələri cəlb edilmişdir. Bu gün Mikayıl Müşfiq, M.S.Ordubadi, S.Rüstəm, Rəsul Rza, Axundov Cavad, Abdulla Şaiq, M.Rahim və qeyri şairlər Puşkinin seçilmiş əsərlərinin tərcüməsi ilə məşğuldurlar.

Puşkinin “Yevgeni Onegin” əsərini tərcümə etmək mənə qismət olmuşdur. Bu böyük əsəri tərcümə heç də təsadüfi deyildir, bu, Puşkinin mənim yaradıcılığıma olan dərin təsirinin canlı bir məhsuludur.

A.S.Puşkinin ölümünün yüzüncü ildönümündə yuxarıda göstərdiyim şairlərin tərcüməsi üzrə Puşkinin əsərlərindən seçilmiş parçalar 3 cildlik kitab şəklində buraxılacaqdır.

Birinci cildə onun “Pikovaya dama”, “Kapitan qızı”, “Böyük Petronun ərəbi”, “Dubrovski” və başqa nəsləri daxil ediləcəkdir.

İkinci cildə “Poltava”, “Motsart və Salyeri”, “Bağçasaray fantanı”, “Qaraçılar”, “Boris Qodunov” kimi mənzum əsərləri və lirik şeirləri olacaqdır. Bu cildə Abbas Səhhət və Rəşidbəy Əfəndiyevin tərcümələri də olduğu kimi nəşr ediləcəkdir.

Üçüncü cild isə mənim tərcümə etdiyim “Yevgeni Onegin” adlı böyük mənzum romandan ibarət olacaqdır.

Bundan başqa, şairin yaradıcılığına aid türkcə bir sıra kütləvi broşura buraxılacaqdır.

Bakıda Puşkinin əsərlərindən və ona aid tarixi vəsiqələrdən ibarət böyük sərgi təşkil ediləcəkdir.

Bakının neft rayonlarında və Azərbaycanın pambıq rayonlarında şairin yaradıcılığına aid xatirə gecələri keçiriləcəkdir.

Teatrlar və Azradio Puşkinə ithaf etmiş bədii quruluşlar və radio müsahibələri təşkil edəcəklər. İbtidai, orta və ali məktəblərdə A.S.Puşkinin yaradıcılığı ilə ciddi və ətraflı tanış olmaq üçün müsahibə və ədəbi müsamirələr keçiriləcəkdir.

Puşkin rus xalqı üçün olduğu kimi, türk xalqı üçün də doğma və əziz bir sənətkardır. Bəşəriyyət tarixinin ən yaxşı mütəfəkkirlərini – bu sahədə rus şeirinin səhər şəfəqləri olan Puşkinin yaradıcılığını öyrənmək haqqında Leninin böyük göstərişlərini həyata keçirməyə gördüyümüz işlər ən yaxşı cavab olacaqdır.

1936

A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasının tərcüməsi haqqında

A.S.Puşkinin ən böyük əsəri “Yevgeni Onegin” mənzum romanının tərcüməsi üzərində mən iki il işləmişəm. Bu iş həcm etibarilə olduqca böyük, məzmun etibarilə isə çox mürəkkəb, gərgin və məsuliyyətli idi.

İndiyədək “Yevgeni Onegin” romanını heç kəs Azərbaycan dilinə tərcümə etməmişdir. Bu mənim üzərimə daha böyük məsuliyyət qoyurdu. Mən öz qarşıma belə bir məqsəd qoymuşdum ki, Puşkinin bu böyük və gözəl əsərini Azərbaycan xalqına bütün gözəlliyilə çatdıram. Mən əsər üzərində nə qədər çox işləyirdimsə, əsər məni o qədər həvəsləndirirdi.

Mən öz tərcüməmdə məşhur Onegin strofasını - misraların sayını və qafiyələnmə qaydasını bütünlüklə qoruyub saxlamışam, bəzi yerlərdə imkan daxilində hətta qafiyələri də qorumağa çalışmışam.

Puşkin dilinin sadəliyini və onun fikir dərinliyini qorumağa böyük diqqət vermişəm. Tərcümə etdiyim zaman mən həmişə özümə belə bir sual verirdim: görəsən Puşkin özü burada öz fikrini Azərbaycan dilində necə ifadə edərdi? Bu sual məni məcbur edirdi ki, Puşkinin obrazlarını daha diqqətlə və dərinlən dərk edim, onları mümkün qədər dəqiq, sadə və ifadəli tərcümə edim.

Tərcümə zamanı Puşkinin yaradıcılığı haqqında tarixi materiallar, tənqid və biblioqrafiya mənə çox kömək etmişdir. Bu materiallardan istifadə edərək mən Puşkinin nə cür şəraitdə yaratdığını, onun həyəcanlarını və sairəni öyrənirdim.

Tərcümə zamanı daim çalışırdım ki, sxematizmə yol verməyim, tərcüməni canlı, dolğun edim, elə edim ki, əsər Azərbaycan xalqı üçün aydın olsun.

“Yevgeni Onegin”in tərcüməsində mən həmçinin Azərbaycan dilinin saflıęını, lvanlıęını, ahngdarlıęını v orijinallıęını qoruyub saxlamaęa alısmıęam, əsrlər boyu bu dili zibillyn ərəb – fars sözlərini v ifadələrini rədd etmięm.

“Yevgeni Onegin” romanının tərcüməsinin öhdəsindən necə gəldiyimi mən zm deyə bilmərəm. Tərcümənin ayrı – ayrı parlarını v fəsillərini dəfələrlə Puşkinin yaradıcılıęını yaxşı bilən yoldaşlarıma v oxucularıma oxumuęam. “Yevgeni Onegin” romanı Puşkinin anadan olmasının yüz illiyi münasibəti ilə Azərbaycan dilində ayrıca nəşr ediləcəkdir. Lakin mən bu əsər üzərində ięimi bitmię hesab etmirəm. Sonrakı nəşrlərdə mən trcmmi tkmillşdirck və daha da yaxşılaşdıracağam.

Qoy mənim tərcüməm bizim beynəlmiləl birliyimizin v qardaşlıęımızın yeni bir sənədi olsun!

1937

“Azərbaycan” epopeyası

Mən Azərbaycan düzlərində dünyaya gəldim. Mənim atam və anam yoxsul kəndli idilər.

Mənim otuz bir yaşım var. İnqilab məni savadlı etmiş və məndə təhsil almağa coşqun bir həvəs oyatmışdı. Mən məktəbi bitirib pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşam.

1926-cı ildən yazmağa başlamışam. Şeir mənim idealımdır. Poeziya mənim ikinci həyatım oldu. Mənim birinci şeirlər kitabım – “Şairin andı” Bakıda 1930-cu ildə nəşr olunmuşdur. Onun bir hissəsi rus dilinə tərcümə edilmişdir. Sonra bir neçə şeirlər kitabım nəşr olunmuşdur (“Fənar”, “Könül dəftəri” və s.). Bu şeirlərin mövzusu varlı kolxoz həyatıdır.

Son zamanlar mən “Azərbaycan” adlı böyük bir epopeya yazmışam¹. Burada mənim vətənimin iki min illik tarixinin əsas mərhələləri və ona azadlıq gətirən sovet illəri öz əksini tapmışdır. Bu epopeya bir – biri ilə bağlı olan otuz poemadan ibarətdir. Epopeya Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinə böyük partiyamızın göstərdiyi tarixi xidmətlərə həsr edilmiş “Ordenli qəhrəman” poeması ilə qurtarır. Ölkənin ən yüksək mükafatı Lenin ordeni ilə təltif olunduğum 1936-cı il mənim həyatıma ən gözəl, ən fərəhli bir tarix kimi daxil olacaqdır.

---

¹ Səməd Vurğun 1937-ci ildə “Azərbaycan epopeyası adı ilə əsər yazmaq fikrində olmuş və onu Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 15 illiyi münasibətilə elan edilmiş müsabiqəyə təqdim etmək istəmişdir. Məşhur “Azərbaycan” şeiri epopeyanın proloqu kimi nəzərdə tutulmuş və buraya “Aslan qayası”, “26-lar”, “Dağ ağacı” kimi poemalar daxil imiş. Bunu şairin arxivində saxlanan qırmızı üzlü albom da təsdiq edir. Lakin görünür, S.Vurğun sonralar fikrini dəyişmiş və əsəri müsabiqəyə verməmişdir.

Böyük Oktyabr inqilabının iyirmi illiyinə köhnə kəndin kollektivləşmə yoluna düşməsini göstərən mənzum romanım “Komsomol poeması” çapdan çıxacaqdır. Bu, sovet ədəbiyyatı tarixində birinci mənzum roman olacaqdır.

Mənim tərcümə etdiyim “Yevgeni Onegin” çapdan çıxmışdır. Bu, dahiyənə poemanın mənim dilimə ilk tərcüməsidir...

1937

Zəngin və mədəni əlifba yaradaq

Bu gün müzakirəsinə yığışdığımız məsələ olduqca ciddi, məsuliyyətli və mürəkkəb məsələdir. Bu məsələdə biz ən çox dilçilərin və müəllimlərin fikirlərinə qulaq asmalıyıq. Buna baxmayaraq, mən öz fikrimi demək istəyirəm.

Siz yaxşı bilirsiniz ki, Azərbaycan xalqının gözəl, mədəni dili qarşısında köhnə ərəb əlifbası uzun illərdən bəri bir daş hasar kimi dayanmışdır. Bu əlifbanı ləğv etməklə Azərbaycan xalqı öz tarixində irəliyə doğru böyük bir addım atdı. Sovet İttifaqının bir sıra xalqları bizdən nümunə götürdülər.

Lakin bu gün biz yeni əlifbanın yaranmasından söhbət edərkən bəzi yoldaşlar məsələnin həqiqi mənasını başa düşmür və belə izah edirlər ki, guya müasir Azərbaycan əlifbası mürtəcedir. Bu, düzgün deyildir. Biz yeni əlifbaya ona görə keçmirik ki, latın əlifbası pis olub. Məhz ona görə ki, rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır.

Azərbaycan xalqı iftixar edir ki, Şərqi xalqları arasında birinci olaraq ərəb əlifbasını basdırmış və latın əlifbasını qəbul etmişdir. Bu, bizim tariximizdə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

Biz deyirik: “Yoldaş latın əlifbası, biz səninlə dosduq, sən təzə ay kimi bizim evə gəlmisən, lakin indi öz gur şüarları ilə evimizə günəş gəlmişdir. Ona görə də sən bizdən incimə”. Şəxsən mən belə düşünürəm.

Oktyabr inqilabından sonra ən progressiv, qabaqcıl xalqın əlifbası olan rus əlifbası bir çox sovet xalqlarının əlifbası oldu. Ona görə də bizim Azərbaycan xalqı məhz indi rus əlifbası qrafikası əsasında düzəldilmiş yeni əlifbaya keçməyin zəruri olduğunu hesab edir.

Lakin Azərbaycan xalqının mənafeyi üçün bu yeni əlifba elə olmalıdır ki, o Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, gözəllik və

milli xüsusiyyətinə tamamilə cavab verə bilsin və onun gələcək inkişafına və çiçəklənməsinə təkan versin.

Bizim dilimizin nə qədər zəngin və mədəni olması barədə demək artıqdır. Biz bilirik ki, Azərbaycan xalqının dili dünyanın qabaqcıl xalqlarının dilləri sırasında dayanmışdır. Öz minillik yazılı ədəbiyyatı olan bir dildir. Ona görə də biz əlifbamızı qabaqcıl, mədəni bir əlifba kimi düzəltməyə çalışmalıyıq.

Yeni əlifbanın qabaqcıl olması üçün nə kimi şərtlər lazımdır?

Mənə elə gəlir ki, ən birinci şərt işarələrin miqdarını mümkün qədər az etmək lazımdır. Əgər biz yeni əlifbamızda 32 hərf saxlaya bilsək, əgər dilimizin tələbini bununla ödəyə bilsək, hesab etmək olar ki, vəzifəmizi şərəflə yerinə yetirmişik. Mənə elə gəlir ki, hərflərin sayı məsələsində biz tam mənada xəsis olmalıyıq. Bu, Hacı Qaranın xəsisliyi deyildir. Bu, dilimiz naminə edilir. Bu nöqtəyi – nəzərdən mən ц, ю, я, ш, ь, ъ hərfləri haqqında bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Bu hərflər Azərbaycan əlifbasına daxil ola bilməz. Məhz ona görə ki, bizim dildə bu hərflərə müvafiq səslər yoxdur.

Biz dilimizin musiqiliyini, onun ahəngliyini qorumalıyıq. İş “ц” hərfinin əlifbaya daxil edilib – edilməməsində deyil, iş ondadır ki, Azərbaycan dilinin öz milli xüsusiyyəti vardır. Göstərilən hərflərin əlifbaya daxil edilməsi müəyyən dərəcədə dilimizin ahəngini poza bilər. Ona baxmayaraq ki, bu hərflər rus dilində xoş və gözəl səslənir.

Ayrı – ayrı yoldaşlar dilimizdə olan xarici sözlərin xatirinə bəzi hərflərin qəbul olunması tərəfdarıdır. Lakin tarix göstərir ki, hər xalq xarici sözləri qəbul edərkən, onları öz dilinin fonetikasına tabe edir.

Məni çox təəccübləndirir ki, bəziləri dilimizə “ь” hərfini gətirməyi təklif edir. Mən burada heç bir zərurilik görmürəm. Çünki Azərbaycan dilinin təbiətində “ь” hərfi yoxdur. Bizdən dildə sözün yumşaq sonluğu sözdə olan axırıncı hərflə deyil, sonuncudan əvvəl gələn hərflə

müəyyən edilir. Məsələn “əl” sözündə “l” yumşaq səslənir, “al” sözündə “l” qalın səslənir. Bizim əlifbanın mədəni olmasının ikinci şərti odur ki, onu nöqtə və quyruqlardan xilas etmək lazımdır. Ərəb əlifbasının mənfi cəhətlərindən biri məhz nöqtə və quyruqlar idi. Nöqtə və xətti qoymayan yaddaşsız və səliqəsiz katibin nə kimi ağır cəzaya məhkum olduğunu Füzuli böyük sənətkarlıqla demişdir.

Məhz buna görə də biz həmişəlik olaraq nöqtə və quyruqlardan özümüzü mühafizə etməliyik.

Əlbəttə, iş onda deyil ki, baş hərfin quyruğu vardır. Əgər bu hərflərin biri şimalda, digəri isə cənubda olsa, yenə də dərd yaradır. Bu hərflər zəncir kimi bir – birinin ardınca düzülən zaman nə alınır? Eybəcərlik, yöndəmsizlik.

Layihəsini tərtib etdiyimiz zaman biz fikirləşməliyik ki, “ı” hərfi Azərbaycan dilində tez – tez təsadüf edilir. Mənim zənnimcə, bu hərfi bu şəkildə götürmək lazım deyil. Başqa bir şəkil axtarmaq lazımdır.

Bizim əlifbada h, ç, ö, ə və s. bu kimi hərflər var ki, onları rus hərflərinin dəyişməsi və yaxud təhrif edilməsi hesabına deyil, Azərbaycan dilinin indiki əlifbasının hərflərini saxlamaq hesabına və yaxud dilimizin rəngarəngliyinə və zənginliyinə tamamilə cavab verə biləcək yeni işarələrin yaranması hesabına mühafizə etməlidir.

Rus əlifbası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılması bizim xalqımızın rus dilini öyrənməsində və başqa qardaş xalqların Azərbaycan dilini öyrənməsində böyük bir vasitə olacaqdır. Bu işin böyük siyasi və mədəni əhəmiyyəti də bundadır. Ona görə də, biz bu işə bolşevik cəsurluğu və yaradıcılıq yolu ilə getməliyik. Yalnız bu vasitə ilə biz Azərbaycan xalqının elmi əsaslanmış, zəngin və mədəni əlifbasını yarada bilərik.

1939

Azərbaycanın zəngin ədəbiyyatını və dilini öyrənin!

Uşaqlar! Sizi yeni il münasibəti ilə təbrik edərək, sizə təhsil işində böyük müvəffəqiyyətlər arzu edirəm.

1941-ci il kapitalizm dünyası üçün daha müdhiş fəlakətlər, bizim üçün – xoşbəxt sovet adamları üçün yeni qələbələr və sevinclər ili olacaqdır. Bu il ordenli Azərbaycan üçün xüsusilə unudulmazdır. Axı, biz... dahi şairimiz Nizaminin 800 illiyini bayram edəcəyik. Siz Nizami, Azərbaycan ədəbiyyatını, Azərbaycan dilini dərindən öyrənin, Vətənimizi Nizami kimi sevin, işləməyi, oxumağı ondan öyrənin!

1941

I-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin

II sessiyasında çıxışı

(ixtisarla)

Xalq dili, xalq əlifbası! Bunun qədər məsul, bunun qədər şərəfli və müqəddəs bir vəzifə çox az – az olur.

Sessiyamızın müzakirəsinə qoyulmuş bu böyük məsələ bir daha sübut edir ki, bizim sosializm dövründə xalq dili, xalq əlifbası yüksək bir dövlət işi şəklini almışdır. Qabaqlar belə məsələlər bir ovuc istismarçılar, cinovniklər əli ilə həll olunardı.

Nə üçün biz Azərbaycan sovet intellegensiyası yeni Azərbaycan əlifbası məsələsini dövlət və partiya qarşısında irəli sürmüşük? Bunun nə kimi səbəbi vardır?

Yoldaş Mirzə Məmmədov öz məruzəsində bizim tariximizə bir nəzər yetirdi. Bilirsiniz ki, əsrlərdən bəri ərəb əlifbası bizim Azərbaycan dilini nə kimi məhkumiyyət altına almışdı. Bilirik ki, qəhrəman xalqımızın böyük insanları bu əlifbaya qarşı əsrlər boyu üsyan etmişlər. Bu gün bizim tribunadan, heç şübhəsiz ki, Füzuli, Axundov, Sabir və başqa böyük klassiklərimizin də səsi gəlir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı yalnız indiki vəziyyəti ilə deyil, keçmiş tariximizin də ən progressiv cəhətləri ilə birlikdə yaşayır, yaradır və inkişaf edir...

Azərbaycan xalqı əsrlərdən bəri ərəb əlifbasına qarşı mübarizə apardısı, yalnız sovet quruluşunun, sovet dövlətinin köməkliliyi ilə Şərqi qapısında, birinci dəfə olaraq, ərəb əlifbasını dəfn edə bildi.

Bizim arxamızca bir çox xalqlar da ərəb əlifbasını dəfn edərək, yeni latın əlifbasına keçdi.

Heç şübhəsiz ki, bu əlifba bizim tariximizdə ərəbçilik, farsçılıq, osmançılığa qarşı mübarizədə olduqca progressiv bir rol oynadı. Lakin bu gün rus əlifbasının qrafikası əsasında qurulmuş yeni Azərbaycan

əlifbasını daha mənfəətli görürük. Heç şübhə yoxdur ki, yeni düzəldəcəyimiz əlifba, hər şeydən əvvəl, öz ana dilimizin inkişafına, onun daha mədəni bir dil olmasına xidmət edəcəkdir.

Sovet torpağında isə rus dili bütün xalqların arasında beynəlxalq bir dil olmağa başlamışdır.

Böyük rus xalqının dilini, Oktyabr dilini, Lenin dilini bizim bala-larımız öz ana dili kimi öyrənməlidirlər. Bugünkü əlifbamız isə eyni hərflərlə həm Azərbaycan, həm də rus dilini öyrənmək işində çətinlik törədir.

Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün, ana dilimizi və rus dilini daha da yaxşı öyrənmək üçün biz təklif edirik ki, yeni əlifbamız rus əlifbası qrafikası əsasında düzəldilsin.

Biz yeni əlifbanı qurduğumuz zaman nə kimi əsas şərtləri nəzərdə tutmalıyıq? Birinci şərt bu olmalıdır ki, yeni quracağımız əlifba Azərbaycan xalqının dilinin bütün xüsusiyyətlərinə cavab versin. Ana dilimizin bir nöqtəsinə, bir vergülünə, balaca da olsa, zərər gələ bil-məyəcəkdir. Çünki dil əlifba üzərində qurulmur, əlifba dil üzərində qurulur. Odur ki, biz bu işdə olduqca ehtiyatlı tərpnəmliyik ki, bir çox “ura”, yalançı internasionalizmə doğru işi aparmaq istəyən adamlara yol verməyək.

Bilirsiniz ki, bizim dilimizdə bir çox səslər vardır ki, ruscada bunlar yoxdur. Məsələn, ə, ö, h, g, ğ və sairə. Bu səslər rus dilində olmadığı üçün bunların hərfləri də rus dilində yoxdur. Bu səslər dilimizin xüsusiyyətlərini doğuran səslərdir. Bu səsləri saxlamaqla onlara münasib şəkil tapıb qoymalıyıq.

Bir çox hərflər də vardır ki, bəzi yoldaşlar onların bizim yeni əlifbamıza daxil olmasını təklif edirlər. Məsələn: “б”, “ц”, “щ”, “я”, “ю” və sairə. Lakin bizdə iki səsdən əmələ gəlmiş hərf yoxdur.

Mən bu hərflərin yeni əlifbamıza daxil edilməsinə başdan zidd olmuşam, yenə də ziddəm! Çünki buna heç bir ehtiyac yoxdur və

həmin səslər bizim dilimizi süniləşdirə bilər. “Щедрин” sözünü sadəcə Şedrin yazmaq, yaxud “Цеткин” sözünü Setkin yazmaq milli dilimizin xüsusiyyətlərini gözləmək deməkdir. Dilimizə daxil olan bütün sözlərin yazılışı Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə tabe edilməlidir.

Bütün mədəni xalqlar da belə edir. Məsələn: henrix sözü rusca Qenrix yazılır, çünki rus dilində “h” yoxdur. Bir də biz yeni əlifbanı belə qurmalıyıq ki, bu əlifba uzun illər yaşasın. Çünki təcrübə göstərir ki, əlifbanın möhkəm qurulması, birdəfəlik qurulması dilin inkişafına böyük xidmət göstərir.

Mən əlifba ilə əlaqədar olaraq, bir neçə dil məsələlərinə də toxunmaq istəyirəm. Məlumdur ki, bizim dilimiz hər bir milli dil kimi sosializm dövründə özünün xəzinəsi hesabına zənginləşir. 20 il müddətində Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolunu nəzərdən keçirsək, biz görərik ki, partiyamızın milli siyasəti nəticəsində dilimizin gözəlliyi, təmizliyi, qüvvət və qüdrəti 100 illik bir inkişaf yolu keçmiş. Ərəbcilik, farsçılıq, osmançılıqla apardığımız mübarizə nəticəsindədir ki, bu gün ədəbi dilimizlə canlı dilimiz arasında heç bir ziddiyyət qalmamışdır.

Heç şübhəsiz ki, bugünkü ədəbi dilimiz çox şirin, narın, xalqa məxsus bir dil olmuşdur. Məncə, bu xalq düşmənlərinə ən gözəl cavabdır. Böyük Lenin partiyasının milli siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqının dili ən bədi, ən tərəqqipərvər, zəngin bir dil olmuşdur (alqışlar).

Lakin heç bir dil yalnız öz xəzinəsi hesabına yaşaya bilməz. Təbiətdə heç bir dil saf, təmiz bir dil deyildir, çünki bütün xalqlar arasında iqtisadi, ictimai, siyasi əlaqələr olduğundan dillər bir – birinə təsir edir. Burada bir nazik məsələyə toxunmaq istəyirəm. Heç bir vaxt xarici sözlərin dilimizdə işlədilməyi bu dili sıxışdırma bilməz. Əksinə olaraq, dil zənginləşə bilər.

Bizim bir çox tərcümələrimiz isə işə vicdansız yanaşır. O tərcüməçilər xalqımızın dilini sevmir. Biz xalq təsərrüfatını gözləyirik. Xalqın böyük bir dövləti də vardır. Əlbəttə, müqəddəs bir dövləti də vardır. O da xalqımızın dilidir. Dil xalqın namusu deməkdir, tarixi deməkdir, vicdanı deməkdir. Biz dil məsələsini hər bir yerdə göz bəbəyimiz kimi gözləməliyik. Dilimizi korlamaq istəyən adamlar da vardır ki, mən bir neçə misal göstərmək istəyirəm. Əgər o adamlar təmiz adamladırsa, nə üçün demirlər ki, səhv edirik. Madam ki, susurlar, görünür, onlar şübhəli adamlardır. Xalq düşmənlərindən başqa, bir çox savadsızlar da, mərifətsizlər də dilimizə ziyan vururlar ki, o yoldaşları da başa salmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, hər bir səhv edənin yaxasından tutub, sən xalq düşmənisən, demirik. Belə bir sual verirəm: nə üçün bizim qəzetimiz “kapitalizm okrujeniyası” yazsın? Dilimizdə kapitalist əhatəsi, yaxud mühasirəsi varkən, “okrujeniya” sözü kimə lazımdır? Artıq bir sözün gəlməsi dilin başına nə qədər oyun açar?!

Sonra “Мобилизация” sözünü götürək. “Мобилизация” – bunu nə edəcəksən? Bizim gözəl səfərbərlik sözü vardır. Nə ehtiyac varmış ki, onun əvəzində “Мобилизация” işlədək?

Sonra “финанс” sözü. Bunun əvəzinə bizdə maliyyə sözü vardır. Maliyyə sözü ola – ola niyə “финанс” işlədək? Məncə, bu zərərli tərcümələr təsadüfi deyil, biz bu sünilik və ziyançılıqla mübarizə etməliyik.

Doğrudur, biz ərəbcilik, farsçılıqla mübarizə aparmışıq. Ancaq bir şeyi unutmaq lazım deyil ki, bizim dilimizdə min illərdən bəri vətəndaşlıq hüququnu qazanmış ərəb – fars sözlərini dilimizdən çıxarmamalıyıq. Həqiqət, ədalət, maliyyə sözü işlətmişik və bunu bütün xalq bilir. Bədii ədəbiyyatımızda da vardır. Nə üçün bu sözlər dilimizdə qalmasın?

Sonra, “культура” sözü. Bizdə gözəl mədəniyyət sözü vardır. Nə üçün onun əvəzinə “культура” sözü işlədirsiniz? XII əsrdən bəri bu sözlər bizim ədəbiyyatımızda vardır. Böyük yazıçılarımız Sabir və başqaları mədəniyyət sözünü işlədir. Biz Füzulinin mədəniyyət sözünü dəyişdirib, “культура” sözü yazmayacağıq! Yeni nəslimiz Füzulini də oxuyub başa düşməlidir. Odur ki, biz bu sözü və buna bənzər bir çox sözləri öz dil ailəmizdən qova bilmərik.

Mən çox misal göstərərdim, zənnimcə, 3-4 misal göstərmək kifayətdir.

Bəzən də rus dilindən aldığımız sözlər eyni ilə yazılır.

Misal üçün, rus dilindən “бюджет” sözü götürülmüş. Biz də onu “бјудчет” yazırıq. Zənnimcə, bu, doğru deyil, çünki bizim dilimizdə “ю” olmadığından “бюджет” deyil, “будчет” yazılmalıdır.

Buna görə rus dilindən aldığımız kəlmələri xalq dilimizin qanunlarına uyğun işlətməli və yazmalıyıq.

Biz yeni Azərbaycan əlifbası məsələsini tarixi bir vəzifə olaraq öhdəməzə götürmüşük. Şübhə yoxdur ki, biz bu işdə böyük progressiv addım atırıq. Bu addım bütün sovet xalqları tərəfindən qəbul edilməkdədir və ediləcəkdir. Bizim qəhrəman xalqımız bu işdə geridə qala bilməz.

Bununla sözümlü qurtarıb deyirəm ki, var olsun bizim azad xalqımız!

Var olsun bizim gözəl dilimiz, zəngin dilimiz!.. (Gurultulu alqışlar, hamı ayağa qalxır).

1939

Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında

Yoldaşlar, mən bizim milli ədəbiyyatların rus dilinə tərcümə olunması haqqında bir neçə söz demək istərdim. Məsələ orasındadır ki, hər bir xalqın mədəniyyət tarixində başqa dillərdən edilən tərcümələr, məlum olduğu kimi, o xalqın ümumi mədəniyyətinin xəzinəsini zənginləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi təkcə rus xalqı üçün deyil, başqa xalqlar üçün də həmişə çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Biz hamımız, Ölkəmizin cənubunda yaşayanlar, Qafqaz adamları böyük rus dili vasitəsilə dünya ədəbiyyatı ilə tanış olmuşuq. Rus dilinin bizim üçün böyüklüyü məhz bundadır. Məsələn, şəxsən mən Şekspiri, Göteni Avropanın dünya şöhrətinə malik olan ədiblərindən heç birini orijinalda oxumamışam. Buna görə də, demək olar ki, rus yazıçıları Şərq və ya Qərb dillərindən tərcümə edərkən nəzərdə tutmalıdırlar ki, onlar yalnız rus oxucuları üçün tərcümə etmirlər, öz yaradıcılıq işləri ilə ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların ziyalılarna böyük tarixi kömək göstərmiş olurlar. Elə buna görə də biz milli respublikaların yazıçıları və ziyalıları bizi dünya mədəniyyətinin ən gözəl nümunələri ilə tanış etmiş və edən rus mütərcim yoldaşlarımıza minnətdarıq.

Bununla əlaqədar olaraq, hər halda deməliyəm ki, biz, ümumiyyətlə, tərcüməçilərin çox böyük və müqəddəs əməyini bəzən kifayət qədər layiqincə qiymətləndirmirik. Çox vaxt onların əməyinə bir çoxları elə qiymət verirlər ki, hətta bu və ya başqa bir əsərin kim tərəfindən tərcümə edildiyini belə, göstərmirlər. Bundan başqa, nədənsə, bizdə özləri yazıb – yaradan yazıçılara daha çox ehtiram göstərilər, tərcüməçilərə isə yazıçı kimi baxmırlar.

Mən tərcümənin iki tipi haqqında bir neçə söz demək istərdim. Bu barədə dünən P.Q.Skosirev yoldaş danışdı. Bu məsələ bizim dövrümüzdə də çox maraqlıdır. Bəzi tərcüməçilər dəqiq olmağa çalışırlar, başqaları isə dəqiqlikdən uzaq qaçır və demək olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar. İkinci tip tərcüməçilərin işində yaradıcılıq prosesi daha üstün yer tutur.

Mən hansı tərcümələri xoşlayıram? Mən bilirəm ki, mənim əsərlərimi bir çox yoldaşlar tərcümə etmişlər. Bunların içərisində ən yaxşı rus şairlərilə bərabər, orta səviyyəli və adi nəşriyyat tərcüməçiləri də vardır. Mən, məsələn, Aseyevin, Adalisin, Antokolskinin, Svetlovun, Pasternakın və bir sıra başqa yoldaşların tərcümələrini oxuyuram. Və mən görürəm ki, bizim tərcümələrdə bu iki əsas prinsip indi xüsusilə nəzərə çarpır. Mən ikinci tip tərcümələri üstün tutur və sevirəm. Mənim fikrimcə, tərcüməçi gərək sözlərin hərfi tərcüməsi ilə məşğul olmasın. O, gərək yaratsın. Bu haqda hələ Puşkin demişdi ki, dəqiqliyin heç bir mənası yoxdur. Bu nə deməkdir? Mən bunu belə başa düşürəm: əgər tərcüməçi obrazları da, sözləri də, cinasları da qoruyub saxlayırsa, nə üçün bunun mənası olmasın? Görünür, şeir təkcə bunlardan ibarət deyildir. Görünür, bu dəqiqlikdə şeiriyət yoxdur və Puşkin məhz bunu demək istəyir ki, belə tərcümədə hər şey olur, lakin şeir olmur. Orijinalda olan poeziya, ilham və qəlb çırpıntıları hərfi tərcümələrdə yoxdur.

Mən bəzən öz şeirlərimizin tərcüməsini oxuyuram. Əvvəlcə sözlərin, ifadələrin, obrazların dəqiq – dürüst, öz yerində saxlandığı mənim xoşuma gəlir, xoşuma gəlir ki, tərcüməçi özündən heç bir şey əlavə etməmişdir. Lakin bunlar hamısı tərcüməni birinci dəfə oxuyarkən ürəyimə yatır. İkinci dəfə oxuduqda isə belə dəqiqlik məndə ikrah oyadır.

Mən “Azərbaycan” şeirinin ən yaxşı tərcüməçisi kimi Adelina Yefimovna Adalisə öz təşəkkürümü, minnətdarlığımı bildirmək istəyi-

rəm. Bizim aramızda bəzən mübahisələr törəyirdi, lakin sonralar yəqin edirdim ki, mən haqlı deyiləm, o, haqlıdır. Mən deyə bilmərəm ki, Adalis məni dəqiq tərcümə edir. Xeyr, onun tərcümələrində dəqiqlik yoxdur. Bəzən o özündən əsərə müəyyən şeylər artırır, lakin bunlar hamısı mənim materialımdan, mənim ilhamımdan doğan şeylərdir. Əgər Adalisin qarşısındakı əsər mənim şeirim deyil, Cambulun, yaxud Süleyman Stalskinin şeiri olsa idi, onun əlavələri başqa xarakter daşıyardı, belə əlavələr olmazdı.

Mən öz əsərimin rus dilində orijinaldakı qüvvəsi ilə səslənməsini istəyirəm. Misal üçün, Adalisin mənim “Azərbaycan” şeirimi necə tərcümə etdiyi üzərində dayanaq. Mən qətiyyətlə, deyə bilərəm ki, sovet dövründə heç bir şey rus tərcüməsində belə qüvvətli səslənməmişdir. Bu şeir məhz həmin tərcümənin sayəsində belə geniş yayılmışdır. Bunun sirri nədir? Tərcümədə sözlərin hərfi tərcüməsi mənada dəqiqlik yoxdur, lakin orada məndəki vətənpərvərlik ruhu, Azərbaycana olan böyük və dərin məhəbbətin odu vardır. Bununla birlikdə elə bir xüsusiyyət də vardır ki, bu mənim şeirimi rus şeiri kimi səsləndirir.

Mən belə yaradıcı tərcümədən qorxmuram. Ona görə yox ki, mənim hər hansı güzəştə ehtiyacım vardır. Yaxud N.Aseyev və ya Adelina Yefimovna mənim şeirlərimi yazdıqlarıma nisbətən gərək yaxşılaşdırsınlar. Xeyr, mənim güzəştlərə, yaxud bəzək – düzəyə, zənginləşdirməyə ehtiyacım yoxdur. Ancaq mən onlara ona görə minnətdaram ki, onlar poeziya yaradırlar.

Mən Aseyevin tərcümələrini oxuyarkən hiss edirəm ki, onlarda mənim ruhum, mənim qəlbim, mənim poeziyam vardır. Lakin bir sıra başqa tərcümələri oxuyanda görürəm ki, onlarda mənim sözlərim də, obrazlarım da, ayrı – ayrı milli ifadələrim də var, ancaq bununla bərabər duyuram ki, əsas şey – mənim qəlbim, mənim ruhum bu tərcümələrdə yoxdur.

İndi də öz tərcümələrim haqqında. Bildiyiniz kimi, mən öz tərcümələrimdə yaradıcılıq prinsipinə əsaslanıram. Hətta poeziyamızın günəşi olan Puşkinin əsərlərini tərcümə edəndə də mən bəzi yaradıcılıq sərbəstliyinə yol vermişəm. Bu sərbəstlik Puşkinin şərəfinə, onun xeyrinə olmuşdur. Əlbəttə, Puşkin şeirinin nə mənim, nə də başqalarının köməyinə ehtiyacı yoxdur, lakin mən belə sərbəstliyə necə və nə üçün yol verdiyimi söyləyəcəyəm.

Demək biz yaradıcı tərcümə uğrunda mübarizə etməliyik. Mən heç də bunun tərəfdarı deyiləm ki, tərcüməçi pis şeyləri çevirib yaxşılaşdırsın. Əgər o belə edirsə, demək xalq qarşısında cinayətə yol verir. Nə üçün? Bizim bəzi milli şairlərimiz həmişə şikayət edirlər ki, filan tərcüməçi bizim əsərlərimizi korlamışdır. Lakin onlar heç bir zaman açıq və cəsarətlə bu sözləri demirlər: sağ olsun o tərcüməçi ki, mənim orta səviyyəli və yaxud ləyaqətsiz şeirimi gözəl əsərə çevirmişdir. Siz bunu heç bir zaman eşitməzsiniz. Bu, namuslu hərəkət deyildir.

Adelina Yefimovna mənim “Azərbaycan” şeirimi çox yaxşı tərcümə etmişdir. O mənim “Partizan Babaş” şeirimi də tərcümə etmişdir. Yəqin ki, siz bu əsəri “Literaturnaya qazeta”nın son nömrəsində oxumuşsunuz. Lakin “Partizan Babaş” əsərini Adelina Yefimovna birinci şeir səviyyəsində tərcümə etməmişdir. Ona görə ki, birinci şeir vicdanla tərcümə olunmuş, ikinci şeir isə yox? İş burasındadır ki, “Azərbaycan” orijinalda həqiqi poeziyadır, “Partizan Babaş” isə belə deyildir.

Yerlərdən – Nadir bir etirafdır!

Səməd Vurğun – Mənim “Partizan Babaş” kimi şeirlərim yüzlərcədir. “Azərbaycan” şeiri isə mənim həyatıma, bütün həyat proqramıma uyğundur. Mən nə qədər yaşayıb – yaşatsam, 1933-cü ildə yazdığım bu kiçik şeirə aşladığım motivləri bütün əsərlərimdə oxuyacaq, duyacaqsınız.

Deməli, bizim tərcüməçilərimiz çalışmalıdırlar ki, orijinal əgər doğrudan da maraqlıdırsa, belə əsəri yaxşı da tərcümə etsinlər. Lakin şeir zəif və quru, ruhsuz yazılmışdırsa, tərcüməçi isə öz istedadının qüdrəti ilə onu rus dilinə çevirərkən həqiqi poeziyaya döndərsə, mən belə hesab edirəm ki, bundan uzaq qaçmaq lazımdır. Təsəvvür edin ki, bu və ya başqa bir şeir orijinalda poeziya nümunəsi deyildir, lakin həmin şeiri rus tərcüməsində oxuyanda təəccüb edirsən, görürsən ki, olduqca parlaq bir əsər yaradılmışdır. Mən belə tərcümənin əleyhinəyəm. Ancaq o zaman ki, orijinalda həqiqi poeziya var və tərcüməçi bu həqiqi poeziyanı daha da yaxşılaşdırır, tərəvətləndirir və zinətləndirir, bunun üçün biz yalnız ona təşəkkür edə bilərik.

Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, bəzən ikinci bir hal da baş verir: orijinalın poeziyası yaxşı olur, tərcüməçi isə yalnız dəqiqliyi qoruyub saxlamaq xatirinə poeziyanı öldürür. Bu da cinayətdir.

Sovet İttifaqının bütün xalqları yalnız rus dili vasitəsilə bir – biri ilə ünsiyyət bağlayırlar və Böyük Vətənimizin bütün oxucuları Azərbaycan şeiri ilə də rus tərcümələri sayəsində tanış olurlar. Biz özümüz də, məsələn, Gürcüstan şeiri ilə rus dilinin sayəsində, rus tərcümələri vasitəsilə tanış oluruq.

Bu o deməkdir ki, biz tərcüməçilərimizin sənətkarlığına xüsusi və çox ciddi diqqət verməliyik.

Mən öz tərcümələrim haqqında bir neçə söz deyəcəyəm. Bildiyiniz kimi, mən A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanını bütünlüklə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Mən buna həyatımın ən yaxşı illərini sərf etmişəm. “Yevgeni Onegin”in tərcüməsi üzərində dörd il işləmişəm. Əlbəttə, bu özü də azdır, lakin hər halda mən bu əsərə dörd il vaxt sərf etmişəm. Axı mən peşəm etibarilə tərcüməçi – şair deyiləm. Bəzən elə günlər olurdu ki, mən fikirləşirdim: qurtarmaq vaxtıdır. Puşkinin yubileyi yaxınlaşır, lakin elə o günlərdə mənim hafizəmdə yeni bir şerin, yaxud poemanın mövzusu parlayırdı. Tər-

cümədən ayrılmaq istəmirdim, ancaq ilham öz əsərimə girişməyə məcbur edirdi. O illər mənim üçün çox çətin yaradıcılıq illəri idi, lakin mən xoşbəxtəm ki, xalqımın tarixində ilk dəfə olaraq “Yevgeni Onegin”i Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm.

Mən bu əsəri neçə tərcümə edirdim, mənim tərcümə prinsiplərim nədən ibarət idi?

Mən heç bir prinsipə əsaslanmırdım. Mən bu işə bilavasitə bir şair kimi girişdim. Əsər özü və mənim qəlbim necə tələb etsələr, necə diktə etsələr, elə də tərcümə edəcəyəm – mənim qərarım belə idi. Mən bununla demək istəyirəm ki, “Yevgeni Onegin” üzərində işləməyə bir daha qayıdacağam, çünki hiss edirəm ki, tərcüməmdə poeziya orijinalda olduğu kimi yüksək səviyyədə deyildir. Tərcüməni qurtardığım günlərdən altı – yeddi il keçir, bu müddət ərzində mən yaradıcılıq cəhətdən inkişaf etmişəm. Ola bilər ki, mən bu tərcüməyə əlli yaşında, dilin bütün sirlərini mükəmməl bildiyim zaman qayıdacağam.

Bir çox şeylər mənim üçün anlaşılmazdır, dumanlıdır. Bunlar hamısı öz qaydasına düşəcəkdir. Mən bu tərcüməyə bir də ona görə qayıdacağam ki, “Yevgeni Onegin”in tərcüməsinə hər hansı bir kitabın, yaxud kitabçanın tərcüməsi kimi baxmıram. “Yevgeni Onegin”i Azərbaycan dilində vermək çox böyük və ağır işdir. Bu, bizim xalqımız üçün də böyük bir hadisədir.

Mən Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını, Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasını da Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Lakin burada yalnız “Yevgeni Onegin”in üzərində dayandım.

İctimai – tarixi motivlər, əsərin ideya istiqaməti, ayrı – ayrı insan xarakterlərinin təsviri, təbiət mənzərələri – bütün bunların hamısını küll halında hər bir tərcümədə qoruyub saxlamaq lazımdır. Lakin mən bu əsərdə nə isə başqa bir şey duydum. Bir var dağlardan sürətlə axıb gələn güclü çay ki, onun dalğaları üzdədir, lakin bir də var okean ki,

üzdən sakit görünür, ancaq onun dərinliklərində nə isə qaynayır, coşur, çırpınır ki, bunların hamısını adi gözlə görmək mümkün deyildir.

“Yevgeni Onegin”də mən şairin dəryalar qədər dərin qəlbini, onun kədərini duyurdum. Mən bunu bədbinlik və yaxud həyatdan uzaqlaşmaq mənasında başa düşürəm. Bu kədər onun – Puşkinin xalqı ilə, dövrü ilə bağlıdır.

Məhz buna görə Puşkin öz zəmanəsinin qabaqcıl şairi olmuşdur. Onun əsərində kədər vardır. O, Tatyanaı da, Lenskini də düşünür, onların taleyinə ağlayır, o, Oneginin də taleyinə ağlayır. “Yevgeni Onegin”də olan bir çox lirik haşiyələrdə isə şair öz taleyinə də, öz xalqının müqəddəratına da ağlayır. Demək olar ki, Puşkin böyük kədər böyük müğənnisidir. Mən bir tərcüməçi kimi onun qüssəsini, dərini, onun düşüncələrini qorumalı və Oneginin, Tatyanaın, Olqanın obrazlarını, bütün əsərin məzmununu bu hisslər, düşüncələr əsasında verməli idim. Mən rus şeirindən, rus şeirinin quruluşundan qorxurdum. Puşkində sözlər qüvvətlidir, onları dəyişdirmək və nə isə əlavə etmək istəmirsən, heyfin gəlir. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, mən tərcümədə “Yevgeni Onegin”in formasını – on dörd misralıq strolaları və qafiyələndirmə qaydalarını saxlamışam. Bu, mənim işimi bir az da mürəkkəbləşdirirdi.

Lakin bütün dediklərimdən əlavə, mən Puşkinin bəzi qəhrəmanlarına şəxsən və xüsusi rəğbət bəsləyirdim. Məsələn, Lenskinin taleyi, onun sözləri mənim tərcüməmdə hərarətlə təsvir və ifadə olunmuşdur. Bunun səbəbi o deyil ki, mən Onegini soyuq tərcümə etmək istəyirdim. Xeyr, bu qeyri – ixtiyari belə olmuşdur. Mən Lenski haqqında düşünəndə qismən öz taleyimi də düşünür, öz gəncliyimi də xatırlayır, onun sevgisində və kədərində mən bəzən özümü hiss edirdim. Mən Lenskidə nə isə ümumbəşəri bir keyfiyyət tapmışdım. Mənə elə gəlir ki, əgər bir ingilis şairi “Yevgeni Onegin”i tərcümə

edəsi olsa, o da Lenskinin simasında yaxın, doğma bir adam görəcəkdir və onu eynilə mənim kimi yaradacaqdır.

Tatyana haqqında. Biz, adətən, nadanlığımız üzündən rus qadınına, rus qızına elə baxırdıq ki, guya onda sevginin ələmləri, zərif hissləri ola bilməz. Lakin mən Tatyananın obrazını gördükdə hiss etdim ki, vəziyyət tamam başqa cürdür. Onun xumar gözləri, baxışları, onun qəlbində coşan məhəbbət, onun təbiəti sevməsi... Tatyana təbiəti sadəcə sevmir. O, təbiətin qucağında öz böyük dərini bütün mürəkkəbliyi və incəlikləri ilə yaşayır. Onun məhəbbəti dərinidir. Onun: “Mən başqasına verilmişəm və həyatım boyu ona sadıq qalacağam” sözləri son dərəcə parlaqdır. Tatyana Onegini sevir və onun namusu, şərəfi uğrunda bütün həyatını qurban verməyə hazır olduğu məhəbbəti ilə kəskin mübarizəyə başlayır. Onun dərin zəkası, incə hissləri, kədəri və zərifliyi qarşımda bütün gözəlliyi və əzəməti ilə parlayırkən mənim əllərim və qələmim titrəyirdi.

Lakin mən qorxurdum. Fikirləşirdim ki, görəsən mənim tərcüməm Azərbaycan dilini korlamır ki? Mən istəyirdim Tatyananın etiraflarını, həyəcanlarını azərbaycanlılara mümkün qədər aydın çatdırım, mən istəyirdim ki, azərbaycanlı Tatyana haqqında oxuyarkən onun qəlbində nələr baş verdiyini bilsin, duysun, o da mənim kimi Tatyananı sevsin, ona ehtiram göstərsin.

Yayda mən həmişə üç ay Bakı bağlarında işlədim. Milli ruhdan uzaqlaşmamaq üçün mən həyat yoldaşımdan xahiş edərdim ki, pətifonda Azərbaycan havaları çaldırsın və həmişə balkonda Azərbaycan havalarını dinləyə - dinləyə işlədim. Beləliklə, mən Azərbaycan ruhundan uzaqlaşmadım, yoxsa bu əsər məni öz qüdrətli dalgaları üzərində apara bilərdi. Mən qorxurdum ki, rus adamına çevriləm, qorxurdum ki, dilim Azərbaycan dilindən uzaqlaşsın.

Bu çox doğrudur ki, biz milli xüsusiyyətlərdən danışırıq, lakin bəzən bu sahədə ləp həddini keçirik. Mən sizi inandırırıram ki, insan

həmişə insan olaraq qalır. Rus qadını ilə Azərbaycanlı qadını arasında heç də bizim bəzən düşündüyümüz qədər dərin fərqlər yoxdur. Onların hisslərində, ruhlarında, şərəf və namus məsələlərində, dünya-görüşlərində, zövqlərində ümumi cəhətlər çoxdur. Biz ümumbəşər mədəniyyətinə doğru gedirik və bundan imtina etmirik. Biz öz tərcümələrimizdə bu hissləri, zövqləri ümumiləşdirməli və yeni, ümumi mədəniyyətə doğru addımlamalıyıq.

Bəs sırf milli ifadələrlə qarşılaşanda nə etməli? Burada mən həmişə adekvat ifadələr tapmaq prinsipinə əsaslanmışam. Bizdə belə bir ifadə var: bir adamdan şübhələndikdə deyirlər: gözüm səndən su içmir. Buna müvafiq, buna adekvat bir şey tapmaq lazımdır.

Məsələn, Lenskinin bu sözlərini götürək: “Куда, куда, куда вы удалились весны моей золотые дни?” Sanki burada heç bir aforizm, heç bir milli xüsusiyyət yoxdur. Lakin tərcüməyə gələndə Azərbaycan dilində “hara, hara?” deyə bilməzsən, – bu çox quru səslənər. Həmçinin “весны моей” və “золотые дни” kimi ifadələri də olduğu kimi hərfi tərcümə etmək olmaz. Beləliklə, əsərdəki ən gözəl misraları tərcümə etmək mümkün olmur! İki misrada üç ifadə azərbaycanca səslənmişdir. Deməli, burada axtarmaq, yaratmaq lazımdır. “Весны моей” ifadəsini azərbaycanca “bahar ömrümün”, “золотые дни” ifadəsini “əziz günlər” demək lazımdır. Axı, rus mətnində də bu günlər qızıldan qayıran günlər deyil, əziz günlərdir. Ruscadakı “Куда, куда” ifadəsinin qarşılığında isə azərbaycanca “nə qədər tez ötüb getdiniz” fikrini vermək lazımdır. Elə rus mətnində də bu “hara” sualı şimala, yaxud cənuba, dağlara, yaxud dərəyə getdiyini soruşmaq məqsədi ilə deyilmir, bu o deməkdir ki, mən sizi nə üçün bu qədər tez itirdim?

Mən bütün bunları məhz Puşkinə olan dərin ehtiramım xatirinə dəyişməli oldum. Mənə elə gəlir ki, o özü mənimlə razılaşardı.

Puşkin onun müdrik poeziyasını, fikirlərini, zəngin hisslərini qorumaq xatirinə hətta ixtisarlara və ya əlavələrə də razı olardı. Mən elə belə də edirdim. Təkrar edirəm ki, son illərdə öz yaradıcılığım ilə məşğulam, lakin bu tərcüməyə yenidən qayıdacaq, onun üzərində işləyəcəyəm, çünki bu tərcüməni ən böyük əsərlərimdən biri hesab edirəm. Mən belə hesab edirəm ki, “Yevgeni Onegin” Azərbaycan dilində mənim orijinal əsərim olmalıdır, yəni Azərbaycan dilində onun tam hüquqlu müəllifi mən olmalıyam – bəli, məhz müəllifi. Və əgər mən buna nail ola bilməmişəmsə, demək bu tərcüməyə yenidən qayıtmalıyam, onu elə yüksəklərə qaldırmalıyam ki, milli ədəbiyyatımızın və xalqımızın mədəniyyət xəzinəsinə daxil olsun. Bunun özü də Puşkinə və bizim böyük rus xalqına dərin ehtiramla bağlıdır. Bəli, tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərə öz doğma və orijinal əsəri kimi baxmalıdır.

1943

Dahi Azərbaycan şairi
(ixtisarla)

Nizami və onun bir çox böyük müasirləri tarixi şəraitdən asılı olaraq fars dilində yaratmağa məcbur idilər. Lakin bu faciə özü də Nizaminin böyük azərbaycanlı qəlbini, doğma xalqın səadəti uğrunda çarpışan mübariz şair qəlbini zəiflədə bilmədi.

“Leyli və Məcnun” poemasının yazılması haqqında Axsitanın məktubunda deyilir:

Bu təzə gəlinə, çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona zinət.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz.

Bu misralardan sonra həmin yerdə biz Nizaminin etiraz və qəzəb ifadə edən ölməz sözlərini oxuyuruq. Milli duyğuları təhqir edilmiş Nizami Azərbaycanın milli dilini və mədəniyyətini boğanlara müraciətlə belə deyir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Nə cürətim vardı ki, eldən qaçam,
Nə də gözüm vardı xəzinə açam.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.
Uzaqdır həmdəmlər, uzaqdır dostlar,
Nə də dərd anlayan bir köməyim var.

“Leyli və Məcnun” poemasının Nizami tərəfindən əvvəlcə Azərbaycan dilində yazıldığını ehtimal etmək olar. Axsitanın öz sözləri də bunu göstərir:

Sözün sərrafiyam, sən ki, bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçərəm mən.
Kamal cövhərinin xəzinəsindən
Gör, kimin sapına inci düzürsən.

Nizaminin böyük qəzəbi onun qəlbinə sığmırdı. Dövr, zəmanə onun qüdrətli hissləri üçün dar bir çərçivə idi:

Lakin iki səmtə əsir bu rüzgar,
Fikir çox genişdir, könül mülkü dar.
Əfsanə dəhlizi dar olsa əgər,
Sənətin sözü də yolda ləngiyər.

Nizaminin böyük milli qürur hissində malik olmasını göstərən onlarca misal gətirmək olardı. Yaşadığı dövrdən asılı olmayaraq hər bir sənətkarda milli qürur hissi ilə döyünən qəlb olmalıdır. Milli qürur hissi olmayan yerdə, ümumiyyətlə, heç bir yaradıcılıq təsəvvür etmək mümkün deyildir.

1947

Müəllimimiz və dostumuz

(ixtisarla)

Biz dostumuz və müəllimimiz Puşkinin bütün əsərlərini tərcümə etmişik və bununla da Puşkin yaradıcılığının xəzinəsini bütün Azərbaycan xalqının malı etmişik.

Mənim öhdəmə “Yevgeni Onegin”i ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etmək kimi böyük və şərəfli bir iş düşmüşdür. Belə bir yaradıcılıq cəsarətinə getməyə və üçillik yaradıcılıq həyatımı bu işə verməyə məni nə məcbur etmişdir?

Adamın elə dostu olur ki, ondan heç bir şeyi gizlətmirsən, ona hər şeyi etibar edirsən. Belə dost həm sənin xoşbəxt günlərində, həm də sənin bədbəxt günlərində xəbərdarlıq etmədən sənin yanına gəlir. Onun gəlişinə həmişə sevinirsən. Sən istəyirsən ki, öz fikirlərini, sevincini, dərđini onunla bölüşəsən, istəyirsən ki, onun müdrik və səmimi məsləhətlərinə qulaq asasan. Belə bir dost olmayanda bəzən həyat ağır və darıxdırıcı olur.

Hələ otuz il bundan əvvəl mən on iki yaşında Azərbaycanın uzaq Salahlı kəndində oxuyarkən A.S.Puşkin belə bir dost kimi mənim həyatıma daxil olmuşdur. Vaqif kimi o da nəinki mənim yaxın dostum, eyni zamanda müəllimim olmuşdur.

Uşaqılıq və gənclik illəri keçib getdi, indi artıq otuz ildir ki, poeziya mənim üçün əsas həyat işidir. Bütün bu illər ərzində mən Puşkinin gözəl poeziyasına, onun gözəl, təmiz xəlqiliyinə bəslədiyim məhəbbətdə sadıq olmuşam. Mən Puşkinin şeirləri və poemalarını tez – tez yenidən oxuyuram, hər dəfə onları oxuyanda mənim təsəvvürümdə yüksək fəzalara doğru ucalan bir qartalın xəyalı canlanır.

Puşkinin əsərlərində xalqın arzu və xəyəlləri ilə qanadlanmış, səadətə can atan bir şairin nəfəsi duyulur.

Puşkin poeziyası, nəinki cənubun isti yay günlərində, habelə şimalın dondurucu qışında da insanın susuzluğunu yatıran həmişə saf və təmiz bir dağ bulağının suyuna bənzəyir, bu bulaq heç bir zaman donmur.

Mən bütün həyatım boyu Puşkindən öyrənmişəm və öyrənirəm. Onun yaradıcılığı mənim üçün böyük bir poetik məktəb olmuşdur. Əgər şair öz ideyalarının və yaradıcılıq meyllərinin istiqaməti ilə bu məktəbə bağlansa, əgər böyük və əvəzsiz bir məhəbbət onu Puşkinə tərəf çəkirsə, bu məktəb şairə çox şey öyrədə bilər. Mən deyərdim ki, belə bir qarşılıqlı ruhi bağlılıq olmadan hər hansı bir yaradıcılıq öz mənasını itirir və kor, simasız, ruhsuz bir təqlidçiliyə çevrilir.

Mən “Yevgeni Onegin”i ona görə tərcümə etdim ki, bu əsər məni nəinki bir oxucu, həmçinin bir şair kimi də cəlb etdi.

Mənim tərcümə üzərindəki işim çətin və mürəkkəb idi. Etiraf edirəm ki, mən öz orijinal əsərlərimdən heç birinə “Onegin”in tərcüməsi üzərində işlədiyim vaxtdakı qədər zəhmət və enerji, o qədər yuxusuz gecələr sərf etməmişəm. Nəhayət, 1936-cı ildə tərcüməni tamamlayıb son nöqtəni qoyarkən, mənə elə gəldi ki, bir dağı yerindən dəbərtmişəm... əsər özü, yaxın bir dost kimi, iş zamanı məni mənən ruhlandırır və bütün çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edirdi. Bu əsər məni o qədər özünə cəlb etmişdi ki, artıq geri çəkilə bilməzdim.

“Yevgeni Onegin”in tərcüməsi üzərindəki işin mənə nə verdiyini yalnız sonralar bütünlüklə başa düşdüm. Bu əsər bir şair kimi mənim qarşımda sonralar “Komsomol”, “Vaqif”, “Xanlar” kimi əsərlərimdə həyata keçirdiyim fikirlərimə geniş bədii imkanlar açdı. “Onegin”i tərcümə edərkən mən inandım ki, mənzum şəkildə də xalq həyatını bütün rəngarəngliyi ilə inikas etdirən geniş epik, realist əsərlər yazmaq mümkündür.

Puşkinin öz əsərlərində insanların, xüsusilə, qadınların realistik və düzgün obrazlarını yaratmaq bacarığı məni, xüsusilə, özünə cəlb etdi.

Puşkinin Tatyanası mənim üçün böyük mənalı bir kəşf oldu. Bu obrazı dərk edəndən sonra mən Şərqi poeziyasında bir çox obrazların mücərrəd və abstrakt xarakterini başa düşdüm. Mən bir növ bu obrazları yeni şəkildə gördüm. Nizami və Füzuli tərəfindən tərənnüm edilmiş Leyli obrazı bütün məlahətə baxmayaraq, yalnız poetik fantaziyanın məhsulu kimi gözəldir. Bu obraz həyatda yaşayan insanın canlı və real nəfəsilə yaşayır. Yalnız Vaqifin qadın obrazları bir növ Puşkinin qadın obrazlarına yaxındır. Vaqifin təsvir etdiyi qadınlarda biz mücərrəd qadın cizgilərini deyil, Azərbaycan qadınının milli cizgilərini görürük.

Məlumdur ki, Puşkinin poemalarında şairin həyat və dünya haqqında mühakimələrinin ifadə olunduğu lirik rüçətlər böyük yer tutur. Mən bu rüçətləri də böyük şairdən öyrəndim. Bəziləri belə hesab edirlər ki, şairin poemada və ya romanda lirik rüçətlərə çıxması artıqdır, əsərdə təsvir olunan həyat hadisələri haqqında həmin hadisələr özləri danışmalıdır. Mən bu fikirlə şərik deyiləm. Bundan başqa, mən belə hesab edirəm ki, belə mühakimələr realizmin əsil təbiətinə ziddir. Əgər şairin fikirləri və ideyaları onun əsərinin süjet çərçivəsindən kənara çıxırsa, şair nə etməlidir? Şair bu fikirlərindən imtina etməlidir? Yox! Belə hallarda lirik rüçətlər süjetin çərçivəsini genişləndirir, əsərin daxili inkişafına kömək edir və əsərdə təsvir olunmuş həyat hadisələri və insanları bir növ böyük poetik fikrin qanadları üzərində yüksəldir. Əlbəttə, bu qəbildən olan poetik fikirlərin özü də, Puşkinin poeziyasında olduğu kimi, təbii və üzvi surətdə əsərin özündən doğmalıdır.

Puşkinin əsərini tərcümə edərkən məndə yaranmış bəzi fikirlər belədir.

Mən öz bacarığım dairəsində çalışmışam ki, tərcümədə Puşkin şeirinin sadəliyini, onun dilinin lakonizmini, fikir və hisslərinin böyük

zənginliyini, ölməz aforizmlərini, Onegin bəndlərinin obrazlarını və zahiri formasını ifadə edəm.

“Yevgeni Onegin”i bu il mən, demək olar ki, ikinci dəfə yenidən tərcümə etmişəm.

Biz sovet şairləri dövrün ən qabaqcıl poeziyasını yaradırdıq. Bu böyük və nəcib zəhmətdə bizə nəinki Puşkinin nurlu xatirəsi, habelə onun həmişə canlı, təsirli və həqiqi bədii sözü də kömək edir.

Əbədi canlı olan yaradıcılığı üçün Aleksandr Sergeyevic Puşkinə eşq olsun! Puşkinin duhasını yetişdirmiş böyük rus xalqına eşq olsun!

1949

Bizim qardaşlıq

(ixtisarla)

Biz hələlik klassiklərdən yaxşı öyrənmirik. Çox mühümdür ki, əsərin iştirakçıları onlardan hər birinə xas olan bir dildə danışsınlar. Amma onlar çox az – az hallarda bizim dövrə xas olan yüksək dildə, yəni sovet adamının zəngin mənəvi aləmini bütün çoxcəhətliliyi, bütün sevinc və kədərləri ifadə edə bilən bir dildə danışsınlar. Biz, bax belə bir dil uğrunda mübarizə aparmalıyıq. Biz qəhrəmanlarımızın dilində qüvvətli dialoqlar, monoloqlar verməli, Şekspirin, Qriboyedovun, Puşkinin, Qoqolun, Tolstoyun etdiyi kimi, onları zəngin dildə danışdırmağı bacarmalıyıq. Oxucu qəhrəmanı yalnız onun işinə və hərəkətlərinə görə deyil, həm də dərin mənəvi sözlərinə görə sevməlidir. Bu sözlər xalqın yadında aforizm kimi insanın həyat və taleyinin ümumiləşdirilmiş ifadəsi kimi qalmalıdır.

1953

Sovet poeziyası haqqında (ixtisarla)

Poetik əsərin dilinin aydınlığı uğrunda gedən mübarizəni bəsitləşdirmək olmaz. Bizim bir sıra poetik əsərlərimizin dilinin solğunluğu, yoxsulluğu və bədii cəhətdən ifadəli olmaması haqqında haqlı olaraq mətbuatımızda dəfələrlə qeyd edilmişdir. Bu məsələnin sadəlik və aydınlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. İçində yaşadığımız həyatın zənginliyini parlaq, yüksək emosiyalı və ifadəli bir dillə, tam dolğunluğu ilə göstərmək lazımdır.

Bu cəhətdən bizim poeziyamız şirin və ifadəli bədii dilin gözəl klassik ənənələrinə malikdir. Puşkinin əsərindəki Tatyananın öz dayəsi ilə söhbətini xatırlayaq. Bu söhbətdə nə qədər poeziya, səmimi və təmiz hisslər, fikir və duyğular vardır! Bütün bunlar isə səmimi və canlı rus dilində çox təbii və sadə verilmişdir. O şair xoşbəxtkdir ki, onun dili təbiidir və bununla birlikdə milyonlarla oxucunun dərin fikir və hisslərini ifadə edən bədii bir dildir.

Puşkin yazmışdır:

Yoldaş, inan buna deyirəm sənə:
Bir gün səadətə cazib ulduzu
Doğacaq, Rusiya ayılacaqdır,
Onda mütləqiyyət xərəbəsinin
Üstündə adımız yazılacaqdır!

Bu beş xətdə xalqın mütləqiyyət əleyhinə qəzəbi, azadlıq uğrunda mübarizələrə məhəbbəti, böyük şairin iftixar hissi, işığın qaranlıq üzərindəki qələbəsinə parlaq inamı, dekabristlərin taleyini dərin bir həyəcanla düşünməsi, xalqın cəlladlarına şairin bəslədiyi şəxsi kin inandırıcı ifadə olunmuşdur. Ümumiləşmiş poetik dilin təsir qüvvəsi

belədir! Hələ bu şeirdə nə qədər poeziya və musiqi, necə gözəl, ahəngdar və canlı poetik bir dil vardır!

Poeziyada böyük emosional qüvvə canlı insan nitqinin təbiiliyi ilə birləşməlidir.

Lakin təəssüf ki, bizdə hələ də pozğun və solğun dildə yazılmış əsərlər meydana çıxır. Elə şeylərə də təsadüf olunur ki, onlarda heç bir parlaqlıq, heç bir şair fərdiyyəti görünmür və buna görə də oxucunun diqqətini cəlb edə biləcək vəziyyətdə deyildir.

Biz indiyə qədər şairlərin öz poetik dili haqqında danışdıq, bəs poetik əsərlərdəki qəhrəmanların dili nə vəziyyətdədir?

Poetik əsərlərdəki qəhrəmanların dili haqqında mətbuatımızda qızğın mübahisələr olmuşdur. Mən “Böyük sənət məsələləri” və “Şairin hüquqları” adlı məqalələrimdə yazmışdım ki, əgər biz qəhrəmanlarımızın monumental obrazlarını yaratmaq istəyiriksə, onları özlərinə müvafiq təsirli bədii dildə danışdırmalıyıq. Mən klassik poeziyanın qəhrəmanları olan Fərhadı və Şirini, Dezdemonanı və Tatyananı misal gətirir və soruşurdum ki, nə üçün onlar bu qədər zəngin və rəngarəng bir dildə danışsınlar? Amma bizim əsərlərimizdəki qəhrəmanların dili isə çox zaman solğun və yoxsul olur?

Bəzi yoldaşlar mənim bu fikrimi səhv başa düşmüşdülər. Onlar belə anlamışdılar ki, guya, mən Tatyananın və Şirinin, Fərhadın və Hamletin dilini mexaniki surətdə bu gün bizim yazdığımız əsərlərə köçürməyi təbliğ edirəm. Əlbəttə, aydındır ki, hətta mən bunu istəsəm də mümkün olan iş deyildir və lüzumsuz söhbətdir, çünki dil özü – özlüyündə abstrakt bir anlayış deyildir, dil həmişə insanla, konkret tarixi şəraitlə əlaqədardır. İnsanın həyat tərzi, ruhi aləmi, xarakteri və bütün obrazı dəyişdiyi kimi, dili də dəyişir.

Lakin mən başqa şeyi deyirəm – mən deyirəm ki, bizim qəhrəmanlar Nizami, Puşkin yaxud Şekspir dövrünün dili ilə yox, öz zəmanələrinin yüksək, emosional və ifadəli dili ilə danışsınlar.

Ayrı – ayrı qəhrəmanların dili də müxtəlif olmalı, onların xarakterlərinə və həyat tərzinə uyğun gəlməlidir. Hər hansı bir qəhrəmanın dili başqa qəhrəmanın dilindən fərqlənməlidir. Tipikləşdirmə problemi dil sahəsində də həll olunmalıdır. Şairlərimiz öz qəhrəmanlarının mənəvi aləminin zənginliyi və gözəlliyi haqqında çox tez – tez danışrlar, lakin bu zənginlik onların əsərlərində göstərilmir. Əksinə, həmin əsərlərdən belə bir təəssürat alınır ki, bu qəhrəmanlar öz fikirlərini parlaq surətdə, ən başlıcası isə - müstəqil surətdə ifadə etməyi bacarmayan kiçik adamlardır.

Realizm şüarı altında gizlənərək bədii əsərdəki qəhrəmanların dili ilə adi, gündəlik danışq dili arasında bərabərlik işarəsi qoyub, onları eyniləşdirən yoldaşlar səhv edirlər. Onlar belə suallar verirlər ki, nə üçün şairin qəhrəmanı yüksək bədii sözlər və fəlsəfi ifadələr işlədir, halbuki insanlar həyatda çox az hallarda belə danışrlar. Məncə, belə suallar vermək olmaz.

Ədəbi əsərin qəhrəmanının dili xalqın real surətdə mövcud olan dilindən ayrılmamalıdır, lakin bu dil parlaq olmalıdır, xalqın dilini yüksəltməli və zənginləşdirməlidir. Əgər bədii ədəbiyyatın dili həyatda mövcud olan dili zənginləşdirməsəydi, qəhrəmanların dili üzərində işləmək üçün şair ilhamı yox, danışq dilinin sadəcə stenoqrafik yazısı lazım olardı.

Şair öz əsərlərinin poetik dilinin bütün zənginliyini tükənməz bir mənbədən alır ki, bu da xalqın hərtərəfli, şirin və obrazlı dilidir, şifahi ədəbiyyatın dilidir.

Bizim bütün ədəbiyyatımız üçün vahid metod olan sosializm realizmi metodu müxtəlif millətlərdən olan bütün sovet yazıçılarını qətiyyə məcbur etmir ki, həyatımızdakı prosesləri və hadisələri bütün milli ədəbiyyatlar üçün ümumi olan hər hansı tək cə bir forma daxilində bədii cəhətdən açıb göstərsinlər və ümumiləşdirdinlər. Sosializm realizmi metodunun mahiyyətini bu cür anlamaq həmin metodu

ehkamlaşdırmaq, dar mənada başa düşmək və həyat həqiqəti ilə tam ziddiyyətə girmək deməkdir. Axı həyat özü müxtəlif və rəngarəng şəkillərdə təzahür edir və beləliklə, incəsənət əsərlərinin, o cümlədən onların milli növlərinin də forma müxtəlifliyini şərtləndirir. Hər bir millətin öz tarixi, inkişaf yolu, öz məişət tərz, əsrlər boyunca yaranmış öz ənənələri, öz dili, öz adətləri və vərdisləri, öz təfəkkür tərz və mənəvi aləmi vardır.

Azərbaycanlı Süleyman Rüstəm və belorus Arkadi Kuleşov kimi şairlərin, rus şairi Mixail İsakovski və gürcü şairi Georgi Leonidzenin bir – birinə bənzəməyə istedadları yalnız milli zəmində meydana çıxıb ərsəyə çata bilməmişdir.

Hamıya məlum olan bu həqiqətləri ona görə təkrar etmək lazım gəlir ki, hər bir milli ədəbiyyatın ayrılıqda, öz milli formasının orijinal xüsusiyyətləri sayəsində, bütün sovet ədəbiyyatının inkişafı işinə verdiyi hədiyyəni kifayət qədər qiymətləndirməyən adamlara hələ indi də təsadüf edilir.

Ədəbiyyatçıların və tənqidçilərin bir qismi arasında sovet xalqlarının ədəbiyyatlarındakı milli formaların fərqi yalnız dil fərqi ilə ibarət bilən və milli formanın bütün digər ənənələrinin, üsullarının xüsusiyyətini inkar edən sadələşdirmə və zərərli “nəzəriyyə”yə tərəfdar olan adamlar vardır. Beləliklə, onlar əslində sosialist millətlərin orijinal cəhətlərini, milli xarakterin zəngin xüsusiyyətlərini inkar edirlər.

Bu “nəzəriyyə”nin tərəfdarları nəyi əsas götürürlər? Onlar təsdiq edirlər ki, indiki SSRİ xalqlarının hamısı kommunizm qurucularıdır, kommunist ideyalarını təcəssüm etdirirlər, bütün ölkəmiz üçün ümumi olan arzu və fikirlərlə yaşayırlar, daha onlar arasındakı fərqlər haqqında danışmağa da ehtiyac yoxdur. Azərbaycanlı da sovet adamıdır, ukraynalı da sovet adamıdır. Onlar yalnız dillərinə görə bir – birindən fərqlənirlər.

Bu doğrudur ki, biz hamımız sovet adamlarıyıq və hamımız kommunizm qururuq. Lakin bəs kommunizm ideyaları ilə ruhlanmış bir rus öz rusluğundan çıxırmı? Əksinə, o öz rus xarakterini daha güclü, daha dərindən açıb göstərir. Sosialist mədəniyyəti də yalnız milli formada inkişaf edə bilər. Gələcəyə gedən yol–millətlərin, milli dillərin və milli mədəniyyətlərin çiçəklənməsi yoludur.

Bu, həmçinin bütün sosialist millətlərə də aiddir.

Öz – özlüyündə məlumdur ki, bugünkü milli forma dünənki şəkildə deyildir. O, daima dialektik inkişafdadır, milli formaya dəyişməyən, donmuş, əbədi bir şey kimi baxmaq olmaz. Onun bəzi keyfiyyətləri ölüb gedir, bəziləri isə yaranır; milli forma arası kəsilmədən, xüsusilə, indi, daha coşqun sürətdə yeni keyfiyyətlərlə zənginləşir.

1955

**Respublikada ictimai elmlərin
inkişafı və vəzifələri**
(ixtisarla)

Alimlərimiz tərəfindən Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında bir sıra monoqrafik tədqiqlər aparılmışdır. Professor Y.E.Bertelsin, professor A.O.Makovelskinin, H.Araslının və başqalarının əsərlərində Nizami yaradıcılığının dərin ictimai fəlsəfi məzmunu açılmış, böyük şairin doğma Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi mahiyyəti, şifahi poeziyası ilə ayrılmaz əlaqəsi göstərilmiş, Nizaminin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının gələcək inkişafına təsiri öyrənilmişdir.

1954-cü ilin ikinci yarısından Ədəbiyyat və Dil İnstitutu üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” üzərində işə başlamışdır. Bu işə respublikanın ən yaxşı ədəbiyyatşünasları cəlb edilmişdir.

Nəşr olunmuş “Puşkin və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1949), “Qoqol və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1952) məqalələr məcmuələri və filoloji elmlər namizədi M.Seyidovun “Sayat – Nova” (1954) monoqrafiyası da qeyd edilməyə layiqdir.

Ədəbi əlaqələr məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Filoloji elmlər namizədi M.C.Cəfərov “Rus realist ədəbiyyatının XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri” adlı əsərini başa çatdırmışdır. Filoloji elmlər namizədi K.A.Talıbzadə “Qorki və Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyası üzərində işləyir. Bundan başqa, rus və qardaş xalqlar ədəbiyyatı haqqında bir sıra kitab və məqalələr çap edilmişdir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının əsərlərini nəşr etmək qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri sayılmalıdır. Bu sahədə bəzi işlər görülmüş, Nizaminin “İsgəndərnamə”si rus dilində nəşr edilmişdir.

Böyük Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə görkəmli sovet şərqşünası Y.E.Bertelsin rəhbərliyi, tarix elmləri doktoru Ə.Ə.Əlizadənin fəal və yaxından iştirakı ilə şairin ölməz əsəri “Şərəfnamə”nin dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan 10 əsas əlyazması əsasında elmi – tənqidi mətninin tərtib edilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür.

XVI əsrin böyük Azərbaycan şairi Füzulinin əsərlərinin öyrənilməsi və nəşri sahəsində də xeyli iş görülmüşdür. Beşcildlik Füzuli əsərlərinin I və II cildləri çapdan çıxmış, III və IV cildləri isə çapa hazırlanır. M.F.Axundovun, Vaqifin, Sabirin, C.Məmmədquluzadənin və b. əsərlərinin nəşr olunması sahəsində də xeyli iş görülmüşdür.

Bu yaxınlarda Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda yeni mətnşünaslıq şöbəsi açılmışdır. Bu şöbənin üzərində məsul vəzifə qoyulmuşdur: Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin elmi – tənqidi akademik nəşrini həyata keçirmək, klassik irsin oxunmasındakı müxtəlifliyə son qoymaq.

Dilçilik, xüsusilə, müasir Azərbaycan dili sahəsində aparılmış işlər nəticəsində 1951-ci ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə, morfolojiya) başa çatdırılaraq nəşr edilmişdir. “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın II hissəsi – sintaksis də hazırlanmışdır.

Filoloji elmlər namizədi M.Hüseynzadənin “Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri” işi də başa çatdırılmaq üzrədir.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası”nın hazırlanması dilçilərimizin mühüm işlərindən biri sayılmalıdır. Burada Azərbaycan orfoqrafiyasına dair bir sıra prinsipial dəqiqləşdirmələr və düzəlişlər edilmişdir.

Azərbaycan dilinin şərq qrup dialektlərinin öyrənilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. “Bakı dialekti” (professor M.Ş.Şirəliyev), “Quba dialekti” (R.Rüstəmov), “Abşeron yarımadasının cənub rayonları şivələri” (A.Vəliyev), “Mərzə rayonu şivələri”

(B.İbrahimov) kimi monoqrafik tədqiqatlar aparılmışdır. Salyan və Lənkəran şivələri haqqında elmi iş yazılmaqdadır.

Muğan qrupu şivələrinin öyrənilməsi nəticəsində bir neçə məqalə yazılmış və monoqrafik tədqiqat hazırlanmışdır.

Qərb qrupu dialektlərinə dair professor M.Şirəliyevin “Qazax dialekti” əsəri çap olunmuşdur. Qarabağ dialekti və Tovuz şivələri haqqında əsərlər yazılmışdır.

Lakin bütün bunlar hələ kifayət deyildir. Bir sıra dialekt və şivələr əhatə olunmamışdır.

1946-cı ildə dördcildlik tam “Rusca – azərbaycanca lüğət”in hazırlanması başa çatdırıldı. Bu lüğət SSRİ-nin milli respublikalarda böyük rus – milli lüğətin yaradılması işində ilk təcrübə idi.

Hazırda leksikoqraflarımız yuxarıda göstərilən lüğət əsasında 80.000-ə qədər söz və ifadəni əhatə edən ikicildlik “Rusca – azərbaycanca” lüğət hazırlayırlar. Həmin lüğətin birinci cildi yaxın günlərdə çapdan çıxmalı, ikinci cildi isə bu ilin sonunda istehsalata verilməlidir.

Bundan başqa, 1951-ci ildə “Rusca – azərbaycanca” və “Azərbaycanca – rusca” iki məktəb lüğəti hazırlanmış və çapdan çıxmışdır. İndi onların ikinci, yenidən işlənmiş nəşri hazırlanır.

Leksikoqraflarımız filoloji elmlər namizədi Ə.Orucovun rəhbərliyi altında “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” üzərində işləyirlər.

Azərbaycan ədəbi dilinin izahlı lüğəti geniş oxucu kütlələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, beş cilddən ibarət olub, təxminən 50 minə yaxın baş sözü əhatə edəcəkdir. Lüğətin tərtibi işini 1960-cı ildə başa çatdırmaq nəzərdə tutulur.

Milli ədəbi dilimizin inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan vacib və aktual məsələlərdən biri Azərbaycan dilində terminlər məsələsidir.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yanında daimi Terminologiya komitəsi yaradılmışdır.

Keçən dövr ərzində komitə bir sıra bilik sahələrinə aid terminologiyayı müzakirə və təsdiq etmişdir. O cümlədən ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, riyaziyyat və coğrafiya terminləri geniş müzakirə üçün əlyazması hüququnda çapdan çıxmışdır.

Dilçilərimizin qarşısında Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi sahəsində mühüm vəzifələr durur.

Lakin bu sahədə indiyə qədər görülən işlər bizi heç cür təmin edə bilməz. Bu məsələyə həsr olunmuş tək – tək məqalələr onun ayrı – ayrı cəhətlərinə toxunmaqla məsələni tam şəkildə həll etmək məqsədi izləmir və həll etmir, dilin mənbələri və inkişaf mərhələlərinin dərin elmi təhlilini vermirlər. Alimlərimiz, əsas etibarilə, ədəbiyyatımızın ayrı – ayrı klassiklərinin dilini öyrənməklə məhdudlaşır və XIX əsrdən o tərəfə nadir hallarda nəzər salırlar. Ona görə də Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və inkişafı məsələsi birinci növbədə həll edilməli olan ən mühüm elmi problemlərdən sayılmalıdır.

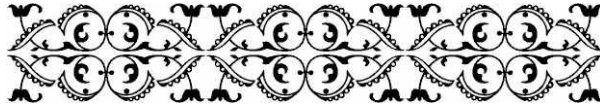
Elmlər Akademiyamızda zəngin, ilbəlil artan qiymətli tarixi sənədlər və əlyazmalarının saxlandığı Respublika əlyazmaları fondu vardır. İndi buradakı əlyazmalarının sayı 20 minə çatır.

Fondda Azərbaycan xalqının, qardaş respublikaların xalqlarının – rus, tacik, özbək, türkmən, gürcü, erməni və b. xalqların bədii və elmi fikrinin ən gözəl tarixi abidələri toplanmışdır. Fondda fars, ərəb və türk dillərində küllü miqdarda əlyazması da saxlanılır.

Respublika əlyazmaları fondunda nadir əlyazmalarından başqa, Azərbaycan yazıçı, şair və bəstəkarlarının zəngin və rəngarəng arxivləri də toplanmışdır.

1955

SÜLEYMAN RÜSTƏM
(1906 - 1989)

Təbrizim

Baxdıqca hüsnünə doymayır gözüüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

Qoymaram yadları girsin qoynuna,
İzin ver qolumu salım boynuna!
Sənin bayramına, sənin toyuna
Dili bir, qanı bir qardaşın gəlib,
Dərdinə aşına sirdaşın gəlib.

Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə,
Bağından dərdiyin güllə, çiçəklə,
İkiyə bölünməz saf bir ürəklə,
Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim,
Yox olsun başından duman, Təbrizim!

Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər,
Hicranda göz yaşı tökənlər bilər,
Ömrünə qaranlıq çökənlər bilər,
Bağından gül – çiçək dərdim, Təbrizim,
Yenə təzələndi dərdim, Təbrizim!

Nə qəsəngdir yol boyunca söyüdlər,
Söyüdlərin kölgəsində igidlər
Babalardan dinləyirlər öyüdlər,
Çəşur damarlarda qanı, Təbrizim,
Yoxdur bu mərdlərin sanı, Təbrizim!

Ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm,
Yaşasan yaşaram, ölsən ölərəm,
Varımı səninlə yarı bölərəm,
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim!
Başına gül – çiçək səpim, Təbrizim!

Nədir o, mənalı, dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
Yetimtək boynunu burma, Təbrizim!
Məlul – məlul baxıb durma, Təbrizim!

Sənin çiçəyinə, gülünə qurban!
Mənə qardaş deyən dilinə qurban!
Vətəninə qurban, elinə qurban!
Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözüüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

Dilimə dəymə

Mən sənin dilinə dəymirəm, cəllad,
Gəl sən də bu ana dilimə dəymə!
Sənin də bağın var, gülün var, çəkin,
Bağımda əkdiyim gülümə dəymə!

Həsədlərlə baxdın çəmənimə sən,
Gör bir nələr etdin vətənimə sən,
Yan – deyib, od vurdun bədənimə sən,
Altında atəş var, külümə dəymə!

Mən ağa ağ dedim, qaraya qara,
Sən məni istədin çəkəsən dara,
Yenicə sağalır vurduğun yara,
Mənim bu yaralı könlümə dəymə!

Anam dilli qardaşım

Dinlə qan qardaşını, qabar əlli qardaşım
Mən sözlü, mən arzulu, mən könüllü qardaşım,
Görürəm ki, qanından rəng alıbdır dan yeri,
Dərdli, qəmli kamanı ürək telli qardaşım.

Azadlıq günəşindən can gəlsin torpağına,
Təbrizli, savalanlı, ərdebilli qardaşım.
Uzun illər kilidli dilin açıldı artıq,
Doğma anam laylalı, anam dilli qardaşım!

Yad gül dərə bilməz

Yad gül dərə bilməz çəmənimdən,
Hec qüvvə ayırmaz məni bir an
Öz doğma elimdən, Vətənimdən.

Hər yerdə günəşdir mənə bayraq
Baş əymərəm aləm yağı olsa,
Qan axsa da sel tək bədənimdən.

Ölsəm qalacaqdır əməlim sağ,
Düşmən mənə əl vursa, əminəm,
Atəş açılacaqdır kəfənimdən.

Heç qüvvə ayırmaz məni bir an
Öz doğma elimdən, Vətənimdən.

Burax!

Söyləmə: “Gəl səni qəfəsə salım,
Yanıb külə dönsün vətənin nəşi!”
Burax boğazımı, qoy nəfəs alım,
Tutma gözlərimi, görüm günəşi!

Sən kəsə bilməzsən mənim dilimi,
Dilimin rıışəsi ürəyimdədir.
Dostunam, söyləyib sıxma əlimi,
Gözün məndə deyil, çörəyimdədir.

Layla

Bir komada balasına layla çalır bir ana,
Dərdlərini sanki bir – bir yada salır bir ana.
Bu yaylada sakit axan bulaqların səsi var,
Bahar çağı pıçıldaşan yarpaqların səsi var.
Bu laylanı uzaqdan
Ürəyimin qulağıyla eşidirəm bayaqdan.
Bir igidin balasıdır bu körpə,
Bir şəhidin balasıdır bu körpə.
Yaxşı fikir verirəm,
Mən tanışam bu laylanın hər sözüylə
Təbrizdəki o daxmada beşiyi də görürəm,
Qana dönmüş ürəyimin gözüylə.
Bu laylanın hər səsində
Sanıram ki, mənə doğma bir mahnının sətri var.
Bu laylanın nəfəsində
Tarlaların, meşələrin, çəmənlərin ətri var.
Ehtiyac yox suala,
İnanın ki, bu layla
İgidlərin adını,
Şəhidlərin adını
Gizlinə
Körpəciyin qulağına pıçıldayır hər gecə.
Bu laylada bir xalqın, bir vətənin
Qövr eləyən yaraları göynəyir.
Çiçəyinə qan çilənmiş çəməninin
Bülbülləri qəm yeyir.
Mürgüləyən körpənin gülümsəyir gözləri,

Nəsə deyir gözləri.
Eşitsin ana Vətən,
Bilirəm bu sirri mən:
Körpə sabah öz əliylə,
Xalqın böyük əməliylə
Quracağı dünyasından razıdır,
Anasının laylasından razıdır!

1961

Mücahidlər mahnısı

Biz gedirik azadlıqçün döyüşə,
Sinələri dağlamayın, analar!
Şəhid olsaq yaşarmasın gözünüz,
Başa qara bağlamayın, analar!

Bir vaxt deyib – gülənlərin yasını,
Düşmən bağı dələnlərin yasını,
Bu günlərçün ölənlərin yasını,
Uzun illər saxlamayın, analar!

Unudulmaz azadlıqçün ölənlər,
Bizi anar bizdən sonra gələnlər –
Bizim kimi el qədrini bilənlər,
Ağlamayın, ağlamayın, analar!

Təbrizli analar

Mən təbrizli analara bələdəm,
Fəxrindir bu əziz, qoçaq analar.
Körpəsinin beşiyinin başında,
Sübhə qədər qalar oyaq analar.

Məhəbbəti çiçəklənər ilk gündən,
Zərrə bezməz öz analıq yükündən.
Balasına namərdliyi kökündən
Saf südüylə edər yasaq, analar.

Hər kəlməsi, hər sözü gül qoxuyar,
Laylasını diləklərdən toxuyar.
Ürəklərdən keçənləri oxuyar
Kitab kimi varaq – varaq, analar.

Xata çıxsa övladının əlindən.
İnsanlara ziyan dəysə dilindən,
Üz döndərsə vətəninə, elindən
Kandarına basmaz ayaq, analar.

Ta əzəldən dar günündə ellərin,
Qarşısına sinə gərər sellərin.
Nəfəsini kəsər qara yellərin,
Dayaqlara olar dayaq, analar.

Qan axarkən Təbrizdə su yerinə,
Döyüslərdə ürək verər ərinə.
Nalə çəkib, şəhidlərin qəbrinə
Güllər səpər qucaq – qucaq, analar!

Ağamalıoğlu

Azərbaycan xalqının mübariz, müdrik oğullarından biri də şöhrəti vətən hüdudunu aşmış Səmədağa Ağamalıoğludur. Xalq, vətən qarşısında bu yorulmaq bilməyən inqilabçının, mütəfəkkirin xidmətləri çoxdur.

Ağamalıoğlu bir sıra mühüm, məsul, rəhbər vəzifələrdə işlərkən həmişə xalq arasında olmuş və onunla bir nəfəs almışdır.

Səmədağa səhhətinin ağır vaxtlarında belə xalqa, vətənə bütün varlığıyla xidmətdən ayrılmamışdır. O, xalqın ruhunu bilirdi, qəlbinə asanlıqla yol tapmağı bacarırdı. Onu görənlər, onunla birlikdə çalışanlar bu adamın nə qədər mədəni, nə qədər uzaqgörən, nə qədər hazır – cavab və nə qədər xeyirxah olduğunu çox yaxşı bilir. Səmədağa işsiz darıxırdı, xəstə vaxtlarında belə respublikanın dövlət işlərilə, yeni, latın əlifbasının həyata keçirilməsi məsələlərilə ciddi məşğul olurdu. O vaxt Səmədağaya yeni əlifbanın atası deyirdilər. Bu söhbət də camaat arasında çox yayılmışdı, guya əfqan şahı Amanulla xan Bakıdan vətənə qayıdarkən Ağamalıoğlu ona deyib ki, “sən allah Amanulla, Əfqanıstanda yeni əlifbanı yaymağı unutmayasan ha”.

Bu söhbətin bir səbəbi də odur ki, Ağamalıoğlu hər məclisdə, hər yerdə müxtəlif söhbət əsnasında odlu – odlu danışmasaydı olmazdı. Hətta bəziləri zarafatla deyirlər ki, günlərin bir günündə Səmədağa latın əlifbasını ərəblərə də qəbul etdirəcəkdir. Gənclik illərini xatırlayıram. Biz bu adama böyük məhəbbət bəsləyirdik.

Səmədağa Azərbaycan Dövlət Universitetinin qapısıyla üzbəüz Kommunist küçəsilə Poluxin küçəsinin tinindəki evin ikinci mərtəbəsində yaşayırdı. Çox vaxt gənclər, tələbələr qarşdakı səkiyə toplaşib balkonda mizin üstündəki kağızları nəzərdən keçirə - keçirə çay içən Səmədağaya məhəbbətlə baxırdılar. Maşına minib iş gedəndə, işdən gələndə onunla əl verib səmimi salamlaşdılar. Ayaqüstü ona

dərdlərini deyərdilər, məktublarını verərdilər. Səmədəğanın çox bacarıqlı bir köməkçisi vardı. Təəssüf ki, onun adını unutmuşam. O rus dilini gözəl bilirdi. Bizim bir sıra şeirlərimizin, hekayələrimizin hərfi tərcüməsini bu adam edərdi.

O bizə deyərdi ki, Ağamalıoğlunun adına gələn saysız – hesabsız məktubların, ərizələrin biri də cavabsız, nəticəsiz qalmır.

Həmin yoldaşın vasitəsilə (Səmədəğa xəstə ikən) yazıçılar cəmiyyətimizin bir sıra ehtiyacını düzəltmək üçün onun evinə qəbula getdim. Oradan ümitsiz qayıtmadım.

Əliheydər Qarayev, Həmid Sultanov, Dadaş Bünyadzadə, Teymur Hüseynov kimi partiya, dövlət xadimləri, Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Sani Axundov, Hacı Kərim Sanlı, Hacığa Abbasov, Mirzəğa Əliyev, Hüseynqulu Sarabski, Rza Darablı kimi mədəniyyət, sənət xadimləri tez – tez onun evində görünərdilər. Ağamalıoğlu həmişə mədəniyyət xadimlərimizin taleyi ilə maraqlanır, ədəbiyyatımızın, sənətimizin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgərmirdi. Onu səhnə əsərlərinin ilk tamaşalarında görərdik. Əsərlər və tamaşalar haqqında fikirlərini söylərdi.

Ağamalıoğlu klassik və müasir ədiblərimiz haqqında bir maksist kimi mətbuatda və şifahi çox qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Mirzə Fətəli Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nın Ağamalıoğlunun giriş sözüylə, latın əlifbası ilə çapdan çıxması o zaman böyük bir hadisəyə çevrildi. Bu əsər ilk dəfə idi ki, Ağamalıoğlu tərəfindən marksizm nöqtəyi – nəzərindən təhlil edilirdi.

Səmədəğa Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığına çox yüksək qiymət verirdi. Onun fikrincə, rus ədəbiyyatı üçün Puşkinin etdiyini Mirzə Fətəli də Azərbaycan ədəbiyyatı üçün etmişdir.

Ağamalıoğlunu xalqa sevdirən ondakı bu məziyyətlərdi.

Yadımdadır. Bir dəfə Ağamalıoğlu çox ağır xəstələnmişdi. Əzizbəyov adına xəstəxanada cərrahlar onun ayağında ciddi əməliyyat aparmışdılar.

Xəstəxananın küçəsində maşın gediş – gəlişi dayandırılmışdı.

Şəhər əhalisi onun səhhətindən çox nigarandı. Adamlar dəstə - dəstə gəlib qapıda onun vəziyyətini soruşub gedirdilər.

Bu xəstəxana küçəsindən keçən adamlara diqqət etsəydiniz onların ağır, yavaş, ehtiyatlı addımlarla yol keçdiyinin şahidi olardınız. Onlar Səmədağanın dincliyini pozarlar deyə belə ehtiyatla yol keçirdilər.

Mən Ağamalıoğlunu dəfələrlə opera, dram teatrı səhnəsindəki “Yeni yol” qəzeti klubundakı tribunalarda nitq söylərkən dinləmişəm. O, çox odlu danışan, mahir bir natiq idi. Ağamalıoğlu danışarkən bütün salon dərin sükut içində onu dinlərdi. Səmədağa bəzən o qədər həyəcanlanardı, qəzəblənərdi ki, quruluşumuzun düşmənlərinin ünvanına bəzən bir para ağır sözlər deyərdi.

Ağamalıoğlu Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində çalışarkən bir neçə dəfə onun yanında olmuşam. O zaman Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyətinin sədri Teymur Hüseynov, katibi isə mən idim. Teymur Hüseynov eyni zamanda Mərkəzi Komitənin şöbə müdiri və yeni əlifba komitəsi sədrinin (Ağamalıoğlunun) müavini idi. O vaxt ədəbi təşkilatımızın maliyyə işləri o qədər də yaxşı deyildi. Bizə maliyyə cəhətdən ciddi kömək lazımdı. Bu köməyi isə biz çox vaxt Səmədağadan gözləyirdik. Bir gün Teymur Hüseynov dedi ki, bax, məndən olmasın, mənim heç nədən xəbərim yoxdur. Sən bir Ağamalıoğlunun yanına get. Nəşriyyat işləri üçün vəsaiti ancaq sizə o verirə bilər. Ancaq orda səhvən, filanın olmasın. O səndən nəşr olunan əsərlərin hansı əlifbada çap ediləcəyini soruşacaq. Sənin cavabın bu olmalıdır. “Əlbəttə, yeni əlifba ilə”. Məni onun başqa müxtəlif suallarına cavab verməyə hazırladılar. Lakin məsələ tamamilə başqa rəng aldı. Məni Ağamalıoğlunun yanına buraxdılar. İçəri girən kimi o mənə oturmağı təklif etdi. Onun baxışları adamın qəlbinin dərinliklərinə qədər nüfuz edirdi. Simasında bir atalıq, bir müəllimlik görkəmi vardı. Əvvəlcə təşkilatımızda olan gənc yazıçıların sayı ilə və kimlərdən ibarət olduqlarıyla maraqlandı. Sonra bu gənc yazıçıların

nədən və necə yazdıqlarını xəbər aldı. Daha sonra əsərlərimizin çap olunub olunmamasını soruşdu. Bu suallara cavab aldıqdan sonra təxminən belə dedi: “Sözlərimi cavan yazanlara çatdırarsan. Cavanlar bizim gələcəyimizdir, ümidimizdir, çalışın həmişə xalq içində olsun, onun istədiyini yazın, elə yaxşı yazıçılarımız var ki, əsərlərini oxuyub heyifsilənsən ki, niyə elin başa düşəcəyi ana dilində yazmırlar, biz nə farsıq, nə ərəb; özümüzün təmiz gözəl ana dilimiz var”.

Səmədəğa sözünü Mirzə Fətəlidən, Sabirdən söhbətlə tamamladı.

Bir azdan kabinetindəki bəzi şeyləri göstərib məndən adlarını soruşdu. Ərəb, fars sözü eşidən kimi məni saxlayıb gülümsəyərək həmin şeylərin adını azərbaycanca dedi.

Nəhayət, nə üçün gəldiyimi soruşdu. Mən ona nəşriyyatımızın maliyyə cəhətdən çox ağır halda olduğunu ətraflı danışdım. O mənə belə bir sual verdi.

- Yaxşı, oğlum, de görək çap etmək istədiyiniz kitablar, yazılar hansı əlifba ilə olacaq?

Mən ona həqiqəti söylədim.

- Bu vaxta kimi kitablarımız ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuşdur.

Sizə söz veririk ki, yazılarımızı yeni əlifba ilə çap edəcəyik.

Cavabım Ağamalıoğlunun çox xoşuna gəldi. Gözlərində, dodaqlarında razılıq təbəssümü göründü. Mənə yeni əlifbanın xalqımız üçün, bütün Şərq millətləri üçün böyük, misilsiz əhəmiyyətindən danışdı.

Bu görüşümüzədən sonra Ağamalıoğlu vədini yerinə yetirib proletar yazıçıları cəmiyyətinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək etdi. Biz cavan yazıçıların bu xalq adamına, dövlət xadiminə hörməti, məhəbbəti qat – qat artdı.

Həmişə onun iştirak etdiyi məclislərə gedib ona qulaq asmağa can atardıq. Yadımdadır ki, bir dəfə! “Yeni yol” qəzeti klubunda ədəbiyyatımız haqqında müzakirə gedirdi.

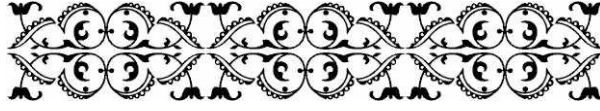
Ağamalıoğlu da bu yığıncaqda idi. Gənc ədəbiyyatçılarımızdan biri M.Rəfili çıxış edərkən tribunadan Mirzə Fətəli Axundovun ərəb əlifbası ilə çap edilmiş pyeslər kitabını havaya qaldıraraq, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük taleyi, dünyaya tanıtılacaq irsi olmadığından bəhs açdı. Salonda bir uğultu oldu. Səmədağa Ağamalıoğlu yerində rahat dayana bilmədi. İclası aparan sədrdən icazə almadan odlu bir nitq söylədi. Dəlillərlə bizim çox zəngin, dünyanı heyran edəcək, ədəbi irsimizin qüdrətli nümayəndələrinin adlarını çəkdi. Xüsusilə, Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi irsindən, millətimiz üçün gördüyü işlərdən danışdı. Salonda toplaşanlar Ağamalıoğlunun çıxışını uzun sürən alqışlarla qarşıladılar.

Cavan ədəbiyyatçı qızarıb pörtmüşdü.

Sonralar həmin gənc ədəbiyyatçı öz səhvlərini dərindən başa düşdü. Mirzə Fətəli Axundov haqqında çox qiymətli elmi əsər yazdı. Ömrünün axırına kimi Mirzə Fətəli yaradıcılığının təbliğatçısı oldu.

Mən Ağamalıoğlu haqqında bildiklərimi yazdım. Lakin bu dövlət xadiminin həyat və fəaliyyəti haqqında qalın kitablar yazıla bilər.

MİR CƏLAL
(1908 - 1978)

Bədii dil xüsusiyyətləri

Belə bir fikir var ki, Füzuli çətin dildə yazmışdır.

Şairin dil və üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu iddianın əsassızlığı aydın olur.

Füzuli XVI əsrdə yaşamışdır. O dövrdə elm, mədəniyyət ədəbiyyat dili Şərqdə əsasən ərəb və fars dilləri sayılırdı.

O dövrdə qədim ədəbi ənənələr əsasında, **divan** bağlamayan, klassik qaydaları icra etməyən şairlər əsl sənətkar sayılmazdı. Sadəcə, Azərbaycan dilində danışmaq və yazmaq o zaman avamlıq, eyib sayılırdı.

İran və ərəb istilacıları Azərbaycan dilində yazmaq istəyənləri savadsız, avam adlandırır və hörmətdən salmağa çalışırdılar. Ədəbiyyat və şeirimizin babası, Füzulinin ustad deyə yad etdiyi dahi Nizami də öz əsərlərini fars dilində yazmağa məcbur olmuşdur. Füzuliyə qədər yaşamış Azərbaycan şairlərinin hamısı (Nəsimi, Süruri, Həbib) ərəb və fars təsirinin ağırlığını, ana dilində yazan şairlərə qarşı rəsmi dairələrin, müstəmləkəçilərin nifrət və təcavüzünü görmüşlər. Lakin heç bir qüvvə dilimizin mənliliyini tapdaya bilməmiş, Azərbaycanın cəsur oğullarını öz əzm və iradəsindən döndərə bilməmişdir. Onlar

möhkəm bir inad ilə fars, ərəb dillərini möhkəm öyrənmiş və bu dillərdə də şeir yazmaq hünərlərini isbat etmişlər. Ancaq onlar sevinc və ürək rahatlığı ilə yaratdıqları əsərlərini öz ana dillərində, Azərbaycan dilində yazmışlar.

Böyük Füzuli özünün Azərbaycan dilində şeir yazmağını iftixar hissilə birinci qeyd edir.

“Leyli və Məcnun” kimi gözəl bir sevgi dastanının Azərbaycan dilində səslənməməsi ona ağır gəlir:

**Ol səbədən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi – nazik türk ləfziylə ikən dişvar olur.
Ləhceyi – türki qəbuli – nəzmi – tərkiib etməyib,
Əksərən əlvazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tofiq olsa, bu düşvari asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərki – gül izhar olur¹.**

Azərbaycan dilində incə şeir yazmağı Füzuli ona görə çətin sayırdı ki, o zamana qədər fars və ərəb dillərində minlərcə böyük və kiçik əsərlər yazılmışdı. Yüzlərlə yüngül qələmlə, adi şairlər əsrlər boyu işlənilib hazırlanmış və qəlib halına düşmüş ifadə, ibarələrdən, obrazlardan, formalardan istifadə ilə çox tez və asan yazırdılar. Bunların işinə sənətkarlıq kimi yox, yamsılamaq, “yol ağartmaq” kimi baxmaq lazımdır. Füzuli də belə baxırdı. Ona görə də böyük şair Azərbaycan dilində incə şeir yazmağın hünər istədiyini deyir və özü bu hünəri əməldə bütün parlaqlığı ilə göstərirdi.

İkinci tərəfdən, Füzuli dilinin qəliz, ya çətin olmağı haqqında nəticəni onun şeir dili ilə, indiki danışmaq dilimizi müqayisədən çıxarmaq düz olmaz. Füzulu öz dövrünün ən yüksək mədəni, alim adamı idi. Şübhəsiz ki, Füzulinin əsərlərində ifadə olunan dərin fəlsəfi

---

¹ Divan. səh.218

fikirlərin, yüksək və mürəkkəb ictimai məsələlərin, elm və sənət hadisələrinin ifadəsi və buna müvafiq surət və epitetləri yaratmaq üçün o zamanın canlı danışıq dili kifayət etməzdi. Buna görədir ki, böyük şairin şeirində başqa dillərdən alınmış kəlmələrə, tərkiblərə çox rast gəlirik. Bu fakt bir də şairin bədii dilinin zənginliyini göstərir. Şair həm ana dilində, həm də çox gözəl bildiyi ərəb, fars dillərində əsər yazmışdır.

Üçüncü bir cəhəti də mütləq hesaba almalıyıq. Füzuli şeirində ərəb və fars kəlmələrinin bolluğuna baxmayaraq dil öz quruluşu, sistemi, bədiiyi, səlisliyi etibarilə anlaşıqlı və sadədir. Dilin təbiəti hər yerdə qorunur. Hətta elə sadə yerlər var ki, Azərbaycan dilini bilən hər kəs tamamilə başa düşər. “Bəngü Badə” əsərinin əvvəlindən gətirdiyimiz bu parçaya diqqət edin:

**Bizə fürsət bu gün qənimətdir...
Lalə tək qoyma gəl əlindən cam.
Var ikən fürsət, eylə eyş müdam,
Nərgisi gör ki, nəşəsi getməz,
Başı gedərsə, tərki – çam etməz.
Sən dəxi aciz olma, canın var,
Canın olduqca badə tut zinhar.
İstəsən kim, mey abi – kövsər ola,
Ol sana müttəsil müyəssər ola...¹**

Burada ərəb və fars kəlmələri yox deyildir. Lakin bunlar belə bir asan, aydın mətində işlədilmişdir ki, ayrılıqda kəlmənin mənasını bilməyənlər də mətndən seçə bilərlər. Buradakı “müdam”, “müttəsil”, “müyəssər” kimi sözlərə hətta bugünkü şeirimizdə də rast gəlmək olar.

---

¹ Divan. səh.82-83

Füzulinin bədii dili, çox zəngin olmasına, o dövrün hətta formal tələblərini belə gözləməsinə (divan qaydaları, əlifba sırası, rədifləri) baxmayaraq, quruluş və tərkib etibarilə çox sadə, aydın, ahəngdar və əlvandır. Füzuli şeirinə dilin xalq ruhu, xalq ifadə formaları əsas alınmışdır. Hətta çox yerdə canlı danışq dilinin xüsusiyyətləri saxlanmışdır.

“Badə sun ki, fürsətdir; bizə fürsət bu gün qənimətdir.” Bu cümlələrin aydınlığına, ustacasına qurulmasına, həmin fikri verə bilən yeganə müxtəsər ifadə olmasına kim şübhə edə bilər?!

Füzulinin dilindəki sadəliyi – xalq dilimizin dörd yüz il bundan əvvəlini göstərən ana sadəliyi biz hələ layiqincə öyrənməmişik:

**Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can¹.**

**Qurtar məni atadan, anadan,
Bir ǧəm olur iki bələdan².**

**Ardınca qoşun, qoşun uşaqlar,
Əhvalinə kim gülər, kim ağlar³.**

**Hər kim olsa ayaǧıma baş urar,
Mən gələncə hamı ayaǧa durar⁴.**

Belə misalları şairin divanında istənilən qədər tapmaq olar.

---

¹ Divan. səh.347

² Divan. səh.295

³ Divan. səh.292

⁴ Divan. səh.89

Bunlar göstərir ki, Füzuli yalnız özündən əvvəlki klassik şeir dilinə, ədəbi dilə yox, eyni zamanda və ən çox xalq dilinə əsaslanmışdır. O, xalq dilinin bütün incəliklərini, zənginliklərini şeirində təcəssüm etdirmiş, atalar sözlərindən, xalq məsəllərindən, xalq təbirlərindən çox istifadə etmişdir.

Şairin əsərlərindəki söz ehtiyatı, təəssüf ki, bizim dilşünaslarımız tərəfindən hələ öyrənilməmişdir. Bu zəngin xəzinənin qapısını biz indi-indi döyür, açmaq, öyrənmək istəyirik. Şairin əsərlərində elə dərin məişət sözlərinə rast gəlmək olur ki, onların birinci dəfə məhz Füzulinin vasitəsilə şeirə gətirildiyini düşünmək olar.

Füzulidə söz ehtiyatının ən zəngin xüsusiyyətlərindən biri xalq sözlərinin, xalq həyat və məişətinə aid olan, ədəbi dildə bəlkə də ilk dəfə işlənən sözlərin çoxluğuudur. Füzuli bu sözlərdən bəzi şairlər kimi qorxmur. Əksinə, bu sözləri məharətlə şeirə salır. Zahirən kobud və ara sözü kimi görünən bir sıra kəlmələri elə yerində, ustalıqla işlədir ki, söz incə bir ifadə və musiqi alır. “Əgin” (bədən mənasında), “durquzmaq” (oyatmaq), “axta, bətər, qabat” (üz), “möyüz”, “qıymaq”, “cənbər”, “naşı”, “iplik”, “yastıq”, “başmaq”, “nərd”, “birçək”, “çanaq” “gözdən salmaq” kimi xalis danışiq dilindən alınan sözlər: *ayna bədənli, ay qabaqlı, bulud züüflü, mürüvvət mənbəyi, könül quşu, astana daşı, daş bağırlı* kimi sadə, gözəl xalq tərkibləri Füzulinin şeir dilinin gözəlliyini artıran xüsusiyyətdir. Şairin qəzəllərində, “Bəngü badə”, “Leyli və Məcnun” əsərlərində hətta hazırkı, canlı dilimizdən seçilməyən, ümumi xalq leksikonuna xas ifadələr vardır:

Mərham qoyub önərmə sinəmdə qanlı dağı,

Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çirağı...

Tünd olma, bir qədəh ver, tər eyləsin damağı¹.

---

¹ Divan. səh.199

“Sinəmdə qanlı dağ”, “öz əlinlə yandırdığın çirağ”, “dimağı tər eləmək” (içmək mənasında) xalis xalq ibarələridir.

Bu aşağıdakı misralarda verilən ifadələr öz sadəliyi, xalq danışığı dili formasını saxlamaları ilə bərabər, incə, səlis, zərif, şeir dilini təyin edən ünsürlər şəkilində işlədilmişdir:

**Məhşər günü görüm, derəm ol sərvqaməti,
Gər onda həm görünməsə, gəl gör qiyaməti¹.**

“Gəl gör qiyaməti”. Danışığın hissi təsirini, həyəcanı belə bir “təsvir” ilə vermək ancaq canlı dilimizdədir ki, birinci dəfə Füzuli qələmi ilə şeirə salınmışdır:

Bilməzsənmi ki, qanə qandır (273)²

Sınacaqdır sənin başında çanaq (91)

Başına çox bəla gəlir məndən (87)

Yox özündən məgər sənin xəbərin (87)

İntizari – meyi – gülgün ilə bayram ayına,

Baxa – baxa enəcəkdir gözümüzə qara su. (189)

Nə bəladır bizə ya rəb, nə qara gündür bu (189)

Başından etmə sayəni kəm (186)

Mən hara, tərki – eşq hara (310)³

Ki sübh olduqca mürdə cismimi, torpağa tapşırdım (178)

Canım aldın göz yumub – açınca möhlət vermədin (168)

İraq olsun yaman gözdən, nə xoş saətdir ol saət (140)

Ey dust, mənimlə dustları düşmən eylədin,

Düşmən həm eyləməz bu işi kim, sən eylədin (165)

---

¹ Divan. səh.200

² Misalların hamısı şairin Divanındandır. Rəqəmlər səhifəni göstərir.

³ Əslində: Mən qandanu tərki – eşq qandan.

Füzulinin bir sıra şeirlərində bu və ya başqa formalarda atalar sözlərinin işlədildiyini görürük.

Burada iki ehtimal ola bilər. Ya Füzuli xalqda, canlı dildə olan hikmətli sözləri şeirə salıb daha da məşhurlaşdırmışdır. Yaxud da əksinə, bu sözlər Füzuli tərəfindən yaradılmış, sonra xalq arasında yayılaraq zərbi – məsəl, atalar sözü halına gəlmişdir. Məsələn: *el ağzını tutmaq olmaz, dünya işi qana qandır, xəstə yastıqdan iyrənər, qanlını qan tutar, xəstəyə su vermək xeyir işdir* və s. Şübhəsiz ki, bu sözlərin çoxu xalq dilində Füzuli şeirlərindəkindən bir az fərqlidir. Ancaq əsas məzmun və fikir eynidir.

Böyük şair öz “Divan”ının müqəddiməsində oxuculardan, xüsusilə ədib və şairlərdən üzr istəyib göstərir ki, mən ölkələr səyahətinə çıxmamışam, ömrümü doğulduğum yerdə keçirmişəm. Ona görə də əsərlərimdə bir sıra yerlərin lətif və duzlu ibarələri, zərbi – məsəlləri tapılmasa, bunu mənə nöqsan tutmayın:

“Təvəqqə budur ümumən əhaliyi – izzü etibardan, xüsusən, büləğayi – rum və füsəhayi – tatardan ki, əgər şahidi – hüsni – ibarətimdə ol diyarın əlfaz və ibarələrindən ziyvər olmasa və müxəddəreyi – nəzmim ol mülklərin lətayif və zərbi–məsəllərindən ziynət bulmasa, bu daiyi məzur buyuralar”¹.

Bu qeydindən də aşkar görünür ki, şair şeirdə xalq dilinin bəzək və zinətlərini, gözəlliklərini, zərbi – məsəllərini işlətməyi sənətkarın qarşısında bir tələb kimi qoyur. Nəinki şairin öz ana dilindəki gözəl söz və ibarələri işlətməyi lazım bilir. Bunun üçün hər bir şairin qonşu ölkələri, qonşu xalqları və onların yaşayışını, adətlərini, ədəbiyyatını öyrənməsini məsləhət görür. İctimai həyata, xalqa və xalq dilinə əsas təb və ilham mənbəyi kimi baxdığındandır ki, böyük şair Azərbaycan xalq dilinin ən incə xüsusiyyətlərini öz şeirində ifadəyə çalışmış və bu

---

¹ Divan. səh.5-6

çətin işdə tamam müvəffəq olmuşdur. O, hətta bütün şəhər və vilayətlərdə yox, ancaq bir şəhər, bir rayonda işlədilər, lakin forma, məna etibarilə dilimizin doğma xüsusiyyətlərinə uyğun gələn və bu xüsusiyyətləri əks edən sözləri də şeirinə salmışdır.

Füzulidə rast gəldiyimiz “neşə” sözü¹ (“nə üçün” mənasında), “olmaya” (“yoxsa” mənasında), habelə “eşik” (həyət), “ola ki” (olsun ki, ehtimal ki) sözləri, xalis canlı danışmada işlənən Azərbaycan kəlmələri olmaqla, ilk dəfə böyük şairimiz tərəfindən şerə salınmışdır.

Gördüyümüz kimi, Füzulinin şeir dilinin ilk ehtiyat mənbəyi canlı xalq dilidir. Bununla yanaşı olaraq böyük şair öz dövrünün ədəbi dilinin, yazı dilinin bütün zənginliklərini mənimsəyib şeirində tətbiq etmişdir. Ədəbiyyatımızda Füzuli qədər zəngin söz ehtiyatına malik ikinci bir şairin adını çəkmək çətinidir. O, öz bədii dilinin inkişaf və cilalanmasında Nizami, Nəsimi, Xətai, Həbibbi kimi şairlərin sənətdən faydalanmamış deyildir.

Füzuli dilində əsrlərdən bəri işlənib gəlməkdə olan, şeir aləmində bir qəlib halını alan ənənəvi surət, epitetlərə də rast gəlirik; lakin Füzulidə bunlar tamamilə orijinal, yeni bir şəkildə işlədilmişdir.

Füzuli əsərlərinin dili ən yığcam və ən yüksək şeir dilidir. O, zamanın tələbinə görə, klassik şeir çərçivəsindən kənara çıxmayan şair əruz ölçüsündə yazsa da, şeirinin məzmununu formaya, mənanı ölçüyə tabe tutmamışdır. Əksinə, o, çox yerdə bu formanı qırmağa, dilini, sözün bütün məna gözəlliyini bürüzə verməyə çalışmışdır.

Füzuli müstəsna istedad sahibi olduğu kimi, yüksək mədəniyyətli, zəngin məlumatlı alim bir şairdir. Bu, onun hər bir əsərində, hər bir misrasında görünür. O, nəinki öz xalqının, həm də bütün yaxın Şərqi xalqlarının həyatı, məişət, əxlaq və ənənələrini öyrənmişdi. Doğma xalqın həyatını mükəmməl bilirdi. Onun müstəsna həssaslığı, dəqiq müşahidə bacarığı hər bir hadisənin mahiyyətini qavramağa, hər bir

¹ Neşə sormazsan ki, əhvali – dili Şeyda – nədir? Divan. səh.332

obyekti tamam əhatə etməyə imkan verir. Bu cəhətdəndir ki, o, bəzən yeni bir predmet, bir söz əsasında onlarla bir – birindən fərqli surətlər, səhnələr yaradır. Klassik Şərq ədəbiyyatında məşhur və məqbul olan surətləri o da, özündən əvvəlki böyük şairlər kimi çox işlədir. *Ney, sayə, şəm, ləl, dürr, pərvanə, sərɤ, ah, kəman, xublar, xəttü – xal, mişk, dağ, büüt, saqi, sünbül, mərdümi – çeşm, əğyar, aşiq, ahu, möhnət, didar, hicran, vəsl, küyi – vüsal, canan, tuti, bülbül, gül, xəzan, səba...* və s. sözlərə Füzuli şeirində dönə - dönə rast gəlirik. Lakin bunlara heç vaxt təkrar kimi baxmaq olmaz. Çünki Füzuli şeirində bu hadisə, məfhumlar hər dəfə başqa bir cəhətdən işıqlandırılır. Hər dəfə bu sözlərin ancaq bir cəhti qabarıq şəkildə ifadə olunur. Bu sözlər Füzuli şeirində hər dəfə başqa bir sistemdə, yeni bir bədii təsəvvür, yeni bir lövhə yaratmaq üçün işlədilir.

**Ol pır çü gördü surəti – hal,
Surət kimi qaldı bir zaman lal...¹**

Aydındır ki, hər iki misrada işlənən “surət” sözü tamam başqa – başqa mənə verdiyindən, şeirin dilini daha da gözəlləşdirir. Böyük şairin çox sevdiyi və çox işlətdiyi “ney” sözünün aşağıdakı misralarda verdiyi təsəvvürləri qiyaş etmək olar:

**Ney kimi hərdəm ki, bəzmi – vəslini yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm²**

Şair öz cismini ney ilə müqayisə edir. Ney məclislərdə dillənib səslənən kimi, şairin “quru” (zəif cansız) cismi məşuqəsi ilə görüşü xatırlayanda fəryad edir. Ney də qurudur, əzablar çəkmiş aşiq də.

---

¹ Divan. səh.262

² Divan. səh.175

Neyin içi hava ilə doludur, aşiqin sinəsi həsrət ahı ilə doludur. Ney də “bəzmi – vəsl” yada salınanda dillənir, aşiq də.

İkinci bir yerdə:

**Ney kimi cismim oldu oxundan dəlik – dəlik,
Dəm vurduğumda yerli – yerindən səda verər¹.**

Yenə aşiqin cismi ilə ney qarşılaşdırılır. Oxlar aşiqin bədənini ney kimi dəlik–dəlik etmişdir. Nəfəs verib aldıqca ney kimi çalınır, səslənir.

Üçüncü bir yerdə:

**Nələndir ney kimi avazeyi – eşqim bülənd,
Nələ tərkən qılmazam ney tək kəsilsəm bənd – bənd².**

Aşiqin nailəsi ney nailəsinə bənzəyir. Ney kimi bənd – bənd edilsə də, susmayacaqdır.

Dördüncü bir yerdə:

**Xali etdim dil həvayi – ixtilati qeyirdən,
Bəzmi – ğəmdə ney kimi həmdəm mənə fəryad bəs³.**

Aşiq qəlbini ney kimi özgələrlə həmdəm olmaq həvəsindən azad etmişdir. Qəm məclisində onun həmsöhbəti fəryad çəkəndir (ney də, ona səs verəndən, onu çalandan başqası ilə həmdəm olmaz).

Beşinci bir yerdə:

**Dəf kimi köküsə ləhv qoyma,
Ney kimi hər həvayə uyma.**

---

¹ Divan. səh.163

² Divan. səh.150

³ Nüsxədə yanlış olaraq fəryadrəs yazılıb.

Leyliyə nəsihətlə deyilən bu sözlə “ney” “həvayi – nəfsə uyan”, “əhli – keyf” qızlar ilə müqayisə edilir.

Altıncı bir yerdə:

**Mən sabiti - ərseyi – bəlayəm,
Ney kimi xəzaneyi – həvayəm¹.**

Burada neyin hava xəzinəsi olması alınır, bu cəhətdən aşiq neyə oxşadılır (Leylinin dilindən olan bu parçada “hava” sözünü sevda, eşq və həvəs mənasında da almaq lazımdır).

Misralardan aydın olur ki, böyük şairin eyni söz vasitəsilə yaratdığı obraz və səhnələr bir – birindən nə qədər fərqlidir. Bu xüsusiyyəti nümayiş etdirən onlarca başqa sözləri də gətirmək mümkündür.

Məsələn, “sayə” sözünü alağ:

**Gün ki, sayən düşdüyü yerdən durar, bir vəchi var
Gəlsə aliqədrələr, fəqr əhli durmaqdır ədəb².**

Mənanın incəliyinə, təsəvvürün orijinallığına, müqayisənin gözəlliyinə, adi, həyati faktı yüksək bədii izaha heyvət etməmək olmaz. Şair öz məhbubəsinə xitabən deyir:

“Sənin kölgən düşən yerdən **gün** çəkilir. Çünki böyük adamlar gələndə kiçiklərin ayağa qalxması ədəbdəndir. Məşuqənin gölgəsi, deməli, günəşdən “aliqədr”dir.

İkinci bir yerdə şair **sayə** sözünü başqa xasiyyətinə, həmişə hərəkətdə olmasına görə gətirir:

**Gördüm ol xurşudi – hüsün, ixtiyarım, qalmaq,
Sayə tək bir yerdə durmağa qərarım qalmaq³.**

---

¹ Divan. səh.168

² Divan səh.128

³ Divan. səh.197

Bu iki misra arasındakı mənə və surət kontrastının kölgə məfhumunun həmişə günəş, işıq, aydınlıq məfhumu ilə çox mahiranə qarşılaşdırılmasını, bununla da aşiqlə məşuqə arasındakı münasibətin verilməsini hələlik bir tərəfə buraxıb, kölgə kəlməsinin özündən çıxan mənanı alaq:

Sayə tək bir yerdə durmağa qərarım qalmdı.

Məlumdur ki, kölgə hərəkətdədir. Hərəkət etməyən bir cismin də kölgəsi hərəkət edir. Gün müxtəlif vaxtda müxtəlif yerdə olur. Şair özünü (aşiqi) bir bu mənada kölgəyə bənzədir. İkinci tərəfdən, kölgə ayaq üstə dura bilməz. Həmişə yerə sərilir. Ona görə də şair özünü kölgəyə oxşadıb məşuqəsi yanında heyrətini ifadə edərək “durmağa qərarım qalmaq” deyir. Üçüncü tərəfdən, şeirdə kölgənin ayaq üstə dura bilməməsinin səbəbi verilir. Ayaq üstə dura bilməmək kölgənin həmişəlik vəziyyəti deyildir. Ancaq indi, bu yerdə kölgə məşuqəni “gördüyü” üçün elə vəziyyətə düşür. Çünki kölgə öz məşuqunu (günü) görmüşdür. Eynilə şair də öz məşuqəsinin “xurşudi – hüsnünü” gördüyü üçün ixtiyarı əldən getmişdir.

İki misrada, bir – birindən bədii iki qüvvətli lövhə verilir (günəş – kölgə, aşiq – məşuq). Bunların qarşılaşdırılması ilə aşıqın məşuqəyə qarşı dərin və tükənməz məhəbbəti ifadə olunur.

Şeir, ifadənin, sözlərin izahına hansı cəhətdən yanaşırsan yanaş, gətirilən məfhumlar arasındakı uyğunluq, ya təfəvütün hansı cəhətini alırsan al, şairin bədii lövhə çəkmək niyyətinə cavab verir, onun dediyini deyir. Lövhə həm bədii, həm də məntiqi dərinliyi və ətraflılığını ilə bitkinliyini, yüksəkliyini sonuna qədər saxlayır.

Eyni qüvvəti aşağıdakı misralarda “Leyli və Məcnun” əsərində də görürük. Anası Leyliyə nəsihətlə deyir:

**Sayə kimi hər yerə üz urma,
Heç kimsə ilə oturma, durma¹.**

---

¹ Divan. səh.252

Hər iki misrada Leyli kölgə ilə qiyas edilir. Birinci misrada Leylinin kölgə kimi olmaması (hər yerə üz vurmaması) tələb olunur, ikinci misrada kölgə kimi olması, istənilir, çünki kölgə, əslindən başqa heç kəs ilə, heç şey ilə uyuşmaz, ülfət bağlamaz.

Dördüncü bir yerdə kölgə sözü ilə ayrı lövhə yaradılır:

Sayə tək sevdayi – zülfün payimal eylər məni!...

Burada kölgənin puç və yox olması xüsusiyyəti alınır. Sevgilinin zülfünün sevdası şairi kölgə kimi puç edir. İfadədən aydın görünür ki, şair sevdanın özünü də yüksəldib günəş ilə bir tutmuşdur, çünki ancaq günəş kölgəni yox edə bilər. Zülfün sevdası şairi belə “payimal” edir.

Beşinci bir yerdə:

**Sayeyi – zülfün şəbistanındadır şəmi – rüxün,
Necə etsin qədr¹ ilə xurşudi – aləmtab ona...²**

– misralarında deyilir: sənin üzünün şəmi (yanaqların) saçının kölgəsindən yaranmış gecədir. Dünyanı işıqlandıran günəş, qədr – qiymətdə ona (yanaqlarına) necə çatsın?

Bədiilik nöqtəyi – nəzərindən həmin beyti bir neçə cür şərh etmək mümkündür:

Sənin rüxsarının günəşi, zülfünün gecəsi ilə qarşı – qarşıya (yanaşı) durduğu üçün, adi günəşdən şərəfli və qiymətlidir. Həqiqi gecə ilə, “həqiqi günəş belə bir şərəfə necə çata bilər? Yaxud: sənin zülfündən olan qaranlığın həm də şərəfli gecənin müqabilində, adi günəşin ancaq qədr gecəsi var. Beləliklə, adi günəş sənə necə tay ola bilər? Sənə aşıq olan günəş heç vaxt sənə çata bilməyəcək. Çünki sənin rüxsarın zülf gecəsidir.

---

¹ Ərəbcə “qədr” bir gecənin adıdır. Din ehkamına görə, qədr gecəsi ən qaranlıq, həm də müqəddəs gecədir. – M.C.

² Divan. səh.122

Şəm obrazına da Füzuli şeirində çox rast gəlirik:

**Oda yaxdım şəmvəş canım baxıb rüxsarinə,
Çərxə çəkdim dudi – dil sərvə – xuramanın görüb¹.**

Şair canını şama bənzədir, məhbubənin qarşısında yandırır.

**Şəm başından çıxarmış dud şövqi – kakilin.
Böylə kutəh ömr ilə başındakı sevdəyə bax.**

Burada da aşiq şəmə oxşadılmışdır. Lakin onun məhbubəyə qurban olduğu yox, qısa ömür ilə uzaq sevdalara düşmək xasiyyəti alınmışdır. Məhbubənin saçları şəmin başından tüstü, duman çıxarmışdır.

Aşağıdakı misraların bəzisində şəm məclis məhrəmi olduğu üçün, bəzisində işıq verdiyi, bəzisində “aləmi pərvanə” etdiyi, bəzisində də aşiqi vuran ildırım olduğu üçün gətirilir.

**Şəmvəş məhrəmi – bəzm eylədi ol mah mənə,
Yanacaq atəş – hicrə yenə varim bu gecə².**

**Şöleyi – şəmi – rüxün əğyarə bəzməfruz olur,
Ah kim etcək mana bir ğərqi – aləmsuz olur³.**

**Aləmi pərvaneyi – şəmi – camalın qıldı eşq,
Cani – aləmsən, fəda hər ləhzə min candır sana⁴.**

**Cizkinirkən başına şəmi – ruxundən könlümü,
Mən qılma onu həm, ol şəmə bir pərvanə - dut⁵.**

---

¹ Divan. səh.130

² Divan. səh.191

³ Divan. səh.140

⁴ Divan. səh.121

⁵ Divan. səh.131

Belə misalları şairin əsərlərindən çox gətirmək olardı. Bütün bunlar şairin həyat və varlıq haqqında faktlar, əşyalar haqqında, onların müxtəlif və mürəkkəb, qarşılıqlı münasibəti haqqında ətraflı, zəngin və dürüst təsəvvür sahibi olduğunu göstərir. Söz Füzulinin əlində əşyanı işıqlandıran çıraq kimidir. Həmin əşyaya hər tərəfdən yanaşmağa, onun bütün daxili, zahiri məna xüsusiyyətini işıqlandıрмаğa imkan verir. Eyni zamanda söz, onun zəngin mənalarının açılması şairin qələm qüdrətini nümayiş etdirir. Şair sözü məqsədmüvafiq şəkildə alır, istədiyi surət və mənanı almaq üçün sözü təsəvvüregəlməz bir ustalıq, incəlik və dəqiqliklə cürbəcür mənalarda işlədir. İlk baxışda yalnız bir məna verən sözü şair elə bir tərkibdə, elə bir ibarə və quruluşda işlədir ki, oxucu heç bir çətinlik çəkmədən həmin sözün yerinə görə, ayrı – ayrı mənalarda işləndiyini seçir:

**Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti – halim görən surət xəyal eylər məni.**

Yaxud:

**Nə zibasan ki, surət bağlamaz təsviri – rüxsarın
Təhəyyür surət eylər surətin çəkdikdə nəqqəşi.**

Bu beytlərdə təkrar olunan surət sözlərinə, onların müxtəlif mənasına diqqət edək:

Birinci misradakı *surət* sözü sima, sifət, üz mənasındadır. Şair sevgilisinin üzünü gördükdə, “heyrdən lal olur”, nitqi tutulur. İkinci misranın başındakı *surət* vəziyyət mənasındadır (surəti-halim görən – vəziyyətimi, halımı görən). Həmin misranın ortasındakı *surət* sözü şəkil mənasındadır: “Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni”, yəni vəziyyətimi görən məni canlı insan hesab etməz, cansız şəkil sayar.

İkinci beytin ilk misrasındaki **surət** sözü isə yaratmaq mənasındadır. “Nə zibasən ki, surət bağlamaz təsviri – rüxsarın”. Elə gözəlsən ki, sənin şəklini çəkmək, yaratmaq mümkün deyil.

Eyni bir sözün yanaşı misralarda belə, dörd mənada işlədilməsinə baxmayaraq zərrə qədər mənə və təsəvvür qarışıqlığı, dolaşıqlığı yoxdur. Əksinə “s” səslərinin musiqi və ahəngi şeirə daha da gözəllik və axıcılıq verir:

Nə zibasən ki, surət bağlamaz təsviri – rüxsarın.

Böyük şairimizin sözə, ifadəyə sahib olmaqda dilin bütün zənginliklərindən istifadədəki ustalığını aydın gördükdən sonra, konkret təsvir və ifadə vasitələrinə diqqət edək.

Füzuli şeiri, bütün bədii vasitələrlə olduğu kimi, bədii sifətlər – epitetlər ilə də çox zəngindir. Onda adi, daha doğrusu, ibtidai epitetlər çox azdır: “Qara bəxt”, “şirin can”, “acı göz yaşı” və s. kimi.

Şairin bədii təfəkkür qüdrəti, şair xəyalının zənginliyi ən çox mürəkkəb məcazlarda, səhnə verən epitetlərdə, əşyanı bir neçə cəhətdən əhatə edə bilən bədii sifətlərdə daha aydın görünür.

Şərq klassik ədəbiyyatında əsrlər boyu çeynənmiş, təkrar olunmuş, ümumi rəng almış zülfü – pərişan, qönçeyi – xəndan, navəki – müjgan, aşıqi – nalan, sərvi–xuraman, ləli – dürəfşan... səpkili məcazlar Füzuli şeirində də vardır. Bunlarla yanaşı, xalis xalq ədəbiyyatı stilində, şəkilsiz mürəkkəb, mənaca açıq və parlaq epitetlər də çoxdur.

**Gəl ey gözü bağlı bağır dağlı,
Başı qaralı, ayağı bağlı¹.**

Leylinin çıraq ilə söhbətindən alınan bu sətirlərdə çırağa olduqca münasib və uyğun bədii sifətlər, epitetlər verilmişdir. Füzuli bir neçə

---

¹ Divan. səh.275

sözün iştirakı ilə yaradılan mürəkkəb məcazları çox sevir, bol – bol işlədir, bunlar vasitəsilə məfhumun ətraflı və mükəmməl təsvirini yaradır.

**Dərd çəkmiş sərim ol xali – siyəh qurbani,
Tab görmüş tənim ol türreyi – tərrarə fəda¹.**

“Dərd çəkmiş baş”, “tab görmüş bədən”² ifadələrindəki epitetlər bir neçə söz ilə yaradılmış olsalar da, hadisənin, ya əşyanın konkret, aydın təsvirini verir.

Bu şeirlərin bəzində təyini sifət ilə bədii sifət – epitet yanaşı verilmişdir. Şair özünün mükəmməl dil biliyi sayəsində azərbaycanca olan sifətləri movsufun əvvəlində, fars, ərəbcə olan sifətləri isə axırına gətirməklə movsufu (əşya, fakt, hadisə) təyin və tovsif sözləri ilə əhatə edir.

“Məst çeşmində olan qəmzeyi – xunxar...”³.

“**Qəmzə**” sözündən əvvəlki ifadə (məst çeşmində olan) sifət, sonrakı isə (xunxar) həmin sözdə verilmiş epitetdir (bədii sifətdir).

Xalis Azərbaycan xalq stilində yaradılmış bu aşağıdakı epitetləri biz, Füzulidən qabaqkı şairlərdə görmürük:

**Boynu burlu, ayağı bağı,
Şəhla gözü, nərgisi – pürəfsun,
Şahbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü,
Ayrıqca şəkil və xoşca peykər,
Yaxşıca sənəm, gözəlcə dilbər,
Şəhla gözü, nərgisi – pürəfsun,**

---

¹ Divan. səh.123

² Divan. səh.272

³ Divan. səh.272

**Ziba qaşı nərgis üzrəki nun
Hüsni gülü lileyi – şəfəqfam,
Zülfi xəmi lələ üzrəki lam¹.**

Epitetin – bədii sifətin təsvir etdiyi movsufu (sifətlənən) mütəkəlimə nisbət verməklə, “huri – liqalım, mələk simalım” şəklindəki misralar, xalq ruhunu ifadə edən, bəlkə də tamamilə canlı dildən gələn gözəl və zərif ifadələrdir. Şeir dilinə gözəllik verən bu formanı sonrakı şairlərimiz inkişaf etdirmişlər. Füzulidən iki yüz il sonra yaşamış və yazıb yaratmış məşhur realist şairimiz Vaqifdə də bunu çox görürük.

Vaqifin aşağıdakı qoşması həmin xüsusiyyətlə yazılmış sadə epitetlərlə zəngin gözəl əsərlərdəndir:

**Kaman qaşlım, kirpikləri qəməlim,
Şəkər danışıqlım, şirin deməlim.
Gülgəz zənəxdanlım, bəyaz məməlim,
Sinəsi meydanım neçin gəlmədi?**

**Nəsrin binagüşlüm, bənəfsə muylum,
Pərilər tələtlim, mələik xuyulum.
Büllur lətafətlim, sənubər boylum,
Huriyi – qılmanım neçin gəlmədi?**

**Ağzı xeyir sözlüm, dili diləklim,
Tər qollum, gül əllim, gümüş biləklim,
Qarıcqay cüvəlim, tavus bəzəklim,
Libası əlvanım neçin gəlmədi?²**

---

¹ Divan. səh.249

² “Molla Pənah Vaqif”. Bakı, Azərnəşr, 1937, səh.18

Şübhəsiz ki, Vaqif böyük ustad və müəllim olan Füzulidən bədii dil sənətkarlığı məsələsində çox şey öyrənmişdir.

Bu qoşmada gözəlin epitetlərlə təsviri o qədər qüvvətli və mükəmməl verilmişdir ki, oxucu nəzərində tam bir portret, zərif bir insan surəti canlanmış olur.

Füzuli obyektə, əşyaya epitet verəndə, onun movsufa olan uyğunluq və münasibəti buradan hasil olan gözəllik və zəifliklə kifayətlənmir. O, həm də epitetin bütün misra ilə çəkilən bədii lövhəyə nə dərəcədə uyğunluğuna diqqət edir. Bir qayda olaraq şairin məcaz və epitetləri bir sistem kimi alınır, ya məntiqi uyğunluq, inkişaf yolu ilə bir – birini tamamlayır, yaxud da təzadlar şəklində verilir.

**Bülbüli – zarəm güli – rüxsari – alindən cüda,
Tutiyi – laləm şəkər nisbət məqalindən cüda.**

Bu misraların başlarında epitetli tərkiblər işlədilmişdir (“bülbüli – zarəm, tutiyi – laləm”). Bu epitetlərin şeirin ümumi mətninə uyğunluğuna diqqət yetirsək, görürük ki, hər bir epitet, misranın axırında verilən bədii lövhə ilə də uyğun gəlir.

Şair birinci misrada məşuqənin üzünü qızılgülə oxşadığı üçün, özünə fəryad edən bülbül sifəti verir. İkinci misrada şair özünü onun üçün lal olmuş tuti adlandırır ki, məşuqənin şirin sözlərindən ayrı düşmüşdür. Gül ilə ülfət bülbülə xas olduğu kimi, söz ilə ülfət də tutiyə xasdır. İkinci tərəfdən, bülbül güldən ayrı düşəndə fəryad edir, tuti sözdən, muxatəbində, müsahibindən ayrı düşəndə susur. Bu mənalar arasında təzad vardır. Hər misrada qüvvətli məna vəhdəti, uyğunluq gözləndiyi halda, misralar arasındakı məna əlaqəsi bədii təzada əsaslanır.

Füzulinin qüvvətli söz sənətkarlığı onun təşbəhlərində (bənzətmə) də özünü göstərir. O, təşbehi həmişə bir bədii zərurət kimi işlədir. Onun zəngin biliyi dərin həyatı müşahidəsi, təşbəhlərinin də həqiqi,

təbii, tizfəhm və konkret olmasına səbəb olur. O, əslində heç bir şeirində qəsdən təşbeh yaratmaq fikrinə düşməmişdir. Bu fikrin, təsəvvürün ifadəsində, istər – istəməz xəyalında doğan fikirlərin, hissərin çağırdığı təbii təşbehləri işlətməmişdir. Bunun üçün də bu təşbehlər el arasında çox və tez yayılmışdır.

Füzulinin təşbehləri, əşyanın öz əsas, üzvi xassələrindən, həmin əşyadan aldığımız təsirlərdən doğan və bunu əks etdirən təşbehlərdir. Odur ki, bu təşbehlər oxucunun təsəvvürünü aydınlaşdırır, lövhələrin hərtərəfli qavranmasına xidmət edir.

Füzulidə müfəssəl, ibtidai təşbeh yox kimidir. Onun təşbehləri əsasən iki ünsürdən, bənzəyən ilə bəzədiləndən ibarət mükəmməl təşbehlərdir. Şairin təşbehləri bədii məna və qüvvət etibarilə maraqlı və çoxcəhətlidir.

“Leyli və Məcnun” poemasında aya xitabən deyilən misralara baxaq:

**Key gah qəddim kimi xəmidə,
Gahi pür olan misali didə.
Gah zahir olan mənə qədim tək,
Gah gəyib zənisi həmdədim tək...**

Bu misraların hər birində bir mükəmməl təşbeh var. Bu dörd təşbehin isə əsası, bənzəyəni birdir(aydır). Ayın xüsusiyyətlərindən istiadə edərək şair gah onu bükülmüş bədənə, gah yaşla dolu gözə, gah qəmə, gah da həmsöhbətə bənzədir. Bu təşbehlərin hamısı ayın xüsusiyyətlərini əks etdirir, onun obrazlı təsvirini verir. Bu təşbehləri şair eyni zamanda əsərin ümumi məzmunu, surətlərin səciyyəsi ilə, qəhrəmanın əhvali – ruhiyyəsilə də bağlayır. Nə üçün Füzuli ayı, deyək, orağa oxşatmır, bükülmüş qəddə - insan bədəninə bənzədir? Nə üçün bədrənmiş ayı bir gözəlin sifətinə yox, yaşla dolu gözə bənzədir? Burada şairin sözə dərinədən yanaşması, onu şeirin məna cəhətinə görə seçməsi,

surətlərin məzmun və ideyasına əsas əhəmiyyət verməsi mühüm iş görür.

Şair hər bir sözün, təsvir edilən xarakterlərin inikasına dürüst xidmət etməsinə səy edir. Öz – özlüyündə gözəl və bəlkə də zərif olan, lakin əsərin ümumi bədii məntiqi ilə əlaqədar olmayan təşbeh Füzuli şeirində işlədilməz.

“Leyli və Məcnun” əsərinin bu yerində, şair ayı sadəcə təsvir etmək məqsədini qoymamışdır. O, ayı öz qəhrəmanın – Leylinin xatiri üçün surətlər silsiləsinə bağlamışdır. Burada aya təşbeh edilən cəhət bunlarla Leylinin özünün təsvir olunduğunu, əsər qəhrəmanının hal və vəziyyətinin verildiyini görürük. Ayın hilal vaxtı, Leylinin bükülmüş qəddinə bənzəyir. Ayın bədr zamanı isə Leylinin qəminin zahiri olmasına, batması Leylinin həmdəminin qeyb olmasına bənzəyir.

Beləliklə, təşbehlər burada, yalnız bir obyektə təsvirə, şərhə xidmət etmir, eyni zamanda, əsərin əsas surətlərinin dürüst anlaşılmasına, ümumi ideyanın bədii realizəsinə kömək edir.

Həmin əsərdə anasının Leyliyə nəsihəti də belədir:

**Sağər kimi gəzməyi haram et,
Nəğmə kimi pərdədə məqam et.
Dəf kimi kökündə ləhv qoyma,
Ney kimi həvayı – nəfsə uyma.
Güzgü kimi qatı üzlü olma,
Nərgis kimi xiyrə gözlü olma.
Hər surətə əks kimi baxma,
Hər gördüyünə su kimi axma¹.**

Bu parçada gətirilən təşbehlərin sadəliyi, aydınlığı, məişətdən alınma və ümumi oxucular üçün, tərbiyə üçün dedikdə məqbul olduğu bir yana dursun, buradakı incə təzadı seçməmək olmaz. Ana sevimli

---

¹ Divan. səh.252

qızına kobud şeylərdən, pis xasiyyətlərdən uzaq saxlamaq üçün nəsihət edir. Ancaq bir dənə də pis, kobud əşyanın, ya xasiyyətin adını çəkmir. Qız *neyə, güzgüyə, nərgisə, suya, surətə* bənzədilir. Bu əşyalar qız təsviri üçün çox münasib, uyğun, incə və zərif surətlərdir. Ancaq şair özünəməxsus bir dəqiqliklə həmin zərif əşyanın özündə həm müsbət, həm mənfi xüsusiyyətlər tapır. “Dəf kimi kökəsdə ləhv qoyma”, “Ney kimi havayı–nəfsə uyma”, “Hər surətə əks kimi baxma”, “Hər gördüyünə su kimi axma”...

Bu təşbehlərin forması da mənası kimi sadə, aydın və konkretidir. Doğrudur, bəsit təşbehə xas olan “kimi”, “təki” ədatları işlədilmişdir. Ancaq yerində gözəl işlədilmişdir. Bütün misralarda, bənzəyən (qız) eyni olduğu üçün və onun adı çəkilmədiyini üçün qoşmalar ifadəyə ağırlıq vermir.

Füzuli, yuxarıda gördüyümüz kimi, təşbeh yaradanda bəzən mənanın tələbinə görə eyni əşyanın başqa – başqa cəhətlərini alır. Sanki onu ilham fanarı ilə işıqlandırmaq üçün hər tərəfdən əhatə edir, bütün xassələrini vermək istəyir (sayə, ay, şəm və b.). Füzuli hadisə və predmetlərin bütün xasiyyətlərini əhatə etməyi bacardığı, onlara hər cəhətdən bələd, hakim olduğu üçün ecazkar bir qüdrətlə bir beytdə üç, dörd, bəzən beş bənzətmə yarada bilir:

**Qan – yaş töküb yananda dönər atəşin kabab,
Məşuqə bənzər atəşü aşıq kabab ona¹.**

Kabab aşıqə, od məşuqəyə, kababdan tökülən damlalar göz yaşına, kababın od üzərində çevrilməsi isə aşıqın məşuqə başına dolanmasına bənzədilir. Qüvvətli məzmunu, aşıqanə şeirin tələbinə çox münasib təşbehlər vasitəsilə, burada tam bir bədii lövhə verilmişdir. Bu bənzətmələrin hərəsi bir yandan, təsadüfi alınmamışdır. Ona görə də hərəsi öz bədii təsirini işlətməklə bir də şeirin bədiilik, obrazlılıq

---

¹ Divan. səh.122

silsiləsində zəruri mövqe təşkil edir. Yuxarıdakı təşbehlərin verdiyi təsəvvürə görə, rəssam bir lövhə çəkə bilər.

**Bülbülü – qəmzədəyəm, bağı – bəharim sənsən,
Dəhənü qəddü rüxun gönçəvü sərvü səmənim¹.**

Bu kiçik beytdə sözə son dərəcə qənaətlə bərabər beş qüvvətli təşbeh verilmişdir. Nisbətən “həmcins” olan bu təşbehlərin yanaşı yazılması ilə yenə maraqlı bədii bir lövhə yaradılmış olur:

Şair bülbüldür, məşuqə bahar bağıdır. Məşuqənin dodaqları bağıın gönçəsidir, boyu bağıın sərvidir, üzü isə bağıın yasəmənidir.

Bu da maraqlıdır ki, şair heç vaxt bənzəyən ilə bənzədiləni yanaşı yazmağı vacib saymır. Bu misrada əksinə, o, bütün bənzəyənləri misranın bir tərəfinə, bənzədilənləri də o biri tərəfinə yığmışdır. Yuxarıdakı bəndə diqqət edək:

**Dəhənü qəddü rüxun,
Gönçəvü sərvü səmənim.**

Bənzətmələrin bir sistemlə verilməsi, ayrı – ayrı elementlərin mövqeyini düzürst təyin etməyə imkan yaradır. Bir də burada bənzədilənlər həmcins hadisə olduğundan (gönçə, sərv, yasəmən...) onların yanaşı verilmələri bədii məntiqə daha uyğun gəlir.

Başqa bir misalda:

**Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behşitə hurü gılman.**

Burada heç bir təşbeh ədatı olmasa da, ifadənin verdiyi təsəvvür, lövhə, dərhal təşbehləri ayırır. Qızlar huriyə, oğlanlar qılmana, məclis isə cənnətə bənzədilir.

---

¹ Divan. səh.173

Bu aşağıdakı tizfəhm misralarda görün şair surətlərini bəzən nə qədər kənar və ümumi məfhumlardan gətirir:

**Dəmadəm mərdü¹ – çeşmim içər qan xəttü xalindən,
Bəli, əksər maəsi əhli – dəryanın qaradəndir.**

Burada şair məşuqəsinin üzündəki xala baxır. Göz bəbəyi məşuqəsinin xəttü xalından qan içər (qana dönər). Bu, ona oxşayır ki, dərya əhlinin çoxunun yaşayışı qaradan (qurudan)dır. Təklidə, konkret alındıqda, bir – birinə bənzəməyən predmetlərin səhnə şəklində götürülməsi, çox incə təşbehlər yaratmağa imkan verir.

Silsilə təşbehlər Füzuli bədii dilinin ən zəngin xüsusiyyətlərindəndir. Bir sıra qəzəllərində şair bütün bir aləmi başqa bir aləm ilə qarşı – qarşıya gətirib bədii lövhə yaradır.

Bütün beytləri təşbeh ilə verilən aşağıdakı qəzələ diqqət edək.

Əvvəla, birinci və ikinci misraların hər birinin özündə təzadlarla qurulan təşbeh varsa, qalan beytlərin isə həmişə qabaq misrası sonra gələn misraya əks səhnə təsvir edir. İkinci tərəfdən, həmişə beytin ilk misrası şairin lirik, intim aləmini ifadə etdiyi, onun dərd və əzablardan danışdığı halda sonra misralar obyektiv aləmdən, kənar həyat və məişət hadisələrindən səhnələr verir.

Məlum olduğu üzrə, şeirdə lirik, dəruni həyat ilə obyektiv, xarici aləmin yanaşı verilməsi, birinin o birisi ilə izah edilib aydınlaşdırılması bizim bayatılarda çox təsadüf edilən bir xüsusiyyətdir. Böyük şairin bir sıra şeirlərində bunu daha aydın görə bilərik. Aşağıdakı qəzəli oxuyaq:

**Ey könül, çox seyr qılma günbədi – dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən yey, nöqtəyi – pərgar tək.**

---

¹ “Mərdüm” həm də camaat mənasındadır.

Ün verər can rıftəsi, xəmə qamətimdən çəksəm ah,
El dəyib çəng üzrə bir avazə gəlmiş tar tək.

Sinəmi ney oxların dəldi dəmə urduqca könlü,
Səs verir hər pərdəsindən nalə musiqar tək.

Arizin üzrə xəmi – zülfün anıb dün¹ ta səhər,
Dolanıram hər tərəf odlarə düşmüş mar tək.

Cismi – zarim tiği – bidadınla oldu çak – çak,
Tünd sudan rəxnələr peyda qılan divar tək.

Xatirin şad eylədin, əhli – vəfa könlün yıxıb,
Bir imarət yapmağa min ev yıxan memar tək².

Buradakı təşbehlərin demək olar ki, hamısı mürəkkəb təşbehlərdir. Füzuli silsilə təşbehlərin özün də əlvan, müxtəlif forma və xüsusiyyətlər ilə verir. Bu aşağıda göstərdiyimiz (məzmun etibarilə gözəlin vəsfinə, tərifinə həsr olunan gözəlləmə ruhunda yazılan) qəzəlin formasına baxaq:

**Hankı³ gülşən gülbünü sərvə – xüramanınca var?
Hanki gülbün üzrə gönçə, ləli – xəndanınca var?**

**Hanki gülzar içrə bir gül açılar hüsnün kimi,
Hanki gül bərgi ləbi – ləli – dürəfşanınca var?**

**Hanki bağın nəxli, vardır ol qədin tək barvər,
Hanki nəxlin hasili sibi – zənəxdanınca var?**

---

¹ Dün sözü Füzulidə həmişə **gecə** mənasında işlədilir və çox zaman da gün – gündüz ilə kontrastda verilir – M.C.

² Divan. səh.167

³ **Hankı** kəlmələri Füzulidə **qansıdır**. Bax: Füzuli əsərləri, I cild, Bax, 1944, səh.100.

**Hanki xuni sən kimi cəlladə olmuşdur əsir,
Hanki cəlladın qılıncı növgi – müjganınca var?**

**Hanki bəzm olmuş münəvvər bir qədin tək şəmdən,
Hanki şəmin şöləsi rüxsari – tabanınca var?**

**Hanki yerdə sana bənzər bulunur bir gənci – hüsn,
Hanki gəncin əydəri zülfi – pərişanınca var?**

**Hanki gülşən bülbülün derlər, Füzuli, sən kimi
Hanki bülbül naləsi fəryadü əfqanınca var?**

Söz ustalığının, şeir incəliyinin, nadir bədii lövhələrin bir sıra nümunə xüsusiyyətlərini verən və əsl lirik əsərlərdən sayılan bu qəzəlin, çox cəhətdən ritorik sual ilə başlandığını görürük.

Hiss və həyəcədən doğan bu suallar, adi, məntiqi sual deyil, bədii suallardır. Bu suallar cavab almaq üçün yox, faktı, hadisəni təsdiq üçün, şairin rəyini bildirmək, gözə çapdırmaq üçün verilir:

“Hanki şəmin şöləsi rüxsari – tabanınca var”, - deyə yazdıqda şair “heç bir şamın, heç bir çırağın işığı sənin rüxsarın qədər işıqlı deyildir”, - demək istəyir. Təsdiqini sual şəklində deyir.

Təşbehlər isə çox qərribə və indiyə qədər az rast gəldiyimiz maraqlı bir sistem ilə qurulmuşdur. Hər bir misrada qüvvətli bir təşbeh var. Birinci misrada həm metafora, həm təşbeh vardır. Məşuqənin boyu “sərvi – xuraman” adı ilə yad olunur.

Bu sərvi – xuraman (məşuqənin boyu) gülbünə (yeni – yetmə gül ağacına, fidana) bənzədilir. İkinci misrada verilən təşbeh isə birinci misradakı təşbehin məntiqi və bədii davamı, inkişafı, nəticəsi kimi gəlir: “Hanki gülbün üzrə gönçə ləli – xəndanınca var”.

Məşuqənin boyu gül ağacına bənzədilir. Gül ağacında bitən qönçə isə məşuqənin təbəssümlü dodaqları ilə qiyaş edilir. Maraqlı burasıdır ki, başqa qəzəllərdə olduğu kimi burada qarşılaşdırılan, qiyaş edilən məfhumlar bənzətmə dərəcəsinə dayanmır. Burada şair məşuqənin hüsnünü sərv, gül, gönçə, şəm ilə vəsf edir. Lakin bir qayda olaraq, bu hüsn, bənzətmələrdə gətirilən gül, gönçə, şəm, sərv və sairədən üstün tutulur.

“Hanki gülzar işrə bir gül açılır hüsnün kimi?” – dedikdə, şair bir tərəfdən, sevgilinin hüsnünü bağda açılan gülə bənzədir. İkinci tərəfdən, sevgilinin hüsnünü bu güldən yüksək tutur. Bu misranı məntiqi surətdə davam etdirərək güldən yox, gülün yarpağından söz açır:

Hanki gül bərki ləbi – ləli – dürəşənincə var?

Eyni üsul və quruluş qəzəlin axırına qədər ardıcıl surətdə davam edir.

Beytin birinci misrasında adı çəkilən məfhumun cüzi bir əlaməti beytin ikinci misrasında gətirilir. Beytin ilk misrasında cəllad (xuni) adı çəkilir, son misrada cəlladın xəncəri gətirilir. İlk misrada şam gətirildiyi üçün, sonuncu misrada şamın şöləsi verilir və s.

Odur ki, hər beyt qarşılaşdırılmış bir sıra məfhumların əmələ gətirdiyi silsilə məcazlardan, təşbehlərdən ibarətdir:

Hanki yerdə sana bənzər bulunur bir gənci – hüsn,

Hanki gəncin əjdəri zülfi – pəriçənincə var?

Məşuqə - gözəllik, hüsn xəzinəsidir. Onun zülfləri isə bu xəzinə üstündə yatan ilan, əjdahadır. (Əfsanəyə görə, əjdaha həmişə xəzinə üstündə yatar).

Məcazların bu şəkildə təşkili, bənzətmələr, ya epitetlər sistemi şeirə ayrı bir məlahət, kamillik, mənə qüdrəti verir. Onun təsirini artırır. Təsəvvürdə surətlər vasitəsilə yaranan səhnələr canlanır. Şairin

vəsf və təsvirləri nə qədər mübaliğəli olsa da, oxucunu inandırır, qane edir. Oxucu bu ifadələrin adi, məntiqli mənasını yox, bədii, məcazi tərəfini üstün tutur.

Füzuli şeirində məcaz sənətkarlığının yüksəkliyini görmək üçün aşağıdakı bənd ilə başlayan müsəddəs də maraqlı və xarakterikdir:

**Dün sayə saldı başımə bir sərvə-sərbülənd
Kim, qəddi dilruba idi, göftarı dilpəsənd.
Göftarə gəldi nəgəh açıb ləli-nuşxənd,
Bir püstə gördüm onda, tökər qan rizə-rizə qənd.
Sordum: - mægər bu dürri-dəhəndir-dedim, dedi:
Sordum: - mægər bu dürri-dəhəndir-dedim, dedi:
Yox, yox, dəvayi-dərri-nəhamın durur sənin!¹**

Bu müsəddəsdə bizim bəhsimiz nöqtəyi-nəzərindən hər bəndin son üç misrası maraqlıdır.

Bəndlərin ilk misraları ilə burada işimiz yoxdur. Şair məşuqənin danışğını belə verir: “Onda bir püstə gördüm ki, qənd töküdü. Dedim: mægər bu ağız mücrüsüdür, dedi: yox, gizli dərddin dərmanıdır”.

Burada bu məfhumun eyni zamanda bir neçə məfhumla bənzədildiyini görürük. Ağız həm şəkərə, həm püstəyə, həm dürri mücrüsünə, həm də gizli dərd dərmanına bənzədilir.

**Gördüm yüzündə həlqeyi-zülfi-siyahini,
-Ol picü tabı çox nə rəsəndir? – dedim, dedi:
- Dövri-rüxümdə rişteyi-canın durur sənin!**

Burada saçlar ipə, eyni zamanda can riştəsinə bənzədilir.

**Şəbnəm insarın etdi günəş lələi-xoşab,
Bunlar nədir, nə dürri-Ədəndir? – dedim, dedi:
- Əbsəm Füzuli, əşki-rəvanın durur sənin.**

---

¹ Divan. səh.206.

Bu parçada şəbnəm (şeh) lələ, dürrə, göz yaşına bənzədilmişdir. Bütün bu təşbehlərin, hər bəndin ilk misralarında çəkilən bədii lövhələrə, eyni zamanda şeirin ümumi məzmunu ilə əlaqədar olduğunu, ruhən buna tamamilə uyğun gəldiyini deməsək də aydındır. Mükəllimə, sual-cavab formasında yazılan bu qüvvətli məcazlar, aşıq-məşuq arasındakı məhəbbət münasibəti gözəl ifadə edir.

Füzuli, təşbeh yaradarkən bənzətmə ədatına, qoşmaya (kimi, tək, elə bil...) ehtiyac duymur. Dialoq, xitab, sual üsulu ilə verdiyi bənzətmələr bəzən bir hökm, nə qədər mübaligəli də olsa, bir həqiqət kimi səslənir.

Nədir dedim ruxi-safində əksi-mərdümi-çəşmim?

Dedi gəlmiş gəmilə Rumə dərya qət edər hindu.

Yaxud:

Tərəhhüm qıl bükülmüş qəddimə, vəhm eylə ahimdən

Saqın çıxmaya nəgəh yaydan ol ox, ey kəman obru!¹

Şair “bükülmüş qəddini” yaya, “ahini” oxu bənzədir. Ancaq heç bir təşbeh üçün oxşatma sifəti gətirmir.

“Leyli və Məcnun” əsərinin bir fəslində şair öz qəhrəmanlarının gözəlliyini şairanə bir dil ilə vəsf edir. 12-14 beyt qəhrəmanların adı ilə başlanır.

Beytlərin birinci misrası Leyli adı ilə, ikinci misrası Məcnun ad ilə başlanır. Buradakı bənzətmələr, formaca tamamilə xalq stilində, ədat əvəzinə “demək” sözü ilə verilir (“Leyli demə cənnət içrə bir hur”). Bu surətlərlə verilən gözəllik və incəlik çoxcəhətlidir. Bədii dilin yalnız poetikada məlum və müəyyən formaları, vasitələri nöqtəy-nəzərindən yanaşsaq, bu incəliyi aydın görürük. Burada eyni misrada həm bənzətmənin, həm mübaligənin, həm də kontrastın gözəl nümu-

---

¹ Eyni obrazı şairin başqa bir rübaisində görürük.
Ruxsarinə tökdü mərdümi-çəşmim qan,
Hinduyi görün ləl verir Rumə xərac. (Divan. səh. 219).

nələrini, bunların çoz mahiranə verilmiş vəhdətini tapmaq olar. Biz hələlik Leylini, Məcnunu təsvir üçün gətirilən bənzətmələrin bir-birinə münasib, məntiqi inkişafda alınmasına diqqət edək:

**Leyli demə şəmi-məclis əfruz,
Məcnun demə atəşi-cigərsuz.
Leyli demə cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə zülmət içrə bir nur.
Leyli demə övçi-hüsnə bir mah,
Məcnun demə mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə bir yeganeyi-dəhr,
Məcnun demə bir əfsaneyi-şəhr.
Leyli çəmən-i-bəla nihali,
Məcnun fələki-vəfa hilali.
Leyli mahi-asimani-həşmət.
Məcnun şəhi-kişvəri-mələmət.
Leyli səfi-əhli-hüsn əmiri,
Məcnun səri-kuyi-qəm fəqiri.
Leyli-ü-nişat hüsn kami,
Məcnun-ü-bəlayi-eşq dami.
Leyli-ü-lətafəti-dilaray,
Məcnun-ü mələməti ğəməfzay.¹**

Leyli məclisə işıq verən şama bənzədildiyi üçün, Məcnun cigər yandıran oda bənzədilir. Leyli gözəllər səflərinin əmiri sayıldığı üçün, Məcnun qəm fəqirlərinin başçısı sayılır. Bənzətmələrin bu cür mənə, məntiq vəhdətilə davam etdirilməsi sənətkarlıq etibarilə nə qədər çətin, nə qədər böyük məharət istəsə də, dahi şair bu çətinlikdən qaçmamışdır. Bunun öhdəsindən gəlmişdir. Odur ki, bənzətmələr Leylinin və Məcnunun təsvirinə, əsərin ümumi ruhuna cavab verdikləri

---

¹ Divan. səh.259.

kimi, bədii lövhələrin, surətlərin məntiqi inkişafına tamamilə uyğundur. Bu polad vəhdət heç yerdə pozulmur.

Məlumdur ki, klassik şərq ədəbiyyatı mübaliğələrlə çox zngindir. Doğrudur, bəziləri bu xüsusiyyəti, əfsanə təsiri, puç etiqadlar ilə izaha çalışırlar. Lakin heç bir əsasa söykənmirlər. Mübaliğə insan xəyalı üçün təzə, təsadüfi məsələ olmadığı kimi köhnə məsələ də deyildir. Ən materialist və münəvvər adamın təsəvvürlərində belə mübaliğələr, mübaliğəli cəhətlər olur və vardır. Mübaliğə insan zehni və xəyalının təbii xassəsidir. Mübaliğə yaradıcı xəyalın qüdrətini göstərir.

Bu, xəyalın bir sifətidir. Bunun mövhumata dəxli yoxdur. Ardıcıl realizm də mübaliğəyə zidd deyil. Çünki mübaliğə, insan təsəvvürünün keyfiyyətindən doğan bir hadisədir. Real, təbii mübaliğələr xalq arasında, canlı dildə, xalq ədəbiyyatında da çoxdur.

**Əzizəmə, sal yana,
Dara zülfün, sal yana,
Necəsən bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana.**

- deyən el, nə mövhumatçı və dindar, nə də fanatıkdir. Burada el, qüvvətli bir şairdir. Bunu deyən adam, əsrlər boyu həmin bayatını sevə-sevə oxuyan xalq, çox gözəl bilir ki, bir ah ilə Kürü qurutmaq olmaz. Burada ancaq qəlb aləmini, hissi, təsiri vermək üçün mübaliğə gətirilmişdir. Eyni dərəcədə də, el, burada insan qəlbini yandıran həsrətin, dağlı bir köksün yanğı və yaralarının əks olduğunu gözəl bilir. Bu şeirdə mübaliğə o qədər gözəl və təbii işlədilmişdir ki, bunu eşidən adam, soyuq mühakiməyə, “ah ilə Kürün quruyub qurumayacağı” düşünməyə ehtiyac və vaxt sərf etmir. Dinləyən ifadənin təsiri ilə həyəcana gəlir. Bu ifadədə insan qəlbini çəkdiyi çox dərin həsrəti duyur.

Belə mübaliğələr böyük klassiklərimizin şeirlərindəki ən təbiibədii bəzəklərdəndir. Bu sahədə də böyük Füzulinin xəyal zənginliyi heyrət doğurur.

Füzuli şeirindəki mübaliğələr hər şeydən əvvəl təbiiliyi və ürəkdən qopma, hissi olması ilə səciyyəlidir. Onun mübaliğələri, mübaliğə olmaq üçün, dilin zahiri bəzəyi kimi yazılmamışdır. Bunlar şairin arayıb tapdığı məcazlar deyil, bəlkə də doğan zəngin təsəvvürlərin, hiss və xəyal aləminin verdiyi qanuni məhsullardır.

Ancaq Füzuli Məcnunun eşq sevdasında sərgəndən gəldiyini təsvir edirkən, belə deyə bilərdi:

**Səhrayə düşüb günəş misali,
Tənha yürür oldu laübali.
Hər daşa ki, yetdi, tökdü yaşın,
Ləl eylədi kuh, dəşt daşın.
Göz yaşımı bəs ki, tökdü hər su,
Hər mərhələdən axıtdı bir cü,
Bir əbri-bəla idi güvahi,
Baran sirişki, bərq ahi,
Baranilə bərq cismü candan,
Bir mərtəbədə ki, bundan andan,
Dəryalərə etsə ləməyi-tab,
Səhralərə düşsə qətrəyi-ab,
Dəryalər olurdu cümlə səhra
Səhralar olurdu cümlə dərya.¹**

Məcnunun göz yaşı yağış kimi, ahı isə ildırım kimi təsirlidir. Bu təsirin şiddəti elədir ki, göz yaşından bir damla səhralara düşsə, səhralar dənizə çevrilər. Ahın (ildırımın) bir qılgıcımı (parlayışı) dəryalara düşsə, dəryalar səhraya çevrilər!

---

¹ Divan. səh. 261.

Burada mübaliğənin “ağıla sığmazlığı” sözün məntiqi mənaca tənqiddə dözə bilməməsi aydındır. Bir damla ilə səhra deryaya çevrilir, bir qığılcım deryanı qurudur. Buna kim inanar? Lakin soyuq mühakimədən başqa bir də varlığın, hadisələrin şairanə təsviri, duyulması vardır.

Burada ifadə məhz şairanə çəkilən lövhəni, bir insan qəlbinin iztirablarını verir, özü də çox gözəl verir. Şeiri oxuyanda ifadənin məntiqi, reallıq cəhəti kimin yadına düşür? Şeir o qədər qüvvətli, təsir o qədər təbiidir ki, oxucu dərhal Məcnunun halını, onun eşqi və sevdasındakı alovlu, şiddət, səmimiyyəti düşünür. Ona görə də mübaliğələrin bədii təsviri həddən artıqdır.

Füzuli özünün mənəvi vəziyyəti, kədəri haqqında danışarkən bir sıra qüvvətli mübaliğələr yaradır. Bu mübaliğələrdə öz sevda, eşq, kədərinin böyüklüyünü, ağırlığını söyləyir. Bu mübaliğələr eyni zamanda şairin şəxsiyyətini, mənliyinin yüksəkliyini, qürur və iftixarını göstərir:

**Guhkən künd eyeləmiş min tişəni bir dağlən
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağlən.¹**

Fərhad bir dağı yarmaq üçün min külüng çındırmalı olub. Şairin qüdrətinə baxın ki, “min dağı bir dırnaq” ilə qoparıb atmışdır. Burada da şairin sevda, kədər aləmindəki ağır vəziyyəti, bu ağırlığa baxmayaraq öz məğrurluğunu, böyüklüyünü saxlaması, sinəsinə çəkilən dağlara möhkəmliklə davam gətirməsi çox gözəl ifadə olunmuşdur. Bu beytin ikinci misrasındakı cinası da seçməmək olmaz.

“Dağ” sözünü şair bir də məcazi mənada, yara əvəzinə işlədir. Eyni sözün iki mənada işlədilməsini başqa yerdə də görürük.

---

¹ Divan. səh. 185.

Dağ ilə olur həmişə aşiq¹

Bu sözlər, həm aşiqin sərgərdanlığı, həm də qəlbinin yaralı olduğu təsəvvürünü verir.

Füzuli öz kədərini çoxluğunu dönə-dönə belə mübaliğələr ilə verir:

**Ey görən min dağılə səbrü sibatim, eyləmə
Nisbətım Fərhadə kim, bir dağ ilə oldu zəbun.²**

Yaxud:

**Səngi-mələmət ilə çəkin çevrəmə həsar,
Əşkim fənaya verməsin əhli-səlaməti.**

Göz yaşımın seli insanları aparacaqdır. Amandır ki, qoymayın, mələmət daşı ilə çevrəmə həsar çəkin!

**Deyil bihudə gər yağsa fələkdən başımə daşlar,
Binasın tişeyi-ahimlə viran etdiyimdəndir.**

Fələkdən başıma yağan daşlar əbəs deyil. Mən ahımın gülüngü ilə fələyin binasını dağıdıram. Baltamın ağzından qalxan daşlardır ki, başıma tökülür... Bəzən şair, öz kədərini böyüklüyünü vermək istər-kən bütün kainatı öz şəxsiyyətinə bağlayan və çox dərin təsəvvür məhsulu olan mübaliğələr yaradır.

**Sün memari yapan səatdə gərdun məxzənin,
Dudi-ahim çıxmağa açmış kəvakib ruzənin,
Gün batıb yıldız çıxar sanman³ ki, göy dəhqanıdır,
Gecə ahım dağıdır, gündən yığılmış xərmənim.**

Göydə gördükləriniz ulduzlar deyil, ahım çıxmaq üçün göy qübbəsinə açılmış deşiklərdir. Yaradıcı, onları ancaq mənim ahım

---

¹ Yenə orada. səh. 271.

² Divan. səh.187.

³ Sanmayın

çıxmaq üçün yaratmışdır. Yoxsa ahımın gücü göy qübbəsini partladardı.

İkinci beytə görə, kainatda nə gün var, nə ulduzlar, ancaq bizə elə gəlir ki, gün batır, ulduz çıxır. Bəs bu gecə-gündüz nədir? Şair izah edir: gün, göy kəndlisinin yıgdığı xırmandır. Gecə ahım vurub o taxılı dağdır. Taxıl dənələri adamlara ulduz kimi görünür. Göy kəndlisi gündüz xırmanınını yıgır, şairin bir ahı gecə onu sovurub dağdır.

Mübaligənin, bədii lövhənin izahına ehtiyac yoxdur. Şeirin özündə bu çx aydın, gözəl verilmişdir.

Gördüyümüz kimi, ümumkainat məfhumlarından belə yazarkən mübaligə yaradanda şeir bədii təsir qüvvəsi hər şeydən əvvəl gözə çarpır. Şeir o qədər təbii ürəkdəngəlmə, səlisdir ki, mübaligəyə şübhə yeri qalır. Biz şairin ən böyük mübaligəsindən belə insan qəlbinin həqiqi çirpıntılarını, coşğun ehtiraslarını, insan hissini real həyatını duyur, təsirlənirik.

Füzuli mübaligələrinin gücü bir də ondadır ki, onların hamısı nəticə etibarilə lirikaya, qəlb aləmini ifadəyə xidmət edir. İnsan hiss və həyəcanının isə həddi-hüdudu yoxdur. Həssas bir qəlb adi və kiçik təsir ilə ildırımlar qoparmağa qadirdir. Füzulidə belə həssaslıq vardır. Ona görə də şairin bütün kainatı, bu hissləri oxşamaq üçün yaranmış bir vasitə zənn etməsi təbii idi.

Yuxarıda göstərdiyimiz parçalara bənzər məcazlar Füzuli şeirində yüzlərcədir. Şairin mübaligələrinin xarakterinə bələdlik üçün isə hələlik bu da bəsdir.

Şeir yüksək xüsusiyyətlərindən biri olan bədii lövhələr Füzulinin bütün qəzəllərində misranın canı və məzmunudur. Bunlar şübhəsiz, müəllifin predmet və hadisə haqqındakı fikir, hissini ifadə üçün ən gözəl və təsirli vasitələrdir.

Şair bunları bəzən paralel, bir-birini tamamlayan bir silsilə şəklində, bəzən də bədii təzadlar halında verir. Lakin bu təzadlar şairin demək istədiyi qüvvətli fikri çox aydın ifadə edir.

Bu cəhətdən şairin aşağıdakı qəzəli xarakterikdir:

**Tutuşdu ğəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyüm könlüm.**

**Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab,
Fəzayi-eşqdə abad gördüyün könlüm.**

**Nə gördü badədə bilmən ki, oldu bəpərəst,
Müridi məsrəbü zöhhad gördüyün könlüm.**

**Fəraqın odunu gördükcə müm tək əridi,
Səbatü səbrdə fulad gördüyün könlüm.**

**Gətirdi əcz, görüb eşq müşkül olduğunu,
Hamı¹ hünərlərə uytad gördüyün könlüm,**

**Degildi beylə, dəmində bir əhli-işrət idi,
Bu qanlar içməyə mötad gördüyün könlüm.**

**Füzuli, eylədi ahəngi-eyş-xaneyi-Rum,
Əmiri-möhnəti-Bağdad gördüyün könlüm.**

Bu qəzəl başdan ayağa təzadlar sistemində qurulmuşdur. Məşuqədən ayrıldıqdan sonra aşiqin düşdüyü müsibətlər, onun əvvəlki xoş günləri ilə müqayisə olunur. Bu müqayisə nəticəsində aşiqin keçmiş halı ilə indiki vəziyyətinin tamam bir-birinə zidd olduğu meydana

---

¹ Əslində: qamu

çıxır. İlk iki misranın hərəsi öz-özünüdə təzadlar verən bir ifadədən ibarətdir (Şad gördüyün könlüm qəm oduna yandı, azad könlüm əsir oldu). Sonrakı beytlərin hamısında ilk misranın verdiyi lövhə axırıncı misradakı səhnə ilə kontrast təşkil edir.

Vaxtilə eşq fəzasında abad olan könül, ayrılıq çölündə sitəm selindən xarab oldu. Möhkəmlikdə, dözümlükdə polada bərabər olan könül, ayrılıq oduna düşəndə mum kimi əridi və s.

Bütün bu təzadlı səhnələr ilə şair məşuqə ayrılığının aşıqə etdiyi ağır, sarsıdıcı təsirini göstərmək istəyir və gözəl də göstərir.

Şairin qəzəllərində elə parçalar vardır ki, təzad hər misranın özündə verilir, başqa misralar ilə bağlanmır.

**Ey məzaqi-cana cövhərin şəhdü şəkkər tək ləziz,
Dəmbədəm zəhri-qəmin qəndi-mükərrər tək-ləziz.**

**Atəşi-bərqi-fəraqın nari-düzəx tək əlim,
Güreyi-cami-visalın abi-kövsər tək ləziz.¹**

Burada iki əvvəlki misranın hər ikisində təzadlı surətlər (cəfa-ləzzət, zəhr-şəkər) verildiyi halda, son misralarda paralel surətlər (ayrılıq odu – cəhənnəm odu, görüş ləzzəti-kövsər suyu) verilmişdir. Yaxud:

**Aləm oldu şad səndən, mən əsiri-ğəm hənuz,
Aləm etdi tərki-ğəm, məndə ğəmi-aləm hənuz.²**

Sən aləmi sevindirdin, məni qəmə əsir etdin. Aləm qəmi tərək etdi, mən aləmin qəminə mübtəla oldum.

Füzuli təzadlı bədii lövhələr yaratdığı kimi, qüvvətli söz təzadları da yaradır. Aşağıdakı misralarda “var” və “yox” sözlərinin təzadla verilən mənasına diqqət edək:

¹ Divan. səh.138.

² Yenə orada. səh.151.

**Varimi fikri dahanilə yox etdim kim qəza,
Böylə əmr etmiş mana yoxdan məni var eyləgəc.¹**

Birinci misrada “var” varlığı, həyatım, mənliliyim mənasında, “yox” isə puç, heç mənasında işlədilmişdir. İkinci misrada “yox” yoxluq, heçlik mənasında “var” isə olmaq yaşamaq mənasında işlədilmişdir. Bunların verdiyi məna isə çox qüvvətlidir.

**Mən varimi yox sənincin etdim, nə rəva –
Sən dutmayasan xəbər yoxu-varimdən.²**

Burada da eyni forma vardır.

Bir-birinə mənaca zidd olan “təlx” (acı) sözü ilə «şirin» sözündən yaradılmış məna təzadını alaq:

**Çarə umdum ləli-şirinindən əşgi-təlximə
Təlx köftar ilə aldın cani-şirininim mənim.³**

Burada sözlər məcazi yox, müstəqim mənada işlənmişdir. Ancaq ifadə elə ustalıqla qurulmuş, epitetlər elə ustalıqla seçilmişdir ki, eyni söz ilk misrada məşuqənin təsviri üçün epitet olduğu halda, ikinci misrada aşiqin təsviri üçün epitet rolunu görür (acı göz yaşına şairin dodağından çarə umdum. Acı sözünlə şirin canımı aldın).

Bəzən Füzulidə yanaşı işlədilmiş, quru, “xalis” məntiq ilə yanaşdıqda bir-birinə zidd məna verən cümlələrə rast gəlirik. Lakin bu ziddiyyətdə şair elə qüvvətli və heyrtləndirici bədii təsvir ifadə edir ki, cümlənin məntiqi cəhəti öz-özünə unudulur. Misal üçün aşağıdakı beyti alaq:

**Can çıxar təndən könül zikri-ləbi-yar eyləgəc,
Tən bulur can yenidən ol ləfzi təkrar eyləgəc.⁴**

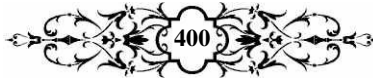
---

¹ Divan . səh. 154.

² Yenə orada. səh.225.

³ Yenə orada., səh.177

⁴ Yenə orada. səh.134.

Aşiq məşuqəsinin dodağınının adını çəkəndə həm ölür, həm də dirilir.

Məşuqəyə olan məhəbbətin, eşqin və vurğunluğun dərəcəsini, bundan qüvvətli, bundan mənalı necə demək olar?

İstiarələrində də Füzuli qüvvətli nümunələr vermişdir.

**Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi giryanım
Oyadar xalqi əfqanım, qara bxtim oyanmazmı.¹**

Ayrılıq gecəsində yanıb əriyən canının qan yaş tökməyini, şair şam ilə qiyaş edir. Şamın isə adı çəkilmir. Füzulinin istiarə, yaxud metaforalarında, bəzi şairlər kimi düyün, anlaşılmazlıq, ya da natamamlıq yoxdur. Onun məharətlə çəkdiyi bədii lövhələrdə adı çəkilməyən əşyalar və cəhətlər öz-özünə məlum olur.

**Canü dil bir ömürdür tiğincün eylərlər cidəl,
Girmədən tiğın sənin ortaya qət olmaz niza.²**

Burada can ilə qəlbin, məşuqənin xəncəri uğrunda davası təsvir olunur. Can və qəlb bir ömürdür, uzun müddətdir ki, vuruşurlar. Lakin məşuqənin xəncəri araya girmədən (əldə edilmədən) bu dava, vuruşma bitməyəcəkdir. Burada qüvvətli və silsilə halında verilmiş bir istiarə vardır. Uğrunda mübarizə gedən “xəncər” məşuqənin kirpikləridir ki, can da, qəlb də bütün varlığını ona qurban verməyə hazırdır. Həmin “xəncərin araya gəlməsi” - məşuqənin nəzəri deməkdir. Məşuqə bir məhəbbət nəzəri sals bu dava həll olunacaqdır. Can və qəlb qarşı-qarşıya duran müddəi, düşmən ilə qiyaş edilir. Maraqlı burasıdır ki, şair ən dərin məhəbbəti ən kəskin ədavət, düşmənlik sözləri və səhnəsi ilə verir.

**Dil uzadır bəhs ilə ol arizi-cananə şəm
Od çıxar ağzından, etməzmi həzər, kim yanə şəm?**

---

¹ Divan. səh.195.

² Yenə orada. səh.160.

**Arizi-canan ilə bəhsi-kəməli-hüsn edər,
Dil ucundadır ki, hər saat düşər nöqsanə şəm.¹**

Bu qəzəlin ilk misralarında şam gözəllik iddiasında olan və öyünən bir məşuqə kimi təsvir olunmuşdur. Axırınca misralarda şair, şamın “hər saat” əriməsinin səbəbini onun boş, əbəs yerə “canan cəmalı” ilə bəhs etməyində görür. Şam öz “dilinin ucundadır” ki, hər saat əriyir. Son misradakı “dil ucundadır” sözü şairin yazdığı bədii lövhədə bir mənada mübahisə (danışmaq ucundan) şamın adi vəziyyətinin məntiqi təsvirində isə, başqa bir mənada (başdan, piltədən yanıb əriməsi) işlənmişdir. Hər ikisində eyni ifadə aydın, bədii və gözəl təsəvvür verir.

“Bəngü badə” əsərində də biz qüvvətli istiarələrə rast gəlirik.

**Nərgisi gör ki, nəşəsi getməz,
Başı gedərsə, tərki-cam etməz!²**

Nərgiz çiçəyi burada nəşəyə gəlmiş bir aşıq halında verilir. O elə aşıqdır ki, “başı gedərsə də camdan, nəşədən, həvəsdən düşməz”.

Yaxud:

**Ol ki, cami-mey olalı bünyad,
Qədəh ondandır, ol qədəhdən şad.³**

Cam ilə məclis, aşıq, məşuq münasibətləri təsəvvür olunur. Onlar yaranandan bəri şad və xoşbəxtdirlər. Onlar bir-birindən nəşə, zövq alırlar.

“Sübh” rədifli şeirində şair səhəri sevdaya düşmüş bir aşıq kimi təsvir edir:

---

¹ Yenə orada.

² Divan, səh. 82.

³ Yenə orada. səh.83.

**Hankı mahın, bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,
Hər gün eylər xalqa bir daği-nihan izhar sübh.¹**

Ümumiyyətlə, şair kainatı, dünyanı bir eşq aləmi şəklində təqdim etdiyindən, yer-göy cisimlərini, təbiət məfhumlarını da bu eşq, sevda həyatı ilə qiyaş edir. Günəşi, ayı, səhəri, gecəni, qışı, baharı və sairəni bu nöqtəyi-nəzərdən təsvirdə qüvvətli məcazlar, istiarələr verir.

Füzuli şeiri tizfəhm, hikmətli sözlər – aforizmlər ilə zəngindir.

Azərbaycan xalqının əzbəri olan, bütün islam Şərqində əsrlər boyu ümumi hörmət qazanan Füzulinin şeirinin bu qədər məşhur olmasında şairin hikmətli sözləri də çox rol oynamışdır. Eşq, məhəbbət aləminin təsvirində ən yüksək nümunələr adlandırılıla bilən şeirləri bir tərəfə qoyub, biz şairin sırf ictimai mənalı kəlamından bəzi misalları təhlil edək.

Qabaqca onu demək lazımdır ki, Füzulinin məhz ictimai-siyasi hadisələrə, ya fəlsəfi bir problemə həsr olunmuş qəzəlləri yox kimidir. O, ancaq mürəbbə və rübailərində zəmanənin mənsəb sahiblərini təkdir edən, yalançı alim, vaiz, qazi, hakim və sairələrinə qarşı olan kəsərli parçalar yazmışdır.

Lakin onun eşq mövzusunda yazdığı əsərlərdə də yalnız eşq məhəbbətə aid deyil, ümumiyyətlə ictimai həyat və yaşayışla bağlı çox mənalı sözlər, dərin fikirlər vardır. Əxlaq və ədəb-ərkan, mərifət, insan ləyaqəti haqqında şairin ya qəzəl, müxəmməs, müsəddəslərində, ya da ayrı-ayrı qitələrində qısa və qiymətli ifadələrə çox rast gəlirik. Misal üçün, əslən qabiliyyətsiz və korazehin olan bir adamın hiylə ilə, süni vasitələrlə irəliyə, layiq olmadığı mövqelərə keçməsinə qarşı Füzuli nifrətlə deyir:

**Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Rəngi təğyir tapar, ləli-bədəxşan olmaz.**

---

¹ Yenə orada. səh.135.

**Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat,
Nıtqi insan olur, amma özü insan olmaz.**

**Hər uzun boylu şücaət edə bilməz dəva,
Hər ağac kim boy atar, sərvi-xuraman olmaz.¹**

Deməli, məsələ zahirdə, formada yox, məzmun və mənədadır.

Şairin metaforaları hər şeydən əvvəl o dövrün həyatını, itimai münasibətini əks etdirir. Bunlar şairin mühitdən aldığı ağır və acı təsirlərin məhsuludur. O görürdü ki, zülmə, zora söykənən ictimai quruluşda mənşəb sahiblərinin, hökmranlıq edənlərin çoxu alçaq və zərərli adamlardır. Yaltaq şairlərin həmin zalim və küt hakimlər haqqındakı tərifnamələri, qəsidələri də “ləl” olsun deyə qara daşı qan ilə “boyamaq” demək idi. Ancaq daşın rəngi zahirən dəyişirdi, əsli isə qaralığında, daşlığında qalırdı.

Şairin Nişançı paşaya məktubundakı məşhur sözləri, dövrü xarakterizə edən ən qüvvətli bir hökmdür:

Səlam verdim, - rüşvət deyildir, - deyə almadılar.

Çox cəsarətlə və kəskin, tutarlı deyilən bu ifadə, o dövrün acgöz, rüşvətxor, canavar iştahlı hakimlərini damğaladığı üçündür ki, zərbi-məsəl kimi dillərin əzbəri olmuşdur. Füzulinin bir sıra şeirlərindən görünür ki, şair qabiliyyətsiz, lakin iddialı, irəli soxulmaq istəyən, küt adamlardan, paxıllıq çəkən böyük sənətkarları boğmaq istəyənlərdən çox əzab görmüşdür. Şair göstərir ki:

**Cənnəti almaq olmaz axça ilə,
Girmək olmaz behiştə rüşvət ilə...**

Hər şeyi rüşvət, mənşəb vasitəsilə əldə etmək mümkün olsa idi, hünər meydanına, sənətkarlıq aləminə, şeir cənnətinə süni yol ilə girmək olmaz.

---

¹ Divan. səh. 215.

Şair nəsihət yolu ilə dediyi aşağıdakı nümunələrdə həm dövrünün, mühitinin riyakar, ikiüzlü insanlarını ifşa edir, həm də həmişə öz qüvvəsini saxlayan, təzə görünən, boşboğazlığa qarşı deyilmiş mənalı bir aforizm yaratmışdır:

**Rəfiqin olsa dilsiz canəvər həm saxla raz ondan,
Saqın sirrini düşürmə dillərə Məcnuni-risva tək.¹**

Bu söz, canlı dilimizdə olan atalar sözüne – “sirrini dostuna demə, dostunun da dostu var” məsələsinə çox yaxındır.

Şair həmin qəzəbində iradə möhkəmliyi, prinsiplilik, müstəqil fikirlilik kimi mərd və igid xasiyyətləri təbliğ edir:

**Gühər tək qılma təğyiri-təbiət, dəlsələr bağrın,
Qərar et hər havada, olma şurəngiz dərya tək.²**

Bu beyt də, atalar sözü olan: “Ağır otur, batman gəl” məzmununa çox yaxındır.

Mal-dövlət yığmaq həvəsilə yaşayan həris, xəsis adamlara qarşı şair deyir:

**Mal çox yığma həzər eylə əzabından kim,
Rənci artar ağır olduqca yükü həmmalın.**

Müəyyən, gözəl bir məqsəd və məslək uğrunda əziyyət və zəhmətə dözməyin zəruri olduğunu deyən aşağıdakı fikir də çox məşhurdur.

Nədamətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz tamaşa tək.

İnsanı ancaq işi, əməli ilə tanımaq, qiymətləndirmək lazımdır. Buna uyğun olaraq M.F.Axundov demişdir: “Kamal ata kürkü deyil ki, irs ilə övlada yetişə”. Əsl-nəsəb, ata-ana vasitəsilə olmur:

---

¹ Divan. səh.166.

² Yenə orada.

Feldir əslı-rızayı-həq, nə kım əslü-nəsəb?

Qıymətli, ıstedadlı, xalqa faydalı adamın adı və əməyi itməz. Ona qarşı görüln bütün cəza və təhqır tədbırləri boş, mənasız və müvəq-qətidır.

**Səadəti-əzəli qabili-zəvval olmaz,
Günəş yer üstünə gər düşsə payımal olmaz!
Hər qanda olsa qanluyu əlbəttə qan tutar...
Rıya əhlinə həm çox etiraz etmək rıyadəndır...
Bağlamaz hər şükufə meyvəyi-tər,
Əksəri bitdiyi yerində itər...**

və s. kimi aforizmlərin hər biri tam və ümumi şəkildə deyilmış qiymətli bir fikir ifadə edir.

Şairin tərbiyə prinsipi, rəftar haqqındaki aşağıdakı mürəbbesi də maraqlıdır:

**Ey xacə, gər qulundan oğulluq murad isə,
Şəfqət gözlə bax ona, daim oğul kimi,
Gər oğlunu dilərsən ola sahibi-ədəb,
Əlbəttə, eylə zillətə mötəd, qul kimi.¹**

Həm övlada, həm nökerə münasibətdə şairin əsl humanist, insani hissləri təbliğ etdiyini görürük. Övlada qul kimi baxdıqca, onu zəhmətə daha çox alışdır-dıqca biz uşağın səadətınə çalışmış oluruq. Həmçinin nökerə, taleyi bizdən asılı olan adama övlad kimi baxmaqla əsl ədalətli rəftar etmiş oluruq.

Gözəllik və eşq haqqında şairin bu aforizmi məşhurdur.

Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur!

Füzulinin zahidlərə, vaizlərə qarşı qısa, lakin hazırcavab beytləri də diqqətəlayiqdir:

---

¹ Divan. səh.216.

**Zahid, meyi-nabdəndir ikrahi ğələt!
Sən xah sözüm səhiih tut, xah ğələt,
Məscidlərə girdiyim deyil rəğbətdən,
Sərməstliyimdən eylərəm rahi ğələt.¹
Mey mənini eyləyib şüar, ey vaiz!
Tutdun rəhi-təni-eşqi-yar, ey vaiz!
Tərki-meyü məhbub edərik cənnət üçün,
Şərh eylə ki, cənnətdə nə var, ey vaiz!²**

Meyi, məhbubu, eşqi, nəşəni mən edən cənnətdə nə var və belə cənnət kimin nəyinə lazımdır?

Füzulinin dilindəki bədii zənginlik, gözəllik və bələğət yalnız onun şeirinə aid deyildir. Bu bələğəi yalnız qafiyə, vəzn sənətkarlığından ibarət olmayıb, həm də onun sənətkarlığının məzmun, keyfiyyət məsələsi olduğu üçün, şairin nəsr dilində də öz qüvvəsini, öz kəsərini, öz ülviyyət dərəcəsini saxlayır. Biz şairin nəsr əsərlərinin təhlilinə girişmirik, ancaq onun Nişançı paşaya yazdığı şikayət ruhlu məşhur məktubundan bir parçanı buraya köçürürük.

Bu parçada biz zəmanənin dövlət, hökumət bürokratiyasına qarşı kəskin nifrətini verən, qüvvətli bir satira dili görürük. Şairin şeirlərindəkindən geri qalmayan təriz, kinayələr, bənzətmələr, hücumçu ifadələr (“Bu hesab qiyamətdə alınır...”), xarakterik dialoqlar burada çoxdur. Məktubda qəliz kəlmələrin çoxluğunun səbəbi isə aydındır. Bu məktub saray adamlarına, onların oxuması üçün yazılırdı. O zaman mənəb sahibləri isə belə qəliz ibarələri çox sevirdi, tez başa düşürdülər. Qafiyəsiz yazanı, hətta danışanı avam, ləyaqətsiz sayırdılar:

“Ümid tamam ilə ixtiyarsız durdum. Və ibrazi-hökm üçün mütəvəlliyi-ovqaf hüzuruna yüz vurdum. Əlhət mütəvəlli mülaqatına fürsət düşmədi. Və onun daməni-mülazimətinə dəsti-niyl irişmədi, amma divani-bələğətinə təhəccüm etdim... Bir cəm gördüm, hekayətləri

¹ Yenə orada. səh.223.

² Divan. səh.223.

pərişan. Nə səfadən onda əsər və nə sidqdən onda nişan var. Cəmiyyətələri dami-hiylə, hüzzari-məclisləri ülaikə kələn ami bəlhum əzzəl! Hərəkəti-nəhəmvarləri müsabeyi-subhani-ruh və kəlimate-pürazarləri müşabehi-əmvaci-tufani-Nuh. Səlam verdim, rüşvət deyildir – deyə almadılar. Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, amma zənbani-hal ilə cəmi sualimə cavab verdilər.

Dedim ya əyyühəl-əshab bu nə felixətavü çin-əbrudur. Dedilər müəttəsil bizim adətimiz budur. Dedim mənəim rəyətim vacib görmüşlər və mənə bəratı-təqaid vermişlər ki, ondan həmişə bəhrəmənd olam və padşaha fərağətlə dua qılam. Dedilər ey miskin, sənəin məzəliminə girmişlər və sərməeyi-tərəddüd vermişlər ki, müdam faydasız cidal edəsən və namübarək üzlər görüb namülayim sözlər eşidəsən. Dedim baratımın məzmunu nə üçün surət bulmaz? Dedilər zəvaiddir, hüsuli mümkün olmaz. Dedim böylə ovqaf zəvaidsiz olurmu? Dedilər zəruriyyəti-asitanədən zifadə qalırsa bizdən qalırımı? Dedim vəqf malın ziyadə təsərrüf etmək vəbaldır. Dedilər axçamız ilə satın almışız, bizə hələldir. Dedim hesab alsalar bu silukunuzun fəsadı bulunur. Dedilər bu hesab qiyamətdə alınır. Dedim dünyada dəxi hesab olur xəbərin eşitmişik. Dedilən ondan dəxi bakimiz yoxdur, katibləri razi etmişik. Gördüm ki, sualıma cavabdan geyri nəsnə verməzlər və bu bərat ilə hacətim rəva qılmağın rəva görməzlər, naçar tərki-mücadilə qıldım və məyus və məhrum guşeyi-izlətimə çəkildim.

Mən bəraətimdən ihanət çəkdiyim üçün münfəil, bəraətim məndən faydəsiz əzab gördüyüçün xəcil, ol şahidi-məcruh kimi təqrirdən pəşiman, mən müddəyi kazib kimi təşnidən pərişan. Ol ayəti-mənsux kimi məmnuil-əməl, mən ümməti-mənsux kimi məqtuil-əməl!..”¹

Göründüyü kimi, bu, ritmik, qafiyəli və məşrut nəsrdir.

---

¹ Divan. səh. 102.

Bədii dilimiz haqqında

Bədii dilimizi yad sözlərdən qurtarmaq, onu təmizləmək, saflaşdırmaq yolunda qabaqcıl sovet yazıçılarımız Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbindən çox-çox irəli getmişlər. Molla Nəsrəddinin, Sabirin, Haqverdiyevin əsərlərində rast gəldiyimiz və o zamankı ədəbi dildə az qala özünə haqq qazanmış ərəb-fars sözləri və ifadə formaları indiki bədii dilimizdən həmişəlik çıxarılmışdır. Məsələn, dər həqiqət, zəbanihal, xahnaxah, bilaxtiyar, xülasəyi-kəlam, məbada, bərayi-ehiyat, təşxis, rənc, mütəhəmmil, ruz – şəb... kimi sözləri indi yazıçılarımız işlətmirlər.

Bunun əvəzində tamamilə xalqdan, danışıq dilindən alınmış, nədənsə son zamanlara qədər ədəbi dilə, yazıya düşməmiş sözlər bədii əsərlərə cəsarətlə gətirilir. Bu cəhətdən Səməd Vurğunun şeir dili diqqətəlayiqdir. İlk baxışda, yazı üçün “birtəhər” görünən *sarışmaq, şütümək, kövrək, nisgil, sambal, ilqar, quzey, güney, ılıq, qəlbi, çığal* kimi sözləri indi hamı başa düşür, işlədir. Eldən gələn bu sözlər bədii əsərdə özünə vətəndaşlıq hüququ aldıqca, bir tərəfdən yazıçının silahı qüvvətlənir, o biri tərəfdən bu sözlər Azərbaycan dilinin gözəlliklərini ədəbiyyata gətirir. Lakin bu heç də müasir bədii dilimizin Haqverdiyev və Molla Nəsrəddin dilindən üstünlüyü demək deyildir. Biz Molla Nəsrəddin stilinin, sadə, aydın, yığcam, bədii nəsr dilinin inkişafında hələ çox az iş görmüşük. Pis mənada tərcümə təsirləri, süni ibarələr bir sıra yazıçılarımızın dilində hələ də vardır. “Mən qol çəkmişəm” demək əvəzinə, “mənərim tərəfimdən imzalanmışdır” demək kimi qeyri-təbii ifadə formaları təəssüf ki, bəzən bədii əsərlərdə də özünə yer tapır.

Bu, bizim canlı xalq dilimizin təbiətinə, zəngin xüsusiyyətlərinə, həm də klassik yazıçılarımızın stilinə, gözəl dil quruluşuna, sağlam ənənələrinə, orijinal ədalarına dərindən yanaşmamaq, üzdən getmək nəticəsində olan qüsurumuzdur. Bəziləri Molla Nəsrəddin dilini yalnız “qısa cümlə” ilə xarakterizə etmək istəyirlər. Heç vaxt belə deyildir. Burada cümlənin qısalığı, uzunluğu əsas alınmır. Ədəbi dilin xalq dilinə uyğunluğunda canlı xalq dilinin zənginliklərini, maneralarını, müxtəlif və maraqlı ifadə tərzlərini əhatə etməsindədir. Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” əsərindəki bu parçaya diqqət edək: “Şeyx Şəbanın atası başmaqçı idi. Özü də bir necə müddət atasının dükanında başmaqçılıq edib, axırda peşəsini untdu. Bir neçə avara yoldaş tapıb qurşandı cahılığa. Toylarda hamıdan yaxşı oynayan kim idi? Başmaqçı oğlu Şəban! Qumarbazlar arasında ürəkli aşıq atan kim idi? Başmaqçı oğlu Şəban! Şəhər cavanları arasında hamıdan igid sayılan kim idi? Başmaqçı oğlu Şəban! Hər il məhərrəm ayında məhəllə dəstəsinin başını kim çəkərdi? Başmaqçı oğlu Şəban!..

Bağışlayın, mən sizin gözlərinizdə sual nişanəsi görürəm. Guya sual edirsiniz: aya bu cavan ki, avara idi, bəs bu haradan pul qazanırdı ki, toylarda, qumarda, siyahətlərdə xərc edirdi?

Mən də sizdən sual edirəm:

Bəs xoca Sərkisin ki, evi yarıldı, yüz pud ipəyi getdi, o ipəyin pulu necə oldu? Hacı Qafarın on beş min manatlıq malı getdi ha, o malın pulu kimin cibinə doldu? Baqon Arakelin dükanından gedən on min manatlıq cavahirat necə oldu?..

Xülasə, nə ərz edim, mədaxil yolu bir deyildi, beş deyildi...”.

Burada yeknəsəqlik, yoruculuq, quruluq yoxdur. İfadələr su kimi axır, rəngdən – rəngə düşür. Cümlələrin sadə və aydınlığından başqa bədii suallar, təkrarlar, müxtəlif ədalı ibarələr o qədər ustalıqla işlədilmişdir ki, Şeyx Şəbanın bütün əməlləri oxucunun gözü önündə canlanır. Əsər elə şirin oxunur ki, oxucu cümlələrin qrammatik

cəhətində diqqət yetirməyə ehtiyac hiss etmir. “Qurşandı cahıllığa”, “ipəyi getdi”, “bir deyildi, beş deyildi” kimi parçalar o qədər şirin, təbii və real deyilmişdir ki, bunların verdiyi xəbər və əhvalata oxucu şübhə etmədən inanır. Təbii və şirin dil, əsərin məzmununun da tez və tamam anlaşılmasına çox kömək edir. Bədii ustalıq, söz sənəti olan ədəbiyyatda, kəlmə, tərkib, ifadə üzərindəki kiçik iş də hiss olunmalıdır.

Ətraflı müşahidə bacarığı olan yazıçılarımızdan Əbülhəsən yoldaşın kitabları nə üçün çətin oxunur? Bunun əsas səbəbi dilin dolaşq olmasıdır. Əbülhəsən bəzən geniş bir lövhəni bir cümlədə verməyə çalışır. Burada çətinlik baş verir, təsəvvür qarışır, ifadələr üst – üstə yığılıb ağırlaşır, nəticədə süni, göntöy və dumanlı cümlələr yaranır. “Dünya qopur”da, məsələn, belə cümlələr vardır: “Bununla da Qədir özünəmi, yoxsa başqalarına qarşı olduğunu ayırd edə bilmədiyi bir nifrətin qorxuya hücum və maraqla köməkləşərək özünü, başını qaldırmağa məcbur etdiyini duyurdu...” (səh.67). “Qaranlıqdan güclə seçilən Qumruya baxaraq, Cəmil xəyalından keçirirdi ki, indicə Qumru həyatə düşüb Cəmilin orada olduğundan xəbəri varmış kimi, düz tut ağacı tərəfə yönələcək, onun tutun dalında qısılib durduğunu görəndə “burada niyə dayanmısan?” – deyərək ərkyana acıqlanacaq və qəlbinə dəyməmək üçün tələsik yavaştdığı xoş səslə “mən bayaqdan içəridə oturub səni gözləyirəm” – deyəcək” (səh.92).

Bu cür qurulan cümlələrdə nə qədər dərin və qiymətli fikir deyilir-deyilsin, nə qədər yüksək və müqəddəs ideya ifadə olunur – olunsun oxucuya çatmayacaqdır. Oxucu buradakı “sirri” açmaq üçün gücənəcəkdir. Çünki, bu şəkllə düşən dil, məzmunu açmağa yox, örtüb dumanlatmağa xidmət edir.

Şübhəsiz ki, mən bununla bütün yazıçıları bir stilə, Molla Nəsrəddin və Haqverdiyev ədəbi məktəbinin stilinə çağırmaq istəmirəm. Bu, lazım deyildir. Qoy hər yazıçının öz orijinal stili və stilistikası

olsun. Qoy hər yazıçı bədii dil xəzinəmizə öz çıxırını ilə gəlsin və özünün yeni mirvarilərini gətirsin. Lakin bir şərt hamı üçün vacib və məcburidir: o da, Molla Nəsrəddin demişkən, “yazı yazmağın ən birinci qanunu”dur. Bu qanun tələb edir ki: “Yazımızı camaat çətin başa düşməsin”, asan, aydın, sadə dildə yazaq? Biz hər yazıçıdan tələb etməliyik ki, onun dili bu ilk şərtə cavab versin. Elə bir dil ilə yaratmalı ki, o dil, tamamilə və bütün elementləri ilə xalqa asan anlaşılacaq və doğma olsun. Burada mən yalnız kəlmələri deyil, tərkib, ibarə və ifadələri, habelə dilin təbiət və quruluşunu da nəzərdə tuturam. Bu əsas tələblərə cavab verən orijinal, fərdi xüsusiyyət daşıyan yazıçının dili sağlam dildir və hərtərəfli inkişaf etdirilməlidir.

Biz bədii dildə bəzən dialoqa çox az əhəmiyyət veririk. Halbuki, şirin və təbii yazan realist yazıçılar üçün dialoq çox böyük bir vasitədir. Mən bütün tipləri ədibin, yaxud qəhrəmanın dili ilə danışdıran çox süni bir üsuldən hələ də əl çəkməyənləri demirəm. Mən, dialoqların xarakterinə, təbiiliyinə çox diqqət edilməsini lazım bilirəm.

İnsan xarakterlərini açan və dolğun məna ifadə edən maraqlı dialoqlara klassiklərimiz həmişə dil sənətkarlığının zəruri şərti kimi baxmışlar. Yaxşı dialoqlar vasitəsilə oxucunu güldürmək də, ağlatmaq da olar. Dərin fəlsəfi fikri də, xalis daxili psixoloji halları da, lirikanı da dialoqlar vasitəsilə vermək olar; satiranı da, yumoru da! Görün Haqverdiyev yaltağı və özgə kölgəsində yatan bir adamı dialoqla nə yaxşı vermiş, onun gülüncüyünü necə açmışdır:

- “ – Mirzə, mənim kağızımı yaz, aparım.
– Dayan, bu saat yazaram.
– Bilirsiniz, mən Həsən ağanın qohumuyam!
– Doğrudan Həsən ağanın qohumusan?
– Doğurdan!
– Sən Həzrət Abbas,, Həsən ağanın qohumusan?
– Həzrət Abbas haqqı, Həsən ağanın qohumuyam!

- Deynən, sən öl!
- Sən öl, Həsən ağanın adamıyam...
- Elə isə gəl min mənim boynuma! Neyləyim, Həsən ağanın qohumusan!” (“Mirzə Səfər” hekayəsi)

Sənətkarlığın başqa məsələlərində olduğu kimi, bu məsələdə də biz, klassiklərimizdən öyrənməliyik və özü də dərindən öyrənməliyik.

1939

Xalq məsələlərindən, danışıq dilinin zənginliklərindən istifadə üsulu

M.Ə.Sabir satirasının səciyyəvi cəhətlərindən biri də bu idi. Şair obyektinə hücum etmək istəyəndə xalqı, yüz minlərlə oxucu kütləsini dalınca aparır və ona arxalanırdı, xalq zəkasının silahı ilə silahlanır, hamıya aydın olan söz, ifadə və surətlərlə danışırdı:

**Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!¹ –**

– misraları ilə başlayan şeirdə xalis Azərbaycan sözləri işlədilmiş, birinci dəfə olaraq danışıq dilinin bu əlvan ifadəsi şeirə gətirilmişdir. Sabir şeirindəki dil sadəliyi, ifadə təbiiliyi heç vaxt məzmun dayazlığından irəli gəlmir. Əksinə, ideyanın ümumxalq ideyası olmasından, fikrin yüz minlərlə camaata doğma olmasından irəli gəlir. Sabir bədii dil sadəliyini ayrı – ayrı sözlərlə vermir. Onun ifadə xüsusyyəti üslubu, şeir dili belədir.

**Nə soxulmusan araya, a başı bələli fəhlə?
Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı, fəhlə?!²**

Buradakı söz, ifadə və tərkiblərin hamısı canlı xalq dilindən alınmışdır.

Sabirə qədər heç bir şairdə canlı xalq dilinin, bu tükənməz xəzinənin qüdrətini tapmaq mümkün deyil. Sabirin şeirimizdə böyük xidmətlərindən biri də danışıq dili ilə kitab dili arasındakı çərçivəni

---

¹ M.Ə.Sabir. Hophopnamə, Bakı, 1922, səh.198

² M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1922, səh.142

vurub yığmaqdan ibarətdir. Sabirə qədər kağıza, yazıya düşmək üçün ən çox qəliz ifadələr seçilərdi. Şairin danışıq dilini şeirə gətirməsi ədəbiyyatda böyük bir kəşf oldu.

Bu xüsusiyyət şairə yüz minlərlə camaata müraciət etmək, öz xalqının geniş kütlələri ilə danışmaq imkanı verdi.

M.Ə.Sabirin dili

M.Ə.Sabir şeirimizdə olduğu kimi bədii dilimizdə də müəyyən mənada inqilab yaratmışdır. Birinci dəfə köhnə klassik şeir üslubundan kənara çıxan, onun “toxunulmazlığını” ləğv edən, çərçivələrini qırıb dağıdan, ilhamın istiqamətində və ifadə yollarında sərbəstliyi üstün tutan, fikri duyğunu vəznə, qafiyəyə deyil, vəzni, qafiyəni fikrə, duyğuya tabe tutan şair – Sabir olmuşdur. O, yeni mövzuları, yeni məsələləri, həyat və məişətin indiyə qədər qələmə alınmamış lövhələrini bədii ədəbiyyata gətirdiyi kimi, yeni ifadə, ibarə, tərkib və sözləri də bədii dilə gətirmişdir.

O, şeirin mövzu və məzmun dairəsini genişləndirdiyi kimi, şeir dilinin zینətlərini, vasitələrini də zənginləşdirmişdir.

**Vah, bu imiş dərsi – üsuli – cədid,
Dur qaçaq, oğlum, başayaq qandı bu!¹**

Yaxud:

**Zilli Sülطان, bura say döydürüb aldıqlarımı,
Soyub aldıqlarımı, soydurub aldıqlarımı!²**

Və yaxud:

**Nə soxulmusan araya a başı bəlalı fələ!
Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı, fələ!³**

Tacirin, kəndlinin və sənaye sahibinin dilindən deyilən bu beytlər həm adi danışq dilidir, həm şeirdir, həm də həmin tiplərin əhvali – ruhiyyəsinə və aldığı vəziyyəti təsvir edən bir bədii lövhədir.

¹ M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1922, səh.198

² M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1922, səh.157

³ M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1922, səh.142

“Vah, bu imiş!”, “Bura say!”, “Nə soxulmusan araya” və s. bu kimi ifadələr tamam canlı dildə, danışiq dilində işlədilər, zahirən bədii dildən uzaq sözlərdir. Sabir bunları cəsarətlə şeirə salmışdır. İkinci tərəfdən bu ifadələr Sabir şeirində adi vəziyyətlərdən çıxarılıb bədii bir lövhə vasitəsi halına salınmışlar.

Birinci beyti oxuyan kimi, yeni məktəbdən ikrah edən, uşağının qolundan tutub geriyə çəkən, ağızına və ağına gələn pis sözü müəllimlərə deyən mütəəssib müsəlman taciri gözümlər önündə canlanır.

İkinci beyt zülm və işgəncələrdən, ağır vergilərdən cana doymuş İran kəndlilərinin inqilab və intibah sayəsində Zilli Sultandan haqq – hesab istəmələrini gözəl verir.

Üçüncü beyt isə tipik bir Bakı mülkədarının, ya mədən paraxod sahibinin fəhlə hərəkətinə, fəhlələrin haqlı tələblərinə qarşı necə qəzəblə yanaşdığını göstərir. Bu ifadələr bəzək, incəlik, ahəng və şeir dilinə məxsus bir çox başqa cəhətlərdən tənqid oluna bilər. Ancaq bu ifadələrin birini də olsun təbiilik, həqiqilik, həyatilik, güclü və bitkin lövhə verməsi nöqtəyi – nəzərindən tənqid etmək olmaz. Əksinə, şairin göstərdiyi ictimai dövrlərin düzgün, tam ifadəsi üçün, satiranın kəskinliyi, təsiri və inandırıcılığı cəhətindən bunlardan uyğun və mükəmməl ifadə və söz tapıb işlətmək çox çətin və bəlkə də mümkün deyildir.

Sabir şeirinin söz ehtiyatı da çox zəngindir. Bu ehtiyat bir tərəfdən şairin el dilini, canlı danışiq dilini gözəl bilməsindən, ikinci tərəfdən klassik ədəbiyyatla mükəmməl tanışlığından, üçüncü tərəfdən fars və ərəb dillərinə və şeirinə bələdliyindən gəlir. Bu mənbələr başqa-başqa olsa da, Sabir şeirində birləşir, uyuşur, müəyyən ahəng və sima alır. Şairin bəzi şeirlərində bu mənbələrdən hər hansı birinin üstünlük kəsb etdiyi hallar vardır. Şairin ilk yaradıcılıq dövründə qəzəl dili, ibarə və tərkipləri üstün idisə, ərəbcə və farscadan tərcümələrində, habelə dini mövzulu əsərlərində rəsmi dini ədəbiyyat dilinin təsiri bariz seçilir.

disə, satirik əsərlərində canlı danışıq dilinin, xalq dilinin gücü hiss olunur və şairin elə satirik əsəri yoxdur ki, orada çoxlu xalq ifadələri, xalq ruhunda təşbehlər, istiarələr, mübaliğələr işlədilməsin.

**Verdiyi dərsi uşağa yazdırır,
Hiccə demir, hər əməlin azdırır,
Gah oxudub, gah çıxarıb gəzdirir,
Bir demir övladi – müsəlmandı bu!
Dur, qaçaq, oğlum, baş – ayaq qandı bu!...¹**

Bu misralar hər hansı bir avam atanın dilində işlənən və işləmə bilən söz və ifadələrdən əmələ gəlmişdir. Bu ifadələr elə ustalıqla işlədilmişdir ki, biz bunu hazır bir mükəllim kimi, doğrudan da hansı cahil ata tərəfindənsə deyilmiş və sonra qələmə alınmış ifadələr kimi düşünə bilərik.

Sabirin bir çox şeirinin sərlövhə və mövzuları da canlı danışıq ifadələrindən yaranmışdır:

**Adəmi, adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır!**

* * *

Söylə görüm, evlənim evlənməyim?

* * *

Köhnə müsəlmanəm a şirvanlılar!

* * *

Qaç, oğlan! Qaç, at basdı, Millət gəlir!

* * *

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi!

* * *

Ax neçə keyf çəkməli əyyam idi!

* * *

Rədd ol qapıdan, ağlama zar – zar dilənçi!

---

¹ M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1922, səh.198

* * *

Harda müsəlman görürəm, qorxuram.

* * *

Düşdü genə qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can!

* * *

Fələ, özünü sən də bir insanımı sanırsan?

Sabir dilinin təbiəti belədir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının seçdiyi, ruh verdiyi bu dil nəsrədə üstünlük və şöhrət qazandığı kimi, Sabir qələmi vasitəsi ilə, şeirdə də yeni aləm açdı.

Sabir şeirində əlbəttə ki, dil nöqsanları axtarmaq olar və vardır. Bəzən qafiyə xatirinə, dəxli olmayan sözlərin işlədilməsi (hər sözü təlim eləyir tərsinə, dəyməz o bir paslı dəmir ərsinə, babı – qüllabı və s.) vəznin tələbinə görə sözlərin uzadılması və ya qısdılması (Molla dayı əvəzinə “moldayı”, “Nola bir evdə qoyaydız qaravaş, vermiyəydiz məni bu əbləhə, kaş”).

Bəzən yersiz olaraq əcnəbi sözlər işlədilir:

Baş tutdu müəllimlərin iclası, syezdi,

* * *

Ey vay, učitellər yenə dərkar olacaqdır.

* * *

Gündə üç kağızı, beş qopyəni imza edərək.

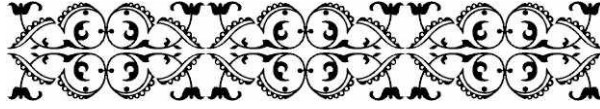
Yuxarıda göstərilən misallardakı dil xətalrı, şairin ümumi üslubuna, şeirinin gücünə xələl gətirmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, satıra güclü janrdır. Bu janrda ayrı – ayrı kəlmələr, ifadələr yox, təqdim edilən gülünc səhnə, lövhə, tip əsas alınmalıdır. Sabir də bu surətləri nəzərimizdə canlandırmaq, onları daha əyani təqdim etmək üçün, anlaşılan, səlis, rəvan, ümumi bir dil tapmalı idi və tapmışdır.

Bu dil cazibədar məcazlar və satırlarla bəzənmiş və qəzəlin dilindən
canlıdır, şirindir, aydındır və yüz minlərlə oxucuya doğmadır.

Sabir dilinin gücü də bundadır.

MEHDİ HÜSEYN
(1909 - 1965)

Muzduruluqdan - ədəbiyyat cəbhəsinə
(ixtisarla)

Əlinin müvəffəq olduğu ən gözəl cəhətlərdən biri də dilinin sağlamlığıdır. Burada bəzi yazıçılarımızın dilimizin müxtəlif şivələrini qarışdırmaq təşəbbüslərinə rast gəlmək olmaz. Əli öz dilini sərf – nəhv qaydalarına çox zaman uyğun tutmasa da, hər halda bu dil inkişaf edəcək, ədəbiləşəcəkdir. Əli Vəliyev öz dililə tiplərinin dilini ayırır, danışığı obrazlıdır. Kəndin müəyyən təbəqələrini xarakterizə edən danışığı çox maraqlı və gözəldir. Oxucu onu sevə - sevə mütaliə edir.

Əli Vəliyevin müvəffəq olduğu bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. O, bəzi yazıçılarımızın tutulduğu ifrat “psixologizm” xəstəliyindən özünü qurtarmağa çalışır. Bu bizim nəsrimizdə irəliləyiş deməkdir. Əli ən çox öz qəhrəmanlarının xarakterini başqalarının dililə, özlərinin sözlərilə, hərəkətlərilə vermək istəyir.

1930

Böyük aşiq *(ixtisarla)*

Ələsgərin lirikası xalq şeirinin qızıl fonduna daxil olur. Çünki o, bədii üslubu cəhətdən xalqa bağlıdır, onun yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının ənənələri üzərində yüksəlmişdir. Xalq dilinin ən gözəl xüsusiyyətlərini bilən, bu dili bəzən olduqca yüksək şeir səviyyəsinə qaldıran aşiq Ələsgərdə müəyyən bir fikir ifadə etməyən süni misralara rast gələ bilməzsiniz. Bu, əlbəttə, aşiq Ələsgərin çox bilikli, bacarıqlı, xalqı ilə yaxından bağlı bir ədəbi şəxsiyyət olduğunu aydın göstərir. O qorxmayır, düşmənləri cəsarətlə qırmaqlayır, bəzən kəskin satiraya qədər yüksəlir, din nümayəndələrini, bəyləri döyəcləyir.

Ələsgər, elmində olma nabeləd,
Doğru söylə, sözün çıxmasın qələt,
Şahiddə insaf yox, bəydə ədalət,
Qazıların düz bazarın görmədim, –

deyə şikayətdən artıq dərin bir qəzəb ifadə edən misralarını söyləyir. Xüsusən mollalar haqqındakı həcvində Ələsgərin qüvvətini daha aydın hiss edə bilirik:

Söyütdür zatınız, billəm, mollalar,
Çəkib boy verərsiz, barınız olmaz;
Dildən dost olarsız, könüldən uzaq,
Doğru, dürüst etibarınız olmaz.

Yoxsulun malını halal bilərsiz,
Şeytani – ləindən mətləb dilərsiz,

Əskik danışarsız, artıq gülərsiz,
Namus, qeyrətiniz, arınız olmaz.

Bütün bu faktlar göstərir ki, aşiq Ələsgərin bədii yaradıcılığı dərin ictimai köklərə əsaslanır.

1938

Kazım Ziya (ixtisarla)
(*səhnə fəaliyyətinin 30 illiyi*)

Kazım Ziyanın yaratdığı insan surətlərindəki bu təbiilik hər şeydən əvvəl düzgün tərbiyə olunmuş zövqdən gəlir. Başqa sözlə desək, o, müəllifin həyatı dərk etmək üsullarını əldə möhkəm saxlayıb, özü bilavasitə canlı həyata enir və oradan səhnəyə gəldiyi zaman hər bir hərəkətində və sözündə məhz canlı həyatda gördüklərini və duyduqlarını (əlbəttə, yenə də müəllifin köməyi ilə) canlandırır.

Başqa bir misalla bu fikrimizi aydınlaşdıraraq, “Eşq və intiqam” əsərində Piri Babanın rolunu ifa edərkən, Kazım Ziya belə əyilmiş halda başı əsə - əsə gəlib yerə oturur. Bu kiçik səhnədə aktyorun sözsüz dediyi fikir ən diqqətsiz tamaşaçıya belə çatır. Hamı anlayır ki, Piri baba artıq gücdən düşmüşdür. O, Əli Mərdanla bərabər uzaqlara qaçmaqdan acizdir. Kazım Ziyanın aktyor sənəti səhnədə təbii danışq əsasında inkişaf etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, o, səhnə dilinin nəzəri məsələləri ilə də yaxından məşğul olur. Həqiqi realizmi tətbiq etməyə çalışan bu sənətkar, kitab dili ilə canlı danışq dili arasındakı fərqi də çox düzgün anlamışdır. Səhnədə sözlər, cümlələr olduğu zaman, əlbəttə, ifa edilən hər bir insan surəti öz təbiiliyini itirir. Bunu Kazım Ziya öz həyat təcrübəsindən bilir. Səhnəni canlı həyatın bədii inikas forması kimi qəbul edən hər bir sənətkar da bunu mütləq bilməlidir.

Kazım Ziya səhnədə həyati danışqlara qüvvətli meyl göstərir və demək olar ki, hər zaman bədii surətləri öz təbii və real zəminəsi ilə bağlamağa müvəffəq olur. Gənc aktyorlar onun bu yaradıcılıq təcrübəsindən çox şey öyrənə bilərlər və öyrənməlidirlər. Kazım Ziya öz səhnə yaradıcılığı təcrübəsini gənclərə də öyrətməyin zərurətini hiss edir. O, teatr məktəbində və studiyada illərdən bəri səhnə dili

dərsləri verməklə yeni kadrlar yaratmaq sahəsində də təqdirə layiq işlər görmüşdür.

Azərbaycan dilinin bütün zənginliklərini mənimsəmək hər bir aktyor üçün ən mühüm şərtlərdəndir.

Kazım Ziya səhnə yaradıcılığı ilə yanaşı bədii qiraətlə də məşğul olur. Onun hekayələr və şeirlər söyləmək üsulu da çox maraqlıdır. Burada da biz yenə mahir bir söz ustası ilə qarşılaşırıq. Nizaminin dastanlarından, “Dədə Qorqud” boylarından söylədiyi ayrı – ayrı parçalar, Kazım Ziyanın aktyor sənəti sahəsində geniş istedadı malik olduğunu aydın göstərməkdədir. Bəzən çox əhəmiyyətsiz görünən misralar onun ifasında o qədər dərin mənə kəsb edir ki, biz qeyri – şüuri olaraq, söylənən bədii əsərin hər bir parçasının üzvi bir vəhdət təşkil etdiyini daha möhkəm hiss etməyə başlayırıq.

1945

Böyük həyat
(ixtisarla)

Bu müəllim Azərbaycan xalqının minlərcə oğlunu tərbiyələndirmiş; onların qəlbinə əsl humanizm duyğularını aşlamış, gözəlliyə və haqsızlıq dünyasına sonsuz bir nifrət hissi oyatmış, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli bir mövqe tutmuş, lirik nəsrimizin təməl daşını qoymuş, öz bədii lövhələrində saf Azərbaycan dilinin gözəlliklərini təcəssüm etdirmiş müqtədir yazıçı Abdulla Şaiq idi.

1946

“Qılınc və qələm” haqqında qeydlər (ixtisarla)

“Qılınc və qələm” romanında göstərilən dövrün ən maraqlı cəhətlərindən biri–Nizami ilə Şirvanşahlar sarayının münasibətidir. Çünki bu gün belə Nizamini düzgün anlamaq üçün məhz bu məsələni elmi surətdə aydınlaşdırmaq zərurəti hiss olunmaqdadır. Bəs Ordubadinin bədii təsvirlərində həmin məsələyə necə bir əlaqə ifadə olunmuşdur?

Qeyd etmək lazımdır ki, burada müəllif, qiymətli bir fikir yürüdür. Onun təsvirindən bəlli olur ki, Şirvan xaqanı “Leyli və Məcnun” dastanını yazdırmaq üçün Nizamiyə sifariş göndərdiyi zaman, özüylə Nizami arasındakı ixtilafı söndürmək məqsədini izləyirmiş. Lakin Nizami qürurunu pozmadan öz ana dilinin təhqir olunmasını qəzəblə qarşılayır və xaqanın önündə belə deyir: “Mən bu əsəri ondan ötrü fars dilində yazmışam ki, xaqan həzrətləri həqir hesab etdiyi türk xalqının nə qədər mədəni, nə qədər qabil və sənətkar olduğunu bir daha bilsin və xaqan bir daha təsdiq etsin ki, belə bir xalq heç bir əcnəbi boyundurğu altında yaşamağı sevməz”.

“Leyli və Məcnun” dastanının müqəddiməsindəki məhşur misralar da Nizaminin Şirvan sarayına məhz belə münasibət bəslədiyini təsdiq etməkdədir.

1947

Azərbaycan romanı haqqında (ixtisarla)

“... Bir gəncin manifesti” romanının bir məziyyətini də qeyd etmək istəyirəm. O da əsərdəki ideya dərinliyi və məzmun gözəlliyi ilə yanaşı müəllif dilinin gözəlliyidir. Bu dildəki ifadəlilik, həyəcan və emosionalıq Mir Cəlalin ən ciddi nailiyyətlərindən biridir.

Mən nə üçün bu sonuncu fikri xüsusi qeyd edirəm? Ümumiyyətlə, hər bir müəllifin dili aydın və gözəl olmalıdırmi? Lakin məsələ burasındadır ki, bəzən hətta nüfuzlu yazıçılar arasında “filankəsin əsəri hər cəhətdən təqdirəlayiqdir, amma onun dili çox pisdir, nə olur ki, bu nöqsan əsərin başqa məziyyətləri yanında əhəmiyyətsizdir” sözlərini eşidirik, yaxud “çox da dilinizi hamarlamayın, romanın dilində nə qədər çox xilt olsa, bir o qədər təbii və canlı çıxar” iddialarına rast gəlirik. Bu sonuncu fikrin müəllifləri hətta Lev Tolstoyu misal gətirib deyirlər ki, guya onun pozğun cümləsi və yaxud ümumən dilindəki pintilik ona xüsusi bir əzəmət verir. Bu nadan söhbətlərin bəzən çox müdhiş nəticəsi də olur, bəzi müəlliflər qəsdən pinti və qeyri – mütəşəkkil bir dillə yazır və sadə bir həqiqəti unudurlar ki, bədii dil bədii əsərin əsasını təşkil edir.

K.Fedin haqlı olaraq deyir ki, kompozisiya etibarilə qeyri – kamil bədii əsərlər var ki, lakin pis dillə yazılmış yaxşı əsər ola bilməz.

Biz nəinki dil gözəlliyi tələbini irəli sürməliyik, biz eyni zamanda hər bir ədibin özünəməxsus fərdi üsluba, *müəllif dilinə* və yazı ədasına malik olmağa çalışmasını tələb etməliyik; hər bir ədibin o birindən fərqi yalnız onun tip yaratmağında, kompozisiya qurmağında, təsvir xüsusiyyətlərində, lirik ricətlərində, psixoloji təhlilində və sairədə deyil, həm də onun dilində olmalıdır, zira ədibin dili ədibin varlığı deməkdir.

Azərbaycan romançıları içərisində *öz dilinə malik olanların* sayı, təəssüf ki, o qədər də çox deyildir. Onların bəziləri (məsələn, Əbülhəsən kimi) nəinki dilin gözəlliyinə fikir vermirlər, hətta onu ağırlaşdırmaqla, dumanlı və qeyri – ifadəli şəkllə salmaqla orijinallıq etməyə çalışırlar, bəziləri (Süleyman Rəhimov kimi) az qala dialoqu romanın əsas ifadə vasitəsinə çevirirlər, bəziləri isə yorucu nağıl üsulunu yeganə doğru yol sayırlar.

Uzunçuluq və sözçülük azarı təkcə Süleyman Rəhimovda deyil, Əli Vəliyevdə də, Əbülhəsəndə də vardır. Hekayəni romana, romanı epopeyaya çevirmək meyli artıq təhlükəli bir hal alır. Nəticədə əsərlərin həcmi böyüyür, mənası isə dərinləşmir. Öz əsərlərinin mükəmməl və möhkəm kompozisiyasını qurmağa, çoxcildli romanlarını əvvəldən – axıra kimi planlaşdırmağa fikir verməyən yazıçı, əlbəttə, bu əsərləri tamamlamaqda həmişə çətinlik çəkəcəkdir. Biz oxucular qarşısındakı məsuliyyətimizi heç vaxt unutmamalıyıq. Nəzərdə tutmalıyıq ki, yarımçıq əsər ilk növbədə fikir natamamlığının nəticəsidir. “Hərb və sülh”, “Bəşəri komediya”, “Səfillər”, “Forsaytlar haqqında dastan”, “Klim Samginin həyatı”, “Əzablı yollarla”, “Sakit Don” kimi əzəmətli sənət nümunələri də əsrlər boyu yaşayan memarlıq abidələri kimi müəyyən planla, aydın kompozisiya ilə, uzun müddət və dərindən düşünlümiş ideyalar əsasında yaranmışdır.

Bədii sənətkarlıq məsələsi bu gün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Romanlarımızın ideya dərinliyini və ümumiləşdirmə gücünü artırmaq, həyat konfliktlərinin təsvirini həqiqi fəlsəfi səviyyəyə qaldırmaq, bədii obrazları böyütməyə xüsusi fikir vermək, xalq dilinin bütün zənginliyindən istifadə etmək – budur, indiki vəzifəmiz bundan ibarətdir!

Fəlsəfi ümumiləşdirmə deyərkən, bəzilərinə elə gəlir ki, söhbət yalnız bizim müsbət qəhrəmanlarımızın mühakimələri və fikri səviyyəsi haqqında gedir. Şübhəsiz ki, bunun da əhəmiyyəti yoxdur. Lakin

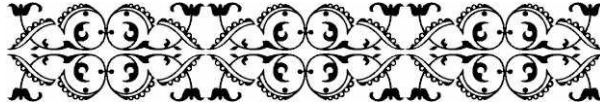

biz yazıcının hadisələrə, insanlara, dövrə və epoxaya dair mühakimələrini nəzərdə tuturuq. Klassik romanlar bir də ona görə müəyyən dövrün ensiklopediyası olmuşdur ki, onların müəllifləri dövrün tarixi, ictimai fikir mübarizəsi, sinifləri və zümrələri haqqında həqiqi bir alim kimi mühakimə yürütməyi bacarmışlar. Nağılvari romanlarla nə epoxanı, nə də onun psixologiyasını açmaq olar. Buradan da yazıçı mədəniyyətini durmadan yüksəltmək zərurəti meydana çıxır. Fitri istedadın yolunu elm və fəlsəfə nuru ilə işıqlandırmaq zərurəti meydana çıxır.

Bizdə üslub və dil gözəlliyi uğrunda da zəif mübarizə gedir. Mən sərf – nəhv qanunlarını gözləməyən, dildə pıntiliyə yol verən və müvəffəqiyyətsiz ifadələr işlədən müəllifləri nəzərdə tutmuram. Söhbət sosialist realizmi prinsipləri üzərində yüksələn yeni bədii sənətin inkişafından gedir, yeni dərin obrazlar sistemindən, əsrimizə layiq qüdrətli bədii dildən, məna və ideya dərinliyi ilə sıx bağlı olan üslub gözəlliyindən gedir, sovet ədəbiyyatının klassik nümunələrini yaratmaqdan gedir. Bunun üçün də hər cür məfkurəsizliyə, solğunluğa, peşəkarlığa və səthiliyə müharibə elan etməliyik. Çünki böyük xalqa böyük ədəbiyyat lazımdır.

1954

MƏMMƏD CƏFƏR
(1909 - 1992)

Mirzə Fətəlinin ədəbi – tənqidi görüşləri
(ixtisarla)

M.F.Axundovun ümumiyyətlə dil haqqındakı fikirləri onun hər bir xalq öz mədəniyyətini, ədəbiyyatını, sənətini öz ana dilində yaratmalı, ana dilində danışmalı və yazmalıdır kimi böyük siyasi fikirlərlə əlaqədardır. Bu nöqteyi – nəzərdən Axundovun “Süavi əfəndinin əqidəsinə qarşı kritika” adlı məqaləsində dil haqqındakı mülahizələri çox maraqlıdır. Bu məqalədə Mirzə Fətəli ərəb dilinin fars və Azərbaycan dilləri üzərindəki təsirindən bəhs edərək yazır ki: “Ərəblər bizə qalib gələrək öz dillərini bizə qəbul etdirdilər və öz dillərini bizim dilimizə qarışdırdılar. Bizi, əsil öz dilimizdə yazılan kitabları dərk etmək üçün ərəb dilini və qaidələrini bilməyə məcbur etdilər. Buna görə fars dilində yazılan kitabları anlamaq üçün iki, türk dilində yazılan kitabları anlamaq üçün isə üç dil bilməyə məcburuq”.

Axundovu öz vətəninin tərəqqi və inkişafı üçün çalışan bir ictimai xadim olaraq narahat edən həmişə bu məsələ idi. Mirzə Fətəlini narahat edən bu idi ki, onun doğma ana dili yabancı dillərin güclü təsiri altında get – gedə öz istiqlaliyyətini itirmək təhlükəsi qarşısında

dururdu. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, Azərbaycan balası məktəbdə öz ana dilinin qayda – qanunları əvəzində ərəb, fars dillərinin qayda – qanunlarını, ərəb, fars sərf – nəhvini öyrənməli olmuşdu. Odur ki, Axundov ədəbi dili sadələşdirməyi, yabancı kəlmələrdən təmizləməyi təklif edirdi. O, Azərbaycan ədəbi dilini elə bir hala gətirmək istəyirdi ki, bir azərbaycanlı da rus və ya fransız kimi təkə öz dilinin qayda – qanunlarını öyrənməklə öz kitablarını başa düşməyə qadir olsun. Lakin Axundov ərəb, fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş və dilin artıq öz malı olmuş sözləri ədəbi dildən çıxarıb atmaq tərəfdarı deyildi. Əksinə, ana dilini zənginləşdirmək üçün başqa dillərdən geniş ölçüdə istifadə etməyi, dildə əvəzi olmayan yeni kəlmələri başqa millətlərin dilindən alıb işlətməyi başlıca vəzifələrdən biri sayırdı. O, yazırdı ki, biz bu gün müxtəlif elmləri təhsil etmək üçün məqsədimizə uyğun olan saysız – hesabsız kəlmələri gərək avropalıların dilindən alıb öz dilimizdə işlədək, çünki bizim dillərin heç birində bu cür kəlmələrin əvəzi yoxdur. Beləliklə, hər hansı bir dil məqsədəuyğun olaraq başqa mədəni dillər hesabına nə qədər zənginləşsə, bir o qədər gözəldir. Ancaq bir cəhəti həmişə diqqətlə gözləməli və izləməlidir ki, dil başqa dillərin təsiri altında əzilib korlanmasın.

Axundova görə, sənət əsərinin dili xalqın canlı dili üzərində qurulmalıdır və bu dilin zənginləşməsinə xidmət etməlidir. O, ədəbi dildə yüksək üsluba və “izhari–fəzl üçün” işlənən sözlərə zidd idi. O, ədəbi – bədii dildə sadəliyi, aydınlığı və reallığı müdafiə edirdi, göstərirdi ki: “Ləfzidən qərəz, ifadəyi – mənadır”. O, ayrı – ayrı ədəbi janrların da xüsusi dili olduğunu göstərir. Axundova görə, şeir dili nəsr dilindən ciddi fərqlənməlidir. Şeir dilini nəsrə görə həyəcanlandırıcı olmalı, şeir dili xalqın canlı dili və xalq ifadələrinin bütün incəliklərini, inkişafını, yeniliyini özündə əks etdirməlidir. Yeknəsəq, zəhlətökən və köhnəlmiş sözlər, ifadələr, ibarələr şeir dili üçün yaramaz. Axundov Siruşun öz qəsidəsində işlətdiyi “əzzə və çəllə”,

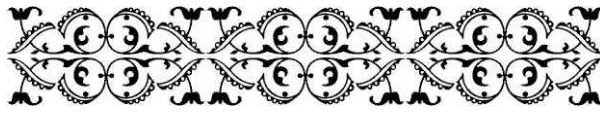

“əleyhümüssəlavət”, “əqarib”, “həşərat”, “dəhüdü” kimi sözləri misal gətirərək qeyd edir ki: “Bu kəlmələrin nəsrədə işlənilməsinə yol verilə bilər, lakin şeirdə işlənilməsi məqbul deyildir. Məsələn, “əzzə”, “çəllə”, vaizlərin minbər üstündə zikr etdikləri kəlmələrdəndir. “Əleyhümüssəlavət” çovuşların Xorasan və Kərbəla züvvarlarının qabağında oxuduqları minacatlarında olan kəlmələrdəndir”. (II cild, səh.108).

Axundov dram dilinin də bədii, təsirli və canlı olmasını ciddi bir tələb kimi irəli sürürdü. Onun fikrincə, dram əsərinin dilində də dramaturq öz qələminin gücünü göstərməlidir. Məsələn, Mirzə Ağaya onun pyesləri haqqında müəyyən göstərişlər verdikdən sonra yazır ki: “Bu əhvalat şirin və təsirli ibarələrlə ifadə edilməlidir. İnşallah bu ibarələrdə sizin qələminizin gücünü görəcəyik”. Lakin dram dili, Axundova görə, yazıçının öz dili deyil, real xarakterlərin, personajların canlı dili olmalıdır. Dramaturq xarakterləri onların hərəkətilə ortalığa çıxardığı zaman dil də hərəkətlərlə birləşərək xarakterin aydın təzahürünə kömək etməlidir. Mirzə Ağanın pyeslərində olan Sara surətindən danışaraq yazır: “Bir cür edin ki, Sara ismətli və həyalı görünsün, buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə olan bütün danışmalarını dəyişdirin” (II cild, səh.79). Deməli, Axundovun tələbi budur ki, dramın dili xarakterlərə uyğun olmalıdır. Əvvəlcə əsərdə həyasız, ədəbsiz göstərilən Sara surətini ismətli, namuslu göstərə bilmək üçün onun danışmalarını da xarakterinə uyğunlaşdırmalıdır.

1939-1943

RƏSUL RZA
(1910 - 1981)

*Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri
haqqında (1939-cu ildə Rəsul Rzanın Azərbaycan Sovet
Yazıçıları İttifaqının sədri olduğu zaman İttifaq tərəfindən
çağırılmış dil müşavirəsində məruzəsi)*

Yoldaşlar! İnsanlığın böyük dahiləri Marks, Engels, Lenin, Stalin hər zaman dil məsələsinə revolyusiyanın taleyi ilə sıx əlaqədar bir məsələ kimi baxmışlar. Öz əsrlərinin ən kultur adamları olan Marks və Engels hərəsi ondan çox dil öyrənmişdi. Bu dilləri öyrənməkdə onların birinci məqsədi revolyusiya işinə daha yaxşı rəhbərlik elə bilməkdə. Marks, Engels, Lenin, Stalin hər zaman kommunizm ideallarını yaymaqda dilin mühüm bir vasitə olduğunu qeyd etmişlər. Onlar dilin sadəliyi, konkretliyi uğrunda çalışmışlar.

Aydındır ki, şüurun əsas elementi olan dil ictimai dəyişikliklər, tarixi inkişaf nəticəsində şüurun özü kimi dəyişir və irəliləyir. Böyük Fransa revolyusiyası zamanında fransız dili o qədər dəyişmişdi ki, Napoleon Bonapart və ondan sonra gələn Fransa padşahları dilin köhnə aristokrat qayda və çərçivələrinə qayıtması üçün xüsusi qanunlar verməyə məcbur olmuşlardı. Lakin canlı həyatı əks etdirən dil geri qayıtmadı. Pol Lafarq yazırdı ki, “XVIII əsrin yazıçıları ölənlərin dilini yatağı qarşısında bir şəfqət bacısı kimi oturub akademik qərarların köməyi ilə bu xəstənin ömrünü uzatmaq istəyirdilər”. Revolyusiya dövründə fransız dilində əmələ gəlmiş yeni sözlər, yeni ifadələr o

qədər çox idi ki, XIV Lüdoviqin saray adamlarına bu dili anlatmaq üçün o dövrün qəzet və kitablarını tərcümə etmək lazım gəlirdi.

XVIII əsrin axırlarında Rusiyada bir qrup adam vardı ki, vitse – admiral Şişkovun başçılığı ilə onlar necə olursa olsun rus dilini fransız sözlərindən təmizləmək istəyirdilər. Karamzin və onun tərəfdarları da rus dilini saf bir hala salmağa çağırırdılar. Onlar rus dilinin kəlisə – slavyan dili olduğunu iddia edirdilər. “Qaloş” sözünü atıb “mökros-tup”, “bulvar” sözünün əvəzinə “qulyat” sözündən “qulvar” işlətmək və bu kimi axmaq iddialar irəli sürürdülər.

Bilirsiniz ki, belə bir cərəyan bizdə də vardı, revolyusiyanın ilk illərində bütün azərbaycanca olmayan sözlərin hamısını Azərbaycan sözləriylə əvəz etmək istəyənlər vardı. Onlar aeroplana *uçquç*, samovara *qur – qur*, pravoza *buğla gedən* deyir və bu kimi yöndəmsiz sözlərlə dili düzəltmək istəyirdilər. Sovet xalqı belə dil alimlərini rədd etdi. Ancaq bu gün də yuxarıda göstərdiyim cərəyanları diriltmək istəyənlər var. Bu adamlar dili təmizləmək bayrağı altında dilə girmiş bütün ərəb, fars sözlərini atmağı təklif edirlər. Yaxud dilimizi saflaşdırmaq pərdəsi altında dili dəmir hasar içinə almaq, ona heç bir yeni sözün gəlməsinə imkan verməmək istəyirlər. Bu təşəbbüslərin hər ikisiylə bir burjua fikri kimi mübarizə aparmaq lazımdır. Biz ərəb, fars, osmanlı dillərinin təsiri ilə mübarizə deyəndə, o dillərin vaxtilə dilimizə soxulmuş ruhu ilə mübarizə məsələsindən danışıyıq. “Şayani diqqət”, “hissi – qəblülvüqu” və bu kimi xalqımıza yad olan, xalq tərəfindən mənimsənməmiş, xalqın dilinə girməmiş, dilimizin ruhuna uymamış sözlərin və ifadələrin dildən qovulmasından danışıyıq. Bu işdə solçuluq edənlər və məsələnin mahiyyətini anlamayıb Azərbaycan dilini ancaq Azərbaycan sözlərindən ibarət bir dil eləmək istəyənlər zərərli iş görürlər. Dilimizin lazım olmayan gəlmələrlə zibilləndiyindən danışmaq heç də dili qara qıfıl altında saxlayaraq ona heç bir yeni kəlmə və terminin girməsinə yol verməmək demək deyil.

Yoldaşlar! Gətirdiyim tarixi faktlar bir tərəfdən dilin ictimai hadisələrdən asılı olaraq dəyişdiyini göstərdiyi kimi, o biri tərəfdən də dilin dərin sinfi mahiyyətini göstərir. Sinfli cəmiyyətdə dil hər zaman sinfi mübarizə aləti olmuşdur. Bugünkü dilimizin vəziyyətindən, onun yaxşı, pis tərəflərindən danışdıqda bunları yaddan çıxarmaq olmaz.

Böyük Oktyabr sosialist revolyusiyası nəticəsində bütün siyasi – ictimai quruluş kökündən dəyişdi. Bu dəyişiklik dildə də özünü aydın göstərdi. Azərbaycan dilinin xalqımıza aydın və xalqın istək – arzularını ifadə eləyən bir şəkildə inkişaf etməsi uğrunda mübarizə apararkən heç bir zaman bugünkü dil quruluşunun böyük müvəffəqiyyətlərini yaddan çıxartmaq olmaz. Bugünkü dilimizlə 25-26, hətta 30-32-ci illərin belə dilini müqayisə eləsək, nə qədər böyük irəliləmə, inkişaf olduğunu görəcəyik. Mən təsadüfən əlimə aldığım 25-ci il “Maarif və mədəniyyət” jurnalının bir nömrəsinə baxdım. Ordakı dilə baxın: “Hər şeydən əvvəl şunu qeyd etməliyik ki, məktəb dərslərində olan qramer kəndisinə əfv edilən böyük diqqət və əhəmiyyətə rəğmən, məktəbli çocuqlar tərəfindən hala da hüsn – təvəccöh qazanmamışdır” (Zalda şən hərəkət). Yaxud “Dilə fikrin mükəmməl və məntiqi şəkillərini ifadəedici bir vasitə nəzəri ilə baxmağa, müqabil normativ qramer qruni vusta təkamülünün ənənəsini tərtib edərək faydəvi qayələr arxasınca qoşu vermiş və bu qayədə müəyyən şəkillər emal və ehzar etmişdir”.

Bu dil heç bir zaman Azərbaycan xalqının dili olmamışdır. Azərbaycan dili Vaqifin “Ay qabaqlı, bulud zülflü gözəlin, duruban başına dolanmaq gərək, Bir evdə ki belə gözəl olmadı, o ev bərbad olub talanmaq gərək” misralarında əks olunmuş gözəl dilin ruhunu, ənənələrini saxlayaraq inkişaf etmişdir.

Bu günün Azərbaycan dili də belədir. Safdır, axıcıdır, gözəldir, sadədir.

Yoldaşlar! Müvəffəqiyyətlər bizimdir. Onlardan uzun – uzadı danışmaq lazım deyil. Mən istəyirəm ki, bizim bugünkü müşavirəmiz dilimizdəki nöqsanları, təhrifləri, özbaşınalığı, hətta bəzən baş verən cinayətləri açıb ortaya töksün, bunların aradan qaldırılmasına kömək eləsin. Əsas yolu, əsas inkişaf xətti sağlam olan bugünkü Azərbaycan dilinə bir sıra zərərli cərəyanlar gəlir ki, bunlarla mübarizə eləmək Azərbaycan sovet intelligensiyasının şərəfli vəzifəsidir. Mən dilimizdəki nöqsanları şərti olaraq iki əsas hissəyə bölürəm. Bunlardan biri dilimizə yerli – yersiz yeni sözlər gətirmək, onların mənasının başa düşülməsi – düşülmədiyi ilə maraqlanmadan dili zibilləmək hadisəsidir. İkinci isə cümlə savadsızlığı, sözləri yerində işlədə bilməmək. Azərbaycan dilinin ən sadə qanun – qaydalarına tabe olmamaqdır. Soruşsanız ki, bu nöqsanların hansı daha çox qorxuludur, mən deyərdim ki, hər ikisi. Çünki hər iki hal dilimizi geniş xalq kütlələrinin dilindən ayırır, sosializm ideyalarının fəhlə - kəndli ziyalılar arasında yayılmasını çətinləşdirir. Bəzi adamlar bu pərdə altında gündə təzə bir söz çıxarırlarsa, elə bilirlər ki, dilin zənginliyi sözün çoxluğundan asılıdır.

Səməd Vurğun: - Gündə biri olsa, dərd yarındır.

Rəsul Rza: - Bir dilin zənginliyi o dilin ayrı – ayrı anlayışları, fikri daha sadə verə bilməsi və şüurun inkişafını doğru əks etdirə bilməsinə bağlıdır.

Bəzi adamlar ərəb və fars dillərinin təsiri ilə mübarizə pərdəsi altında dilimizi anlaşılmaz sözlərlə doldururlar. Mən soruşuram: Kasıb, ağıllı, sovqat, fəhlə, fabrik, vaqon, xoruz, dilxor, məktəb, adam, dünya, kolxoz, dəsmal, sovet və yüzlərlə belə sözləri işlədəndə kim bu sözlərin Azərbaycan sözü olmadığı barədə düşünür? Kim bu sözləri anlamır? Dilin qüdrəti də orasındadır ki, onillər sürən ərəb istilasını, fars təzyiqi, osmanlı təsirləri altında öz ruhunu saxlamışdır. Xalqımız ərəblərdən, farslardan, osmanlılardan və başqa millətlərdən

aldığı sözləri özünün dil süzgəcindən keçirərək, onları Azərbaycan dilinin ahənginə, qanunlarına uyğunlaşdıraraq elə bir hala salmışdır ki, indi çox çətinliklə o sözlərin ibtidai halını axtarıb tapmaq olar. Bizim kəndlərdə sovetlik deyirlər, məsələn, “Şıxlı sovetliyi”, “Qaraməryəm sovetliyi”. Demək, **sovet** sözünü xalq öz doğma malı kimi istifadə edir. Yaxud **kolxoz** sözünü götürün. Yadınızdadırmı, bizim qəzetlərimiz, jurnallarımız “**müştərək təsərrüfat**” yazırlardı. Ancaq xalq bu quru rəsmiyyətə və puristlərin dediyinə baxmadı, **kolxoz** dedi, sonra mətbuat da **kolxoz** yazmağa məcbur oldu. Eləcə də yüzlərlə ərəb-fars sözü göstərmək olar ki, onlar xalqımızın malı olmuşdur, geniş kütlələr tərəfindən anlaşılır və onları dəyişməyə heç bir ehtiyac yoxdur. “Maliyyə” sözünün yerinə “finans” yazan yoldaşlar istəsələr də, istəməsələr də partiyanın dil siyasətini qaba bir surətdə pozurlar.

Yoldaşlar! Mən Azərbaycan Baş Sovetinin II sessiyasındakı çıxışında qəzet işçilərimizlə bir ısrar yazıçılarımızın da dili korladıklarını demişdim. Bu yaxınlarda Yazıçılar İttifaqında keçirdiyimiz haqq-hesab və seçki konfransımızda yazıçılarımızın dilindəki nöqsanları, Yazıçılar İttifaqının orqanı olan jurnal və qəzetlərdə Azərbaycan dilinin zibilləndiyini, korlandığını bütün kəskinliyi ilə göstərmişdik. Bugünkü gündə belə “Ədəbiyyat qəzeti” və “Revolyutsiya və kultura” jurnalında bir sıra ciddi dil nöqsanları vardır. Məsələn, “Ədəbiyyat qəzeti”–**təbiri caizsə, məruz qalmaq, sayani – diqqət** və bu kimi sözlərlə birlikdə **simpatiya, razyezd, vertikal** və sairə sözləri də işlədir. Deməli, bir tərəfdən ərəb – fars dillərinin təsirini saxladığı kimi, ikinci tərəfdən dilimizin pozulmasında iştirak edir. Belə nöqsanları “Revolyusiya və kultura” jurnalında da görmək olur. Bu jurnal bizim ədəbi Azərbaycan dili nümunəsini verməklə ən mühüm bir rol oynamalı olduğu halda, özü canlı dilin inkişafından çox geri qalır və pis nümunələr göstərir.

“Kommunist” qəzetinin bəzi əməkdaşları da dilə lüzumsuz yeni sözlər gətirməkdə, həqiqətən birinci yer tuta bilər. **Natura, uçaştok, mexanizator, mobilizasiya, sort, pozisiya, transport, spekulyasiya, ekipaj, reys, produksiya, korpus, uçot, xormeyster, avariya, prosent, prostoy, komissariat, masştab, realizə etmək, maşinist, laryok, struktura, instruksiya, populyarlaşdırmaq, buksir** və bundan başqa yüzlərlə belə sözləri yazan qəzetə işçiləri bir balaca özlərinə zəhmət versələr, bu sözlərin əvəzini Azərbaycan dilində tapa bilərlər.

Bunu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, “Kommunist” qəzeti nüfuzlu qəzetdir, rəhbər qəzetdir. Onlarla mərkəz və rayon qəzetləri, aşağı partiya və sovet işçiləri, fəhlə və kolxozçu ziyalılar ondan öyrənirlər. Bunun üçün də “Kommunist” qəzetində buraxılan səhvlərin üstündən keçmək olmaz.

Mən burada bir haşiyə çıxım: bəzi adamlar tərcümə etdikləri cümlələri mütləq sözü – sözünə, əslində olduğu formada vermək istəyərkən çox yanılırlar. Bunun üçün də elə eybəcər sözlər, cümlələr ortalığa çıxır ki, fikri düzgün anlamaq, deyiləni heç yerindən başa düşmək olmur. “Kommunist” qəzeti əməkdaşlarının dalınca “Gənc işçi” gedir, “Ədəbiyyat qəzeti” gedir. “Gənc işçi” tez “finans” sözünü alaraq işlədir, hələ çox yeni söz də əlavə edir. Məsələn, “filan yoldaşın rezümesi”, “onun arqumenti yoxdur”, “o predmetin detalı”, “o pozisiyadan analiz edir” və s. “Gənc işçi”nin dilidir.

Yazıçılarımızın dili üzərində ayrıca dayanmayacağam. Məndən sonra çıxan yoldaşlar bu cəhəti aydınlaşdırarlar. Ancaq bunu göstərim ki, ən görkəmli yazıçılarımızın dilində böyük hərc – mərclik vardır. Onların dilində **sobor, kupol, dvornik, eqoizm, kaşa, svita, interes, qeroik, traktovka** sözləri ilə bərabər **təhti–himayə, hissi qəbləlvüqü** və belə - belə şeylər də var. Məsələn, “Ədəbiyyat qəzeti” yazır ki,

“Məcnun rolunun traktovkası düzgün deyil”. Məcnun hara, traktovka hara?

Yoldaşlar! Burda bir məsələni də qəti şəkildə qoymaq lazımdır. Ayrı – ayrı qəzetlərimiz, tərcüməçilərimiz bu və ya başqa sözü dilimizə gətirəndə, iş ancaq o sözün gəlməsi ilə qurtarmır. O söz özü ilə bərabər yeni şəkilçilər də gətirir. İndi bu saat çox yerdə traktorçu yerinə traktorist yazırlar. Uçot sözünü yazanda uçotçik sözünü də yazırıq. Nə üçün gözəl **yedək** sözümüz varkən **buksir** yazmaq lazımdır. Bizim qoca analarımız deyərlər ki, “başına yüz min qəza gəldi”. Yaxud “Görəsən, yazığa bir qəza üz verdimi?”. Bunun yerinə bizim qəzetlər “qəza” deyil, “avariya” yazırlar. Bizim qəzetlərimizin, jurnallarımızın yolu ilə getsək, gərək kolxozçu təxminən belə danışsın: “Bu gün uçastoka getməyə məndə böyük stimül var. Amma hiss – qüblül-vüqum deyir ki, mənə bir avariya üz verəcək. Doğrudur, buna arqumentim yoxdur və fikrimi detallı analiz eləyə bilmərəm. Mənim naturam belədir, bilirəm. Fikrimi rezümə eləyəcək. Prostoy olmamaqçün bütün diqqətimi mobilizasiya edib pozisiyamda möhkəm duracam” (Gülüşlər).

Heç bir zaman bizim kolxozçu, fəhlə bu dillə danışmamışdır və danışmayacaqdır. Dilimizi belə şəklə salan yoldaşlar ancaq yazı dilimizi xalqdan uzaqlaşdırmaqdan başqa bir iş görə bilməzlər. Dili xalqdan ayırmağa heç bir kəs müvəffəq ola bilməz.

Çox zaman tərcüməçilər savadsızlıqdan dilimizdə olan sözləri bilmirlər və ona görə də söz qondarmağa başlayırlar. Bir bədii kitabın tərcüməsində ruscada yazılan “Jeltie listya pokrılı sad” cümləsi belə tərcümə olunmuşdu: “Sarı yarpaqlar bağı örtmüşdü”. Azərbaycanda **xəzəl** sözü var, **sarı yarpaq** deməyə ehtiyac yoxdur. “Kommunist” qəzetində “dərz qalağı” yazırlar. Bizim kəndlərdə dərzləri bir yerə yığıb ona **pencə** deyərlər. Bunu da yəqin ki, tərcüməçilər bilmir. Çünki yazıçılar, tərcüməçilər geniş xalq kütlələri ilə çox az görüşürlər.

Onlar kabinet adamları olublar, canlı xalq dili ilə əlaqəni itirdiklərindən o dilin zəngin xəzinəsindən istifadə edə bilmirlər.

Xalq dilinin zəngin xəzinəsinə müraciət etsəydilər, tərcüməçi yoldaşlar ayrı-ayrı sözləri, ifadələri azərbaycanca demək üçün yaxşı əvəz taparlardı. Məsələn, rusca “pri jizni” sözlərini “öz həyatında” tərcümə edirlər. Əvvəla, bu düz deyil, ikinci, bizdə “öz həyatında” deməzlər, bu quru kitab dili, süni dildir. “Filan adamın sağlığında bu iş oldu” deyirlər. Hətta belə bir ifadə də var ki, “Sağlığında kor Fatı, öləndə badam gözlü”.

Yazıçılarımızdan biri yazır: “İnqilabi həyəcanla çırpınan çöhrələrə bir ürkəklik çökdü”. Yazıçıdan soruşan gərək, insan çöhrəsindəki inqilabi həyəcanın xüsusiyyətləri nədən ibarətdir və çöhrə necə çırpına bilər. Aydın ki, öz qəhrəmanına insana məxsus xasiyyətləri verə bilməyən yazıçı **inqilabi** sözlə başını qurtarmaq istəmişdir və nəticədə gülməli bir cümlə çıxmışdır.

Azərbaycanda **səhəng** sözünün bir çox şəkilləri vardır. Balaca böyüklüyündən asılı olaraq **cürdək, sovça, bardaq, səhəng** və sairə kimi adları var. Bizdə **at** təxminən 14-ə qədər sözlə ifadə olunur: **at, madyan, ürgə, qurquru, dayça, köhlən, alaşa, ayqır** və sairə. Heç bir zaman azərbaycanca yazılmış bir əsər rus dilinə tərcümə olunduqda bu sözlərin hamısını mexaniki surətdə rus dilinə keçirmək olmaz. Birinci növbədə rus dilinin öz ehtiyatlarından istifadə etmək lazımdır. Çünki rus dilinin öz qaydası, öz ifadə formaları var. Bir şeyi, bir hadisəni ifadə etmək üçün ana dilində söz və ya söz birləşməsi olmadığı halda dilə yeni söz gətirilə bilər. Rus dilində bir sıra başqa xalqların sözləri olduğu kimi, Azərbaycan sözləri də vardır: **saz, çinar, salam** və sairə. Eləcə də, Azərbaycan dilində tamamilə adi bir şey olaraq bir çox əcnəbi sözlər vardır ki, bunlar bizim dilə lazımdır və onları mütləq dilimizdə saxlamalıyıq. Ancaq bir qardaş xalqdan və ya başqa millətdən aldığımız sözlər mütləq Azərbaycan dilinin öz

qanununa, Azərbaycan dilinin qrammatikasına, Azərbaycan dilinin bütün incə xüsusiyyətlərinə tabe edilərək işlənməlidir. Birdəfəlik anlamaq lazımdır ki, dilin qanunu, dilin ruhu sözlər üzərində hakim olmalıdır. Əgər hər yeni aldığımız sözə görə bir qanun, bir qayda düzəltmək, o zaman on il sonra Azərbaycan dilindən nə qalar?

Mən **büdcet** sözünün **byüdcet** yazılmasına, **Şedrinin Şedrin** yazılmasına və bunlar kimi sözlərin bəkarətini saxlamaq uğrunda canfəşanlıq göstərənlərə qarşı qəti etiraz edirəm. Mən yüzillərlə xalqımızın işlətdiyi və alışdığı **Ərəbistan, Hindistan, Almaniya** və bu kimi sözlərin **Araviya, İndiya, Germaniya** kimi yazılmasına etiraz edirəm. Belə olsa, gərək **Gürcüstan, Ermənistan** yerinə də **Qruziya, Armeniya, gürcü, erməni** yerinə **qruzin, armyanın** yazaq.

Yoldaşlar! Dilimizdə nöqsanların ikinci qrupu cümlə nöqsanları, sözləri yerində işlədə bilməmək bəlasıdır. Hələ cümlə quruluşundakı nöqsanlardan danışmadan mən bir neçə misal gətirmək istəyirəm ki, lüzumsuz sözlərin dilimizə girərək onu neçə yöndəmsiz bir şəkə saldığını aydın görəsiniz. “Ədəbiyyat qəzeti” 18 yanvar nömrəsində belə yazır: “Stanislavskini aktyor tərbiyəsi üçün yaratdığı sistemində aktyora həmən bacarığı öyrədir. Bunun üçün uprajneniyalar və etüdlər vasitəsilə psixo – texnika priyomlara alışmaq lazımdır”.

Bu nə dildir? Yaxud, “incəsənətin mahiyyətini aydınlaşdırmaq iddiasında olan estetika nəzəriyyələri, normativ doqmatik ehkamlar doğurur”. Belə bir cümləni muzeyə qoymaq lazımdır ki, camaat bu eybəcər məxluqa baxıb müəllifinə afərin desin.

Hələ bu cümləyə baxın: “Əmək prosesləri vertikal heyvanı adama çevirmişdir”.

Çox təəssüf ki, həmin bu əmək prosesi bəzi tərcüməçiləri hələ də adam eləyə bilməmişdir.

Dilə qarşı mülkədar ağayanalığı göstərmək, öz avamlıq və kulturasızlığını qəzetə səhifələrində utanmadan nümayiş etdirmək dözü-

lən bir hal deyil. “Azərbaycan fizkulturniki” qəzeti bu işdə, doğrudan da, klassik bir nümunə göstərmişdir. Mən oxuyum, siz qulaq asın: “Lokomotiv”in sağ kənar hücumçusu kornerdən topu düşməni qapısı üzərinə qaldırdı. Alimkin qüvvətli hücumla hesabı açır. Dyaçkov özünə gəlməmiş Udkov üçüncü dəfə topu qapıdan buraxır. Taymın axırına qədər dəmiryolçular böyük üstünlüklə düşməni qapısını gülləbaran edirlər. Onlar gözəl kombinatsiyalar düzəldir və lazım gələndə topu setqaya göndərdilər. Oyunu yüksək taktika ilə aparırlar. Zədələnmiş Alimkini Mityuşkin əvəz edir. Yalnız 43-44-cü dəqiqələrdə dənizçilərin sağ insaydı Şemyaçov hesabı yaşlayır”.

Mən bilmirəm, bəlkə də, “Fizkulturnik” hesabı “yaşlamışdır”. Ancaq xəbərdarlıq eləməliyəm ki, “Fizkulturnik”in dilindəki bu yaşlıq, rütubət məntiqi qanuna görə artıq kiflənmişdir.

Yoldaşlar, mən məruzəyə hazırlaşarkən mümkün qədər çox sahəni əhatə eləmək istəyirdim. Ancaq bilirsiniz ki, bütün sahələri əhatə eləmək mümkün deyil. Mən bir neçə misalla kifayətlənirəm. Çıxan yoldaşlar ayrı – ayrı sahələrdən ətraflı danışarlar. Bu yaxınlarda Kirov adına parkda gözəl bir gənclik karnavalı keçdi. Karnavalın özü ilə işim yoxdur. Ancaq onun elanlarında belə bir şeir tərcüməsi var idi:

“Svinqlər, patriotlar, aşıqlar, falçılar,
Feyerverk, qaraçılar, silahlı tapmacalar.
Qoyunlar, oyunlar, ayılar, tansorlar
Rəng və rəng ləkələrdən rəngli hörüklər
Ən yaxşı karnaval kostyumu konkursu.

Həm də tək deyil, yeyinti və içki üçün 30 kioskda karnaval gecəsi açılacaqdır”.

Burda bircə şey əskikdir. Gərək şeirin altından “hər kəs bundan bir şey başa düşsə, muştuluğu var” sözlərini yazaydılar.

Bizim nəşriyyat idarələrində, jurnal və qəzetələrdə işləyən yoldaşlar bilirlər ki, Qlavlit işçiləri bir kəlmə, bir vergül üstündə uzun-uzadı danışığa başlayıb adamı on dəfə gedib – gəlməyə məcbur edirlər. Qlavlit işçiləri keçən əsrdə Kiplinq tərəfindən yazılmış əsərdə “qızıl itlər” sözü üçün uşaq ədəbiyyatı işçilərini bir ay get – gələ saldı. Ancaq, nədənsə, belə - belə elanların üstündə Qlavlit işçiləri tərəddüdsüz qollarını çəkib, möhürlərini basırlar. Çünki Qlavlit işçiləri səhvləri rəsmi bir cədvəl ilə axtarırlar. “Qızıl itlər” demək olmaz, guya Kiplinq bu sözlə bizə sataşır. Belə məsuliyyətsizliyin məntiqi nəticəsi olaraq, doğrudan da, səhv olan şeylər, yuxarıda gətirdiyim kimi, biabırçılıqlar Qlavlit işçilərinin gözündən qaçır. Qəzetə, jurnallarımızda olan dil hərc – mərci yeni yazmağa başlayan yoldaşlara olduqca ziyanlı təsir edir.

Məsələn, mən belə məktublar alıram: “Bununla yazıb sərəncamınıza məlum edirəm ki, mənim şeir yazmaq həvəsim artmışdır”. Bu sözlərdən sonra şeir başlayır:

*Yoldaşlar, diqqət yetirin bir böyük dastan yazıram,
Partiyanın birinci qurultayının Minskə çağırılmasından yazıram.
Bu qurultayın 9 delegatında Lenin olmasından yazıram.
Lenin sürgündən məktub yazır, mən onun kimi mərdədən yazıram.*

İkinci şeir ondan da qiymətlidir. Şairlik iddiasında olan yoldaş yazır:

*Yaxşı olur kolxoz əkinləri
Hazır gəlir ayaqqabı tikənləri
Kolxozda çalışan ürəklə
Zəmidə alır qəhrəman ordenləri.*

Mən bu yoldaşları qınamıram, çünki “Ədəbiyyat qəzeti”nin, “Revolyusiya və kultura”nın, “Kommunist”in, “Gənc işçi”nin, xüsusilə, “Azərbaycan fizkulturniki” qəzetinin dildə yaratdığı hərc – mərc

clik məntiqi olaraq belə nəticə verəcəkdir. Belə yazan yoldaşlardan çox vaxt “Bu bilik, bu savadla nə üçün şeir yazırsan?” – deyə soruşduqda, onlar qəzetlərimizdə gedən bəzi materialların, hətta şeirlərin dilini misal gətirərək, “onlardan pis yazmırıq ki” deyirlər. Bu, doğrudan da, belədir. Dildə hərc – mərclik yaradanlar yalnız qəzetlərdə, jurnallarda deyil, bu xəstəlik elmi müəssisələrə, məhkəmə və sovet orqanlarımıza da yayılmışdır. Ali Məhkəmə qərarlarında çox zaman belə cümlələrə rast gəlmək olur: “Təmyiz şikayət verən zərərdidənin təmyiz şikayəti biəncam buraxılmış”. Belə cümlələri oxuyanda yadına mollaxana düşür.

Mən əlimə keçən bir triqonometriya kitabında bu cümlələri oxudum: “Qorizental və vertikal müstəvilər üzərində proyeksi yazı cızılan uzucu panton qranının sxeması 27-ci çertyojda verilmişdir”.

Bu təsadüfi bir parça deyil. Fizika, kimya, coğrafi kitablarını alsanız, başdan–başa belə cümlələrlə doludur. Vaxtilə qoca Hegel yazırdı ki: “Ad mürəkkəbliyi sadələşdirən bir şeydir”. Bu gətirdiyimiz misallarda olan adlar və sözlər haqqında Hegelin sözünü tərsinə çevirib “ad sadəliyi mürəkkəbləşdirən bir şeydir” demək lazım gəlir. Qəzetə və jurnallarımızda, nəşriyyat idarələrimizdə tərcümə ilə məşğul olan yoldaşlar ana dilini yaxşı bilmədiklərindən tərcümə etdikləri material dilinin təsirinə düşürlər. Onlar Azərbaycan cümlələri əvəzinə, tüstüsü düz çıxsın deyə, qəribə cümlələr yazırlar. Məsələn:

“Şəkər çöküntülərinin yüksək məhsulunu götürmək üçün kolxoz və sovxozlarda bütün aqrotexniki tədbirlərin keçirilməsini təmin edərək çuğundurun boy atdığı bütün dövr ərzində taxılbitinə, tarla kəpənəyinə, payızlıq sovkaya və başqa zərərvericilərə qarşı mübarizə edilməsini, cərgələr arasının, azı, iki – üç dəfə yumşaldılmasını, bir – iki dəfə əlavə yerli gübrə və mineral gübrəsi verilməsini təşkil etsinlər”. Yoldaşlar, bundan nə başa düşdünüz? Belə cümlə yazan yoldaşların məqsədi nədir? Bəzən elə cümlələr olur ki, onların

yanlışığı birdən – birə duyulmur. Lakin diqqətlə oxuduqda görürsən ki, sözlər mexaniki surətdə tərcümə edilib yan – yana düzölmüşdür. Yazırlar ki, “Puxlyakov məsafəni yaxşı keçərək üç dəqiqə 19 saniyə nəticə ilə finiş lentini kəsmişdir”. Bu cümlənin sonuna fikir verin, bu, Azərbaycan dili deyil. Yaxud “Pioner təşkilatına Vladimir İliç Leninin adının verilməsinin 15 illik yubileyi...” (“Gənc işçi”). Yənə də “Gənc işçi”də belə qəribə cümlələr yaradırlar: “Qonşu otaqda mahnı səsləri havanın fəzasını dağıdırdı”. Bu cümlə tam savadsızlığın nümunəsidir.

“Ədəbiyyat qəzeti”ndə belə bir cümlə vardı:

“Şəxsi hissləri ifadə edərkən hüdudu aşmaq, daha da xırdalamaq, cürbəcür lazım olmayan keçici inamlara sistematik uymaq və subyektivizmə qapılmaq qorxusu var. Belə yaradıcılıq halına düşən yazıçı həyata aydın, doğru və tutarlı baxışı itirərək bu və ya başqa yüngül təsirlə tez – tez dəyişən və səthi, guya sentimental münasibət bəsləyir”.

Mən sual eləyirəm ki, belə biabırçılığa düşən yazıçının halı görəsən, necə olur?

“Kommunist” yazır ki, “Qlavneftsbıtın Kaspi dənizində neftdaşınması üzrə müvəkkilliyi böyük tonnajlı tankerlərin prostoy etməsinə səbəb olur”.

Bu gətirdiyim misallar savadsızlıqdır, yoxsa cinayətdir? Mənə elə gəlir ki, bunların içində hər ikisi vardır. Görün qəzetdə gedən səhvlər haqqında təshih necə verirlər:

“Qəzetimizin 10 iyul tarixli “Pravda”nın “Sosyalist heyvandarlığının yeni yüksəlişinə doğru” sərlövhəli baş məqaləsinin birinci sütununun başdan ikinci abzasının yuxarıdan ikinci sətrindəki “XVIII Qurultayda XVII Qurultayda oxunmalıdır”.

Aydın bir şeydir ki, belə təshih oxucunu təzədən elə dolaşdıracaq ki, yazıq bayaqkı bir səhvin əvəzində indi bütün cümləni bir daha oxuyub heç nə anlamayacaqdır.

Yoldaşlar! Mən danışıqlarımı rezümə yox, xülasə eləmək istəyirəm. Bu müşavirəni çağırmaqda, bu qədər misal gətirməkdə, bu tənqidi danışıqlarda məqsədimiz nədir? Biz nə istəyirik?

Partiyanın dil siyasəti, qurduğumuz milli formalı sosialist mündəricəli kulturanın inkişafı bizdən nə tələb edir? Dilimiz hansı yollarda inkişaf etməlidir? Bilirsiniz ki, dil xalqın ümumi kulturasının mühüm və ayrılmaz bir hissəsidir. Bugünkü qardaş rus xalqının kulturasını alın, başqa qardaş sovet xalqlarının kulturasını alın. Bunların mündəricəsi sosialist mündəricəsidir. Bu kulturalar sosializmin qələbələrini əks etdirərək inkişaf edir. Ancaq onlar milli formada inkişaf edir. Öz milli şəklini artırır, zənginləşdirir. Dil də bu əsaslar üzərində irəliləyir. Bizim tələbimiz bugünkü Azərbaycan dilinin ruhuna, ahənginə uyuşan sözlərin hansı xalqdan alındığına baxmayaraq, burunlayıb dildən çıxarmaq deyil. Bizim başqa sovet xalqları ilə, bütün dünya ilə ictimai əlaqələrimiz var. Odur ki, təbii olaraq dilimizə bir sıra yeni terminlər, yeni sözlər gəlir. Bu yolla dilimiz zənginləşir. Bu hadisənin qarşısına çıxmaq tarixi qanunları, partiya siyasətini anlamamaq deməkdir. Eyni zamanda, bu təbii hadisədən ehtikarlıq edənlərlə, yerli–yersiz dilə yeni, əcnəbi kəlmələri gətirənlərlə kəskin mübarizə etməliyik. Deməli, mübarizə iki cəbhədə aparılmalıdır. Deməli, hər iki halda xalturaçıların başı əzilməlidir.

Biz istəyirik ki, gələcəkdə də dilimiz ərəbcilik, farsçılıq, osmançılıq təsirinin qalıqlarından təmizlənsin, ancaq bu iş “mobilizasiya”, “prujina”, “kapitalist okrujenyesi” yazmaqla yox, birinci növbədə xalq dilinin zəngin xəzinəsi hesabına, dilimizin öz imkanları hesabına olsun. Mənə elə gəlir ki, məsələ və bizim tələblərimiz aydındır. (Alqışlar)

Mülahizələr

Dilin ifadə bacarığının yeni çalarla yetkinləşməsi, lüğət sayının yeni və yenilənmiş sözlərlə zənginləşməsi, bir sözlə, dilin harmonik, intensiv inkişafı üçün onun gərəkliliyi mühüm şərtidir. Metal alət işlədilməsə, paslanır. Dil işlədilməsə, get – gedə kəsərini, mənə dəqiqliyini, ifadə incəlik və gözəlliyini itirər, inkişafdan qalar.

Son on ildə Azərbaycan dili xeyli inkişaf etmiş, zənginləşmiş, gəlmə, gətirmə kəlmələr tərkiblərdən xeyli təmizlənmişdir.

Hələ də yazı qaydalarımızda, sözlərin deyimi və yazılışında düzəlməli cəhətlər var.

Hələ də heç bir məntiqi və semantik gərək olmadan təsdiqediciləşmə sözlər bol – bol işlədilir. Özü, özünün, özünə və bu kimi. “Müşavirə işini qurtardı” yerinə, “Müşavirə öz işini qurtardı” yazırıq, deyirik. “Əhməd oğluna nəsihət elədi” yerinə, “Əhməd öz oğluna nəsihət elədi”.

Bəzən bu “öz” sözü gərək olur. Məsələn, belə bir cümlədə: “Əhməd uşaqların mübahisəsinə qulaq asdı, öz oğlunu danladı”, ya “Əhməd kitablar arasından öz kitabını götürdü”.

İndiki danışığ və yazı dilimizdə “artıqlaması ilə”, “plana dair” və bu kimi sözlər geniş işlənir. Məlumdur ki, “artıq” sözünün çox ifadə edən mənasından başqa bir də qalıq ifadə edən mənası vardır. “Artıqlama” isə uydurma sözdür, hələ “sı”da əlavə ediləndə eybəcər bir söz yaranır. Bir halda ki, “daha çox”, “daha artıq” deyilərsə, həm aydın, həm də yaxşı olar.

Mətbuatda və danışığda tez – tez işlədilən “kol” sözü də mexaniki tərcümə bəlasıdır. Əslində “kust” *kol* deyil, *dəstə*, *topa* mənasındadır.

Ata – babadan “nar topası”, “gül topası”, “pambıq topası” eşitmişik. İndi “gül kolu”, “pambıq kolu” yazırıq. “Kol” sözü azərbay-

canca, mənə məlum olan, iki halda işlənir – “Böyürtkən kolu, qaratan kolu”. Hər iki halda *kol* sözündə bir mənfilik duyulur.

Dilin inkişafı üçün yaradıcı əlavələrin əhəmiyyəti çoxdur. Rus dilinin zəngin ifadə çalarlarında belə ön artım və son artımların nə qədər böyük imkanlar yaratdığı məlumdur.

Biz *qeyri, anti, əks, na, bi* və bu kimi sözün mənasını tamam dəyişən əlavələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etməli, onların tətbiq dairəsini zənginləşdirməliyik.

Bizdə ayrı – ayrı sözlərə “baz” əlavə etməklə yaranan sözlər var ki, onlar, adətən, mənfi mənə daşıyırlar. *Quşbaz, qumarbaz* və bu kimi. Bu qəbildən yaranmış söz birləşməsi “inqilabbaz” sözü mənə dolğunluğu etibarilə böyük cümləni əvəz edir.

Fiziki aləmin diffuziya (hopma) qanunu mənəvi aləmdə də vardır. Bu ən çox dil sahəsində görünür. Dünyada az – çox inkişaf etmiş elə bir dil yoxdur ki, o, başqa xalqların dilindən faydalanmamış olsun.

Yalnız ayrı – ayrı kəlmələr deyil, bəzi ifadə formaları da bir dildən başqa dilə keçə bilir.

Bu götürmələr, gətirmələr ana dilinin ruhuna, deyiminə, ahənginə, qrammatik qaydalarına, bir sözlə, qanına – canına yatarsa, xaric səslənərsə, bu, dili zənginləşdirir. Vay o haldan ki, o, başqa xalqın dilindən alınmış kəlmə, qanun və ahəng xüsusiyyətlərimizi nəzərə almadan dilə pərçim edilsin.

Hər dilin əsrlər boyunca yaranmış biçimi, dadı – duzu var. Onun sözlərinin, ifadələrinin, deyiminin özünəməxsusluğu var. Bu çalarlar bəzən qabarıq, bəzən haman – haman duyulan olur. Dilin bu incəliklərinə toxunanda o sızlayır, göynəyir.

Bəzən bir söz başqası ilə necə qoşalaşdığından asılı olaraq yeni mənə çaları verir.

“Qırmızı”, “düz”, “yaş” sözlərinə “qıp”, “düm”, “yam” əlavələr etməklə onların mənasında yeni şiddət, daha artıq mənə çalarları

yanarır: “Qıpqırmızı”, “dümdüz”, “yamyaşıl”. Burada t dqiql v  izahl g r k olan bir hal da var. Bütün belə qoşalaşdırmalarda əlavə hissə əvvəl, sözün  sli sonra gəlir – “yumyumşaq”. Yalnız ađ sözündə əlavə ikinci sıraya keçir: “Ađappaq”. Niyə?

Dil mədəniyyətindən danıřmaq o dilin hələ  z z lm miř problem-lərini a mađa  alıřmaqla bađlıdır. Bu vaxtda qədər Azərbaycan dilin-də olan idiomların izahlı, onların tarixi bioqrafiyası, ifadə zənginliyi haqqında tutarlı bir əsər yoxdur.

Başqa dillərdən alınmıř sözlərin dilimizdə necə, n  ř kild  iřl nm si haqqında çox az danıřır, az yazırıq.

Xalq arasında *silis*, *silist i*, *yananal*, *koburnat* və bu kimi sözlər var. Bunların  sli məlumdur, lakin bu ř kild  iřl nm sinin mənfi, ya müsbət olduđu haqqında fikir yoxdur. Məncə, belə həyat təcrübəsi haqqında d ř nm k, danıřmaq, yazmađa d y r.

Əlbəttə, bu kimi faktları ehkam halına salmaq lazım deyil. Bəlkə də bir etalon kimi yox, bir nümunə kimi bu yoldan istifadə etmək gərəkdir. Alınma, gətirmə sözləri b kar tini saxlamaq “prinsipi” əsasında deyil, dilimizə yatımı, deyimi, hamarı əsasında iřl tm k yaxşı olar.

M řhur rus alimi Vladimir Dal demiřdir ki, tatarların “yaxşı” s z  ruscada həm yazını, həm mənasına görə d yiřmiř, rus dilinə uyğunlaşmıřdır. Bu s zdd n yaranmıř “yakşatsa” s z  rus dilində müəyyən mənfi məna almıřdır. Həm də bu s zdd n rus dili qanun – qaydasına uyğun fel forması yaranmıřdır. Bu dođru yoldur. Yüzlərlə  r b, fars, türk, fransız, ingilis, alman s z n  rus dili qaynadıb  ritmiř,  z ahəng v  qaydalarına uyğunlaşdırmıř,  z ml řdirmiřdir.

Elə sözlər, tərkiblər də var ki, onlar dildə çox geniř iřl ndiyin  baxmayaraq, g tirildikl ri dilin dadına – duzuna uymamıř, dil   n  z ml řm miřdir.

Əhvali – ruhiyyə, rifahi – hal, sərf – nəzər, nöqtəyi – nəzər, tərcümeyi – hal və bu kimi. Belə sözlərin bəzisini anlaşımlı Azərbaycan sözü ilə əvəz etmək olar və lazımdır. Məsələn, *rifahi – hal* yerinə “dolanacaq” demək yaxşı deyilmi? “Güzəran” sözü də daha aydın və dilə yatımlıdır.

Azərbaycanca *qırım* ifadəsi var. Doğrudur, *əhvali – ruhiyyəni* bu söz hələlik əvəz etmir. Vərdiş gücü buna yol vermir. “Təhər – tövr” mənə çaları da var. Lakin işlənsə, dilin axarına girsə, qulağımıza yatıb adılşər.

Problemlərin öyrənilmək gərəkliliyini unutmamaq lazımdır. Dilimizin inkişafı üçün yeni söz yaratmaq mühüm şərtidir. Bu, yaradıcılıq ehtiyacından doğan elmi, məntiqi bir hadisə olmalıdır. Yaradılan yeni sözlər, ya yeniləşdirilən sözlər dilin tarixi gəlişi – axarından doğmalıdır. Belə sözlərin kiçik, böyük, aydın və dumanlı qaynaqları dilin semantik əhatə dairəsində, lüğət imkanlarında olmalıdır.

H.B.Zərdabi haqlı deyir: “Dil bir şeydir ki, öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, artıq şeylər ələ gəldi və alətlər dəyişdi, təzə sözlərin qədəri gündən – günə artacaqdır. Belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyri var”.

Yeni kəlmə, tərkiblərin işlənməsində yaradıcı prinsip olmalıdır. Dilə gərək olan, uyar olan, dilin qəhətliyini doldura bilən sözlər qalacaq, olmayanlar lazımsız bir şey kimi sıradan çıxacaq. Belinskinin sözləri ilə desək, “... dilin dühası yazıçılardan daha ağıllıdır. Nəyi saxlamaq, nəyi tullamaq lazım olduğunu bilir”.

Ancaq elə olur ki, dil haqqında fikir söyləyən bəzi mütəxəssislərin yazılarında ki ayrı – ayrı cümlə, söz birləşmələri mənə təəccüblə qarışıq təəssüf hissi doğurur.

“Bu eksperiment, təcrübə dildə hərc – mərciyyə, özbaşınalığa aparıb çıxarmazmı?” kimi.

Hansı məntiqlə “səciyyə daşıyır” demək olar, “vurğun kəsildim” demək olmaz? Nə üçün “anmaq” demək olar, “anımlı” demək olmaz. “Duymaq”dan “duyum” sözü yaratmaq niyə qəbahət olsun? “Olmaq” sözü var, “ölmək” sözü var. Hansı məntiqlə “olum” sözünü rədd edib, “ölüm” sözünü işləməliyik. Deyirlər: çünki belə demirlər. Nə olsun demirlər, deyirlər.

Məncə, bu və bu qəbildən olan etirazlar, mübahisələr, fikir ayrılıqları hökm şəklində deyil, müzakirə, götür – qoy eləmək üçün bir baxım nöqtəsi şəklində olmalıdır. Fikirlər toqquşanda həqiqət aydınlığı doğar deyiblər.

Mexaniki tərcümə bəlası da əleyhinə ciddi mübarizə aparılmalı bəladır.

“Nəqliyyatı idarə edən (adı çəkilir) – nəqliyyat vasitəsini yol örtüyündən kənara çıxarıb səhvə yol vermişdir”. Belə cümlələr nadir deyil. Bu cümləni adi Azərbaycan dilində deməli olsaq, belə deməliyik: “Maşını sürən... səhv eləyib yoldan kənar çıxmışdır”. “Vəziyyət özünü göstərir”, “Saylardan sonra isimlər heç vaxt cəm şəkilçisi qəbul etmir”, “İpəkçiliyə dair plan” və bu kimi cümlələrin süniliyi, tərcümə qoxusu ilk baxışda aydın görünür, duyulur.

Hər yerdə, həmişə qrammatik qaydlar dili müəyyən çərçivədə saxlaya bilərmiz?

Lambertə yazdığı məktubda Turgenev deyir: “... broju əvəzinə, bredu kimi kiçik qrammatik səhvlər Sizin dilinizə ancaq gözəllik verir”.

A.S.Puşkinin məşhur sətirlərini xatırlayaq: “Qrammatik səhvi olmayan rus dilinə mən dözə bilmirəm”.

Bunlar sözgəlişi deyilmişdirmi? Yox! Bu, qrammatik qaydalara etinasızlıq çağırışdırmi? Yox. Bu olsa – olsa, dilin canlı bir orqanizm olduğuna, daim zənginləşmə, təkmilləşmə prosesində olduğuna işarədir. Qrammatik qaydalar mövcud dil əsasında yaranır. Dilin qanuna-

uyğunluqlarını sistemləşdirir, bir sözlə, dil materialından doğur. Bu gün səhv sayılan bir ifadə, söz, tərkib sabah varlığını doğrulda bilər.

Formal yanaşsaq, “qəzet yazır” sözləri bizdə təəccüb doğura bilər. “Qəzetdə yazılmışdır”, daha dürüst desək, “dərc olunmuşdur” deməliyik.

Lakin sözlərin belə düzümü bir şübhə, etiraz, qeyri – təbiilik hissi oyatmır.

Sabir yazır: “Adətimiz daş idi, dava günü”. Necə? Adət necə daş olur? Bu suallar formal məntiq yolu ilə təbiidir. Burada “atmaq” sözü çatmır. Gərək “Adətimiz daş atmaq idi dava günü” deyilsin. Aydın ki, Sabirin yazdığı daha lakonik olmaqla məna anlamında heç bir “necə?” doğurmur. Sabir “Gəl – gəl, a yaz günləri” deyir. “Gəlin” demir. Bu, qrammatik baxımdan “səhv”, əslində isə düzdür. Demək, dilin müəyyən qaydalarını gözləmək şərtidir, lakin dili məhdud qaydalar çərçivəsində saxlamaq lazım və mümkün deyil.

Elə qeyri – Azərbaycan sözləri var ki, onlar vətəndaşlıq qazanıblar. Bunlardan yan durub köhnəlmiş sözləri saxlamaq, köhnəyə qayıtmaq nəyə gərəkdir? Dünyanın bütün mədəni xalqları “internasional”, “universitet”, “partiya” deyir. Bu da qanunauyğun tarixi bir prosesdir. Bu prosesdən kənar qalmaq olmaz. Bəzi hallarda isə dilimizə gətirmə olan ərəb – fars tərkibli sözləri aydın, səlis Azərbaycan sözləri ilə əvəz etmək xeyirlidir. “Beynəlxalq” deməkdənsə, “xalqlararası” desək, daha yaxşı olmazmı?

Dilçilik sahəsində çalışan alimlərimiz dilimizin uzaq tarixi ilə az məşğul olurlar.

Dilimizdə olan ayrı-ayrı qalıqları dərinlən təhlil edib, dilin inkişaf yolunu aydınlaşdırmaqda görüləsi işimiz çoxdur. İndoneziyalılar bir şeyin çoxluğunu bildirmək üçün sözü təkrar edirlər. Onlar “yoldaş” sözü yerinə “kavan” sözünü işlədir, “yoldaşlar” demək lazım gələndə

bu sözü təkrar edir, “kavan – kavan” deyirlər. Eləcə də “institut – institut” və bu kimi.

Mənə elə gəlir ki, azərbaycanca da belə cəm şəklinin qalıqları var. *Qoşun – qoşun, qat – qat, dönə - dönə, dəstə - dəstə* və bu kimi. Doğrudur, bu söz təkrarında müəyyən şəkil çaları var. Lakin “qat – qat artıq” dedikdə çoxluq nəzərdə tutulur. *Dəstə - dəstə, qoşun – qoşun* dedikdə yenə də çoxluq əsas mənadır.

Bəlkə də ilk baxışda bunlar dil mədəniyyətinə doğrudan – doğruya bağlı mülahizələr deyil.

Ancaq dil mədəniyyətini anlamaq, onu gözləyə bilmək, onu inkişaf etdirmək üçün dilimizin tarixi durumu, inkişaf yolunun müxtəlif problemlərini öyrənməyin gərəkliyini unutmaq olmaz.

Dilə gətirilən sözlərdə eləsi olur ki, yaşayıb az – çox ömür sürə bilmir. Dilə yatmır, mənanı dəqiq ifadə edə bilmir, sıradan çıxır. Elə yeni sözlər də var ki, dilin təbii bir elementi kimi kök salıb qalır, yəni mənə çalarını yaratmağa imkan verir.

Nədənsə bəzən belə sözləri qapıdan qaytarmaq təşəbbüsləri olur. Çox zaman dil qeyrətini çəkmək vəzifəsini ancaq özünəməxsus bir imtiyaz bilənlər “Bizdə belə demirlər”, “Bu, uydurmadır”, “Eybəcər” və bu kimi “qorxulu” sözlərlə müddəalarını qeydsiz – şərtsiz qəbul etdirməyə çalışırlar.

Azərbaycan dilində *ötəri, keçəri, köçəri, gedəri, səfəri* və bu kimi sözlər var. Bu əsasda *ötəri* sözünü işlədəndə (Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərinin tərcüməsində) etiraz səsi eşidirik. Niyə?

Azərbaycan dilində *görüm, baxım, içim, gəlim, verim, atım* (bir atımlıq barıtı var), *yeyim, geyim* və bu kimi sözlər var. Bu vaxta qədər böyük bir nazirliyin adı “Yeyinti sənayesi” şəklində işlənir. Məlumdur ki, yeyinti mənfi mənada olan sözdür (filan yerdə bu qədər yeyinti olmuşdur). Bu nazirliyi “Yeyim nazirliyi” adlandırmaq təklifi nədənsə

etiraz doğurur. “Nəyə isə, kimə isə oxşayır!” deyirlər. Belə qeyri – elmi, sığortaçı mülahizələrin, təəssüf ki, tərəfçiləri var.

Dilimizin ayrı – ayrı problemləri haqqında açıq, sərbəst, geniş müzakirələr lazımdır. Həm də bu fikir dəyişmələrində həqiqəti ortaya çıxarmaq əvəzinə müxtəlif izmlərlə damğalamaq həvəskarlarını dəlil, məntiq, inamla yerinə oturtmaq lazımdır.

Sessiyada çıxış (ixtisarla)

Deputat yoldaşlar! Mən mədəniyyət abidələrimizdən danışarkən bir məsələ, xalqımızın tarixi inkişafında, onun mədəni yüksəliş və tərəqqisində ən mühüm amillərdən olan dil haqqında, Azərbaycan dili haqqında bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Azərbaycan dili qədim babalarımızın danışdığı, əsrlərdən bəri yaşayıb inkişaf edən zəngin, geniş imkanlara malik gözəl bir dildir. Ölməz Füzuli öz şeirlərini bu dildə yazmış, böyük Mirzə Fətəli bu dildə yaratmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili sürətlə inkişaf etmiş, zənginləşmiş, saflaşmışdır. Bu dildə milyon – milyon siyasi, elmi, bədii əsərlər nəşr edilmişdir. Lakin biz Azərbaycan dilinə olan qayğı və diqqətimizi qat – qat artırmalıyıq. Hələ bəzi idarə və müəssisələrdə bu dilə lazımi hörmət və etina yoxdur. Elə bir vəziyyət yaratmaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin gərəkliyini, onun dövlət əhəmiyyətini hamı dərindən dərk etsin.

Burada səhiyyə naziri Axundov yoldaş Azərbaycan dilində məruzə etdi. Əgər mənim dediklərim həqiqətə uyğun deyilsə, mən Axundov yoldaşdan üzr istəməyə hazırım, ancaq mənə elə gəlir ki, Axundovun Azərbaycan dilində elədiyi məruzə də azərbaycanca yazılmamış, tərcümə edilmişdir, bunu zalda oturan deputatlar hamısı hiss etdilər. Məruzə mətnindəki bir çox cümlə və sözlər bunu aydın göstərdi.

Axundov yoldaş hər yerdə ruscadan mexaniki tərcümə olan *100 çarpayılıq xəstəxana, çarpayılardan sayı* və s. deyirdi. Biz heç bir zaman xəstəxanada çarpayınız varmı demirik, biz deyirik: *yer varmı. Xəstəxanada 100 yer var, 10 yer var. Biz heç vaxt klubda 500 stul var demirik. Biz filan qədər yer var* deyirik. Axundov yoldaş Azərbaycan dilini yaxşı bilir, bəs necə olub ki, o, azərbaycanca edəcəyi məruzəni

əvvəlcə rusca yazmışdır. Mən Axundov yoldaşı qınamıram. Görünür o, öz şöbə və müəssisələrindən məruzə üçün lazımı arayışlar tələb edəndə ona bu materialları Azərbaycan dilində vermirlər. O da məcbur olur ki, tərcümə elətdirsin.

Deputat yoldaşlar! Bizim mədəni inkişafımızda qardaş rus xalqının, onun gözəl dilinin böyük rolu olmuş və vardır. Rus dili vasitəsilə bizim bədii, elmi əsərlərimiz geniş beynəlxalq sahəyə çıxır. Biz bunu böyük bir minnətdarlıq ilə deməliyik.

Lakin elə adamlar vardır ki, respublikamızda əsas dil olan Azərbaycan dilinin böyük rolunu lazımınca dərk etmirlər.

Bu gün Azərbaycan dilini öyrənmək, bu dildə iş aparmaq, bu dildə təhsil almaq sahəsində bir sıra ciddi nöqsanlar vardır. Respublikamızın maarif naziri M.Məmmədov yoldaş burada oturmuşdur. Şübhəsiz, o bilir ki, ildən – ilə məktəblərdə Azərbaycan dilində təhsil alan uşaqların sayı azalır. Bu ilk nəzərdə bir cümlədir. Lakin bu cümlənin dalında elm, ədəbiyyat və sənətimizin taleyi, xalqın taleyi durur. Bu bizi ciddi bir surətdə düşündürməyə bilməz. Doğma Azərbaycan dilinin formal yox, əsl həqiqətdə bütün həyat və işimizdə, kommunizm qurmaq uğrundakı mübarizəmizdə ona layiq olan yeri tutmasını təmin etmək lazımdır.

Dilimizi hər cür təcavüzdən qorumaq lazımdır. Ona gündəlik praktiki işimizdə daha artıq yer vermək, onun daha geniş dairədə işlənməsi üçün lazım olan bütün şəraiti yaratmaq lazımdır. Doğma partiyamızın göstərişlərinə, Sovet dövlətinin tədbirlərinə, Lenin milli siyasətinin ruhuna uyğun olaraq dilimizin tərəqqi və inkişafı uğrunda cəsarətlə və inadla mübarizə aparmaq lazımdır.

20 avqust 1956

Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyalarında çıxışlarından

Öz ana dilinin yaxşı bilməyən insan başqa dilləri də lazımı dərəcədə mənimsəməyə qadir deyil... Dil qüdrətli təbliğat vasitəsidir. Təəssüf ki, bizim qəzet və jurnallarımız, bəzi yazıçılarımız bunu başa düşmür. Mən bilmirəm hansı əsasla və nə haqla “Kommunist” qəzeti özbaşınalıqla dilimizə *finans, promisel, sopka, produkt, stimul, çaşka* və bu kimi sözləri gətirir, halbuki bizim dilimizdə bunların öz adları var: *maliyyə, vətəgə, təpə, məhsul, həvəs, fincan* və s. Niyə *traktorçu* əvəzinə *traktorist* yazılmalıdır. İş o yerə çatır ki, bizim qəzet işçiləri dilimizə bütöv ifadələri olduğu kimi daxil edirlər, məsələn, “kapitalist okrujeniyası”. Belə misalların sayını artırmaq da olar, məsələn, Yevropa, İndiya və i.a.

Bir neçə adam dilin taleyini həll edə bilməz... Dilin ən böyük qoruyucusu xalqdır, xalqın danışığı, xalqın tarixidir. Qoy bizim bəzi nəşriyyat və mətbuat işçiləri gələcəyin böyük və vahid kommunizm dilini yaratmağa tələsməsinlər. Necə deyərlər, “çay keçmədən çırmanmasınlar, yay gəlmədən qızmasınlar”. Cahillik nəticəsində dilimizi zibilləməsinlər. Belələri haqqında xalqımızın söylədiyi bir ifadəni xatırlamaq istəyirəm: “Ağır otur, batman gəl”.

11 iyul 1939

Böyük şair haqqında qeydlər (ixtisarla)

Əlyazması divanında Nəsiminin 9000 sətirdən artıq qəzəl, qəsidə və rübaisi var. Müqayisə zamanı, hələlik gözümə dəyən fərqlərdən biri əlyazmasında bir sıra kəlmə və ifadələrin osmanlı türkcəsinə deyil, azərbaycancaya daha uyğun olmasıdır. Məsələn, Nəsimi çox yerdə *bən yox, mən; simdi yox, imdi; kiprik yox, kirpik; iləri yox, irəli* və s. yazır.

Dil baxımından Nəsimi şeirləri ilə ilk tanışlıq onun lüğətinin bu gün belə işlətdiyimiz sadə Azərbaycan sözləri ilə zəngin olduğunu göstərir: *kəsək, adaş, yaşınmaq, ala, ummaq, iraq, uğurlu, azər, buğ-da, başa qaxmaq, başaqçı, tuş gəlmək, davar, irişmək, üzərrik* və bu kimi. Həm də bu sözlərin deyimi bugünkü dilimizdə işləndiyi kimidir.

Maraqlıdır ki, bəzi sözləri Nəsimi klassik ənənəyə deyil, xalq deyiminə yaxın formada işlədir. Əruz vəzninin müəyyən bəhriyə ilə yazılmış bəzi şeirlər Nəsiminin çox yerdə yar sözünü uzatmadan, xalqda deyildiyi kimi işlətdiyini aydın göstərir.

Yuxarıda haqqında yazdığımız yanlış, səhv işlənmiş sözlərə bir neçə misal: S.Mümtazın “Nəsimi”sində “Dəryayi – mühit cuşə gəldi” misrası ilə başlayan məşhur məsnəvisində belə sətir var: “Hər zərrədə *günəş* oldu zahir”. Mənim əsaslandığım əlyazmasında bu sətir belədir: “Hər zərrə *günəşdən* oldu zahir”. Vəznin tələbinə görə, birinci variantda *günəş* sözü “*günəş*” kimi yazılaraq, uzadılmış oxunmalıdır. İkincidə isə oxunuş daha səlis və təbiidir. Bu formal cəhətdən başqa, mənasına görə də ikinci variant daha məntiqi və dolğun mənalıdır. Nəsimiyə xas olan vəhdəti – vücud fəlsəfəsinə daha uyğundur.

Yenə orada “*Bəhr* oldu şu kim, bu bəhrə daldı” (S.M.) sətri yanlışdır. Əslində isə “*Məhv* oldu şu kim, bu bəhrə daldı” (əlyazması) şəklindədir ki, bunun bədii, fəlsəfi məntiqi aydın – aşkardır.

Belə misallar, təəssüf ki, çoxdur. Daha artıq təəssüf ediləcək məsələ budur ki, Nəsiminin şeirlərindən təkrar çap edilmiş bəzilərinə əvvəlki nəşrin nöqsan və səhvləri təkrar olunur. Məsələn: Nəsiminin “Gözümdən dəmbədəm axan, qəmindən su deyil, qandır” misrası ilə başlayan qəzəli S.Mümtazın nəşrində xeyli səhvlərlə getmişdi. 22 sətirlik qəzəldə ona qədər səhv var. Bu qəzəl eynilə 1962-ci ildə nəşr edilmiş “Nəsimi” kitabında da təkrar olunmuşdur. Qəzəldə mənim səhv hesab etdiyim bəzi söz, ya cümlələr haqqında bəlkə də mübahisə etmək olar. Olsun ki, həm birinci, həm də ikinci kitabı tərtib edən hörmətli alimlərimizin əlində lazımcıca material yox imiş. Ancaq klassiklərimizin, yalnız klassiklər deyil, hər bir bədii əsərin təkrar çapında mətn diqqətlə yoxlanmalı, tutuşdurulmalı, şübhə doğuran yerlərə ayrıca qeyd verilməlidir. Tədqiqatçı əlindəki bu və ya başqa kitabın yazı nüsxəsini mexaniki qəbul etməməlidir. Bədii məntiq, sənətkarın yaradıcılığına xas olan şəkər, onun dil xüsusiyyətləri, vəzn və qafiyə səliqəsi, bir sözlə, müxtəlif komponentlər nəzərə alınmalı, heç olmazsa, bir təxmin, bir ehtimal olaraq “*belə olmalıdır*”, ya “*belə ola bilər*” kimi izahlar verilməlidir.

Bununla belə, bəzi şübhəsiz şeylər də vardır.

Aydındır ki, Nəsimi kimi sənətkar “Könül hicrindən usandı, məni hicrindən usandır” kimi məntiqdən uzaq bir misra yazı bilməzdi. Lakin təəssüf ki, hər iki nəşrdə bur misra belə verilmişdir.

Məndə olan əlyazmasında isə “Könül hicrandan uzandı, məni gəl vəsl ilə qandır” yazılıb. Hicrandan yorulmuş aşiqin vəsl ilə təsəlli tapmaq istəməsi təbiidir və şeirin bütöv bədii məntiqinə uyğundur.

Başqa bir misal. Haqqında söhbət gedən qəzəlin iki nəşrində bir beyt belə verilmişdir:

*Gəl ey hurisifət dilbər, qəmindən bağrımın içi
Dürüst ol qönçəyə bənzər ki, ağızı dopdolu qandır.*

Əlyazmasında isə bu beyt belədir:

*Gəl ey hurisifət dilbər, qəmindən **bağrımı** gör kim,
Yumulmuş qönçəyə bənzər ki, ağızı dopdolu qandır.*

Yumulmuş qönçəni təsəvvür edin, onun başında (ağzında) görünən gül yarpaqlarının qan rəngini gözlərinizin qarşısına gətirin! Burda obrazın tamamlığı və dəqiqliyi beytin təsir qüvvəsini qat – qat artırır. Burda məhz yumulmuş qönçə təşbehi yerindədir, poetik bir rəngdir. “Dürüst ol qönçəyə bənzər...” ifadəsi isə qurudur, hərərətsiz, rəngsizdir. Nəsimiyə yaraşmır. Doğrudur, bu məsələlər lazımı tədqiqat tələb edir, burda zövqi mülahizə yeganə və əsas ola bilməz. Lakin böyük sənətkarın ədəbi irsi bizdən artıq diqqət, məsuliyyət və estetik təfəkkür tələb edir.

Hər iki nəşrdə həmin qəzəlini:

*Ənəllahın odundan ki, yanağın şəmi yandırdı,
Ləbi – ləmindən afaqi – həyatın abına qandır.*

beytində fikir aydınlığı yoxdur. Burda həm də qrammatik uyumsuzluq vardır. Əgər bu beyti bəhs etdiyim əlyazmasındakı kimi oxusaq, həm məna məntiqi, həm də qrammatik uyğunluq düzəlmiş olur. Beyt əlyazmasında belədir:

*Ənəllahın odun çüinküm yanağın şövqi yandırdı,
Ləbi – ləmindən afaqi – həyatın abına qandır.*

Başqa sözlə desək, sənin yanağının şövqi ənəllah odunu yandırmışdır. Dodaqlarının ləmindən həyatın üfüqlərini doydu.

Yenə də həmin qəzəldə bir beyt:

*Rüxün şəmi fərqiindən köniil pərvanətək yanır,
Bədəl qıl vəslə hicranı, həsudin ürəyin yandır.*

Şəklində hər iki nəşrdə çap olunmuşdur. Əlyazmasında isə belədir:

*Rüxün şəmi fəraqiindən köniil pərvanətək **yandı**,
Ulaş vəslinə hicranda həsudin **bağrını** yandır.*

Birinci halda **yandı** sözü əvəzinə yanır yazılmışdır. Bu da vəznə görə sözün uzanmasına, qeyri – təbii tələffüzünə səbəb olur. Sənətkarlığa nöqsan gəlir. Eyni söz **bağrını** əvəzinə **ürəyin yandır** dedikdə, həm sözün süni uzanması, həm də təhrifi göz qabağındadır. Əlyazmasındakı “Ulaş vəslilə...” nə qədər təbii, nə qədər orijinal və Nəsimi poeziyasına uyğundur! Bu, vəslə çatmaq, yetmək, ulaşmaqla həsəd aparmanın bağrını yandır deyən şairin sözündə nə qədər təbiilik, sığal, məna aydınlığı var. Bu misalla mən hörmətli alimlərimizin zəhmətinə xor baxmaq fikrində deyiləm. Mən inanıram ki, vaxtı ilə onların imkan dairəsi daha dəqiq yoxlamaq üçün bəs deyilmiş. Lakin klassiklərimizin, o sırada Nəsimi irsinin gələcək araşdırmalarında belə nöqsanlara yol verilməsə, yaxşıdır.

Məlumdur ki, indi işlədiyimiz əlifba ilə klassiklərimizi nəşr edəndə qarşıya ciddi problemlər çıxır ki, bunların üstündən keçmək, bunları nəzərə almamaq mümkün deyildir. Hamıya məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri, yalnız klassiklər deyil, demək olar ki, yazıçılarımızın böyük əksəriyyəti əsərlərində başqa xalqlardan, xüsusilə, ərəblərdən, farslardan gəlmə sözlər işlətməmişlər. Vaxta görə bizdən uzaq olan şair, alim və yazıçılarımız ərəb – fars sözlərini çox işlədib, onların semantik çalarlarından bacarıqla istifadə etmişlər. Bu sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışına görə mənaları çox zaman bir – birindən fərqli olur. Bu fərq ayrı – ayrı halda cümlə tərkibinin mənasını tamam

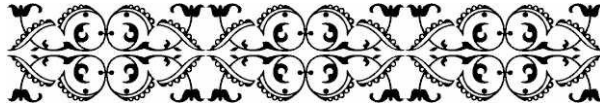
başqalaşdırır. Ərəb əlifbası ilə yazılan sözlərin hansı “d”, hansı “n”, hansı “s”, hansı “t” ilə yazıldığı bu sözlərin bir – birindən fərqli mənə verməsinə səbəb olur. Belə şeiri, ya başqa əsəri müasir əlifbamızla yazdıqda mənə fərqi itir. Belə nəşr əsasında elmi – tədqiqat aparmaq istəyən adam ərəb əlifbasını bilmirsə, ciddi çətinliklərə rast gələcək. Məncə, müasir əlifbamızın söz mənəsi çalarlarını verə bilmədiyini nəzərə alaraq və ümumiyyətlə, elmi – tədqiqat işində dəqiqliyi təmin etmək üçün elmi – transkripsiya yaradılması lazımdır. Bunun üçün bir uyğun elmi ocaqda xüsusi komitə və ya heyət düzəlməli və dilimizin, ədəbi – elmi irsimizin tarixi təcrübəsi əsasında əlifbamıza müəyyən işarələr əlavə etmək yolu ilə, ya daha başqa münasib bir yol ilə elmi transkripsiya düzəlməli, onun layihəsi geniş müzakirədən sonra qəbul edilməlidir.

Belə transkripsiyadan yalnız sözün mənə fərqlərini ayırd etmək üçün deyil, həm də uzadılan və qısa saitləri düzgün oxuya bilmək üçün məktəb dərslərində istifadə etmək olar.

Hazırda istifadə olunan dialektoloji transkripsiya kamil deyil və ümumi elmi transkripsiyanı əvəz edə bilməz.

1969

MİRZƏ İBRAHİMOV
(1911 - 1993)

Dilimizin inkişaf yolları haqqında

Dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz mədəniyyət xəzinəsidir. Dil vasitəsilə biz ünsiyyət tapmış, başqa canlılardan fərqli olaraq ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə birləşmişik. İnsan təbiət və həyatın mənasını, mübarizə və yaşayışın qayəsini ən bariz və aydın şəkildə dil vasitəsilə ifadə etmişdir. Buna görə də dil şüur deməkdir. Dilin tarixi aqlın, şüurun tarixidir. K.Marks deyir ki, dil də şüur kimi qədimdir. Dil başqa adamlar üçün mövcud olmaqla, mənim üçün də mövcud olan praktik şüurdur. Dil də şüur kimi zəruri ehtiyacdən, başqa insanlarla ünsiyyətin zəruri ehtiyacından doğmuşdur. K.Marksın bu dahiyənə tərifli dil tarixinin xalqın tarixi, millətin tarixi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. İnkişafın aşağı pilləsində olan bir xalqın təşkilatı dağınıq, ictimai həyatı naqis olur. O, arası-kəsilmədən bir – birilə dartışan, bir – birinin ayağından çəkən tayfalardan, qəbilələrdən ibarət olur. Belə bir xalqın hər bir nəfərinin şüurunda bir nəslin mənafeyi, bütün xalqın, bir kəndin və ya mahalın mənafeyi bütün vətənin mənafeyindən üstün və müqəddəs sayılır. Çünki qəbilələr, tayfalar varsa da, hələ xalq yoxdur. Kəndlər, şəhərlər varsa da, hələ vətən yoxdur. Bu zaman dil də məişət və həyatdakı bu

dağınıqlığa və qarışıqlığa müvafiq olur. Xalq tərəqqi etdikcə, ictimai həyat təkmilləşdikcə dil də tərəqqi edir və təkmilləşir... Dil tam mənasilə canlı bir orqanizmdir. O da insan kimi doğur, törəyir, inkişaf edir. İnkişafın aşağı pilləsindən yuxarı pilləsinə doğru gedən bir xalq kəndlər, obalar, tayfalar, qəbilələr arasındakı maddi və mənəvi sərhədləri yığıb dağdır, daha geniş fəaliyyət və ictimai əlaqələr meydanı yaradır, öz coğrafi sərhədlərini təyin edir, onu kəndlərdən məmləkətlərə və dövlətlərə doğru çəkir. Bu zaman həmin xalqın dili də öz sərhədlərini zəruri olaraq genişlətməyə başlayır. Dialektlər və şivələr yeni doğmuş məkanı, yaranmış fikri ifadə edə bilmir. Ümumi bir dilə ehtiyac duyulur və bu dil yaranmağa başlayır.

Tarix göstərir ki, hər xalq öz istiqlaliyyət və azadlığını saxlamaq uğrunda mübarizə apararkən, qılınclar yalnız torpaqlar və şəhərlər, zəmilər və bağlar üçün qınından çıxarılmır. Bu maddi sərvətlərlə bərabər, xalq həm də öz mənəviyyatının ifadəsi olan mədəniyyət və sənətini, ədəbiyyat və dilini müdafiə edir.

Böyük imperiyalar düzəldərək başqa xalqları əsarət altına almaq istəyən müstəbidlər, o xalqları dövlət və ordudan məhrum etmək, onları qula çevirməklə kifayətlənməmişlər. Bu xalqları dil və mədəniyyətdən məhrum etmək uğrunda gedən mübarizə daha ağır və əzablı hal almışdır. Məlumdur ki, qədim zamanlarda iranlılar qüdrətli dövlət və dünyəvi imperiya yaradarkən özlərinə tabe etdikləri xalqların dilinə alçaq nəzərlə baxar, onu yüksək duyğuları və dərin fikirləri ifadə edə bilməyən rəzil və kasıb bir şey kimi damğalayardılar. Böyük Roma imperiyası, yəni Sezarlar Roması da məhkum xalqlarla beləcə rəftar edərdi. Ərəblər də bu cür hərəkət etmişdilər. Onlar qüdrətli və qədim İran mədəniyyətinin təsiri altına düşmələrinə baxmayaraq, ərəb dilini hakim bir dil kimi bütün məğlub xalqların və o cümlədən iranlıların da boğazına keçirmişdilər. O zamanın ərəb olmayan çox böyük alim və şairləri belə öz əsərlərini ərəb dilində yazmağa məcbur edilmişdilər.

Hakimlərin məhkumları tamamilə mütiləşdirmək siyasəti, ancaq bu və ya digər elmi, ədəbi əsərin ana dilində yazılmasını qadağan etməklə bitmir. Ana dili nəinki kitablar və mədrəsələrdən, hətta bazardan, dövlət idarələrindən və ailələrdən də qovulmağa başlayır. Müstəbid ona qarşı hər yerdə ümumi etinasızlıq yaratmağa, onun lazımsız olduğu fikrini doğurmağa can atır. Çünki xalqın dilini tərgitmək onu çox əsaslı bir müqavimət silahından məhrum etmək, onu bir xalq olaraq öldürmək deməkdir. Müstəbidə lazım olan da budur.

Varlığını və dilini saxlamaq üçün belə ağır mübarizə yolu keçmiş xalqlardan biri də Azərbaycan xalqıdır.

Dili də tarixi kimi qədim olan bu xalq müxtəlif müstəbid və işğalçılara qarşı amansız mübarizə aparmış və bu mübarizənin alovları içərisində öz mənliliyini, öz dilini ağır təhlükələrdən qorumuşdur. Əsrlər boyunca dilimiz də torpağımız və xalqımız kimi min bir təcavüzə rast gəlmiş, lakin aldığı yaralardan həlak olmamışdır. Nə babalarımızdan, nə də bizdən asılı olmayan tarixi şərait müxtəlif zamanlarda dilimizdə və varlığımızda müxtəlif izlər buraxmışdır.

Bu izlər bəzən naghəni bir yara kimi qəlbimizi sızlatmış, bəzən xəfif bir bahar Nəsimi kimi ruhumuza şadlıq gətirmişdir. Keçmişin qəlbimizə vurduğu ən böyük yara tarixin maddi şəkli və canlı şahidi olan böyük sənət və dil abidələrinin məhv edilməsi, talan olunmasıdır. Bir xalq üçün faciə sayılacaq bu yaranın ağrıları biz indi də hiss etməkdəyik.

Müstəbidlər dilimizi və tariximizi məhv etmək üçün onun ən gözəl abidələrini oğurlamış, ya da yandıraraq dağıtmışlar. Buna görədir ki, biz indi, məsələn, iki min il bundan qabaqkı dilimizlə müasir dilimiz arasındakı münasibəti və tarixi əlaqə tellərini meydana çıxarmaqda bu qədər böyük çətinliklərə rast gəlirik. Xalqını müqəddəs bir eşq ilə sevən, vətəninə gələcəyinə inanan elm adamlarımızı bu çətinliklər

qorxutmur. İndi tarixçi, ədəbiyyatçı və dilçilərimiz dilimiz və adətlərimizdə qədim zamanın qalıqlarını araşdırır, uzaq keçmişimizlə indiki varlığımız arasındakı bağları meydana çıxaran qiymətli həqiqətlər kəşf edirlər. Yüzlər və minlərlə sözlər, istilahlər, yer adları və sənət abidələri vardır ki, onların elmi təhlili bizi qədim zamanın dumanı altında itmiş həqiqətlərə doğru apara bilər. Məsələn, bizdə səməni göyərtmək adəti Midiya dövründən qalmış və “səmən” sözü qədim “som”, yaxud “səm” adlanan çiçəyin adından əmələ gəlmişdir. Dilimizdə zaman keçdikcə ibtidai şəklini dəyişmiş belə sözlər çoxdur. Lakin hazırda keçmiş Azərbaycan dilini öyrənmək üçün əldə olan ən qədim və ən böyük vəsiqə “Dədə Qorqud” dastanlarıdır. “Dədə Qorqud” lüğət və sintaksis cəhətindən X – XII əsrlərdəki Azərbaycan dilinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Məlum olduğu üzrə, o zaman Azərbaycanda hakim ədəbi dil fars və ərəb dilləri hesab edilirdi. Ancaq bu dillərdə layiqli bir şey yaratmaq imkanı var idi. “Qulağından qul sırğası asıldığından”, “Xəcalətdən başını aşağı dikdiyindən” şikayət edən böyük Nizami belə öz ölməz “Xəmsə”-sini farsca yaratmağa məcbur olmuşdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dili, ancaq xalqın, yəni o zamanın savadsız və avam təbəqələrinin danışdığı bir dil idi. Buna görə də o zamanın dilini biz, ancaq folklorda – xalq yaradıcılığında öyrənmə bilərik. “Dədə Qorqud” isə qədim xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunəsidir. Təbiidir ki, xalq yaradıcılığı hakim ədəbi dilə təsir etdiyi kimi, ondan müəyyən təsir də alırdı. Buna görədir ki, biz dastanlarda belə ərəb və fars sözlərinə rast gəlirik. Çox zaman bu sözlər öz qarşılığı olan Azərbaycan sözləri ilə yanaşı işlədilir.

İctimai inkişafın xüsusiyyətlərilə bağlı olaraq gələn “xəlayiq”, “çəng”, “feil”, “xub” və sair ərəb, fars sözlərinə baxmayaraq, “Dədə Qorqud” o zamankı Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini və varlığını nümayiş etdirən ölməz əsərdir. Bir mənanı ifadə edən “qul – xəlayiq”,

“tanrı – allah”, “savaş – cəng”, “yaxşı – xub” kimi doğma və əcnəbi sözlərin eyni cümlədə yan – yana işlənməsi isə dildə yabançı təsirlərə qarşı güclü mübarizə ruhunu ifadə edirdi.

“Dədə Qorqud” təqribən doqquz yüz il bundan əvvəl yazılmışdır. Orada əks olunan bir çox adətlər, sözlər və adlar indi xalqımızın həyatından, dilindən çıxmış və köhnəlmişdir. Bir çoxları isə hələ də yaşamaqdadır. “Dədə Qorqud”da bu gün belə çətinlik çəkmədən anlayacağımız parçalar çoxdur. Bu parçalarda xalq şüuru, xalq dili əsas yer tutduğundan, onların ömrü də uzundur. “Dədə Qorqud”un təqribən doqquz yüz il bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, dili sadə və mənalıdır: “Qara bulud dediyin sənin dövlətidir, qar ilə yağmur dediyin - leşkəridir. Saç – qayğudur. Qan – qaradır, qalanısin yoru bilmən, allah yorsun”. Burada təfəkkür, tərkib və ifadə Azərbaycan dilinin bütün qanunlarına uyğun deyilmə? “Dədə Qorqud”da el məsəlləri şəklini almış çoxmənalı və səlis ifadələr vardır ki, onlar indi belə bizim dilimizdə yaşamaqdadır: “Dünya şirin, can əziz”, “gözün kimi tutar, könül kimi seversə”, “o zaman bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi”, “qaçanı Qazanbəy qovmadı, aman deyəni öldürmədi”, “göz açıb gördüyüm, könül verib sevdiyim”, “dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə ağlın yox, təpəcə böyümüşsən, darıca beynin yox”, “o zamanda oğul ata sözün iki eləməzdi, iki eləsə o oğlanı qəbul eləməzdilər” və sair. Biz yuxarıda “Dədə Qorqud”un dilində bugünkü dilimizdən fərqlənən və anlaşılmayan cəhətlər, indi işlətdiyimiz tərkiblər, ifadələr, sözlər olduğunu qeyd etdik. Bu da təbiidir, zaman keçdikcə, xalqın həyatı və təfəkkürü dəyişdikcə, inkişaf etdikcə, dil də dəyişir, inkişaf edir. “Slovo o polku İqoreve”nin dili bugünkü rus dilinə tərcümə edilmədən anlaşılaçaq halda deyildir. Bugünkü fars dili ilə Firdovsi əsərlərinin dili arasında da müəyyən fərq vardır. Yaxud ermənilərin qədim tarix kitablarını bugünkü erməni dilinə tərcümə etmədən başa düşmək mümkün deyildir.

Dilimiz xalqımızın ümumi ictimai və iqtisadi inkişafı ilə bağlı olmuşdur. XIII əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycan dili hakim ərəb və fars dillərilə mübarizədə qalib çıxıb, saraylara və elm, ədəbiyyat aləminə yol açır, fars və ərəb dillərilə yanaşı o dövrün ədəbi dili olaraq işlənməyə başlayır. Bir əsr sonra, yəni XIV əsrdə bu dildə yüksək sənət nümunələri yaratmış Həsənoğlu və Nəsimi kimi şairlər yetişir.

Bizcə, “Dədə Qorqud”dan sonra Azərbaycan dilinin inkişafındakı xüsusi mərhələni Nəsimi dövrü adlandırmaq olar. Nəsimi Azərbaycan dilini əsrinin qabaqcıl fikir və arzularını ifadə edən yüksək bir dil səviyyəsinə qaldırdı. Nəsimi dilimizi ideallar uğrunda mübarizə dilinə, təbliğat və təşviqat dilinə çevirdi. Nəsimi öz fəlsəfəsi və təfəkkürü ilə əlaqədar olaraq, dilimizin çərçivəsini xeyli genişləndirdi. Ona tamamilə yeni təşbehlər, ifadələr, fikirlər gətirdi. Bəzən Nəsimini anlamaq çətinliyi onun dilinin qəlizliyindən deyil, ifadə etdiyi fəlsəfi fikirləri dərk etmək üçün müəyyən tarixi, elmi, fəlsəfi hazırlığın yoxluğundan irəli gəlir. Bununla belə, Nəsimidə çox dərin fikirlərin yüksək və sadə ifadəsini görürük:

Çün məni bəzmi - əzəldə eylədi ol yar məst.
Ol cəhətdən görünür bu çeşmimə dəyyar məst,

Məsti – dərğahəm, nə məstəm bu şərabi – cuzidən,
Sanma, ey xacə, məni kim, olmuşam bikar məst...

Oylə məstəm ta qiyamət daxi hüşyar olmazam,
Çün məni vəhdət meyindən eylədi ol yar məst.

Rindü qəllaşəm, məqamim küşeyi – meyxanədir.
Gəlmişəm qalu – bələdən aşıqi – xummar məst.

Münkirin ingarı çün getdiyü gəldi dövri – cam,
Sufi məst oldu bu meydən, eylədi iqrar məst...

Ey Nəsimi, sirri – haqqın məhrəmi sənsən bu gün,
Söylədin qüdrət diliynən məniyi - əsrar məst.

Bu şeirin ifadə etdiyi fəlsəfi fikirlərlə əlaqədar olaraq Nəsiminin özünəməxsus sözləri, ifadələri və istilahları vardır. “Bəzmi - əzəl”, “şərabı – cüz”, “rindü – qəllaş” və sairə yalnız ifadələr və sözlər deyil, eyni zamanda o dövrdəki əqidələr, təriqətlər mübarizəsi ilə bağlı olan və xüsusi şərh tələb edən fəlsəfi istilahlardır. Təbiidir ki, bu şeiri anlamaq oxucudan müəyyən hazırlıq tələb edəcəkdir. Buna baxmayaraq şeirin dili dövrünə görə çox da qəliz deyildir. Hətta son misraya diqqət edilsə, Nəsimi “diliynən” kimi sözün xalis xalqda işlənən şəkildən belə istifadə etməkdən çəkinməmişdir. Nəsimidə dil, məna və mündəricə ilə, fikirlə üzvi surətdə bağlıdır. Buna görə də o, bəzən çox qəliz, bəzən də sadə, tez anlaşılan olur. Onun şeirlərinin əsasında Azərbaycan dili və təfəkkürünün qanunları hökmrandır. Aşağıdakı şeiri bu gün az – çox təhsili olan hansı bir azərbaycanlı başa düşməz?

Yarını satdın bahasız, bilmədin miqdarını,
Hiçə dəyməz ol kişi kim, hiçə satar yarını.

Cövhəri – nadan əlindən müştəri alır ucuz,
Cövhəri bilməz nə bilsin cövhərin miqdarını!!!

Aşıqın əsrarını aşıq gərəkdir kim bilə,
Olmayan aşıq nə bilsin aşıqın əsrarını.

Hər kimin feli riyadır, ya sözü gerçək deyil,
Qövlünə inanma anın, hiçə say iqrarını.

Nəsiminin şeirlərində xalq dili və ifadələrindən məharətlə istifadə edildiyi müşahidə olunur ki, bu da onun şeirlərinə xüsusi bir şirinlik, məna dolğunluğu və məlahət verməklə XIV əsrdə ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşmaq meylini göstərir:

**Düşmədi batil – xiyalə, olmadı sövdayi – xam,
Hər kimin kim eşq odilə hər bişirdi aşımı.**

Nəsimidən sonra Azərbaycan dili inkişafının yeni dövrü Səfəvilərin hakimiyyət başına keçməsilə başlayır. Bu zaman Azərbaycanda ərəb, fars təsirlərilə yanaşı olaraq bir də osmanlı təsiri təhlükəsi yaranmışdı. Azərbaycan torpağı uğrunda osmanlılarla iranlılar arasında gizli və açıq şiddətli mübarizə gedirdi. Azərbaycanın daxilində isə istər osmanlı və istərsə iranlı təsirindən əbədi olaraq qurtarmağa, müstəqil siyasi və dövləti həyata meyl daha da güclənmişdi. Bu hərəkət müxtəlif əqidələrin mübarizəsi, dini müxalifətlər şəklində meydana çıxırdı. Lakin təzahür şəklindən asılı olmayaraq, o, əsasən xarici təsirlərə qarşı çevrildiyindən, Azərbaycan torpağı və dilinin xüsusiyyətlərini idealizə edir, hətta dini əsərlərin belə azərbaycanca yazılmasına şərait yaradırdı. Heç də təsadüfi deyil ki, Səfəvilər xənədanının bünövrəsini qoyanlardan biri olan məşhur Azərbaycan şairi Şah İsmayıl Xətai şeirlərini xalis Azərbaycan dilində yazırdı. Hətta paytaxtı Azərbaycanın qədim və böyük şəhərlərindən Təbriz olan Şah İsmayıl dövlətinin fərmanları da Azərbaycan dilində idi. Bu dövrdə xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın dili, ibarə və təşbehləri daha artıq bir – birinə yaxınlaşmış, cilalanmışdır. XVI əsrin böyük aşıqlarından Qurbaninin dililə Xətainin dilini çox zaman bir – birindən seçmək mümkün deyildir. Dövrün ümumi ruhilə əlaqədar olaraq dildə fars təsirinə qarşı mübarizə yalnız ayrı – ayrı sözlərin əvəz edilməsilə

deyil, Azərbaycan dilinin elm və ədəbiyyatda hakim bir dil olması ilə nəticələnmişdir.

Belə bir bünövrə üzərində Füzuli yetişdi. Füzuli Azərbaycan dilində “nəzmi–nazik” yaratmağı, ölməz şairlərin sənətilə yanaşı dura biləcək sənət əsərləri meydana gətirməyi özünə bir məqsəd sayırdı. Yəni artıq Azərbaycan təfəkkürü və dili elə bir inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdı ki, qarşısına sənət aləmində hakim mövqə tutmaq kimi bir vəzifə qoyurdu. Füzuli bu böyük vəzifəni həll etdi. O özü bu vəzifəni belə anlayırdı:

**Qəzəl de ki, məşhuri – dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola...**

Füzuli Azərbaycan dilini Şərq xalqlarının heç birində olmayan misilsiz bir qəzəl dilinə çevirdi. Azərbaycan dilində ölməz “Leyli və Məcnun”u yaratdı. O, dil və təfəkkür aləmində bir dəyişiklik əmələ gətirdi. Artıq Füzulinin dili hər cür incə mətləbləri, incə duyğuları ifadə edəcək bir dil idi. Ancaq Füzuli dilində hələ də fars dilinin təsiri görünür, müəyyən bir bəlağət duyulur. Xüsusilə, farsca tərkiblərə onun bütün şeirlərində, hətta misralarında təsadüf etmək mümkündür. “Şəbi-hicran”, “memari-səracei ibarət”, “şeyri-Məcnun”, “nəşəyi-eşq”, “mahi-mehr”, “müjdeyi-kam” və sair fars tərkiblərinə Füzulidə tez-tez rast gəlmək olur. Füzulinin dili və təfəkkürü dünya klassik ədəbiyyatının səviyyəsinə qalxacaq qədər qüdrətli və kamil olduğundan, onun gətirdiyi ənənələr də ədəbiyyatımızda uzun müddət yaşayır və XX əsrə qədər özünü hiss etdirən “Füzuli məktəbi” adı altında davam edir. Uzun müddət şeir aləmi onun geniş duhasının qanadları altından kənara çıxa bilmir. Şairlər ona təqlidən qəzəllər yazır, onun fikirləri, ifadələri, təşbehləri ən qüdrətli şairlərdə belə təkrar edilir. Füzulini anlamayaraq zahirən onu təqlid edənlərin və

şeyrin gözəlliyini dəbdəbəli, təntənəli sözlərdə görünlərin səyi nəticəsində ərəb və fars tərkibləri, bəlağət və fəsahtədə, ədəbiyyat aləmində getdikcə dərin kök atır. Hətta dil məsələsinin çox şiddətli bir siyasi mübarizə məsələsinə çevrildiyi, saf Azərbaycan dili uğrunda mübarizənin alovlandığı zamanda yetişən böyük inqilabçı şair Sabirə belə bu təsirlər özünü göstərirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilini dünya miqyasına çıxacaq klassik ədəbiyyat dilinə çevirməkdə Füzulinin rolu olduqca böyükdür.

Füzuli dövründə Azərbaycan xalq ədəbiyyatı da xeyli inkişaf etmiş və yeni nağıllar, dastanlar, qoşmalarla zənginləşmişdir. Xalq ədəbiyyatının dilində də böyük bir irəliləmə görünürdü. Yaranmaqda olan “Koroğlu” eposunun dili “Dədə Qorqud”un dilindən daha artıq sığallanmış və inkişaf etmişdir. Burada təbiət və qəhrəmanlıq səhnələrinin təsviri o dövrün saf Azərbaycan dili ilə yazılmışdır. Buna görə də “Koroğlu” dastanları daha artıq xalqın ağızına düşüb eldən-elə, obadan-obaya, alacıqdan-alacığa keçərək bütün xalqın sevdiyi, əzbərlədiyi təsəlli və xəyallar şərqisinə çevrilir.

Bundan sonra Azərbaycan dilinin yeni səhifəsi XVIII əsrdə Vaqiflə açılır. Bu əsr yalnız ədəbiyyat aləmində deyil, həm də bütün Azərbaycan tarixində maraqlı bir əsrdir.

Nadir şahın ölümü ilə İranda mərkəzi dövlətin zəiflik və başsızlığından istifadə edərək, məhkum xalqlar və ölkələr baş qaldırır, istiqlalıyyət əldə etmək istəyirlər. Gürcüstanda İrakli, Azərbaycanda Fətəli xan bu hərəkətə rəhbərlik edir. O, öz ana torpağını vahid bir bayraq altında birləşdirməyin zərurətini duyur. Üç böyük dövlətin arasında yerləşən Azərbaycanı müstəqil yaşatmaq çətinliyi və dərəbəylik çəkişmələri onu qorxutmur. O, qısa müddətə də olsa Gəncə, Bakı, Quba, Şamaxı və Təbrizi birləşdirən bir dövlət yaradır. Bu hərəkət ədəbiyyat və sənətdə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirir; dili məhəlli çərçivələrdən və əcnəbi təsirdən çıxarır, vahid bir dilin, hamının

anladığı dilin ədəbiyyatda hakim yer tutması zərurətini oyadır. Ümumi-ictimai hərəkətlə əlaqədar olaraq dildə ərəb və fars təsirlərindən uzaqlaşmaq və xalqa yaxınlaşmaq meylləri daha da artır. Vaqif bütün bu ictimai hadisələrin iştirakçısı və dildə ərəb, fars təsirlərinə qarşı mübarizənin ilhamçısı olmuşdur. Vaqifin şeirlərindəki təşbehlər, sözlər, ifadələr əksərən xalqdan alınmışdır. Çox zaman Vaqifin şeirlərini aşiq şeirlərindən seçmək olmur.

XIX əsrdə Azərbaycan dili daha mürəkkəb bir inkişaf dövrü keçirir. Vaqiflə açılan cığır davam edir və dilimizdə yeni bir təsirin əlamətləri gözə çarpmır. Şimali Azərbaycanın çarizm tərəfindən istila edilməsi ilə əlaqədar olaraq inkişafımızın istiqaməti dəyişir. Şərq sxolastik şüuru çar çinovnikləri və hərbi qulluqçuları tərəfindən Azərbaycana gətirilən yeni görüşlərlə qarşılaşır. İki dünya, iki aləm üz-üzə durur, bir-birinə zidd iki həyat tərzini, iki ənənə, iki görüş, iki əxlaq, iki təfəkkür qarşılaşır. Dövlət quruluşu, məmləkəti idarə üsulları, ictimai münasibətlər kökündən dəyişməli olur. Həyatımızın, şüur və düşüncəmizin çox – çox geridə qaldığını, belə gedərsə bir xalq olaraq ölüm qarşısında dayanacağımızı duyan şəxsiyyətlər yetişir. Onlar uzaq Petroqradda, Kiyevdə, Moskvada təhsil almış, rus xalqının qabaqcıl adamları Gertsen, Çernişevski, Belinskinin ideyaları ilə tanış olmuşlar. Onlar rus dili və ədəbiyyatı vasitəsilə Avropada ictimai fikrin inkişafını öyrənmiş, fransız münəvvərlərini oxumuş, darvinizmlə tanış olmuşlar. Onlar xalqın yeganə qurtuluş yolunu əski həyat tərzini, əski şüur və əxlaqın, düşüncə və təfəkkürün kökündən dəyişməsində, yeni qayda ilə məktəblər açılmasında, rus xalqı və rus mədəniyyəti ilə üzvi əlaqədə, maarif və mədəniyyətin xalq kütləsi içərisində geniş yayılmasında görürdülər. M.F.Axundov bu qabaqcıl fikirləri böyük bir ictimai reforma planı şəklində ifadə edərək qışqırır:

“Bu dövrdə biz həyatda əmələ gələn yeni cərəyana müvafiq yeni məfhumları ifadə edən və bu vaxta qədər eşitmədiyimiz, qulağımızda

tıqqıldayan yeni sözlərin meydana çıxdığını görürük. Necə yeni fanatıklık? Necə yeni patriot? Bunlar nə qədər qeyri – adi görünsə də, həyat öz istiqamətini dəyişmir”. Yəni sözləri Mirzə Fətəlidən daha əvvəl Zakir şeirə salır:

**Ac yadına düşməz hər kim tox olur,
Yoldaşını yox istəyən yox olur.
Vilayətin yarısından çox olur
Bu imani edən olsa podirat...
O kəslər ki, tanımazdıq övladın
İndi familinən çağırır adın...
Ortaya ki, düşüb bu növi nifaq,
Yeridir ki, bizdən tutalar soldat...
Mən yox idim, eşitdim ki, olublar
Cavanşir bir dəstə, Kəbirli bir part...**

Keçən əsrin ikinci yarısında dil məsələləri də böyük aktualıq kəsb edirdi. Mirzə Fətəli Axundov əlifbanın dəyişdirilməsini, ədəbiyyat və elm dilinin bütün xalqın anlayacağı bir dil olmasını tələb edirdi. O, hətta ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin yazılış və tələffüzündə belə Azərbaycan dilinin, həm də Azərbaycan xalq dilinin qanunlarını gözləməyi tələb edirdi: “... təvəqqə edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi türk dilində adam yazasan, taxumi – toxum, cifti – cüt, müqəyyidi – muğayat, ovrəti – arvad, qaidəni – qayda və habelə...”¹

1905-ci ildən 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda dil məsələsi ətrafında daha kəskin bir mübarizə alovlanır. Bu mübarizə, əsasən, iki siyasi – ictimai cərəyan arasında gedir. Bu cərəyanın biri Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabinin qiymətli yolunu davam etdirən inqilabçı – demokrat “Molla Nəsrəddin” cərəyanıdır;

---

¹ M.F.Axundov. Əsərləri. II cild. Bakı, Azərnəşr, 1939, səh.69

ikinci cərəyan mürtəcə sinif və təbəqələrin ideologiyasını ifadə edən və Azərbaycan xalqının müstəqil tarixini, müstəqil dilini danan burjua mülkədar qrupların yaratdığı cərəyandır. İkinci cərəyanın nümayəndələri Azərbaycan xalqının dilinə təhqiranə bir nəzərlə baxır, bu dildə yazanları savadsızlıqda, elmsizlikdə ittiham edirdilər. Onların yazıları bir yandan ərəb, fars sözləri və tərkibləri ilə, digər tərəfdən türk dilinin ifadələri ilə dolu olduğundan anlaşılacaq bir halda deyildi. Sabirdən sonra “Molla Nəsrəddin”in ən sadıq qələmdaşı və görkəmli şairi olan Əli Nəzmi belələrini lağa qoyaraq yazırdı:

Bu gün bir nüsxə türki ruzinamə
Rəsəd əz dəsti – məhbubi bədəstəm.
Kişi, and olsun allaha, imama,
Necə şad olmuşam guya ki, məstəm.

Bəli, acdım görüm tazə nələr var?
Edirlərmi dava osmanlı, bolqar?
Nə söylüylər, nə söhbətlər, nə əxbar?
Bir azca çün qəzet, jurnal pərəstəm.

Və lakin çox çalışdım, çox hıqandım,
Birin qandım sözü, bir də dayandım,
Baxanlardan da bir qədri utandım
Deyirlər: bisavadəm, ya ki, süstəm.

Mühərrir bəy, əfəndim, bu nə dildir?
Ərəbdirmi, yəhudi, ya xəşildir?
Bədü qoftəm ki, bəlkə zəncəfildir
Ki, əzbui – ibarət beylə məstəm.

Baqofta: mən geli – naçizi bədsüm,
Gedib İstanbula qaçıl bulundum,

Başımda fəs, ədibi – kamil oldum,
Və əgər nə mən haman xakəm ki, həstəm.¹

Azərbaycan dilini ərəb, fars və osmanlı sözləri ilə yerli – yersiz zibilləyən və gəncliyin sağlam vətənpərvərlik və milli qürur hisslərini zəhərləyənlərlə mübarizədə molla-nəsrəddinçilər ana dilini özlərinə istinadgah etmişdilər. Çəlil Məmmədquluzadə jurnalın birinci nömrəsində yazırdı:

“Hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır. Salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya – yırğalaya sizə ana dilində lay – lay deyirdi.

Hərdənbir ana dilini danışmaq ilə keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?”²

Azərbaycan dilinin təmizliyi və saflığı uğrunda mübarizədə molla-nəsrəddinçilərin və ümumiyyətlə, o zamanın mütərəqqi ziyalılarının xidməti olduqca böyükdür. Onlar dilimizi yabancı təsirlərdən qorumaqla milli ədəbiyyatımızın inkişafına təkən vermiş oldular. Onların arasında məsələni dərinləndirən və çox düzgün başa düşən uzaqgörücü adamlar olmuşdur. Məsələn, F.Köçərli “Molla Nəsrəddin”də çap olunmuş məqaləsində deyirdi:

“Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Həyatının mayası mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir.

... Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski yazır: “Bir millətin malını, dövlətini, hətta vətəninin əlindən alsan ölüb – itməz, amma dilini alsan, fovt olar və ondan bir nişan qalmaz...”

¹ “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 1913, №1

² “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 1906, №1

... Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla belə, bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası sirişt edibdir. Əmma bununla belə, dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın...”

Məqalə sahibi Azərbaycan yazıçılarının öz ana dillərinə hörmət və məhəbbətdən danışaraq davam edir: “Onlar ana dilini canü – dildən seviblər və yazılarını açıq və aydın yazıblar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Nəsihətnamə”si, M.F.Axundovun komediyaları, Qasım bəy Zakirin məktubarı, Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kəlamı, Həsənbəy Məlikzadənin “Ülum və fünuna” dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir. Əmma bu axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımçıq elm təhsil edib gələnlər zərər yetirməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyruq yapışdırıb qəliz ibarələr altına minib ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər”. Sonra müəllif “Füyuzat”ın ertafına toplaşib Azərbaycan dilini korlayan əskinqilabçı iştirakçılar və Əlibəy Hüseynzadə haqqında yazır: “O, ancaq dilimizə pozğunluq saldı. Tazə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə bir – birinə macal verməyib böyük hünərlər göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı, sözləri və istilahları ilə doldu: “işbu”, “iştə”, “şimdi”, “şol”, “əfəndim”, “baqalım”, “nasıl” sözləri qəzetə sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indiki qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız öylə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç – dörd yüz səhifəlik təlimi – qiraət kitablarımızda “ana”, “ata”, “yaxşı” kimi çoxişlənən və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa tapılmaz. Bizim əqidəmizcə, bu müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət etməkdir.

... Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən çox – çox təvəqqə edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar. Ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın”¹.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər dilimizin keçdiyi mürəkkəb yolun çox səthi və müxtəlif cizgiləri belədir. Bu səthi baxış müasir dilimizin, yəni Azərbaycan ədəbi dilinin, ancaq Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaranmağa başladığını iddia edənlərin haqlı olmadıqlarını sübut edir. Müasir ədəbi dilimiz Azərbaycan dilinin keçdiyi mürəkkəb tarixi proseslə üzvi rabitədə doğmuş və bu prosesin davamıdır. Sovet hakimiyyəti milli dilimizin inkişafına mane olan ictimai – siyasi əngəlləri aradan qaldırdı, onu rəsmi olaraq dövlət dili elan etdi, dilimizin şiddətli yüksəlişinə təkan verdi, onu yeni, yüksək mərhələyə qaldırdı.

II

Müasir dilimiz Azərbaycan klassik ədəbiyyat və xalq dilinə əsaslanır. Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyat və şüurumuz kimi dilimiz də arasıkəsilməz bir təkamül keçirir. Bu müddət ərzində o, demək olar ki, lüzumsuz və mənəni ağırlaşdıran ərəb, fars və osmanlı təsirindən əsasən xilas olmuşdur.

İnqilabdan qabaqkı mədəni gerilik və savadsızlıq nəticəsində xalq dili ilə ədəbi dil arasında yaranmış böyük ziddiyyətlər də qismən aradan qaldırılmışdır. Cəfər Cabbarlı, Məmməd Səid Ordubadi, Səməd Vurğun və başqa yazıçı və alimlərimizin dili indi bütün xalqın anladığı, sevdiyi və danışdığı bir dildir. Bu, bir tərəfdən ədəbiyyat və elmimizin xalqa yaxınlaşmasıdır, digər tərəfdən xalqımızın mədəni və elmi səviyyəsinin yüksəlməsilə əldə edilmişdir. Dilimizdə yeni

¹ “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 1913, №22 və 23

doğmuş mənə və məfhumlara uyğun çoxlu yeni sözlər, ifadələr, istilahlər də əmələ gəlmişdir. Bu 24 ilin ərzində dilimiz də bütün həyatımız və şüurumuz kimi böyük bir yüksəliş, keçmişin çürüntülərindən təmizlənmə dövrünü yaşamışdır.

Hazırkı dilimiz ən yüksək bir romantikanın, ən təsirli realizmin dilidir. Bu dil qanadlı xəyalları, coşqun ehtirasları, dərin fikirləri ifadə edə bilir. Eyni zamanda, bu dil gözəldir, cazibədardır, şeirlə, ahənglə, musiqi ilə doludur. Onda dili əzən, dodaqları eybəcər şəkllə salan, nəfəsi darıxdıran bir söz, bir ifadə belə yoxdur. Bu dil ən şiddətli drammatik monoloqları ifadə etməkdə acizlik çəkmir. Buna bir nümunə, bir misal istəsəniz, Cəfər Cabbarlıyı oxuyun, - deyərik:

La ilahə illəllah!... Bax... bu əllər, bu ayaqlar, bu kəllələr, bu sümüklər, bunlar, bunlar da deyir la ilahə illəllah!... Yalnız mən, bir günəşin telləri, bir vicdanın çarpması, bir mənənin görsənişləri olan bəşəriyyətin bu qardaşlıq və azadlıq altında tək qalıb son nəfəsində də la ilahə illəllah demirəm... mənəm allah! Allah mənim özümdədir.

Sənətkar sözləri mum kimi yumşaldaraq istədiyi şəkllə salır və ildirəm səsi verən ifadələr yaradır. Bu dil mürəkkəb olsa da, aydındır. Zahirən dəbdəbəli olsa da, daxilən qüdrətlidir. İnsan qəlbindəki ehtirasların səsidir. Azərbaycan dilinin, ancaq sadə cümlələri sevdiyini güman edənlər bir daha C.Cabbarlıyı oxusunlar. Sadə cümlələrdə zərif olan bu dil, mürəkkəb cümlələrdə qüdrətli və təsirlidir. O, hər cür təbiət mənzərələri və insan xarakterlərini təsvir edə bilir. Dilin bu qüdrətini biz mahir sənətkarlarımızın qələmindən çıxan hekayələr və romanlarda görürük. Yazıçılarımızın çoxunun əsərləri buna yaxşı sübut ola bilər. Məmməd Səid Ordubadi öz “Qılınc və qələm” romanında baharın gəlişini təsvir edərkən qüdrətli bir rəsm tablosu yaradır:

“Bahara məxsus ağ buludlar mais gülünün qırmızı yanaqlarını kirşanlamağa hazırlaşdı...

... Nərgiz gülü şadlığından yaşlanmış gözlərini silərək bahar səhnəsinə tamaşa edir, bənövşələr başını çiynlərinə qoyub düşünür, bəstəkar küləklər isə meşə səyahətinə çıxan gənc bir şairi qarşılamaq üçün salam mahnısını çalırdı”.

Azərbaycan ədəbi dili qılinc döyüşünü andıran qızğın mükəllimələr, kəskin dəyişmələr dilidir. Burada hər söz, hər replika iti xəncər zərbəsidir. Sübut üçün Səməd Vurğunun “Vaqif”indəki Vaqif və Qacar səhnəsini xatırlayın. İçəri girən Vaqif Qacarın qarşısında başqaları kimi ikiqat olub diz çökmədikdə:

Qacar – Bəs baş əymədiniz?

Vaqif – Əymədim, bəli!

Əyilməz vicdanın böyük heykəli...

Qacar – Qılınclar toqquşub iş görən zaman,

Neylər dediyiniz quru bir vicdan?

Vaqif – Vicdan dedikləri bir həqiqətdir –

Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir...

Qacar – Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?!

Vaqif – Soyuq məzara da zinətdir insan.

Bu, qüdrətli, mənalı və gözəl bir dildir. Bu, uzun tarixi təcrübələrdə yetişmiş kamil bir dilin ifadələridir. Biz Mir Cəlal, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Sabit Rəhman, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Əhməd Cəmil və başqa yazıçılarımızın əsərlərindən də yüzlərlə mənalı və dolğun misallar gətirə bilərik.

Yuxarıda göstərdiyimiz müsbət cəhətlərlə bərabər, hazırda dilimizin inkişafını ləngidə biləcək bəzi mənfi hallar və kölgəli cəhətlər də baş vermişdir ki, onları tezliklə aradan qaldırmalı, işığa tutub sağaltmalıyıq.

Bizcə, hazırda bütün nöqsanlar ayrı – ayrı müəlliflərin və mətbuat orqanlarının bəzən dilimizin təbiətilə hesablaşmamasından, onun xüsusiyyətlərinə etinasız yanaşaraq, onun öz daxili qanunlarını

pozmalarından əmələ gəlir. Bəzən biz qəzetlərdə, ədəbi jurnal və kitablarda, elmi, siyasi əsərlərdə dəfələrlə oxunaraq anlaşılmayan cümlələrə rast gələ bilirik. Belə məqalələr yerli – yersiz əcnəbi sözlərlə doldurulmuş olur. İş, ancaq ayrı – ayrı sözlər və istilahlarla olsa, dərd yaradır. Əsas bəla dil qanunlarının pozulmasında, başqa şüurun, başqa təfəkkürün məhsulu olan ifadə və tərkiblərin dilə doldurulmasındadır. Belə məqalə və ya əsərlərdən bir şey anlamaq üçün onu mütləq sətərsiz, hərfi – hərfinə başqa bir dilə tərcümə etməli və sonra oxumalısan.

Biz ancaq tərcümə əsərlərini nəzərdə tuturuq, hətta öz əsərlərimizdə də buna təsadüf etmək olar. Ədəbiyyat dilin cəbbəxanasıdır. Ən incə mətləbləri, gözəl sözləri, şirin ifadələri ədəbiyyat bizə təqdim etməlidir. Bir xalqın dilini inkişaf etdirən, ona məlahət, lətafət və həssaslıq gətirən vasitələrdən biri də ədəbiyyatdır. Digər tərəfdən, ədəbiyyat son dərəcə təsir edən, istiqamət verən, yol göstərən bir sənətdir. Yüzlərlə və minlərlə adamlar bu və ya digər əsərdəki gözəl ifadələri, incə mətləbləri yadlarında saxlayıb orada olan kimi danışmağa, düşünməyə çalışırlar. Buna görə də sənət əsərinin dili, bədii ədəbiyyatın dili kamil, mənalı, dolğun və qəşəng olmalıdır. Biz çox zaman bu cəhətə fikir vermirik. Yazıçının dili, döyüşçünün silahı – ikisi də eyni əhəmiyyətə malikdir. Silahını bilmədən hərbi meydanına atılan döyüşçüyə ümid bağlamaq olarmı? Ədəbiyyat üçün sadə dil qanunlarını gözləmək azdır. Bir əsərdə bütün xəbərlər axırda, bütün nöqtə və vergüllər yerindəsə, hələ o, ədəbi əsər deyildir. Ədəbi əsər bədii təfəkkürlə bağlıdır. O, canlı təşbehlər, eyhamlar, kəskin və təsirli ifadələrlə dolu olmalıdır.

Yuxarıda dediyimiz nöqsan ən çox tərcümələrdən doğur. Məlumdur ki, inqilabın ilk günlərindən bizdə tərcümə məsələlərinə böyük diqqət verilir. Az müddət ərzində Marks, Engels və Leninin qiymətli əsərlərindən dilimizə çoxlu tərcümələr edilmişdir. İndi biz dünya

ədəbiyyatının gözəl nümunələrini öz ana dilimizdə oxuya bilirik. Bizə deyə bilərlər ki, heç bir xalq milli ədəbiyyatını, sənətini, milli mədəniyyətini, ancaq tərcümələrlə yarada bilməz. Əlbəttə, milli mədəniyyətin həqiqi inkişafı orijinal əsərlərin yaranması ilə başlayır, həm də belə əsərlər yalnız bədii ədəbiyyatda deyil, elmin, şüurun bütün sahələrində yaranmalıdır. Lakin bir həqiqət də var ki, heç bir xalq tərcüməsiz yaşaya bilməmiş və yaşaya bilməz. Əksinə, tarix göstərir ki, bir çox xalqların milli mədəniyyət və sənətləri tərcümələrlə başlamışdır. Məsələn, qədim Romada yunan ədəbiyyatı və elminin ən gözəl əsərlərinin tərcüməsinə nəinki Roma mədəniyyətini, həm də doğma dili inkişaf etdirən güclü bir vasitə kimi baxırdılar. Sonra ərəb elmi və fəlsəfəsinin inkişafı yenə böyük yunan filosoflarının tərcüməsindən başlamamışdı mı? Homeri, Ərəstunu, Əflatunu, Sofoklu, Siseronu, yaxud Firdovsi, Nizami, Dante, Şekspir, Molyer, Höte və Puşkini tərcümə etməyən bir xalq “mən bu günün mədəni xalqıyam” deyə rahat otura bilərmi?

Beləliklə, bəşər mədəniyyəti və elminin, ədəbiyyatı və sənətinin ən gözəl nümunələrini yorulmadan və müntəzəm surətdə dilimizə çevirmək, xalqımıza çatdırmaq işini davam etdirmək lazım və vacibdir.

Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, dilimizdəki nöqsanlar tərcümənin çoxluğundan deyil, bəlkə pisliyindəndir; tərcüməçi adı altında bəzən savadsız, heç bir dili ağıllı – başlı bilməyən adamların əlinə qələm alıb meydan sulamasındadır. Bu nöqsanların yaranmasına səbəb tərcümə deyil, bəlkə bəzən çox savadlı və gözəl tərcümələrin savadsız redaktorların əlinə keçməsidir. Nəhayət, dilimizdəki nöqsanlara səbəb bəzi yazıçı, redaktor və tərcüməçilərimizin dilə qarşı məsuliyyətsiz münasibətidir. Bəla, ümumiyyətlə, tərcümədə deyildir, bəla bəzən hərfi – hərfinə tərcümə iddiasının irəli sürülməsi və bu iddiaya uyğun tərcümə əsərlərinin meydana çıxmasındadır.

Hərfi – hərfinə tərcümə, fikrin məna və qüdrətini deyil, onun zahiri ifadə şəklini saxlamaq təşəbbüsü təbiidir ki, həmişə məzmunun zəifləməsinə, çox zaman başqa hala düşməsinə və dolaşılığa səbəb olur. İstər siyasi, istər fəlsəfi və istərsə ədəbi əsərlərin tərcüməsinə yaradıcılıq işi kimi baxdıgımızdan, biz həmin bu hərfi–hərfinə tərcümə iddiasının, belə mühakimənin, belə düşüncənin əleyhinəyik. Bizim dediyimiz odur ki, hər hansı bir xalqın şüurunu, dilini başqa təfəkkürün, başqa dilin meyarı ilə ölçmək yanlış bir yoldur. Bu yoldan birdəfəlik əl çəkmək lazımdır. Çünki bir dili başqa bir dilin qanunları ilə ölçmək, yaxud o qanunlara tabe etmək düzgün yol deyildir hər dilin, ancaq öz qanunları və öz ifadə formaları müqəddəs və gözəldir. Bu və ya digər məfhumun xatirəsinə dili əzmək və ona yabançı olan bir tərkib yaratmağa ehtiyac yoxdur. Çünki hər dildə xüsusi ifadə formaları vardır ki, onu başqa dildə eynilə tapmaq çətindir. Məsələn, Azərbaycan dilində “mən yazırdım” və ya “yazdırdım” kimi bir forma vardır. Mən yazdırdım, yəni mən bir nəfər vasitəsilə ya zorla və ya xoşluqla yazmaq işini gördürmüşəm. Bunu, məsələn, rusçaya tərcümə etsək və sonra da rusçadan alınan sözləri eynilə azərbaycancaya çevirsək, bəlkə də tamamilə başqa bir məna meydana çıxsın. Başqa bir misal götürək, rus deyir ki, “Я наткнулся на такой факт”. Azərbaycanca bunu necə tərcümə etmək olar? Burada hər sözün üzərində baş sındırmaq və ifadədə rusca necə söz varsa, azərbaycanca da o qədər söz olmalıdır – deyə tərcüməyə başlamaq mənasız və lazımsız hərəkətdir. Bizim zənnimizcə, mənanı alıb azərbaycanca vermək lazımdır. Azərbaycanca ifadə cümləyə görə, harada deyildiyinə görə müxtəlif şəkildə ola bilər. Məsələn, “Mən belə bir hadisəyə rast gəldim”, “ Mən belə bir hadisənin şahidi oldum ” və sairə. İni biz yuxarıdakı tələb üzrə ifadələri yenidən rusçaya tərcümə etsək nə olar? Rusçada ilk ifadədə olmayan “встретился”, “был свидетелем” kimi tamamilə yeni sözlər meydana çıxır. Hərfi – hərfinə tərcümə

tərəfdarları burada hay – küy qaldırırlar ki, ay aman, siz rus dilinə xəyanət etdiniz, mənani pozdunuz və sairə. O zaman biz sözü bu “dəqiqəlik” tərəfdarlarına verir və onlardan belə bir tərcümə nümunəsi alırıq: “Mən belə bir fakta dəydim...”

Eyni fikri biz Azərbaycan dilindən alınmış misallarla da sübut edə bilərik. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “Məlik Məmmədın nağılı” ifadəsini rusçaya tərcümə etsək “Сказка о Мелик Мамеде” deməliyik. İndi həmin bu rus ifadəsini hərfi – hərfinə azərbaycansaya çevirdikdə gərək “Məlik Məmməd haqqında nağıl” yazasan. Bu isə dilimizə qarşı pis münasibət yaradan bir savadsızlıq olar.

Çexovun “Qlaflı adam”ını xatırladan bəzi mütərcim yoldaşlar deyirlər. “Nə olur – olsun, ancaq qoy orijinalın tamamilə eyni çıxsın, çünki belə savadsız da olsa, eybi yoxdur. Ancaq eyni olmasa, içindən əngəl çıxar, başımıza xəta gələr”. Bu, mexaniki tərcüməyə gətirib çıxaran məhdud və zərərli bir mühakimədir. Mexaniki tərcümə isə həmişə dili korlayır, mənani ağırlaşdırır. Məsələn, “Kommunist” qəzetinin keçən il 16 aprel tarixli nömrəsində dərc olunmuş bir yazıda mənasi anlaşılmayan, dolaşq və savadsız cümləyə baxınız:

“Plenum belə hesab edir ki, məktəblərdə komsomol təşkilatlarının başlıca vəzifəsi müəllimin apardığı təlim – tərbiyə işində məktəbliləri hər cür çətinliklərdən və imtahanlardan çıxmağa, vətən üçün lazım olan hər cür işləri görməyə hazır olan şüurlu, intizamlı və hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaş kimi tərbiyə etməkdə müəllimlərə kömək etməkdən ibarətdir”.

İnsaf edin, rəhmə gəlin, yoldaş mütərcimlər! Bu cümlədən kim nə başa düşsün. Kənd komsomolu, şəhər ziyalısı bundan nə öyrənsin! Niyə xalqı öz dilindən iyərəndirirsiniz? “Vətən üçün lazım olan hər cür işləri görməyə hazır olan”, “inkişaf etmiş vətəndaş kimi tərbiyə etməkdə... kömək etməkdən” kimi söz yığınınını dil deyə xalqa təqdim etmək eyib deyilmi? Bu sözlər sizin qələminizdən çıxarkən üsyan

edən vicdanınızın səsi mægər qulaqlarınıza çatmadı? Belə dil hər hansı bir fikri xalqa çatdırmaq üçün vasitə deyil, ancaq əngəl ola bilər.

Bizdən “Tərcümə ədəbiyyatımızda yaxşı bir şey yoxdurmu? Bizə yol göstərəcək, nümunə olacaq bir şey yoxdurmu?” – deyə soruşa bilərlər. “Biz hələ də tərcümənin ən sadə məsələləri ətrafında mübahisə ediriksə, özümüzü mədəni adamlar saya bilərikmi?” – deyə sual edənlər tapılar. Bu suallara biz belə cavab veririk: Bizdə çox mühüm əsərlərin çox gözəl tərcümələri vardır. Hətta onların içərisində əsl yaradıcılıq məhsulu olan tərcümələr də tapmaq mümkündür. Cəfər Cabbarlının tərcümə etdiyi “Hamlet”i xatırlayın. “Hamlet” dünya dramasının çətin və ən gözəl əsəridir. Şekspirin şah əsəridir, onu tərcümə etmək o qədər də asan deyildir. Lakin C.Cabbarlı onu tərcümə edərkən böyük qələm işlətmişdir. Əsərin tərcümə edildiyi zamanın bəzi dil və istilah xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, Cəfərin tərcüməsi, doğrudan da, bir möcüzədir. “Hamlet”in məşhur “Olum, ya ölüm”lə başlayan monoloqunun daxili qüdrətini C.Cabbarlı böyük bir məharətlə belə çatdırır.

Ölmək, uyumaq... uyumaq... bəlkə də rüyalar görmək... budur məsələnin çətin yeri... həyatın boranları keçdikdən sonra ya ölüm yuxusunda biz nələr görəcəyik. Budur yolun keçidini kəsdirən, budur bizi uzun həyatın sürüntülərinə məcbur edən. Buna görədir ki, fəlakət bu qədər sürəklidir... yoxsa dünyanın bu zülm fəsadına, hökmranların təkəbbürünə, güclülərin təhqirinə qaytarılmış, tapdanmış bir eşqin acı izzətlərinə, qanunların boşluğuna, hakimlərin azgınlıq və utanmazlığına rəzillərin xidmətlərinə qarşı coşan nifrətlərə kim dayanmaq istərdi.

Demək, tərcümə ədəbiyyatımızda çox gözəl nümunələr vardır. Tərcümə işləri sahəsində təcrübəmiz də az deyildir. Bununla belə kütləvi əhəmiyyət daşıyan ədəbiyyatın tərcüməsində pis bir dil hakimdir. Buna görə də gündəlik qəzet materialları, siyasi məqalələr və qərar-

ların tərcüməsinə böyük elmi və ədəbi əsərlərin tərcüməsi qədər diqqət yetirilməlidir.

Biz bu məsələnin üzərində çox dayanırıq. Çünki onu əsas nöqsanlardan biri sayırıq. Təəssüflə təkrar etməliyik ki, bu qüsur nəinki tərcümə əsərlərində, hətta öz qələmimizdən çıxan kiçik və böyük yazılarda da vardır. Bu yaxınlarda “Kommunist” qəzeti dil məsələləri haqqında bir neçə yoldaşın məqalələrini dərc etmişdir. Bu məqalələr içərisində biz görkəmli mütərcim və mətbuat işçilərindən Cümşüd Əzimov yoldaşın “Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda” adlı məqaləsini diqqətlə oxuduq. Cümşüd yoldaşın məqaləsində bir çox, əsasən düzgün, cəsarətli və maraqlı fikirlər vardır. Lakin Cümşüd yoldaşın öz məqaləsində Azərbaycan dilinə uymayan, onun qanun – qaydalarını və gözəlliyini pozan ifadələr, tərkiblər də çoxdur. Məsələn, Cümşüd yoldaş yazır:

“Belə yazmaq üçün nəhayət öz əsər və danışığlarımızın – fərqi yoxdur, bunlar istər böyük elmi əsər və ya böyük məruzə olsun, istərsə də xırda bir ərizə və ya xırda bir çıxış – dilinə də məzmunu qədər ciddi diqqət yetirək, son nöqtəsinə qədər dönə - dönə oxuyub təshih edək, rəvənəqləndirək, taraşlayaq və yalnız hazır olandan sonra meydana çıxaraq!”¹.

Təəssüf ki, bu cür gözəl bir nəsihəti Cümşüd yoldaş belə pis bir cümlə ilə ifadə etmiş və özü alimi – biəməl olmuşdur. Biz Cümşüd yoldaşı öyrətmək məqsədilə deyil, bəlkə Azərbaycan dilinin sintaktisini necə anladığımızı bildirmək məqsədilə həmin cümləni azərbaycanca yazırıq:

“Nəhayət, belə yazmaq üçün böyük elmi əsər və məruzələrdən tutmuş, xırda bir ərizə və çıxışa qədər bütün əsər və danışığlarımızın dilinə də məzmunu qədər diqqət yetirək, son nöqtəsinə kimi dönə -

---

¹ “Kommunist” qəzeti. 16 fevral 1944-cü il

dönə oxuyub təshih edək, rövnəqləndirək, tərəşləyək və yalnız hazır olandan, sonra meydana çıxaraq!”.

Dilin təsir dairəsi və dilə təsir edən mənbələr ancaq mətbuat və kitablarla qurtarsa idi, burada nöqtə qoymaq olardı. Lakin dil dedikdə yalnız mətbuat və onunla əlaqəsi olan adamlar nəzərdə tutulmur. Dil xalqın malıdır. Böyük və kiçik dövlət idarələrindən tutmuş ibtidai, orta və ali məktəblərə qədər hər yerdə dilin qanunları gözlənilməlidir. Hətta idarələrin qapılarında və yol ayrıclarında asılan lövhələrdə belə dilin korlanmasına, pozulmasına yol vermək olmaz. Mübaliğəsiz demək olar ki, bir ildə idarələr arasında yazışma bəlkə də ən çox oxunan kitabın tirajından az kağız aparmır və minlərlə adamların əlindən gəlib keçir. Bu kağızlarda tamamilə başqa bir dil, heç bir qanun – qaydaya sığmayan bir dil hakim olarsa, bunun nəticəsi çox acınacaqlı olan bilər. Yəni ədəbi dil ümumun malı olmaz, savadsız və öz köklərindən ayrılmış bir dil, kütlələri öz pis təsiri altına ala bilər.

Belə bir halın yaranmasına yol verməmək üçün mətbuat və maarif orqanlarından tutmuş kooperativ və kolxoz idarələrinə qədər hər yerdə dilin qanunları gözlənilməlidir.

Dil inkişafında mühüm yer tutan məsələlərdən biri də istilahlər məsələsidir. İstilah sadə bir fikri ifadə edən adi bir söz deyildir. İstilahın dildə rolu daha böyük, əhəmiyyəti daha çoxdur. İstilahlar insan aqlının inkişafı ilə, fikrin səviyyəsi ilə bağlı olan bir məsələdir.

Xalqın həyat və şüuru inkişaf etdikcə, elmlərin dairəsi genişləndikcə, onun istilahları da sayca artır, yeni istilahlər yaranır, köhnələri daha müəyyən və qəti bir mənə kəsb edir.

Hər dil öz qanunlarına uyğun istilahlər yaradır. Bununla belə ta qədim zamandan istilahların daha artıq sırf milli çərçivəyə sığmadığı, beynəlxalq münasibətlər meydanına doğru meyl etdiyi görünmüşdür. Məsələn, yunanca hərəkəti, fəaliyyəti bildirən “dram” sözünü, yaxud ərəbcə sular əmiri mənasında olan “əmirülma”, yəni indiki “admiral”

sözlərini heç bir xalq tərcümə etmək fikrinə düşməmişdir. Çünki belə bir hərəkət gülünc olar və heç bir yaxşı nəticə verməzdi. Lakin dram və donanma ilə məşğul olacaq səviyyəyə yüksəlmiş hər xalq bu istilahları ilk mənşədə olduğu kimi deyil, bəlkə öz dil və xüsusi tələffüz qanunlarına uyğunlaşdıraraq qəbul etmişdir.

Bizdən də Azərbaycan dilinin qaydalarını gözləməyi, onu lüzumsuz olaraq işlənən əcnəbi sözlərdən təmizləməyi tələb edirlər. Bu cəhətdən Leninin “Rus dilinin təmizlənməsi haqqında”kı göstərişlərini biz Azərbaycan dili üçün də əsas almalıyıq. Lenin yazırdı: “Əcnəbi sözlərini ehtiyac olmadan işlətməklə biz rus dilini xarab edirik. Biz o sözlərdən düzgün istifadə etmirik. Rusca “недочеты” ya da “недостатки”, yaxud “пробелы” demək mümkün olduğu halda, nə üçün “дефекты” deyilsin?” Leninin irəli sürdüyü və bu gün bizim həll etmək istədiyimiz məsələ böyük məsələdir. Eyni zamanda, bu, zəruri bir hərəkətdir və demək olar ki, bugünkü mədəni xalqların hamısı zaman – zaman belə bir hərəkətlə üz – üzə gəlmiş və gəlirlər. Buna rus tarixindən bir misal gətirmək olar.

Vaxtilə Rusiyada Qərb qarşısında bir qul kimi kor – koranə diz çökən bir qrup adamlar var idi. Onlar rus şüuru, rus təfəkkürü və rus mədəniyyətində heç bir yaxşı şey tapmır, hətta rus dilini həyatda və ədəbiyyatda yerli – yersiz əcnəbi ifadələrlə doldururdular. Keçən əsrin ortalarında yaşamış və rus dilinin məşhur izahlı lüğətini yaratmış Vladimir Dal belə adamlara qarşı çıxaraq göstərirdi ki, “qapıları laybalay Qərbə açaraq, fraq geyib öz havamızdan başqa hər cür havaları çalmaqla” ədəbi dil yaratmaq olmaz. Kamil ədəbi dil xalq dilindən yaranmalıdır. Vladimir Dalın bu sözləri qızıl xətlə yazılacaq sözlərdir, çünki doğrudan da, xalq dili böyük bir dərya, qüdrətli bir mənbədir. O, hər yabançı rəngi qəbul etməz. Onun özünün rəngləri, boyları və ahəngi vardır. Bu münbit sahə qanqal və tikan bitirməz. Orada doğan, artan, böyüyən hər şey təbii və gözəldir. Buna görə də

inkişaf edən, yüksələn və gələcəyini sevən hər kəs xalq dilini və onun qanunlarını bütün yeni doğan və yeni gələn sözlər üçün meyar seçməlidir. Bəşər tarixi səhifələrinə çıxmaq istəyən hər xalq, o cümlədən, ruslar da belə hərəkət etmişlər. Vladimir Dal deyir: “Bu vaxta qədər xalq dilinə etina olunmurdu, lap son zamanlar ona nəzər salmağa başlamışlar, bu nəzər də ona qarşı bir mərhəmət və marağın ifadəsidir. Bu vaxta qədər bəziləri slavyan və yunan sözlərinə təqlidən əmələ gətirdikləri sözlərdən dil yaradıcılıqlarını güman edirdilər. Bəziləri də qətiyyənlə öz dillərini öyrənmək zəhmətini boyunlarına götürməyərək, başqa dillərdən əllərinə keçən hazır sözləri alır, bizim dildə heç bir mənası olmayan yabançı ifadə tərkiblərini hərfi – hərfinə tərcümə edirlər. Belə ifadələrdən, ancaq öz qeyri – rus şüuru ilə sətirlərin arasını oxuyan və oxuduqlarını fikrən başqa dilə tərcümə edən adamlar bir şey başa düşə bilərdilər.

... Hərgah biz heyrət dumanı içərisində hissə qapılaraq öz əlimizlə xalq dili kimi qüdrətli bir mənbəni məhv etsək, böyük bir quraqlıqla üz – üzə gələrik. Öz doğma dilimizi başqa köklərdən qida alan peyvənd budaqlar, yaxud zərərli bitkilər kimi yabançı şirələrlə becərməyə və qidalandıрмаğa məcbur olarıq. Qoy hər kəs öz ağına görə bunun nəticəsini mülahizə etsin. Belə halda biz tamamilə xalqdan ayrılıb onunla son əlaqə tellərini qırmış və bir sahildən uzaqlaşmış digər sahilə qovuşa bilməklə dilimizi daha da bayağılaşdırmış olarıq. Biz təbiətlə olan bu şiddətli mübarizədə öz son mənəvi qüvvələrimizi əzib məhv edər və əbədi olaraq yabançı təsirə qapılarıq. Çünki o zaman bizim özümüzdə aid heç bir şeyimiz, hətta öz dilimiz və öz sözümüz də qalmaz¹”.

Beləliklə, istilahlər məsələsində də hər dil öz qanun və qaydalarına sadıq qalmalıdır. Başqa bir dildən alınan hər hansı söz və istilahlər mümkün olduqca öz əsl şəklini saxlasa yaxşıdır. Lakin o, daxil olduğu

---

¹ Vladimir Dal – Tolkovıy Slovar. I cild, Moskva, 1935, səh.1-11

dilin qaydalarına uyğun hamarlanırsa, heç də eybi yoxdur. Əksinə, bunun çox zaman mütləq belə olduğunu sübut etmək üçün yüzlərlə misallar gətirmək olar.

Hazırda biz də başqa dillərdə və məmləkətlərdə doğmuş çoxlu istilahları qəbul edirik və edəcəyik.

Aydındır ki, “Rədd olsun bütün əcnəbi sözlər!” şüarını biz özümüzmə düstur edə bilmərik. Zira, belə bir şey bizi ən mürtəcə purizmə aparıb çıxarar ki, bu da elmimizin, mədəniyyətimizin və dilimizin inkişafını ancaq ləngidə bilər, bizi bütün dillərin və xalqların qəbul etdiyi və dilimizdə tam qarşılığı olmayan sözlər və istilahlardan ayırar.

Digər tərəfdən, bel bir şüar nəticəsində uydurulmuş süni sözlər həyat və inkişafın ziddinə olduğu üçün uzun müddət ömrü edə bilməz və tezliklə unudular. Ucdantutma hər əcnəbi sözü və istilahı ana dilinə tərcümə etmək və ya əvəzinə yeni söz yaratmaq doğru deyildir. Çünki lazım olmadığı halda və süni surətdə yaranan sözlər heç kəsin xatirində qalmaz. Keçən əsrin birinci yarısında admiral Şişkov (1754-1841) rus dilini əcnəbi sözlərin basqısından təmizləmək üçün “alleya” sözünü “proxod”, “kaloşi” sözünü “mokrostupı”, “pensne” sözünü “nosodavka” sözü ilə əvəz etmək təklifini irəli sürdü. Lakin təklif olunan bu süni istilahların heç biri (xalis rus sözü olduqlarına baxmayaraq) rus təfəkkürü və dilinə yol açma bilmədi. Buna biz öz tariximizdən də misal gətirə bilərik.

1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında təşkil olunmuş İstilah Komitəsi eyni mürtəcə purizmə qarşı olaraq dövlət yerinə - toplantay, mədən suları (минеральные источники) yerinə - qırılğan suları, metal yerinə - уаухан, əhali yerinə - уаşaқ, mühit (ocean) yerinə - бүрүён, rəsədxana (обсерватория) yerinə - баховилах, sənaye (промышленность) yerinə-törədiş, prezident (rəisi-cümhur) yerinə - başmaq, maddə (вещество) yerinə - nəsnək, nöqtə (точка) yerinə - бəнək və sairə yazmağı təklif edirdi. Lakin həyat nə

göstərdi?... Həyat, qırılğan, baxovilax və nəsnəgləri bir talaşa, bir zibil kimi öz yolu üzərindən kənara atdı. Beləliklə, biz beynəlxalq miqyasda işlənən və elmi – fəlsəfi fikirləri ifadə edən abstrakt, absolyut, demokrat, bioloji, kapital kimi istilahları mütləq qəbul etməliyik. Ancaq bu sözlər elə şəkildə qəbul olunmalıdır ki, onlardan sifət yaratdıqda, yaxud hallara saldıqda dil kələ - kötür bir şəkə düşməsin. Məsələn, dilimizə heç bir uyğunluğu olmayan sözün “biologiya” şəklini deyil “bioloji” şəklini qəbul etməliyik. Çünki “биологическая наука” deyəndə “biologiya elmi” kimi tələffüzə sığmayan bir ifadə deyil, bəlkə “биологи елм” demək olsun. Yəni bir söz həm isim - биологи (биологгия, həm də sifət - биологи (биологическая) olaraq işlədilsin. Eynilə sifət olaraq “амортизация” deyil, “амортизə” qəbul edilsin və sairə.

Bütün bunları yekunlaşdıraraq deməliyik ki, dilimizin gələcək inkişafını təmin etmək və istilahlər tərkibini qaydaya salmaq üçün:

Azərbaycan dili, onun sərf – nəhv və tələffüz qaydaları sözsüz – danışqsız gözlənilməlidir.

Rus dilində və beynəlxalq miqyasda işlənən sözlər və istilahlardan istifadə olunmalıdır. Belə istilahlər ancaq Azərbaycan dilinin sərf – nəhv və tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə qəbul edilməlidir. Eyni zamanda, dilin sərf – nəhv qanunlarını və əsas xüsusiyyətlərini poza biləcək varvarizmin hər cür təzahürünə qarşı mübarizə aparılmalıdır.

Dilimizə daxil olmuş və xalqımızın çoxdan bəri yiyələnib işlətdiyi ərəb və fars sözləri və istilahları saxlanmalıdır.

Xalq dili böyük bir qayğı, həssaslıqla tədqiq olunmalı, öyrənilməlidir. Dil inkişafında onun əsas mənbə, tükənməz məxəz olduğu unudulmamalıdır. Həmçinin dilimizdə qarşılığı olmayan və işləndiyi şəkildə qəbulu lazım görülməyən istilahları əvəz etmək üçün sünilik və uydurmalara yol vermədən, xalq dili əsasında yeni istilahlər yaradılmalıdır.

Dili zənginləşdirmək və fikrin müxtəlif incəliklərini ifadə etmək üçün bəzi söz və istilahlər iki – üç şəkildə və öz sinonimləri ilə qəbul edilməlidir.

Azərbaycan elmi - ədəbi dilinin nə jurnal və qəzetlərdə, nə də sinif otaqları və idarələrdə pozulmasına yol verilməməlidir. Hər zaman hamı onu öyrənməyi özünə borc bilməlidir.

Ancaq bu yollarla biz dilimizin gələcək düzgün inkişafını təmin edə bilərik.

Böyük Vətən müharibəsinin bu şərəfli günlərində apardığımız müzakirə və mübahisələr, ancaq dilimizin inkişaf və zənginləşməsindən irəli gəlir. Geri gedən, gələcəyi olmayan bir dildə belə canlı məsələlər də ortalığa çıxmaz: ancaq artan, inkişaf edən, yaşamaq istəyən və gələcəyinə inanan bir xalq bir dil bu cür canlı məsələlərin müzakirəsinə yol verə bilər.

Bizə bu inkişafı, bu yüksəlişi verən böyük Lenin milli siyasəti, əsrin bayraqdarı olan Kommunist Partiyasıdır. Bizi nöqsanlarımıza cəsarətlə baxmağa, özümüzü cəsarətlə tənqid etməyə öyrədən sosialist mündəricəli mədəniyyətimizi və doğma ana dilimizi düzgün yolla inkişaf etdirmək qabiliyyətinə və imkanlarına malikdirlər. Lakin bu işdə yaxşı bir nəticə əldə etmək üçün çoxlu zəhmət çəkmək, öyrənmək, səbir və mətanətlə işləmək, düşünmək lazım gələcəkdir. Yaxşı iş görmək istərkən böyük Əflatunun sözlərini bir daha yadımıza salaq. “Yaxşı adam adını almaq çətindir, çünki allahlar yaxşı bir iş üçün insandan bollu tərk etməyi tələb edirlər”.

Fevral, 1944

Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək

Dil bəşəriyyətin təbiətlə olan ağır mübarizəsində, lüt – çılpaq, vəhşi insanın mağaralardan bugünkü zəngin mədəniyyət zirvələrinə yüksəlməsində əldə etdiyi ən qüvvətli və ən böyük fəthatlarından biridir. Dil olmasaydı, nə qüdrətli bəşər mədəniyyəti, nə tükənməz ədəbiyyat və şeir xəzinəsi, nə müasir yüksək texnika, nə də insanların sıx bir cəmiyyət halında birləşməsi mümkün olardı.

Fridrix Engels “Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu” adlı məşhur əsərində göstərir ki, əvvəlcə əmək, sona isə onunla yanaşı olaraq dil meymun beyninin tədricən insan beyninə çevrilməsinə təsir edən ən əsas səbəb idi.

Dil fikrin ən incə cizgilərini, qəlbın ən dərin ehtiraslarını ifadə edə bilər. Dil şüur və düşüncənin, həyəcan və iztirabların açarıdır.

Bir xalqın ictimai inkişafın hansı pilləsində durduğundan, keçdiyi ümumi tarixi inkişaf yolunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onun dili ya güclü və ya zəif, ya zəngin və ya kasıb olur.

Dil böyük bir xəzinənin – insan mənəviyyatının açarıdır. Dil, eyni zamanda, şəxsiyyətin qabiliyyət və qanacaq dərəcəsini bildirən bir məhək daşdır.

Qapıları bağlı olan bir xəzinənin boş və ya dolu olduğunu, qiymətli və ya qiymətsiz şeylər saxladığını bilmək çətinidir. Lal kimi hər kəsin söz və danışığından, ifadə və söhbətindən şüur və səviyyəsini, qabiliyyət və qanacağını təyin etmək mümkündür.

Dilin, danışığın, sözün və böyük qüdrətini Azərbaycanın ölməz Füzulisi belə ifadə edir:

Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Xazinu gəncineyi - əsrardır hərdəm çəkər,
Riştəyi izharə min – min gövhəri əsrar söz.

Söz arif və sərrafın əlində incə, kəskin bir qılıncdır. Bəzən o, kobud və naşılının əlində öz gözəlliyini itirib, çəfəngiyata da çevrilə bilər. Bu ancaq dilin təbiətən nəcib və həssas olduğuna dəlalət edir. Çünki təbiəti nəcib olan şeylər heç bir qanunsuzluq və cəhalətə dözə bilməz. Dil də belədir. Ən adi və sadə sözlər səthi fikirləri ifadə edə biləcəyi kimi, çox dərin bir mənanı da ifadə edə bilər. Məsələn sözlərdə deyil, bu sözlərdən istifadə edən ustaddadır, onun məharətində və bacarığındadır. Xalqın hər sözdən böyük bir ustalıqla istifadə etdiyinə dair Azərbaycan dilindən çox gözəl misallar gətirə bilərik. Biz, ən adi sözlərdən düzəlmiş, lakin çox dərin məna ifadə edən zərbi – məsəllər bilərik. Onlar zamanın fırtınaları qarşısında yıxılmayan, öz gözəlliyini əbədi olaraq saxlayan bir sarayı andırır. Məsələn, heç bir şəxsiyyət və heç bir qüvvət hökmi – zamanın, tarixi zərurətin qarşısını ala bilməyəcəyi kimi, dərin fəlsəfi bir fikri xalq “hər şey zamana baxır, zaman heç şeyə baxmaz” deyə ifadə etmişdir. Burada hər söz dar lüğəti məna deyil, geniş məcazi məna alır. Qüdrətli fikir və sözlərin düzgün, yerində ustadyana deyilməsi cümlənin təsir qabiliyyətini artırır. Onun əzbərlənməsini, qavranmasını asanlaşdırır. Bəli, dil çox qüdrətli bir silahdır. Milli iftixarımız və xalqımızın bədii şüurunun dahisi olan Nizami deyir ki, dəmir iradə müvəffəqiyyətin qızıl açarıdır, qüvvətli bir rəy yüz qılınc vuran qoçaqdan daha artıq xeyir verə bilər. Bir padşahın tacı yüz papaq qəlibindən qiymətlidir. Ağıllı bir fikirlə böyük bir qoşunun belini sındırmaq olar. Halbuki qılıncı bir dəfədə on nəfərdən artıq düşməni öldürmək olmaz.

Azərbaycan dili də belə kəskin, qüdrətli, ahəngdar mənəli bir gözəl dildir. Hər xalqın dili uzun, əzəbli tarixi bir şəraitdə yaranır. Onun adət və ənənələri ilə, bütün ruhi aləmi ilə ülvi surətdə bağlı olaraq sözlər, fikirlər, ifadələr, zərbi – məsəllər meydana çıxır. Azərbaycan dili də xalqımızın keçirmiş olduğu ağır bir tarixi yolla bağlıdır. Dilimiz xalqımızın böyük və tükənməz bir xəzinəsidir, onun dövlətidir, varıdır.

Hamıya məlumdur ki, islamiyyətin ilk zamanlarından başlayaraq ta IX əsrə qədər ərəb xəlifələri, sonra da uzun müddət İran şahları, osmanlı paşaları qılinc və silah qorxusu ilə istiqlalimizə, mədəniyyət və dilimizi məhv etməyə can atmışlar. Bu xarici qəsbkarlar, hər şeydən əvvəl, xalqımızın mənəvi birliyini pozmağa, onun arasına müxtəlif məzhəb, din və əqidə davaları yaymağa çalışmışlar. İstər ərəblərin gətirdiyi islamiyyət, istər sonradan iranlı və türklərin yaydığı sünni – şiə davaları, ancaq bu məqsədi güdüdü. Bu, qədim Romanın sınaqdan çıxardığı zəhərli bir siyasətin davamı idi. “Araya nifaq salıb öz hakimiyyətini təmin et”.

Aydın deyilmi ki, Şamaxıda şiəliyin, Şəkiddə sünniliyin təsir göstərməsi şimaldan tutmuş cənuba qədər bütün Azərbaycanı vahid bir bayraq altında birləşdirmək istəyən böyük dövlət adamları üçün güclü bir maneə idi. Xalqımızın xarici və daxili düşmənləri tərəfindən yaradılmış bu böyük əngəl dilimiz üçün də bir buxov, bir ölüm təhlükəsi təşkil edirdi. Bu tarixi əngəllərə, məharətlə düşünülmüş bu riyakar siyasətə baxmayaraq, xalqımız böyük dövlətlərin qılıncları arasına düşmüş torpağının şərəfini, öz mənəvi birlik və dilini saxladı.

Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Zakir, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Sabir kimi ölməz şairlər, filosoflar, ədiblər Azərbaycan dilində gözəl sənət nümunələri yaratdılar. Lakin bir arzu həmişə xalqımız üçün ideal olaraq qalırdı: öz ana dilində məktəblər açmaq, uşaqlarımıza öz ana dilində elm öyrətmək!

Abbas Səhhət 1913-cü ildə “Məktəb” jurnalında çap etdirdiyi “Bir məktəbdə imtahan” adlı şeirində xalqımızın bu arzusunu ifadə etmişdir. O, uşaqların necə ürək döyüntüsü ilə imtahanlara hazırlaşdığını, skamyalarda oturub böyük bir həyəcanla suallara cavab axtardığını yazaraq deyir:

Aldılarsa qızıl nişanlarını,
Heyf, bilmirlər öz lisanlarını.
Əcnəbi dillərində çox mahir,
Öz lisanında dilləri qasir.

Atalar çoxları əvamünnas
Öz yanında edib bu növi qiyas:
Öz dilindən heç olmasın xəbəri,
Onu bilməkliyin nədir səməri¹...

Ancaq sovet quruluşu bu məsələni həll etdi. Ancaq proletar hakimiyyəti bizə qədim babalarımızın əzəmətini qaytararaq, milli dövlət yaratmaq, mədəniyyətimizi inkişaf etdirmək imkanı verdi, dilimizi də əsrlərin vurduğu ağır buxovlardan azad etdi, onu dövlət, iqtisadiyyat, texnika dili səviyyəsinə qaldırdı.

Lenin milli siyasətinin parlaq surətdə həyata keçirilməsi nəticəsində biz minlərlə orta məktəblər, texnikumlar açdıq. Onlarla ali məktəblər yaratdıq. Dünya və ilk növbədə rus ədəbiyyatının, elm və mədəniyyətinin parlaq incilərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başladıq. İndi yazı dilimiz, ədəbi dilimiz daha artıq kütləviləşmiş və yüz minlərlə adamları öz təsiri altına almışdır. Qabaqlarda olan ədəbi dil, sənət dili, mətbuat dili ilə geniş xalq kütlələri: adi adamlar, kəndlilər, fəhlələr və orta ziyalıların danışığı arasındakı sədd aradan

---

¹ “Məktəb” jurnalı. 1913, №9

qaldırılmışdır. Ədəbi və xalq dili daha artıq bir – birinə yaxınlaşmış, üzvi surətdə bir – birinə bağlanmış və ikisi bir yerdə artıq kütləviləşmişdir. Bu vəziyyət bizdən dilimizə qarşı çox həssas və qeydkeş olmağı tələb edir. Dili - ədəbi, gözəl, mədəni dili, ancaq yazıçılar, ancaq qəzet işçiləri yaratmırlar; onu bütün xalq yaradır. Odur ki, bütün xalq onu yaxşı bilməlidir. Xüsusilə alimlər, ali məktəb müəllimləri, böyük və ya kiçik idarə başçıları, partiya, sovet, kooperativ işçiləri dili bilməyə, həm də təmiz, saf Azərbaycan dilini bilməyə məcburdurlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz işçilərin dili bilməsi nəinki onların vətəndaşlıq borcu, həm də tutduqları mövqeyin tələbindən doğan dövlət borclarıdır. Təəssüflə deməliyik ki, elə burada bizim nöqsanlarımız daha çoxdur. Dil və ədəbiyyat məsələsi xırda, yaxud xüsusi bir məsələ deyil; o, böyük və ümumi bir dövlət məsələsidir, o, xalqın mənəviyyatı, varlığı məsələsidir. Bu məsələnin həllində məktəbin rolu böyükdür. Xüsusilə məktəblərimizin yüz minlərlə şagirdləri əhatə etdiyini, bütün sovet idarələrində, partiya təşkilatlarında işləyən adamların məktəbdən çıxdığını nəzərə alsaq, görərik ki, həyat və məişətimizdə olan bir çox nöqsanlar həmin məktəb tərbiyəsi, məktəb təlimində olan nöqsanlarla bağlıdır.

Ədəbiyyat və dil müəllimləri uşaqlara yaxşı və düzgün danışmağı, öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyi öyrətməklə kifayətlənə bilməzlər. Bu, onların vəzifələrinin balaca bir hissəsidir. Bu, sözsüz və danışqsız həyat keçirilməsi lazım gələn bir şeydir.

Hərgah hələ də bəzi orta məktəblərimizi bitirən gənclər yaxşı danışa bilmirlərsə, öz fikirlərini düzgün ifadə edə bilmirlərsə, bu, biabırçılıqdır, bu bir azardır, tezliklə müalicə olunmalı bir azardır.

Hər kolxozçu, hər vətəndaş məsləhət üçün müəllimlərə müraciət etməlidir. Müəllim partiya və hökumətin qərarlarını, beynəlxalq vəziyyətin mühüm məsələlərini izah edən fəal bir döyüşçü olmalıdır. Ancaq, beləliklə, onlar yüksək müəllimlik adını doğrulda bilərlər.

Unudulmamalıdır ki, bizim bütün tarixi keçmişimizdəki böyük adamlarımız belə olmuşlar. Hamıya aydındır ki, el içində müəllim sözü nə qədər mənalı, nə qədər qiymətli və böyük bir sözdür.

Siz yaxşı bilirsiniz ki, keçən əsrdə böyük rus maarifçilərinin ideyaları ilə ruhlanaraq, Azərbaycan xalqını ayılmaq, mədəni xalqlar çərgəsinə çıxarmaq istəyən mübarizlərin çoxu müəllimlər idi. “Elm, məktəb, maarif, mədəniyyət” – deyə onlar öz canlarından keçirdilər. Onlar o dövrün irticasına, zülmünə kəndbəkənd, evbəev gəzir, məktəblər açır, xalqı ayılmağa çalışırdılar. Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Üzeyir Hacıbəyov belə adamlar olmuşlar. Onlar öz işlərinin, öz ideyalarının mücahidi idilər. Bəli, hər şey də belədir. Bütün varlığını, bütün qəlbini həyata keçirmək istədiyin məqsəd yolunda verməsən bir şey əldə edə bilməzsən. Öz işini, öz sənətini sevməyən, onun mücahidi olmayan adamlar heç vaxt yaxşı şey yarada bilməzlər. Tariximiz belə müəllimləri, xalq müəllimi kimi yüksək adı daşımağa layiq olan adamları həmişə uca tutmuşdur.

Budur, “Məktəb” jurnalının 1913-cü il, ikinci nömrəsində Məmməd müəllimin vaxtsız ölümü münasibətilə belə bir yazı oxuyuruq:

“Bu mərhumun Malbəyli kəndində maarif yolunda çalışaraq vücuda gətirdiyi asarı – tərəqqi üçün bütün kənd camaatı onu canından da əziz tuturdular. Bizə də belə müəllimlər lazımdır. Başqa kəndlərin camaatı məktəbdən uzaq qaçdıqları halda, Malbəyli camaatı maarif cəhətcə kəndlərini bir şəhər dərəcəsinə çatdırmaq istəyirlər. Bu nədəndir?

Müəllimdən!

Müəllimin qeyrətindən, müəllimin səyindən...

Bu qeyrətli müəllim gecə - gündüz çalışaraq kənd camaatını maarif yoluna çıxarırdı. O, maarifin mənfəətli olduğunu söz ilə deyil, tutduğu işlərlə isbat etdi, camaatı qandırdı. Odur ki, Bakıdan başqa qeyri –

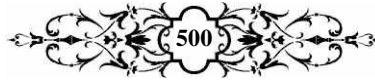
şəhərlərdə hələ qızlar məktəbi olmadığı halda, Malbəyli kəndində mərhumun səyi ilə bir qız məktəbi açılmışdır. Bu gün bu məktəb davam edir, həm də parlaq surətdə davam edir”.

Tariximizdə belə müəllimlər çoxdur. İndi sovet məktəbində çalışan müəllimlər bu cür mücahidlərin ənənələrini davam etdirərək xalqımızın mədəni səviyyəsini qaldırmaqda, onun şüur və düşüncəsini genişləndirməkdə, onun həyat və yaşayışını daha da yaxşılaşdırmaqda, qanlı düşmən üzərində qələbəmizi yaxınlaşdırmaqda çox işlər görürlər. Ədəbiyyat müəllimlərimiz də bu böyük müəllimlər ordusunun içərisində ön çərgədə gedirlər. Lakin biz heç vaxt görülmüş işlərlə kifayətlənə bilmərik. Biz heç vaxt müəvəffəqiyyətlərə valeh olub, nöqsanlara göz yuma bilmərik.

Məktəblərimizdə dil və ədəbiyyat dərslərində nöqsanlar az deyildir. 1-ci sinifdən 10-cu sinifə qədər şagirdlərin xətti çox pisdır. Məktəblərin çoxunda səliqəli, yaraşığı xəttə fikir verilmir.

Müəllimlərin əksəriyyətinin hüsni – xətt qaydalarından xəbəri yoxdur; hərflərin ünsürləri və tənəsübü haqqında məlumatsızdırlar. Nəticədə, uşaqlar üç-milli dəftərə yazı yaza bilmirlər. Yazıları çox qarışıq olur. Yazı lövhələri də didaktikanın tələblərinə cavab verə bilmir. Xəttin gözəlliyi, yazının səliqəli və yaraşığı olması balaca məsələ deyil. Bu, birinci sinifdən başlayaraq uşağı nizam – intizama öyrədən tərbiyə vasitələrindən biridir. Təəssüf ki, məktəblərimizin və müəllimlərimizin çoxu bunu başa düşmür.

Mən, ümumiyyətlə, məktəblərinin vəziyyəti pis olmayan Qazax rayonunun Şıxlı kəndində divar qəzetini gördüm. Bu divar qəzeti cızma – qara edilmişdi. Hələ mən orada dil, imla, sərf – nəhv xətlərini demirəm. Belə qəzeti görən adamın on addımlıqdan ürəyi bulanır və ona yaxın düşmək istəmir. Halbuki məktəbdə hər bir şey, o cümlədən, divar qəzeti də adamın nəzərini və ruhunu oxşamalı, onda yüksək zövq, pak bir duyğu tərbiyə etməlidir.

Ümumi nöqsanlarımızdan biri də şagirdlərdə nitqin inkişafına az fikir verilməsidir. Onlar hətta, bildikləri bir şeyi belə düzgün, möhkəm, yığcam, tutarlı və məntiqlə ifadə edə bilmirlər. Təsəvvür, təxəyyül mühakimə qabiliyyəti uşaqlarda az inkişaf etdirilir. Onlara ədəbi – bədii danışıq verdiyi aşılınmır. Çox zaman yerli dialekt və şivənin mənfi cəhətləri ilə ardıcıl surətdə mübarizə aparmaq, şagirdləri bədii dilə alışdırmaq əvəzinə, ayrı – ayrı müəllimlər özləri yerli dialektin təsiri altına düşürlər.

Şagirdlərin yazı nitqləri çox nöqsanlıdır. Onlar ərizə, vəsiqə, məktub yazmağa bilmirlər. Fikirlərini yazılı şəkildə çətin ifadə edir, plan və konspekt tutmaqda çətinlik çəkirlər. Bunun da səbəbi məktəblərimizdə yazı dərslərinin pis təşkil edilməsidir.

Məktəblərimizdə çox zaman yazının ancaq imla növləri hakimdir. Bu yazı üsulundan sui – istifadə edilməsi şagirdlərin yaradıcılıq işini korlayır. Yaradıcılıq yazıları, plan üzrə inşalar, sərbəst mövzu üsullar işlənmir. Kitabı və ya başqa ədəbi-tənqidi bir əsəri oxuyub, onu öz mühakimə süzgəcindən keçirərək, möhkəm sübut və dəlillərlə müəyyən bir fikir yeridən şagirdlər hələ azdır.

Orta məktəbdə yazı işlərini tamamilə yenidən qurmaq və savadlı adamlar yetişdirmək lazımdır.

Yazıların təshih olunmasında və düzgün qiymətləndirilməsində də nöqsanlar az deyildir. Misal olaraq Bakıda 2 və 13 nömrəli məktəbləri, Ramana, Corat, Salyanda Piratman, Gəncəli, Arbatan məktəblərini göstərmək olar.

Sərf – nəhv dərslərində də böyük bir rəsmiyyət hökm sürür. Müəllimlərin çoxu sərfi sərf xatirinə keçirlər. Uşaqlar tərifləri anlamadan əzbərləyir və düzgün cümlə düzəltməyi bacarmırlar.

Sərf dərslərində bədii ədəbiyyatdan və əyani vasitələrdən az istifadə edilir. Dərs maraqlı qurulmur. Buna görə də sərf dərslərinə qarşı şagirdlərdə soyuqluq əmələ gəlir.

Nöqsanlarımızdan biri də ədəbiyyat dərslərində “damğalamaq” üsulunun hökm sürməsidir. Yenə də bəzi müəllimlər klassik yazıçıların əsərlərini keçdikləri zaman bu cür “tənqid” və “ifşa” ilə məşğul olurlar. Nəticədə, hər hansı bir yazıçının yaradıcılığına xas olan əsas cəhətlər aydınlaşdırılmır. Uşaqlar, xüsusilə, əsərin bədii ünsürlərini təşrih edə bilmir və dar bir çərçivədə tərbiyə olunurlar. Çox zaman nəinki şagirdlər, hətta bəzi müəllimlər belə epik, lirik və drammatik əsərlərin əsas xüsusiyyətlərini bilmir, şeirimizin müxtəlif növlərini bir – birindən seçmirlər.

Sinifdən xaric qiraət yaxşı təşkil olunmamışdır. Müəllimlər uşaqların məktəbdənkənar nə ilə məşğul olduqları ilə az maraqlanırlar. Uşaqları elliklə, teatr, muzey, sərgi və başqa ictimai yerlərə az aparırlar, uşaqların öz iştirakı ilə ədəbi dərnəklər, musiqi dərnəkləri, müsəmirələr, mübahisə və münaqişə yığıncaqları, səhnəciklər kimi maraqlı iş növlərini yaddan çıxarırlar. İndiyə qədər məktəblərdə bədii əsərlərin az əzbərlənməsi kimi çox pis bir xəstəlik mövcuddur. Şagirdin nitqini inkişaf etdirən, onun bədii zövqünü təkmilləşdirən, hafizəsinin, təxəyyülünün genişlənməsinə yardım edən bədii parçaların əzbərlənməsini hərtərəfli inkişaf etdirmək lazımdır.

Şagirdlərin söz ehtiyatına az fikir verilir. Onlar lüğət dəftərçəsi saxlamırlar. Bu da klassiklərimizin əsərlərini oxuyub anlamaq işində böyük çətinliklər törədir.

Çox zaman siniflərdə şagirdlərin qiraətdən son dərəcə zəif olduqlarını görürük. Qiymət tələbinə görə müvəffəq qiraəti bacaran sinif göstərmək çətindir. Hətta yuxarı siniflərin şagirdləri belə ədəbi – bədii əsərləri yaxşı oxuya bilmirlər. Höccələyərək hıqqana – hıqqana oxumaq, qulaq asanı ən gözəl bədii əsərdən çiyindirir. Yaxşı oxuyan şagirdlər isə, təəssüflə deməliyik ki, yeknəsəq sözləri bir – birinə qatararaq, tutuquşu kimi eyni bir ahənglə və heç bir bədii təsir olmadan sadalayırlar. İfadəli, mənalı, təsirli bədii qiraətə az fikir verilir.

Etiraf etməliyik ki, klassiklərimizin, xüsusilə, əruz vəznilə yazılmış şeirlərini oxuyanlar olduqca azdır. Bu yalnız şagirdlərə deyil, müəllimlərə də aid bir nöqsandır. Müəllimlərimizin də içərisində belələri çoxdur. Bu onu göstərir ki, ədəbiyyat dərsləri ancaq tədris kitablarındakı ayrı – ayrı xırda parçaların oxunması çərçivəsindən kənara çıxmır. Təəssüflə deməliyik ki, bu hal, xüsusilə, Azərbaycan məktəblərində gözə çarpır. Bizdə oxumaq, mütaliə etmək vərdişinin kütləvi hal almaması böyük bir bədbəxtlikdir. Məktəb tələbəyə, şagirdə bütün elmləri tamamilə öyrətmək imkanına malik deyildir; məktəb ancaq yol göstərə bilər: məktəbin borcu şagirdi bu yolu böyük bir əzm və iradə ilə keçməyə alışdırmaqdır. Mütaliə vərdişi bütün şagirdlərdə, bütün müəllimlərdə yemək – içmək kimi əbədi bir tələb, əbədi bir ehtiyac şəklini almalıdır; mütaliə vərdişi olmadan elmin heç bir sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq, irəli getmək mümkün deyildir. Halbuki müəllimlərin içərisində ancaq bir zaman ali məktəblərdə, müəllimlər institutunda, yaxud texnikumlarda ala – yarımçıq oxuduqları və öyrəndikləri ilə kifayətlənənlər çoxdur. Onlar az oxuyurlar. Bugünkü sovet ədəbiyyatının yeni nümayəndələrindən xəbərsizdirlər; rus və dünya klassiklərini ağıllı – başlı öyrənmirlər. Buna görə də onların mənəvi aləmi getdikcə kasıblaşır, hər gün, hər il eyni şeylərin təkrarı nəinki tələbələrini, nəinki şagirdlərini, onların özlərini də çiyirindirir və ədəbiyyat dərslərini maraqsız bir şeyə çevirir. Bir zaman görürsən ki, bu hal artıq ətalətə çevrilmişdir; belə müəllimin də dərslərində fikrən və felən başqa şeylərlə məşğul olan, əsnəyib – öskürən şagirdlərin sayı getdikcə artır. Bu, pis bir haldır. Bunun nəticəsidir ki, biz hətta, ali məktəb qurtarmış müəllimlərin belə savadsız yazdıqlarını və düz danışa bilmədiklərini görürük.

Məsələn, Qubadlı rayonu Fərəc orta məktəbinin sabiq direktoru Maarif Komissarlığına belə bir ərizə göndərmişdir:

“Məlumunuz olsun ki, mən həmin məktəbdə 2 ildir direktor, həm də tarix və qeoqrafiya predmetlərini aparırdım. 5 oktyabr 1943-cü ildə məni günahım olmadan direktorluq vəzifəsindən azad edib, predmet müəllimi təyin edib rayon xalq maarif şöbə müdiri, mənim yerimə Kirətax orta məktəbinin direktoru Əli Qədiməliyevi təyin edib. Mənim zəndimcən Narkomun razılığı olmadan PXM şöbəsi təyin etməyə və yaxud dəyişdirməyə ixtiyarı yoxdur. X.M.Komissarlığı №1098 əmrinin çıxarışı əlimdə ola – ola beynaq yerə məni direktorluqdan azad edib RXM şöbəsi sizdən acizan xahiş edirəm mən günahsız olduğumu nəzərə alınız. Məni öz vəzifəmə qaytarasınız.

Fərcan orta məktəbinin direktoru”.

Orta məktəb müəllimi, orta məktəbin direktoru olmuş bir adam öz ana dilində belə savadsız, belə yanlış yazırsa, o, şagirdlərə nə verə bilər? Bu ərizə göstərir ki, əvvələn, haman yoldaş qəti surətdə mütaliənin nə olduğunu bilmir, ədəbi – bədii əsərlərdən xəbərsizdir, nə Azərbaycan, nə rus, nə də dünya klassiklərinin iyi onun burnuna dəymişdir. Deyə bilərlər ki, hərgah o yoldaş fizikşünasdır və yaxud riyaziyyatçıdırsa, ondan nə istəyirsiniz, o ki ədəbiyyatçı deyildir? ...

Bizim nöqsanlarımızın bir səbəbi də elə burada, bu yanlış mühakimədədir. İstər orta, istərsə də ali məktəb müəllimi öz ixtisasından asılı olmayaraq hər hansı bir dili, birinci növbədə, öz ana dilini mükəmməl bilməyə məcburdur.

Məgər Füzulini, Vaqifi, Mirzə Fətəli Axundovu, Sabiri, Puşkini, Tolstoyu, Şekspiri, Şilləri oxumamış adamı mədəni adam hesab etmək olarmı? Belə bir şüurun nəticəsidir ki, siz nəinki orta məktəb müəllimləri, hətta ali məktəb müəllimləri içərisində mühazirələri birtəhər aparan, qırıq – kəsik cümlələrlə fikrini izah edən, doğru – düzgün yazıb danışa bilməyən adamlara rast gəlirsiniz. Azərbaycan Dövlət Darülfünunu, Pedaqoji, Tibb və Neft Sənayesi İnstitutlarının müəllimləri arasında belələri azdırmı? Guya dili bilmək, zəngin,

ahəngdar, mənali danışmaq ədəbiyyatçıların işi imiş... Belə bir fikri irəli sürmək nadanlıqdan başqa bir şey deyildir.

Yuxarıdakı məktub sahiblərinin belə savadsız qalmasında özləri müqəssirdirsə, ali məktəb müəllimləri onlardan daha artıq müqəssirdirlər. Çünki dil və mədəniyyət uğrunda mübarizəni bütün ali məktəblərimiz, bütün müəllimlərimiz öz borcu bilsəydi, ali məktəblərdən şil – küt olub çıxmış tələbə tapılmazdı.

Bütün ali məktəblərdə dil mədəniyyəti, ümumi mədəni səviyyə uğrunda mübarizə aparılmalıdır.

Maarif idarələrində və müəllimlərimiz içərisində elə adamlar var ki, onlara görə öz dilini və qeyri – dili bilmədən yaşamaq, rəhbərlik etmək mümkündür.

Bu yaxınlarda Cəbrayıl rayonundan, orta məktəbdə neçə ildən bəri tarix dərslərini aparın bir yoldaşı məktəb sahəsində daha böyük bir işə irəli çəkmək üçün Maarif Komissarlığına göndərmişdilər. Söhbət əsnasında məlum oldu ki, bu yoldaş həm qədim tarix, həm orta əsrlər tarixi, həm də yeni dövr tarixi dərslərini aparırmış. Biz qədim Babilistandan söhbət açdıqda o, Mesopotamiyanın (Beynəlnəhreynin) nə demək olduğunu, harada yerləşdiyini bilmədiyi kimi, heç belə sözləri eşitmədiyini də söylədi.

- Bəs siz qədim tarixdən nə təhər dərslər verirsiniz? – dedikdə, o özünü təhqir olunmuş hesab edərək:

- Bu vaxtaca ki, yaxşı dərslər demişəm, - deyə cavab verdi. Bu cavab da onun cəhalətinə əlavə bir dəlil idi. Çünki bilməmək fəlakət deyil, fəlakət öyrənmək istəməməkdir.

Kim olursa – olsun, nə qədər böyük bir alim olursa – olsun, yenə də bilmədiyi, unutduğu məsələlər ola bilər. Çünki elm və insan biliyi ucu – bucağı görünməyən bir dəryadır. Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək, çalışmamaq biabırçılıq və fəlakətdir.

Belə yoldaşları gördükcə məşhur fransız ensiklopedisti Deni Didronun Ramo adlı qəhrəmanı adamın yadına düşür. Ramo özü haqqında belə deyirdi: “Mən öz sənətimdə ordan – burdan bəzi şeylər öyrənmişəm. Heç bunu da bilməsəydim olardı. Məgər başqalarına öyrətdiyimiz şeyi mütləq özümüz də bilməliyik?...” Didro təəccüblə ondan: “Siz kompozisiya və musiqidən heç bir şey başa düşmədiyiniz halda dərs vermisiniz, eləmi?” – deyər soruşduqda Ramo belə cavab verir: “Heç bir şey anlamırdım. Məndən daha pis müəllimlər var idi. Onların pisliyi orasında idi ki, elə güman edirdilər ki, bir şey bilirlər. Mən heç olmasa nə uşaqların əlini, nə də zövqünü xarab edirəm. Uşaqlar məndən heç bir şey öyrənməsələr də, yaxşı müəllimin əlinə keçdikdə, heç olmasa qabaq öyrəndiklərini yaddan çıxartmaq üçün vaxt sərf etməzlər”.

Meydana çıxan həqiqət budur ki, pis müəllim şagirdə daha artıq zərər vurur. Buna görə də müəllimlərin öz üzərində işləmək məsələsi çox mühüm və çox böyük bir məsələdir.

İçərimizdə elələri də var ki, dil və ədəbiyyat dərslərini öyrənmək işini dünya ədəbiyyatı və klassiklərini öyrənmək işilə bağlamırlar.

Siz bilirsiniz ki, heç bir xalq öz milli mədəniyyəti çərçivəsində inkişaf edə bilməz. Bütün böyük bəşəri mədəniyyətlər həmişə bütün xalqların mədəniyyət və sənətlərində olan yüksək fikirləri qavramışlar. Məsələn, qədim yunan mədəniyyəti, Midiya mədəniyyəti, qədim Roma və İran mədəniyyəti belə mədəniyyət idi.

Bu gün ən qabaqcıl mədəniyyət olan sovet xalqlarının mədəniyyəti belə mədəniyyətdir. Buna görə dünya ədəbiyyatı və elminin ən gözəl nümunələrini xalqımıza çatdırmaq çox böyük və fəxri bir işdir.

Burada qarşımıza ikinci məsələ, yəni rus dilini mükəmməl öyrənmək məsələsi çıxır. Milli mədəniyyətimizi, mənəviyyatımızı və dilimizi mükəmməlləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək istəyiriksə mütləq rus dili, rus ədəbiyyatını kamil bilməliyik. Bu dil gündəlik

həyatımızda, orduya gedən yoldaşlarımıza, SSRİ xalqları ilə olan münasibətimizdə lazımdır; bu dildə biz Lenini, Qorkini, Tolstoyu, Puşkini oxuya bilirik; bu dil vasitəsilə dünya ədəbiyyatının ta qədim zamandan tutmuş indiyə qədər olan ən nadir əsərlərilə tanış ola bilirik. Bu cəhətdən də bizim nöqsanlarımız az deyildir.

Bu sahədəki nöqsanlar da göstərir ki, məktəblərimizdə tədris keyfiyyətini yüksəltmək zəruri və vacibdir. Bunların hamısı onu göstərir ki, hələ də bəzi məktəb müdirləri dil və ədəbiyyatın, təlimin böyük əhəmiyyətini anlamırlar. Onlar müəllimlər şurasında, valideynlər iclasında, şagirdlər yığıncağında savad və bilik haqqında çox nitqlər deyib nəqşlər tutur, hətta divar qəzetləri çıxarırlar, lakin əsl savad və mədəniyyət uğrunda pis mübarizə aparırlar.

Lenin 1922-ci ildə belə adamları tənqid edən Mayakovskinin bir şeiri münasibətilə yazırdı:

“Rus ədəbiyyatında Oblomov adlı bir tip vardı. O, daima çarpayıda uzanaraq planlar düzəldirdi. O zamandan xeyli müddət keçmişdir. Rusiya üç inqilabı başa çatdırmışdır. Lakin oblomovlar yenə qalmışdır. O həm də kəndli idi. O yalnız kəndli deyildi, o həm də ziyalı idi. Yox, o yalnız ziyalı da deyildi, o, eyni zamanda, fəhlə və kommunist idi. Köhnə Oblomov sağ – salamatdır demək üçün özümüzə, bizim iclaslara, komissiyalardakı işimizə baxmaq kifayətdir. Hələ uzun müddət onu yumaq, təmizləmək, surtmək, qaşayıb atmaq lazımdır ki, bəlkə nəticədə bir şey hasil olsun. Bu cəhətdən biz heç bir xəyala yol vermədən öz vəziyyətimizə nəzər yetirməliyik.”

Leninin oblomovçuluğa, fəaliyyətsizliyə, ətalətə qarşı çevrilmiş bu sözləri bu gün belə bizi daha artıq fəaliyyətə sövq etməli, kamil, bilikli adamlar hazırlamağa ruhlandırmalıdır.

Deyə bilərlər ki, müəllimlərimizin böyük bir qismi yeni və hətta orta və pedaqoji təhsili olmayan yoldaşlardır, bunu bil - bilə nöqsanlarımızdan bu qədər danışmaq artıq deyilmi? Bizcə, artıq

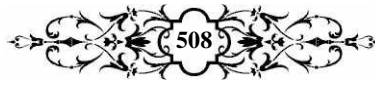

deyildir. Əksinə, lazım və zəruridir. Elə müəllimlərimizin içərisində təcrübəsiz və təhsilsiz yoldaşların az olmadığını nəzərə alaraq, biz onları daha artıq çalışmağa, öz ixtisaslarını yorulmadan artırmağa sövq etməliyik.

Bu yaxınlarda SSRİ Xalq Komissarları Soveti pedaqoji təhsili olmayan müəllimlərə müəyyən müddətdə lazımı təhsil vermək üçün qərar çıxarmışdır və bütün tədbirləri qeyd etmişdir. Xüsusilə, bu cür müəllimlərin mütləq qiyabi pedaqoji təhsillə əhatə olunması lazım və vacibdir. Buna görə də pedaqoji məktəblərin, darülfünunun və pedaqoji institutların qiyabi şöbələrinin işini çox – çox gücləndirmək lazım gəlir.

Pedaqoji təhsili və kafi hazırlığı olmayan müəllimlər öz üzərində işləməyə borclu olduqlarını, təhsillərini artırmağa məcbur olduqlarını bir dəqiqə də belə unutmamalıdırlar.

Yanvar, 1944

Azərbaycan dili

Yer üzündə çoxlu millətlər, xalqlar və qövmələr vardır. Hər bir xalqın öz vətəni, adəti, rüsumu və əqidəsi olduğu kimi, öz dili də vardır. Bu dilə ana dili, doğma dil, vətən dili deyilir. Ana dili, yəni o dil ki, xalqın bütün oğul və qızları doğulub dünyaya gələn gündən, ölüb qəbrə gedən günə kimi o dildə danışır, beşik başında, təndir qırağında, toyda, yasda, küçədə, bazarda o dili işlədir. O dilin vasitəsilə hər kəs istədiyi fikir və hissiyyatı başqasına anladır, o dilin vasitəsilə vətəndaşlar ünsiyyət tapır, bir-birinə məhəbbət yetirirlər. Heç bir millət və ya xalqdan elə bir adam tapmaq olmaz ki, o öz anasının südünü əmə, öz atasının ocağı başında böyüyə və öz ana dilini bilməyə. Beş-üç nəfər əcnəbi dilində oxumuşun və ya yadların beşiyində tərbiyə taparaq halal ana südündən məhrum olanların danışdığı bir dilə isə ana dili demək olmaz. Ana dili o dildir ki, onu bütün xalq bilir, bütün xalq o dildə danışır.

Dil bir xalqın mənəvi cəhətdən birləşməsində, öz həyat və mübarizəsini təşkil etməsində qüdrətli bir vasitə və silahdır. Ta qədim zamanlardan bəri tarix göstərir ki, hər hansı bir xalq öz millət və mənəviyyatını saxlamaq üçün öz vətəni və dövləti ilə bərabər öz dilini də saxlamağa cəhd etmişdir. Çünki bir xalqın ana dili onun milli varlığının və mənəvi aləminin ifadəsidir. Beləliklə, dil hər bir xalqın milliyyət və varlığını bildirən və qoruyan mühüm amillərdən biridir.

Buna görə də tarixdə güclü və qəsbkar dövlətlər başqa millətləri əsarət altına aldığında, o millətlərin yalnız dövlət istiqlalini məhv etməklə kifayətlənməmişlər. Qəsbkar və müstəbidlər əsarət altına saldıqları millət və xalqların milli mənəviyyatını, gözəl sənət və elm yadigarlarını ya məhv etmiş, ya da mənimsəyib özlərinə çıxmışlar. Onlar bununla da kifayətlənməmişlər. Onlar milli zülm və təzyiq altında saxladıkları xalqların adət-ənənələrinə, əqidə və etiqadlarına təhqirənə əlaqə bəsləməklə bərabər, ana dillərini də məhv etməyə çalışmışlar. Müstəmləkəçi hakim dövlətlər məhkum xalqların “alçaq irqdən” olduğunu irəli sürərək onun dilinin “kəbudluğunu”, bu dilin “böyük, dərin fikirlər və həssas duyğuları” ifadəyə qabil olmadığını iddia etmişlər. Onlar məhkum xalqın ana dilini rəsmi dövlət idarələrindən qovmuşlar, bütün işləri hakim xalqın dilində aparmışlar. İşğalçılar bununla da kifayətlənməyərək küçədə, bazarda, ailədə belə dili boğmağa cəhd etmişlər. Onlar hər yerdə əsarətə aldıkları xalqın ana dilinə rəzil bir şey kimi baxaraq ona ümumi bir etinasızlıq yaratmağa, onun “lazımsızlıq” fikrini oyatmağa çalışmışlar. Məsələn, qədim iranlıların üçüncü Daryuş dövründəki səltənətini dağıtmış və İrani fəth etmiş olan qədim yunanlar iranlılara alçaq nəzərlə baxır, onların milli adət, ənənə və dilinə təhqirənə münasibət bəsləyirdilər. Hətta mədəniyyətə iranlılardan çox-çox geridə olan ərəblər belə beşinci əsrdə İrani fəth etdikcə iranlılara yüksək yaradıcılığa qabil olmayan bir xalq kimi baxmış, onların şəhərlərini talamaq və dövlətlərini məhv etməklə kifayətlənməyib dillərini belə qadağan etmişdilər. Buna görə də uzun

zaman İranın bir çox yazıçı və alimləri öz əsərlərini ərəb dilində yazıb yaratmaq məcburiyyətində qalmışlar. İranın zalım və müstəbid hakimləri eyni müsibəti Azərbaycan xalqının başına gətiriblər ki, bu mənhus əməlin ləkələri, mütəəssüfanə, zəmanəmizə qədər silinib getməmişlər. Tar-mar edilmiş Hitler Almaniyası və başqa millətlər və xalqlar əleyhinə həmin vəhşi və heyvani münasibət bəsləyir, öz “ irq nəzəriyyəsinə” əsaslanaraq işğal etdiyi ölkələrdə milli mədəniyyət və ana dilini aradan qaldırmaq üçün min bir vəşhət yaradardı.

Tarix ikinci bir cəhəti də göstərir ki, əsarət altına düşmüş heç bir xalq öz milli varlığının və dilinin məhv edilməsinə razı olmamışdır. Belə xalqlar siyasi istiqlalıyyət və dövlətdən məhrum olduqları halda belə ölüm-dirim mübarizəsindən əl çəkməmiş, öz milli varlıq, milli mədəniyyət və ana dillərinin saxlanılmasına və tərəqqisinə səy etmişlər. Beləliklə, ta qədim zamanlardan bəri ana dili, hər xalqın həyat və azadlıq mübarizəsində misilsiz bir silah olmuşdur. Digər tərəfdən, hər hansı bir xalqın dili onun fikri deməkdir. Həmin o xalqın ümumi ictimai-iqtisadi tərəqqisindən asılı olaraq onun şüuru, təfəkkürü nə dərəcədə isə, dili də o dərəcədə olur. Məsələn, öz inkişafının xüsusiyyətlərinə görə kimya elmi ilə məşğul olmayan bir xalqın dilində bu elmə aid məfhumlar axtarmaq əbəsdir. Yəni dil xalqın ümumi tarixi həyat yolu ilə bağlı olaraq yaranır və bu yolun əsas xüsusiyyətlərini mütləq əks etdirir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil canlı tarixdir, mütləq xalqın həyat və tarixinin hərəkət və dəyişikliklərilə həssas surətdə əlaqədardır.

Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqının çox qədim tarixi və mürəkkəb həyat yolu ilə bağlı olaraq meydana çıxmış, mühit və zamanın şəraitinə görə tərəqqi etmiş və dəyişmişdir. Yəni Azərbaycan dilinin tarixi də böyük Azərbaycan xalqının və müqəddəs Azərbaycan torpağının tarixi qədər qədimdir.

Məlum olduğu üzrə, hələ miladidən 500 il əvvəl, indiki Cənubi və Şimali Azərbaycan torpaqlarında qədim dünyanın qüdrətli dövləti olan Midiya dövləti yerləşmişdi. O zaman bu torpaqlar Midiya və onun üzərində yaşayan xalq Midiya xalqı adlanırdı. Tarix sübut edir ki, midiyalılar azərbaycanlıların qədim babaları olmuşlar. Onların böyük mədəniyyət və sənətə malik olduqlarını bütün tarixçilər yazmaqdadırlar. Midiyalıların mədəniyyət və dili o qədər tərəqqi etmişdir ki, qədim farslar onlara görə çox dala qalmış və ibtidai halda idilər. Dilşünaslar indiki Azərbaycan dilində o zamankı Midiya dilinin qalıqlarını və ünsürlərini tapırlar. Lakin qədim Midiya dili haqqında olan mühüm yazılar, zəmanəmizə qədər gəlib çıxmadığından bu sahədəki elmi tədqiqat işləri də çox çətinləşir. Bəs Midiyanın mədəniyyət və sənət asarı və yazıları nə olmuşdur? Onları işğalçılar ya məhv etmiş və ya qəsb etmişlər. Midiyanın elm və sənət asarını dünyanın bütün muzeylərində tapmaq mümkündür. Çünki Azərbaycan xalqının düşmənləri, onun torpağına göz dikənlər nəinki bizim milli dövlət və siyasi istiqlaliyyətimizi məhv etmiş, həm də elm, sənət asarımızı və ana dilimizi də aradan götürmək istəmişlər. Bu məqsədlə qəsbkarlar daha da irəli gedərək Azərbaycan xalqının mənşəyi və doğma dili

haqqında başdan dibə yalan və iftiradan ibarət olan bir “tarix”, bir “nəzəriyyə” də uydurmuşlar. Söz yox ki, Azərbaycan xalqını əsarət altında saxlamaq və onun milli şüurunu öldürmək istəyənlərin uydurduğu “nəzəriyyə”lərlə həqiqi tarix və sağlam məntiq arasında heç bir əlaqə yoxdur.

Tarix gösrərir ki, heç bir xalqın dili əvvəlki şəkildə, qədim zamanda olduğu şəkildə qalmır, dil də həyatla birlikdə dəyişir, tərəqqi edir, axar bir çay kimi daima hərəkətdə olur. Belə olmasa idi, indiki Azərbaycan dili əvvəlki şəkildə qalardı. Həmçinin belə olmasa idi, indiki farslar qədim fars yazılarını anlaya bilərdilər. Halbuki bu yazıları indiki fars dilinə tərcümə etmədən anlamaq mümkün deyildir. Eyni sözü ermənilər, yunanlar, ruslar haqqında da demək olar.

Qədim erməni yazılarını indiki ermənilər tərcüməsiz başa düşməzlər. Bütün bunlar hər xalqın dilinin müəyyən tarixi səbəblərin təsiri altında böyük dəyişikliklərə məruz qaldığını sübut edir. Azərbaycan dili də belə bir tarixi yol keçmişdir. Lakin Azərbaycan dili də öz milliyyətinə, öz təbiətinə, öz daxili qanunlarına müvafiq tərzdə hərəkət etmişdir.

Tarixi sənədlər göstərir ki, Midiya dövlətinin süqutundan başlayan uzun ictimai fırtına və tufanlar dövrü keçdikdən sonra, IX-X əsrlərdə Azərbaycan dilində yaranmış ədəbi əsərlərin məhv edilməsinə xalq yol vermir. Bu dövrdə xarici işğalçılar əleyhinə milli üsyan şəkilli Babək hərəkatı (xürrəmilər) xalqın milli şüurunu gücləndirir ki, bunun

nəticəsində Azərbaycan dili ədəbi dil olaraq meydana çıxır və bu dildə yaranan elmi-ədəbi əsərlərin mühafizə olunması zərurəti doğur.

Lakin Mahmud Qəznəvinin dövründə fars dili yeganə, vahid dövlət, elm və ədəbiyyat dili elan edilir. Azərbaycan şair və yazıçılarına öz ana dillərində əsər yazmaq qadağan olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının iftixarı olan Nizami ölməz “Leyli və Məcnun” dastanında öz ana dilində yazmaq imkanından məhrum qaldığından şikayətlənərək müstəbidlərin “fars dilində yaz” hökmünü qəzəblə yad edir. Lakin zaman keçdikcə Azərbaycan xalqı öz dilini inkişaf etdirir. O, XIII əsrin axırlarında XIV əsrin əvvəllərində Həsənoğlu, XIV əsrin axırı – XV əsrin əvvəllərində Nəsimi kimi qüdrətli şairlər yetişdirir. Azərbaycan xalqı öz ana dilini hər cür basqınlardan qoruyaraq onu tərəqqiyə doğru aparır. Yazılan klassik ədəbiyyatla bərabər, Azərbaycan dilində zəngin el ədəbiyyatı yaranır. Kürsü başından söylənən xalq nağılları, toylarda aşıqların dediyi dastan və gözəlləmələr, şirin el bayatıları Azərbaycan dilini yaşadır və tərəqqi etdirir. Güclü və qəddar monqol işğalı belə Azərbaycan xalqının doğma dilini məhv edə bilmir. El ədəbiyyatında monqol işğalı əleyhinə xalqın nifrətini bildirən əsərlər, bayatılar meydana çıxır. Bir Azərbaycan bayatısında deyilir:

Apardı tatar məni,
Qul edib satar məni;
Vəfalı yarım olsa,
Axtarıb tapar məni.

Məlum olduğuna görə monqollar işğal etdikləri şəhər və kəndləri yandırır, talan edir, cavan oğlan və qızları qula döndərüb uzaq qürbətdə işlədər və satardılar.

Yuxarıdakı Azərbaycan bayatısı, söz yox ki, monqolların bu vəhşi hərəkətləri əleyhinə xalq nifrətinin ifadəsi idi və indiki Azərbaycan dilinin hələ monqollardan çox-çox əvvəl, ta qədim zamanlardan xalqın doğma dili, ana dili olduğunu sübut edir.

Bu, müasir Azərbaycan dilinin monqollardan gəldiyini iddia edən Azərbaycan düşmənlərinin yalan və iftiralının da üstünü açır. Cənubi azərbaycanlı möhtərəm və məruf bir şəxsin çox düzgün olaraq dediyi kimi, müasir Azərbaycan dilini monqollara bağlamaq kimi yalan iddialarla ancaq nadanlar və Azərbaycan xalqının qəddar düşmənləri məşğul ola bilərlər. Çünki “monqollar yüz ildən artıq Azərbaycanda hakimiyyət sürə bilmədikləri halda, öz dillərini bizim boğazımıza keçirmişsə, əcəba altı yüz ildən artıq hakimiyyət sürən farslar nə üçün bu dili dəyişdirməyə müvəffəq olmamışlar?

Bu, isbat edir ki, dili zor və ya ayrı vasitələrlə dəyişdirmək olmaz. Dilimizin müxalifləri puç iddiaları ilə Azərbaycanın fərhəngini boğmaq və bu vasitə ilə xalqımızı cəhalətdə saxlamağa can atırlar”.

Qeyrətli və namuslu Azərbaycan xalqı öz düşmənlərinin belə hərəkətlərinə həmişə daha artıq birləşmək, öz vəhdətini qüvvətləndirmək, mütərəqqi milli mədəniyyət və ana dilini daha da irəli aparmaqla cavab vermişdir. Buna görədir ki, qanlı hökmdarların Azərbaycan torpağı uğrunda şiddətli mübarizələr apardığı XI-XVI əsrlərdə belə

Azərbaycan xalqı yüksək vətənpərvərlik hissilə öz doğma dilini və milli mədəniyyətini mühafizə edir. XVII əsrdə Azərbaycanda qanlı paşalara, müstəbid hökmdarlara nifrətlə dolu olan və xalqın böyük qəhrəmanlıq ruhunu tərənnüm edən “Koroğlu” dastanları meydana çıxır. Bu dastanlar gözəl və mənalı Azərbaycan dilində yazılmışdır.

XVI əsrdə Azərbaycan dili hər cür fəlsəfi fikirləri və dərin ehsasatı ifadə edəcək yüksəkliyə qalxmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı Füzuli kimi dahi bir şəxsiyyət yetişdirir, Füzulinin təfəkkürü, hissiyyatı, təşbehləri və dili uzun müddət Azərbaycan ədəbiyyatında hakim mövqe tutur.

Həmin dövrdə Səfəvilər sülaləsinin böyük hökmdarlarından olan Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilində müstəsna gözəlliyə malik və mənalı şeirlər yazır. Təqribən 400 il bundan əvvəl İran taxtında oturan bir adamın hakim nümayəndələrlə əhatə olunduğu bir şəraitdə Azərbaycan dilində şeirlər yazması Azərbaycan oğullarının yüksək vətənpərvərlik ruhuna və Azərbaycan dilinin böyük qüdrətinə dəlalət edir. Şah İsmayıl Xətəinin şeirləri zamanına görə çox səlis və saf Azərbaycan dilində yazılmış, olduqca dərin mənalı şeirlərdir:

Qış getdi yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəqanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilində ölməz şeir nümunələri yaratmaqla kifayətlənməyib, bu dildə fərmanlar vermiş və onu dövlət dilinə çevirmişdir.

XVII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı Saib Təbrizi kimi ölməz bir düha yetişdirir. Böyük alim və şair olan Saib Təbrizi Azərbaycan dilində misilsiz və nadir şeirlər yaradır:

Nə ehtiyac ki, saqi verə şərab sənə
Ki, öz piyaləsini verdi afitab sənə.

Şərabi-ləl üçün tökmə abiru, zinhar,
Ki, dəmbədəm ləbü ləlin verir şərab sənə.

Bu atəşin üz ilə kim tutar sənin ətəgin,
Həlal edər qanuni ta yetər kəbab sənə.

Biz burada Azərbaycan dilində nadir və ölməz sənət nümunələri yaratmış şairlərin adını saymağı artıq bilirik.

Orta əsrlərdən bəri elə bir dövr olmamışdır ki, gah Təbrizdə, gah da Bakıda, gah Şamaxıda, gah Ərdəbildə, gah Xoyda, gah Qazaxda Azərbaycan ədəbiyyatının əzəmətli bir siması yetişməsin. Zaman keçdikcə Azərbaycan dili billurlaşır, lüzumsuz fars, ərəb və osmanlı sözlərindən təmizlənir. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan Qarabağ xanlığında Molla Pənah Vaqif kimi tamamilə Azərbaycan xalq dilində yazan bir şair meydana çıxır. Vaqifin gözəlləmələrini oxuyarkən valeh

olmayan bir azərbaycanlı tapmaq mümkün deyildir. Bu gözəlləmələr Azərbaycan xalq dilinin böyük daxili qüdrət və gözəlliyini, musiqi və ahəngdarlığını əks etdirir:

Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadən, nə şanədəndir.

Vaqifin belə zövqü (estetik) gözəlləmələri ilə bərabər, dərin fəlsəfi əsərləri də vardır ki, bu əsərlərdə insan həyatı, yaşayışın mənası, uca və müqəddəs arzular tərənnüm edilir. İnsan haqqındakı yalan və şəh əleyhin müqəddəs bir üsyan səsi eşidilir:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm əgri gördüm, özgə babət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan laçərəm təhsili-hacət görmədim.

Müxtəsər kim, böylə dünyadən gərək etmək həzər,
Ondan ötrü kim, degildir öz yerində xeyri şəh,
Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənən işlərdə ehkamü-ləyaqət görmədim.

XIX əsrdə Azərbaycan dilində yazılan əsərlərin sayı son dərəcə artır. Bu dövrü Azərbaycan dilinin təntənəsi dövrü adlandırmaq olar. Bu zaman böyük rus xalqı ilə olan yaxın qardaşlıq əlaqəsi nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında və Azərbaycan mühitində güclü bir demokratik hərəkət başlanır. Orta əsr həyat tərzi və zehniyyəti əleyhinə mübarizədə qüdrətli bir dəstə yetişir. Onların içində A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Həsən bəy Zərdabi, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev kimi istər Şərqi və istərsə də Qərbi mədəniyyətini çox gözəl bilən adamlar var idi. Onlar Azərbaycanda bütün ictimai həyatın demokratik üsulda qurulmasını təbliğ etməklə bərabər, bütün xalqın savadlanması, Avropa elmi və mədəniyyətinin yayılmasını istəyirdilər. Buna görə də dilin daha da sadələşməsinə, xalqın anlayacağı bir dil olmasına çalışırlar. Onların böyük səyi nəticəsində Azərbaycan dili fars, ərəb və osmanlı ibarələri və lüzumsuz sözlərindən daha artıq təmizlənir. Azərbaycan dilində nəinki qəzəl, qəsidə, gözəlləmələr yazılır, bəlkə həqiqi nəsr meydana çıxır, qiymətli fəlsəfi əsərlər əmələ gəlir. Bütün Şərqi xalqları tarixində birinci dəfə olaraq Azərbaycanda və məhz Azərbaycan dilində dram əsərləri yazılır. Yaxın Şərqi ölkələrində qeyri həyatı teatrın yerinə xalqın əxlaq və fikrini islah edən, onu tərəqqiyə aparan əsl müasir teatr Azərbaycanda yaranır. İranda və başqa Şərqi ölkələrində dram və teatra meyl M.F.Axundovun klassik komediyalarının tərcüməsi ilə başlanır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli istiqlaliyyəti və Azərbaycan dilinin tərəqqisi yolunda mübarizə xeyli qızğın şəkildə alırdı. Milli dil məsələsi böyük siyasi mübarizə məsələsi olur.

Başqa ölkələrdə təhsil almış bəzi ziyalı və məmurlar Azərbaycana gəlir, Azərbaycan dilinə xor baxmağa, onu başqa dillərin çaları kimi qələmə verməyə cəhd edirdilər. Azərbaycan xalqı və onun namuslu oğulları dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparırdılar. Cəlil Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, M.Möcüz, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Sabir və başqa böyük yazıçı və ədiblər açıq-aydın Azərbaycan dilində yazıb yaradır, öz ana dilinin mövqeyini uca tutur və bu dilə xor baxanları, onu lüzumsuz əcnəbi sözlərlə dolduranları qırmanclayırdılar. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi 1919-cu il 32-ci nömrəsində yazırdı: “Doğrudan da “ayıbdır”. Açıq yazmaq savadsızların peşəsidir və tarixdə də görürük ki, böyük, ali mütəxəssis adamlar sadə yazmağı ayıb tuturlar. Katolik papasları deyirmişlər ki, “dil sadə və açıq olsa fəsih olmaz”. Rusun qədim yazıçıları yazı yazanda elə bir kəlmə və ibarələr tapıb işlədirdilər ki, xoruz səsi eşitməmiş olsunlar. Rusiyanın qədim şairi Derjavinin şeirlərini indi adam oxuyanda elə bilir ki, guya bu sözlər göydən yerə düşübdür.

Əmma aylar və günlər dolandı, axırda nə bilim Puşkinlər, Jukovskilər dili lap xarab elədilər. Elə sözlər yazdılar ki, kəndlilər də başa düşdülər... Bəli, keçək öz işlərimizə!

Mən gənə deyirəm ki, yazımızın yüzdə doxsan doqquzu ərəb və fars ibarəsi olmasa Azərbaycan dili xarab olub gedəcək, Azərbaycan

dili ləzzətdən düşəcək, bunlar keçəndən sonra hər kəs yüzdə doxsan doqquz ərəb, fars kəlməsi işlətməsə, heç kəs ona alim deməyəcək...”

Azərbaycan xalqının qabaqcıl oğulları öz mütərəqqi fikirlərini xalqa çatdırmaq, xalqı əsrlərin qəflət yuxusundan oyatmaq, onu insana layiq olan həyat və azadlıq yolundan mübarizəyə hazırlamaq və cəhəllət, nadanlıq kimi böyük fəlakətdən qurtarmaq üçün ana dilində, həm də hər kəsin başa düşəcəyi sadə ana dilində yazmağı lazım və vacib bilirdi. O zaman bu hərəkət bütün Azərbaycanı bürümüşdü. Cənubi Azərbaycanda yetişmiş böyük şairimiz Möcüz deyirdi ki, «mən azərbaycanca ona görə yazıram ki, mənim həmvətənlərim, ancaq bu dili bilirlər. Başqa dildə yazdıqda təbiidir ki, onlar fikri başa düşmürlər. Mənim isə məqsədim budur ki, sözlərimi bütün kişi və arvadlar başa düşsünlər”.

Azərbaycan xalqının düşmənləri isə onun qaranlıq və cəhəllət içərisində qalmasını istəyirdilər. Onlar bu vasitə ilə öz ağalığ və müstəmləkəçi siyasətlərini möhkəmlətməyə çalışırdılar. Buna görə də onlar Azərbaycan xalqının qədim tarixini, böyük mədəniyyətini və doğma ana dilini inkar edirdilər. Azərbaycan xalqının indiki düşmənlərinin və mürtəce ünsürlərin guya azərbaycanlıların monqol istilasından sonra “türkiləşdirildiyi” haqqındakı boşboğazlıqları da təzə bir şey deyildir. Bu, çağırılmış bayatıdır. Müstəmləkəçi və müstəbidlər belə həyasız iftiralara tarixdə çox zaman əl atmışlar. Lakin heç bir xalq belə iftiralarla öz yolunu itirməmiş, zülm və təzyiqlik zəncirləri altında öz milliyyətini, ana dilini və milli mədəniyyətini yadlara

qurban verməmişdir. Bunun gözəl timsalını biz Azərbaycan xalqının tarixi mübarizəsində də görürük.

Namuslu azərbaycanlı anaların halal südünü əmmiş bütün oğul və qızlar öz doğma vətəni, öz ana dilini müqəddəs və ilahi bir məhəbbətlə sevirilər. Bu yolda hər bir azərbaycanlı ölümə də gedər. Çünki bizə vətənimizi, xalqımızı və dilimizi sevməyi ulu babalarımız vəsiyyət etmişlər. Hələ 1917-ci ildə bütün dünyanın məzlum xalqları ayağa qalxaraq azadlıq və istiqlal mübarizəsinə qoşulduğu zaman, Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) “Azərbaycan” adlı felyetonunda yazırdı:

“Ax, unudulmuş vətən, ax, yazıq vətən!.. Dünyalar titrədi, aləmlər müəlləq aşdı, xalqlar bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular...”

Bəs sən hardasan, ay biçarə vətən!...

Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki, mənim anam kimdir?... öz-özümə cavab verirəm, mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi. Dilim nə dilidir! Azərbaycan dilidir. Yəni vətənim haradır? Azərbaycan vilayətidir.

...Haradır Azərbaycan? Azərbaycanın çox hissəsi İrandır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki,

bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Gürcüstanından və Bayizəddən ibarət olsun...

Ax, gözəl Azərbaycan vətənim. Harada qalmısan, gəl, gəl, gəl... Vallah əqlim çasıb. Axır dünya və aləm dəyişildi, hər şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, görək haradır bizim vətənimiz. Gəlin, gəlin ey vətənin cırıq-mırıq qardaşları...

Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş və vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar.

Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım!..”

Böyük ədibimiz bu sözləri üç yüz illik təzar xanədanının yığıldığı və Böyük Oktyabr inqilabının bütün millətlərin və xalqların hüququnu müqəddəs elan etdiyi dövrdə yazmışdı. Məlum olduğu kimi, çar hakimiyyəti milli məktəblərin yayılmasına mane olur, ana dilində təlim üçün əngəllər törədirdi. İran mürtəce və müstəbidləri, faşist ruhlu Rza şah dövləti çar hakimiyyətini çox-çox arxada buraxaraq İranda yaşayan beş milyondan artıq azərbaycanlıya və başqa millətlərə öz ana dillərində təlimi qəti surətdə qadağan etmişdir. Lakin milli zülm və təzyiqə əsaslanan bu üsul-idarə heç bir zaman öz mənhus məqsədinə nail ola bilməz. Bunu çar istibdadının yer üzündən silinməsi və köhnə Rusiya imperatorluğunda yaşayan xalqların azad olması dünyaya sübut etdi. Bu xalqları azad edən və çarizmi yıxıb da-

ğıdan rus xalqı özü oldu ki, başqa xalqların milli azadlıq mübarizəsinə də kömək etdi.

İndi Sovet Azərbaycanında xalq milli dövlət yaratmış, milli mədəniyyətini, ana dilini inkişaf etdirmişdir. İbtidai, orta və ali məktəblərdə təlim-tərbiyə Azərbaycan dilindədir. Müasir elmlərə aid Azərbaycan dilində dərs kitabları və elmi-tədqiqi ədəbiyyat yaradılmaqdadır.

Homer və Ərəstundan tutmuş Volter və Tolstoya qədər dünyanın böyük filosof, şair və alimlərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və edilməkdədir. Azərbaycan dilində yazıb-yaradan yüzlərlə alim və yazıçılar yetişmişdir. Nəhayət, bir az bundan qabaq Azərbaycan elmi fikri və mədəniyyətinin mərkəzi olan Azərbaycan Elmlər Akademiyası yaradılmışdır. Elmlər Akademiyası Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı elmi və Azərbaycan dilinin gələcək tərəqqisi və hazırkı inkişafını təmin edən məsələləri həll edir.

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəvi dövləti və milli iftixarıdır. Azərbaycan dili dünyanın mədəni və müasir dillərindəndir. Bu dildə bizim ata-babalarımız əsrlər boyunca bəşəriyyət mədəniyyət xəzinəsini ölməz elm və ədəbiyyat inciləri ilə zینətləndirmişlər. Bu dildə Azərbaycanın qəhrəman oğul və qızları böyük sənət, elm və ədəbiyyat nümunələri yaradacaqlar.

Təbriz, noyabr, 1945

Azərbaycan dili dövlət idarələrində

Böyük Oktyabr sosialist inqilabı millətlərin bərabərliyini, milli mədəniyyətlərin və dillərin azad inkişafını müqəddəs bir şüar kimi elan etdi. İnkilabın dahi rəhbəri V.İ.Lenin dönə-dönə göstərdi ki, həqiqi proletar beynəlmiləçiliyi, ancaq bütün böyük və kiçik millətlərin həqiqi bərabərliyi əsasında yarana bilər. Hər hansı şəkildə olursa-olsun milli zülm, milli təzyiq, ümumiyyətlə, vəhşi bir hərəkətdir, insaniyyətə ziddir, əslində bütün bəşəriyyətin səadətini, əmin-amanlığını təşkil edən xalqlar qardaşlığı idealına qarşı çevrilir, bu idealın həyata keçirilməsinə min əngəl törədir. Çünki hakim millətin, “böyük” millətin məzlum millətə, “kiçik” millətə göstərdiyi hər hansı təzyiq ancaq nifrət və nifaq duyğuları oyadır, əzilən milləti tarixi intiqam saatını gözləməyə məcbur edir. Misal üçün uzaq dövrlərə getmək lazım deyildir. İmperializmin tarixi bu cəhətdən də ibrətamiz misallarla doludur. İmperialist dövlətlər müstəmləkələrdə milli zülmü gücləndirdikcə, yerli əhalinin tarixinə, dilinə, milli adətlərinə təhqirənə və alcaq nəzərlə baxaraq, bu yolda təzyiqi artırdıqca müstəmləkə xalqlarının mübarizəsi qızıqıb amansız şəkil almışdır. İndi biz Afrika və Asiyada milli istiqlaliyyət və tərəqqi bayrağı altında imperializmə qarşı çevrilmiş bu mübarizənin nə qədər gözəl nəticələr verdiyinin şahidiyik. Afrika və Asiyanın dünən əzilən və geridə qalmış

yüz milyonlarla xalqları bu gün ayağa qalxaraq imperializm boyunduruğunu qırıb dağıdır və azadlığa çıxırlar.

Yer üzündə həqiqi milli azadlıq bayrağı qaldırmış məmləkətlərin və dövlətlərin sayı artdıqca, yəni milli zülm aradan götürüldükcə müxtəlif xalqlar və millətlər arasında dostluq əlaqələr də genişlənir. Başqa cür də ola bilməz. İnsanın təbiəti elədir ki, o, ancaq azadlıq və bərabərlik olan yerdə öz böyük, yaradıcı və insani mahiyyətini tamamilə meydana çıxara bilir. Ancaq məhəbbətə məhəbbətlə cavab verirlər. Zor olan yerdə məhəbbət və sədaqətdən danışmaq nahaqdır. Müstəbid quruluşların tarxi aydın sübut edir ki, zor və təzyiq cəmiyyətdə, ancaq ikiüzlüüyü, riyakarlığı, şübhə və etimadsızlığı artırır... Təzyiq altında olan millətlə, təzyiq göstərən millət arasında həqiqi dostluq mümkün deyildir. Hətta gəlişigözəl sözlər belə burada kömək etmir. Məlumdur ki, ingilis imperialistləri öz Britaniya imperiyasını “Britaniya millətlər birliyi” adlandırırlar. Lakin bu “birliyin” imperialist mahiyyəti aydındır. O, milli üstünlük və imtiyazlar üzərində qurulmuşdur. Buna görə də “birlik” daxilində mübarizə qurtarmır, soyumur, əksinə, getdikcə qızışır və qızışacaqdır. Yalnız təzyiq altında olan bütün xalqlar tam milli azadlıq əldə etdikdə bu mübarizə qurtaba bilər, bütün xalqlar arasında həqiqi birlik və dostluq yaranar. Çünki həqiqi dostluq yalnız sözdə yox, real həyatda mövcud olan bərabərliyə əsaslanır.

Çar Rusiyasını V.İ.Lenin «xalqlar həbsxanası» adlandırırdı. Çünki çarizm qeyri-rus xalqları ən kobud və vəhşi jandarm üsulu ilə əzir,

həyasızcasına “ruslaşdırmaq” siyasəti aparırdı, milli mədəniyyətlərə və milli dillərə qarşı təcavüzkar hərəkət edirdi, hətta milli qırğınlar törətməkdən belə çəkinmirdi. Başqa xalqları əzib məhv etmək və imperiyanın daxilində “əritmək” məqsədilə, çarizm ucqarları zorla rus köçmələrlə doldururdu.

Çarizm bu vəhşi siyasəti ilə böyük rus xalqını bədnam edir, təbii olaraq imperiyanın əzilən xalqlarının ürəyində ona qarşı etimadsızlıq oyadırdı. Rus xalqı əzilən xalqlarla əlbir olub Lenin partiyasının rəhbərliyi altında çarizmi məhv etdi, çarizmin milli zülm siyasətini əbədi lənət damğası ilə damğalayıb tarixin arxivinə atdı. İnkilabın birinci illərindəcə Lenin partiyası yorulmadan millətlərin tam bərabərliyi uğrunda mübarizəyə səfərbər etdi. V.İ.Lenin “Rusiyadakı özgə xalqları tipik rus bürokrati olan əsl rus adamının, velikorusun, şovinistin, əslində əclaf və təcavüzkarın hücumundan” qorumağa çağırırdı. Partiya Lenin milli siyasətini yerinə yetirərək bütün sovet respublikalarının çiçəklənməsini təmin etdi. İndi böyük sosialist Vətənimizin xalqları sənaye, kənd təsərrüfatı və milli mədəniyyət yaratmışlar. İnkilabdan əvvəl yarımfeodal şəraitində yaşayan ucqarlar indi nümunəvi sovet respublikalarına çevrilmiş, qabaqcıl elm və texnikaya, müasir sosialist sənayesinə və mükəmməl maşınlarla təchiz olunmuş kənd təsərrüfatına malikdirlər. Milli mədəniyyət, maarif və elm isə insanı heyran edəcək bir sürətlə artmışdır.

Bütün respublikalarda yeddiillik təhsil həyata keçirilmiş, minlərlə ümumi təhsil məktəbi və texnikum açılmışdır. Sovet İttifaqında öz ana

dilində müxtəlif ali məktəbləri olmayan bir respublika yoxdur. Hazırda yalnız Sovet Azərbaycanında 14 ali məktəb, Elmlər Akademiyası və sair vardır. Respublikamızda Sovet hakimiyyəti illərində ali və orta təhsil almış müxtəlif sahə mütəxəssislərinin sayı on minləri aşır ki, bunların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardır. İndi sənaye, kənd təsərrüfatı və elmin bütün sahələri yüksək ixtisaslı milli kadrlarla təmin olunmuşdur. Əlbəttə, bu yüksəlişdə, bu misilsiz mədəni tərəqqi və milli intibah prosesində biz daim rus xalqının köməyini hiss etmişik və ona minnətdarıq. Bütün bunların nəticəsində indi xalqlar arasındakı köhnə etimadsızlıqdan əlamət qalmamışdır. Yerli feodal hakimiyyəti və çar istibdadının irsi olan milli zülm və milli geriliyin aradan qaldırılması nəticəsində xalqlarımızın ürəyi bir-birinə daha yaxınlaşmış, hamısı sovet xalqlarının vahid qardaşlıq ailəsində birləşmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində qazandığımız ən böyük qələbələrdən biri də milli dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsidir. Azərbaycan dili qədim dillərdəndir. Yüz illər ərzində xalqımız bu dildə gözəl sənət və elm əsərləri yaratmışdır. “Koroğlu” dastanı, Füzuli və Vaqifin ölməz şeirləri bu dildə yaranıb bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur. Təbiidir ki, hər bir xalq kimi, Azərbaycan xalqı da öz dilini sevir. Xarici işğalçıların hücumundan onu qoruyaraq saxlamışdır. Böyük dövlətlər və imperiyalar arasında yaşamış kiçik bir xalq üçün bu çox da asan məsələ deyildi. Monqol işğalçıları, Türkiyə sultanları, İran istibdadı və çarizm uzun zaman Azərbaycan xalqına ana dilini unudurmağa səy etmişlər. Lakin xalqın

nifrətindən başqa bir şey qazana bilməmişlər. Onlar bir də onu əldə etmişlər ki, dövlət idarələrindən bu dili qovub çıxarmışlar.

Yalnız sovet dövründə Azərbaycan xalqı dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ aldı. Çünki Azərbaycan xalqı milli istiqlaliyyət qazanaraq öz milli dövlətini – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını yaratdı. Dil yalnız məişətdə, ədəbiyyat və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi. Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır. Belə bürokratlarla mübarizə bütün partiya və sovet təşkilatlarının, bütün vətəndaşların borcudur. Respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvələrə yol verirlər. Bəziləri də idarənin “xüsusiyyətini” bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, maliyyə nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətindir və sairə. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır. Sanki bütün bunları görürmüş kimi böyük Lenin hələ 1922-ci ildə yazırdı ki, bizim ittifaqa daxil olan milli respublikalarda milli dilin işlədilməsi

xüsusunda ən ciddi qaydalar qoymaq və bu qaydaları xüsusi bir diqqətlə yoxlamaq lazımdır. Şübhəsizdir ki, dəmir yol xidmətinin birliyi bəhanəsi altında, xəzinə işinin birliyi və i.a. bəhanəsi altında bizim indiki aparatımızda əsl rus mahiyyətində bir çox qanunsuzluqlar baş verəcəkdir. Bu qanunsuzluqlarla mübarizə aparmaq üçün xüsusi bir məharət lazımdır, hələ onu demirəm ki, belə bir mübarizəyə girişənlər xüsusilə sədaqətli olmalıdırlar.

Milli mədəniyyətlərin və milli dillərin inkişafı sovet ictimai quruluşunun təbii qanunudur və xalqlarımızın qardaşlıq ailəsini daha da möhkəmləndirir. Çünki burada bir xalqın yüksəlməsi o birinin əzilməsi hesabına deyildir, yüksəliş və irəliləmə hamı üçün qanundur və hamının bir böyük məqsəd naminə əlbir fəaliyyətinin nəticəsidir.

Dövlət idarələrinin Azərbaycan dilində aparılması o demək deyildir ki, azərbaycanca bilməyən bir vətəndaşı cavabsız buraxasan, yaxud onun şikayətinə anlamadığı dildə cavab verəsən. Təbiidir ki, bu da yanlış bir hərəkət olar. Belə vətəndaşlara rus dilində cavab vermək, yəni onu başa salıb təmin etmək lazımdır.

Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bu xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur.

Sentyabr, 1956

Dostluğun gücü

Böyük və təmiz dostluq insanın həyatını işıqlı bir sevinclə doldurur, ağır dəqiqələrdə onu ruhdan düşməyə qoymur. O heç şeylə müqayisə edilməyəcək bir xəzinədir, insanın ürəyini isidən, daxilində yeni həyat qüvvəsi oyadan bir məşəldir.

- Bəli, belədir, bu cür dostluq torpağa da sevinc verir, - deyə qocaman Bakı neftçisi təsdiq edir və əli ilə Bakının qərbində, dağlıq hissəsində düşmüş Badamdarı göstərir.

Badamdarında isə yeni gözəl yaşayış evləri yüksəlir, məhəbbətlə əkilmiş yamyaşıl cavan ağaclar gözə dəyir, inşaat meydançaları və neft buruqları ətrafa səpələnmişdir. Burada azərbaycanlı, rus, ukraynalı fəhlələr, mühəndislər yorulmadan çalışmaqdadırlar, burada nə varsa, hamısı onların əli ilə yaradılmışdır, gözəl dostluqlarının abidəsidir. Yaxın keçmişə qədər isə Badamdar insan yaşamayan boş bir çöllük idi. Xəzri küləkləri başlayanda burada toz-torpaqdan göz açmaq olmazdı. Ucsuz-bucaqsız sovet torpağının bütün guşələrində olduğu kimi, indi Badamdarın da hər qarışında canlı insan duyğularının hərərəti hiss olunmaqdadır, hər şeydə Sovet İttifaqı xalqlarının dostluğu özünü göstərir.

Budur, biz Badamdarın dərinliklərindən “qara qızıl” çıxaran trestin yeddinci mədəninin yeddinci briqadası ilə tanış oluruq. Bu briqadanın tərkibi nə qədər diqqətəşayandır. Onun başçısı gənc mühəndis Malik

Rzayev azərbaycanlıdır. Özünü tədbirli və yorulmaz bir mütəxəssis kimi tanıtmışdır. Rzayevin köməkçiləri olan Miron Petroviç Burkovski ukraynalıdır. Rzapur Musa isə azərbaycanlıdır. Rus İvan İllarionoviç Belyaşin və azərbaycanlı Yunis Quliyev briqadanın operatorlarıdır.

“Bu adamları birləşdirən böyük bir duyğudur – dostluq! Bu dostluq neft uğrunda mübarizədə onların iradəsini və qüvvəsini bir yerə yığır, hər cür yaxşı təşəbbüsü müvəffəqiyyətlə başa çatdırmalarına kömək edir. Yeddinci briqadanın istehsalat qələbələrindən bütün mədəndə iftixarla danışirlar. Lakin onlar özləri əldə etdikləri nəticə ilə kifayətlənmir, yüksək və şərəfli kommunist əməyi briqadası adı almaq uğrunda mübarizə aparır, bu məqsədlə də daha dəqiq, daha mədəni iş üsulları tətbiq etməyə çalışırlar. Bu da getdikcə neft hasilatının artması ilə nəticələnir. Bir il bundan əvvəl Badamdarda yeddinci briqadanın yerində ayrıca mədən, mədənin də öz idarə işçiləri və sait qulluqçuları vardır. Lüzumsuz inzibati xərcləri və şişib-böyümüş ştatları ləğv etmək haqqında partiya çağırışına səs verən qabaqcıl fəhlələr və mühəndislər mədənin əvəzinə istehsalat briqadası yaratmaq məsələsini qaldırdılar. Bu tədbir yerinə yetirildi və yalnız ştatın ixtisarı hesabına ildə 300 min manat qənaət edildi!

Bəs neft hasilatı necə, o, azalmadı ki? Əksinə, neft hasilatı da artdı: əvvəllər mədən ildə nə qədər neft verirdisə, indi mədəni əvəz etmiş yeddinci briqada ondan 80 min ton çox neft verir! Sevindirici haldır ki, yeddinci briqadanın üzvləri bu böyük işə yaradıcı münasibət

bəsləyir, ona canlı, daxili həvəslə yanaşırlar. Onlar xalq universitetində, ali məktəblərin və texnikumların qiyabi və axşam şöbələrində oxumaqla kifayətlənmir, briqadanı istehsalat ocağından həyat və əmək universitetinə, qarşılıqlı mənəvi təsir və mənəvi yüksəliş universitetinə çevirməyə səy edirlər.

Briqadanın öz ixtiraçıları, öz ədəbiyyatçısı, öz çalğıcısı vardır. Budur, yaşlı olduğuna baxmayaraq, cismən və mənən çox möhkəm görünən Miron Petroviç Burkovski və mülayim xasiyyəti ilə ədəbiyyat müəllimini xatırladan İvan İllarionoviç Belyaşın ixtiraçılarıdır. Onların hər ikisinin böyük həyat və istehsalat təcrübəsi var. Hər ikisi istehsalatda müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmuş bir sıra səmərələşdirici təkliflərin müəllifidir. Briqadanın gənc üzvləri Rzapur Musa, Yunis Quliyev, Sabir Bağırov, Yunis Əliyev onlardan çox şey öyrənirlər. Yunis Quliyev ədəbiyyatı sevir. Sabiri, Puşkini, Fadeyevi oxumuşdur, sovet ədəbiyyatını izləyir. Yunis Əliyev isə gözəl klarnet çalır.

Əlbəttə, yeddinci briqada istisna deyildir. Bakının mədənlərində, fabrik və zavodlarında, respublikanın bir çox kolxoz və sovxozlarında azərbaycanlılar, ruslar və başqaları birləşib çiyin-çiyinə işləyirlər. Bizim adamların bu birliyin yaranmasında, onların istehsal üsullarını təkmilləşdirmək uğrunda, yüksək istehsalat mədəniyyəti uğrunda təsirli mübarizəsində, mənəvi inkişafında və kamilləşmə-sində rus dili böyük rol oynamışdır. Məsələn, yeddinci briqadanın üzvləri rus dilini bilir, eyni dərəcədə olmasa da hamı bilir, yoldaşları ilə sərbəst anlaşılacaq və ədəbiyyatdan istifadə edəcək dərəcədə bilir. Briqada üzv-

lərindən azərbaycanlı olmayanlar isə Azərbaycan dilinə böyük hörmət bəsləyirlər. Belya ın v  Burkovski  t nlik çəkmədən  z yoldaşlarının ana dilini anlaya bilirlər.

Məlumdur ki, mən respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsində işlərkən dil məsələlərində bir sıra tədbirlər, fikirlər irəli s rm  m. Onlardan başlıcası həm ana dilimizi (Azərbaycan dilini), həm də rus dilini ağıllı-bağlı öyrənməyə  a ırışım olub. Burada, bu gözəl briqadanın üzvləri arasında bunun xeyrini daha dərindən hiss edirsən. Azərbaycan dilinin həyatda, dövlət idarələrində işlədilməsi ən vacib tələblərdən biridir. Bu və ya digər qüsurların qarşısını almaqda daha ciddi tədbirlərə  l atmaq lazım olduğunu da görürdüm. Dilimizin dövlət idarələrində daha geniş  kild  işlədilməsi yolundakı mübarizədə mənim o zaman  kdiyim əzab v  iztirablar yəqin çoxlarına məlumdur.¹

Xalqların birliyi v  dostluğu böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər xalqın xoşbəxt gələcəyi, azadlığı, tərəqqisi başqa xalqlarla dostluqda, birlikd dir. Onların dilinə, mədəniyyətinə, adət və ənənələrinə m h b-b td dir.

---

¹ Axı, o zaman, yəni yenidənqurma d vr n  qədərki illərdə dil siyasətində ölkə miqyasında səhvlər v  məhdud, birtərəfli təsəvvürlər də güclü idi. “Ana dili” s z n  v  ümumiyyətlə, respublikada dövlət idarələrində ana dilinin işlədilməsinə pis baxanlar az deyildi. Milli dilin hər sahədə işlədilməsi barədə çıxış edənləri hədələyir, alınlarına “millətçi” dam gası da basırdılar.   k r ki, indi respublikanın dövlət idarələrində ana dilini yaymaq tələb olunur. Bu olduqca gözəl tədbirdir (müəllifin qeydi).

Xalqlar dostluğuna dair sovet ideologiyasının dünya miqyasında qüdrətli təsiri var. Həyatın müxtəlif sahələrində – iqtisadi münasibətlərdə, fikirlərdə, psixologiyalarda, duyğularda məhdud milli çərçivələr getdikcə daha artıq dağılır, beynəlmiləçilik hər xalqın yaşayışı və inkişafının zəruri normasına çevrilir.

Doğma Azərbaycanımız inqilaba qədər geridə qalmışdı, ağır həyat keçirirdi! Kəndimiz hisli lampaların işığında yatıb dururdu. Kəndlərimiz olduqca pis şəraitdə yaşayırdılar, bəy, xan, burjua zülmündən zara gəlmişdilər. Hakim təbəqələr onları cəhəlat içində və qaranlıqda saxlamağa cəhd edirdi, ata-babadan qalma xış və kotanla onlara yer sürdürür, məhsulu isə əllərindən alırdılar. Susuz torpaqlar kəndlinin əli kimi qabar-qabar, ürəyi kimi yanıqlı idi!

Şəhərlərimizin həyatı heç də bundan yaxşı deyildi. Ağır zülm, ehtiyac, işsizlik, qaranlıq burada da hökm sürürdü. Savadlıların sayı vurtut on faizdən artıq deyildi. Hazırkı kütləvi məktəblər, mədəniyyət evləri, gözəl yollar, iri kanallar, boru elektrik işığı, on minlərlə orta və ali təhsilli müəllimlər, həkimlər, mühəndislər, aqronomlar, xalqın başdan-başa savadlanması, əməyin hər sahəsində maşınların işlədilməsi, Mingəçevir, Daşkəsən, Sumqayıt o zamanın ən xəyalpərvər adamlarının belə təsəvvürünə gəlməzdi. İndi isə xalqımız bunlara nail olmuşdur. İnqilaba qədər bir dənə də yazılı kitab və əlifbası olmayacaq xalqlar belə iyirminci-otuzuncu illərdə elm və mədəniyyətin müəyən nailiyyətlərini əldə etmişlər. Bütün bunlar sovet xalqlarının bir-birinə qarşılıqlı köməyi sayəsində əldə edilmişdir.

Mən yazıçıyam və xalqlarımızın elmin zirvələrinə doğru irəliləməsində, xüsusən milli ədəbiyyatların çiçəklənməsində, dünya miqyasına çıxmasında, yalnız doğma xalqın deyil, başqa xalqların da hörmət qazanmasına rus dilinin nə qədər böyük rol oynadığını yaxşı bilirəm. Təkcə müasir yazıçılarımızın deyil, hətta klassiklərimizin də böyük bir qismi yalnız sovet dövründə və yalnız rus dili vasitəsilə başqa xalqların dillərinə tərcümə olunmuş, dünya şöhrəti qazana bilmişdir.

Mən Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan böyük inqilabçı-demokrat Sabiri xatırlatmaq istərdim. Sabirin öz zəmanəsini, xalqın zəruri ehtiyaclarını dərinlən və yüksək bədii şəkildə əks etdiyi, birinci rus inqilabi dövründə qara burjua-feodal irticasını amansızcasına qırmancladığı zəhmətkeşlərin azadlıq mübarizəsini ilhamla tərənnüm etdiyi, mürəcə burjua millətçiliyinə nifrət yağdırdığı, odlu bir ürəklə insanları birliyə və qardaşlığa çağırdığı məlumdur. Axı, 1907-ci ildə yazılmış “Beynəlmiləl” şeiri Sabirin qələmindən çıxmışdır. Belə bir sənətkarı demək olar ki, Avropa və dünyanın bir çox başqa xalqları tanımırdı. Məhz indi rus dilinə tərcümə edilib Moskvada və Leninqrada çap olunmaq sayəsində Sabir başqa xalqların ürəyinə yol tapmışdır.

Sovet dövrünün görkəmli şairlərindən biri və Azərbaycan sovet şeirinin böyük yaradıcısı olan Səməd Vurğununu respublikadan çox-çox kənarlarda tanıyırlar. Onun kitabları Sovet İttifaqı və dünya xalqlarının dillərində böyük tirajla çap olunmuş, müxtəlif xalqlardan olan

milyonlarla oxucuların arasında geniş yayılmış, şöhrət tapmışdır. Bunun üçün biz rus qələm yoldaşlarımıza minnətdarıq ki, onlar dərin ehtiram və həssaslıqla bizim xalq şairinin əsərlərini rusçaya tərcümə etmiş və bu vasitə ilə də onları başqa xalqlar arasında yaymaq kimi şərəfli bir vəzifəni öhdələrinə götürmüşlər.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatından və başqa xalqların ədəbiyyatından da bu cür misal gətirmək mümkündür. İndi çox əsərlər geniş dünya meydanına çıxmaq imkanı əldə etmişdir. Azərbaycan dilində otuz min tirajla buraxıla biləcək ən yaxşı romanlarımızın ümumi tirajı yüz minləri aşmış, bəzən milyona çatmışdır. Bu, yazıçı üçün həqiqi səadət deyilmi! Bəli, bir milyon oxucu tapmaq, ürəyinin əziz duyğularını, dərin fikirlərini onlara çatdırmaq yazıçı üçün böyük səadətdir.

Bəs dərin fəlsəfi fikirlərin, böyük insani hisslərin və hikmətlərin xəzinəsi olan rus klassik ədəbiyyatını, müasir rus sovet ədəbiyyatını oxumaq, bu ədəbiyyatdan insana layiq həyatla yaşayıb böyük amal yolunda mübarizə etməyi öyrənmək vacib deyilmi? Rus dilində biz Lomonosov, Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Qoqol, Nekrasov, Çernişevski, Belinski, Qorki, Mayakovski, Şoloxov, Fadeyev, K.Fedin, Tvardovski kimi yazıçıların və görkəmli sənətkarların yaratdığı incilərlə tanış oluruq, onları oxuyarkən mənən, ruhən zənginləşir, artır, yüksəlirik.

Azərbaycan xalqının fəxri, böyük realist yazıçımız Mirzə Fətəli Axundov hələ keçən əsrin ortalarında yazmışdır:

“Mən rus dilini yaxşı bilirəm. O, incə mətləbləri ifadə etməkdən ötrü misilsiz bir dildir”.

Maraqlıdır ki, M.F.Axundovun fikri məşhur fransız yazıçısı Prospeyer Merimenin fikrilə uyğun gəlir. Merime də insan fikrinin incəliklərini ifadə etməklə rus dilinin müstəsna zənginliyini göstərirdi: “Mənim fikrimcə, rus dili bütün Avropa dillərindən ən zəngindir. Sanki o, ən incə mətləbləri ifadə etmək üçün yaranmışdır”.

Azərbaycanın qabaqcıl adamları, mütərəqqi yazıçıları, alimləri və ictimai xadimləri həmişə xalqımızın bu dili öyrənməsinə səy etmişlər. Onlar burjua feodal əsarəti əleyhinə, gerilik və mövhumu təsəvvürlər əleyhinə mübarizədə, xalqı maarifləndirməkdə, onun gözünü açmaqda, zəmanənin tələbləri ilə ayaqlaşmasına kömək etməkdə rus ədəbiyyatını öyrənməyin böyük əhəmiyyətini qeyd edirdilər. Onlar buna yaxşı həyat uyğunda, tərəqqi uğrunda mübarizədə qüdrətli silah kimi baxırdılar. Məşhur yazıçı və inqilabçı Nəriman Nərimanov hələ 1899-cu ildə Bakıda “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça” adlı bir dərslik çap etdirmişdir. Onun müqəddiməsində Nərimanov yazırdı: “Hənzur bu kitabça o şəxslərdən ötürüdür ki, vaxtında rusca oxumayıb, ancaq indi rusca oxumağı və yazmağı özləri üçün lazım bilirlər. Ona görə bu kitabçanı müsəlman qardaşlarım üçün yazdım ki, müəllimsiz rusca yazmaq, oxumaq və danışmaq öyrənsinlər”.

Azərbaycanın ən yaxşı oğullarının, vətənpərvər və humanist yazıçılarının, alimlərinin, dövlət xadimlərinin bu arzusu da yerinə

yetdi. İndi azərbaycanlıların arasında çoxları rus dilini mükəmməl bilir, ana dili kimi bilir. Bu dildə elmi-ədəbi əsərlər yazan, mənalı məruzələr edən yüzlərlə, minlərlə ali və orta təhsilli mütəxəssislər tərbiyə olunmuşdur. Yadımdadır ki, sevimli xalq bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov və şair Səməd Vurğun rus dilini bilməyin faydasından və zərurətindən məhəbbətlə danışdılar.

Bu ədəbiyyat Azərbaycan dilinin inkişafına, söz ehtiyatının artmasına, qrammatik quruluşunun, obrazlılığının və ifadə vasitələrinin xeyli zənginləşməsinə nəcib, müsbət təsir göstərmişdir. İndi Azərbaycan dili müasir mədəniyyətin, elmin, fəlsəfinin, iqtisadiyyatın, ədəbiyyatın bütün mürəkkəb çoxcəhətli inkişafını ifadə edə bilir.

Mən rus dilini hələ uşaq vaxtlarımda Bakı neftçilərinin arasında öyrənməyə başlamış dünyanın füsunkar gözəlliyini, həyatın maraqlı sirlərini ilk dəfə ana dilim vasitəsilə Azərbaycanın şirin nağıllarında, bayatılarında, mahnılarında və Füzulinin qəzəllərində dərk etməyə başlamışam. Dünya mədəniyyəti ilə Homer, Aristotel, Sofokl, Şekspir və Balzakla ilk dəfə rus dilinə tərcümələr vasitəsilə tanış olmuşam. Ruşkinin ədəbi gözəlliklə yaşayan şeirinə, Tolstoyun dağ zirvəsi kimi əzəmətli və vüsətli sənətkarlığına bu dillə məhəbbət yetirmişəm. Onları oxuyarkən rus dilini ifadə imkanlarını, dərin insani duyğuları rəngarəng boyalarla təsvir etmək vasitələrinin zənginliyini, obrazlılığını duymuşam. Heç də təsadüfi deyil ki, mən həyatımın bir hissəsini Çexovun “Üç bacı”sını, Ostrovskinin “Quduz pullar”ını,

Çernişevskinin “Nə etməli?”sini Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə vermişəm.

Biz iftixarla qeyd edirik ki, xalqımızın böyük beynəlmiləçilik ideyaları həm klassik, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bütün janrlarında hərtərəfli tərənnüm edilmişdir. Azərbaycanın elə bir görkəmli sovet yazıçısı yoxdur ki, onun yaradıcılığında bu nəcib mövzular mühüm yer tutmasın.

Öz ana dilimizi də, başqa dilləri də dərindən öyrənək. Yadımızda saxlayaq ki, dil gələcək uğrunda tərəqqi və səadət uğrunda mübarizədə kəskin silahdır!...

Dekabr, 1959

Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi

Terminologiya xalqların dil quruluşunun vacib sahəsidir. Xüsusən, bizim zəmanəmizdə onun əhəmiyyəti çox artmış və hər bir xalqın şüur inkişafının mədəni yüksəlişinin qüdrətli amillərindən birinə çevrilmişdir. Bu da təbiidir. Zəmanəmiz ecazkar kəşflər, elmi-texniki və ictimai inqilablar zəmanəsidir. Bütün bunlar isə insanların əmək fəaliyyətini və təfəkkür aləmini sürətlə dəyişir, misilsiz yeniliklər yaradır. Kosmik uçuşlarla, nüvə enerjisindən istifadə ilə və bir sıra başqa elmi kəşflərlə əlaqədar olaraq axırıncı on illər ərzində nə qədər yeni elm sahələri, nəhəng texniki komplekslər meydana gəlmişdir. Bunların hamısı həyata yüzlərlə yeni anlayışlar, yeni terminlər gətirmişdir. İndi hansı xalqın dilini götürsək görərik ki, onun lüğət tərkibində terminlər on il, iyirmi il bundan əvvəlkinə nisbətən dəfələrlə çoxalmışdır. Bu proses getdikcə artan bir sürətlə davam edir. Beləliklə də yeni-yeni anlayışlar və terminlər doğurur və doğuraçaqdır. Bəli, müasir texnologiyanın hər hansı milli dildə tutduğu yer gündən-günə artır, genişlənir, terminologiya xalqların zehni inkişafının və dil quruluşunun həm çox dinamik, həm də həcmcə böyük bir sahəsi olmuşdur. Terminlərin düzgün qəbul olunub düzgün işlədilməsi elmi və bədii təfəkkürün maneəsiz inkişafının, ləngimədən irəliləməsinin, büllurlaşmasının vacib şərtlərindəndir.

Məlumdur ki, terminologiya məsələsində bir sıra xalqların təcrübəsi iki yanlış istiqamətin olduğunu göstərir. Birinci yanlış və yox zərərli yol xalqın dilinə, tarixi-mədəni inkişafının xüsusiyyətlərinə, əsrlər uzununu yaradılmış dil quruluşundakı qayda-qanunlarına və ənənələrinə laqeyd, biganə münasibət göstərən, hər hansı başqa dilin sözlərini, terminlərini, onların ifadə tərzini mexaniki surətdə kororanə qəbul edən nihilizmdən ibarətdir. Xalqların təcrübəsi bu yolu rədd etmiş və edir. Yeni anlayışları ifadə etmək üçün hər dil ən əvvəl öz daxili imkanlarına əsaslanır. Öz lüğət fonduna, tükənməz söz xəzinəsinə nəzər salır. Müvafiq termin tapılmadıqda başqa dillərə müraciət edir.

Buna görə də termin yaradıcılığında ikinci yanlış və zərərli yol mütləq doğma dilin çərçivəsində ilişib qalmaq, hər cür neologizmlərə qarşı hasar çəkmək, dili məhdud çərçivələrdə saxlamaq cəhdidir. Purizm də nihilizm kimi elmi fikrin və milli dilin inkişafını ləngidir, başqa xalqların bu sahədəki nailiyyətlərindən istifadə etməyə mane olur. Təsadüfi deyil ki, terminologiyanın inkişafında ümumiyyətlə, internasionalizmə meyl getdikcə güclənir.

Deməli, milli dilin lüğət fondundan istifadə etmək, buna əsasən yeni anlayışları ifadə edən terminlər yaratmaq, həm də yeri düşdükcə başqa dillərdən terminlər qəbul etmək yeganə, doğru yoldur.

Xalq dilinə əsasən terminlər yaradarkən süniliyə, uydurmaçılığa qapılmaq, faydasız, səmərəsiz olduğu kimi, başqa dillərdən alınan terminləri mexaniki şəkildə işlətmək də xeyirsizdir.

Purizmə qapılaraq süni terminlər yaratmaq halları demək olar ki, bütün xalqların tarixində olmuşdur. Lakin dərya ölü cisimləri kənara atan kimi dillər də bu cür sözləri əvvəl-axır kənara tullamalı olur. Məsələn, XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış admiral Şişkov (1754-1841) rus dilini əcnəbi sözlərin basqınından təmizləmək üçün təklif edirdi ki, “alleya”, “kaloşi”, “pensne” kimi terminlər “proxod”, “mokrostupı”, “nosodavka” ilə əvəz olunsun. Lakin süni surətdə yaranmış bu sözlər rus dilində həmin anlayışların ifadəsi kimi möhkəmlənib qalmadı.

1922-ci ildə bizdə “istilah komitəsi” vardı. Həmin komitə aşağıdakı terminlər barədə qərar çıxarmışdı: dövlət yerinə toplantay, mineral suları –qırılğan suları, metal – yayxan, əhali – yaşaq, mühit – bürüyən, rəsədxana – baxovilax, sənaye – terediş, maddə (veşestvo) – nəsək, nöqtə (toçka) – bənək yazılsın və s.

Bu cür süni yolla yaranmış sözlərin heç biri dilimizdə termin kimi bərkilib qalmadı. Əhali, mühit, rəsədxana, sənaye, metal kimi sözlər isə ərəb, fars və latın mənbəli olduğuna baxmayaraq, dilimizə və şüurumuza möhkəmcə kök atıb, bu gün də yaşayırlar.

Əlbəttə, 60 illik sosializm quruculuğu illərində bizim həyatımız, təsərrüfatımız, şüurumuz, dilimiz, elm və mədəniyyətimiz çox böyük tərəqqi yolu keçmişdir, misilsiz dərəcədə inkişaf etmişdir. İndi terminologiya işində də nailiyyətlərimiz misilsiz və fərəhləndiricidir.

İndi on minlərlə tələbəsi, yüzlərlə yüksək ixtisaslı müəllimləri olan ali məktəblərimiz, böyük alimlər ordusunu birləşdirən, elmin müxtəlif

sahələrini əhatə edən elmi düşüncə mərkəzimiz Azərbaycan Elmlər Akademiyası və s. canlı fəaliyyət göstərir.

Partiya və hökumətimizin həssas qayğısı sayəsində dilimiz, terminologiyamız misilsiz dərəcədə inkişaf etmişdir. Yalnız son illər ərzində Akademiyamız yanındakı Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti nəticəsində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin əsas sahələri Azərbaycan dilində terminologiya ilə təmin olunmuşdur. Son 20 ildə respublikamızda 50-yə qədər terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Bunlardan coğrafiya, kimya, ədəbiyyatşünalıq, zoologiya, geologiya, musiqişünaslıq, metalşünaslıq, təbabət, heyvandarlıq, avtomobil nəqliyyatı, bədən tərbiyəsi, idman, memarlıq, incəsənət, kinematoqrafiya, avtomatik idarəetmə və bir sıra başqa sahələrə aid ikidilli, çoxdilli izahlı lüğətləri göstərmək olar.

Terminologiya Komitəsi hazırda botanika, riyaziyyat, sənaye elektronikasası, hidravlika, fizika, astronomiya, ticarət, dəmiryol nəqliyyatı, dəftərxanaçılıq və mühasibat üzrə terminoloji lüğətləri çapa hazırlayır. Bu lüğətlər onlarla elmi idarələrin, ali məktəblərin, maarif və mədəniyyət idarələrinin, yüzlərlə alimlərin böyük əməyi, canlı fəaliyyəti sayəsində yaradılmışdır və əsasən böyük əhəmiyyəti etibarilə uğurlu, faydalı, lazımlı terminləri əhatə edir. Onların bir hissəsi başqa dillərdən alınaraq lazım gəldikdə dilimizin qrammatik, estetik, ahəng və s. qanunlarına uyğunlaşdırılmışsa, bir hissəsi də Azərbaycan dilinin lüğət fonduna əsasən yaranmışdır. Bu sahədə Azərbaycan dilinin kifayət qədər təcrübəsi var. Sovet quruluşunun ilk

illərində dilimizin lüğət fondundan istifadə edib, qəliz ərəb və fars sözləri əvəzinə xalqın anladığı sadə və aydın terminlər yaradılmağa başlanmışdır. Məsələn, o zaman işlənən müadilə, zaviya ana dilində təklif, bucaq kimi sadə və mənalı sözlərlə əvəz olunmuşdur. Bu proses son illər daha güclü və aydın istiqamətdə davam edir. Yeni terminlər yaratmaq sahəsində elmi fikrimiz fəal və uğurlu axtarışlar aparır. Nəticədə yarımkeçirici, sayğac, çevirgəc (pereklyuçatel), çimərlik, icmalçı, şərhçi (kommentator), rəyçi (resenzent), səmərələşdirici (rasionalizator), sürətçıxaran (kopirovka) və s. kimi terminlər əmələ gəlib.

Termin yaratmaq çox mürəkkəb işdir, səbir, düşüncə, ciddi axtarış tələb edir. Təbiidir ki, bu sahədə uğursuz tapıntılar da ola bilər. Onlar bizi qorxutmamalıdır. Termin müxtəlifliyi dilçiliyin inkişafı təcrübəsində görünmüş haldır. Bu gün bizdə də mətbuatda, radioda və televiziya, ali və orta məktəb dərslərlərində eyni anlayışın ifadəsi üçün iki-üç terminin paralel işlədilməsi halları müşahidə olunur. Məsələn: “filtr-süzgəc”, “formul-düstur”, “proporsional-mütənasib”, “arxitektor-memar”, “eksport-ixracat”, “import-idxalat”, “abstrakt-mücərrəd”, “müdavim-dinləyici”, “faktor-amil”, “ərinti-xəlitə”, “proqressiv-mütərəqqi”, “kvartal-rüb”, “sivilizasiya-mədəni tərəqqi”, “əmsal-kofisiyent”, “novator-yenilikçi” və s.

Bu cür paralel terminlərə bütün dillərdə rast gəlmək mümkündür. Onların bəzisi dilin təcrübəsində, elmi fikrin inkişafında möhkəmlənib qalır, öz paralelini aradan çıxarır, bir qismi isə uzunömürlü olur,

paralel şəkildə işlənməkdə davam edir. Lakin eyni anlayışı ifadə edən iki, üç söz, yəni paralel terminlər işlətmək ayrı-ayrı şəxslərin zövqündən asılı ola bilməz. Onlar müəyyən elmi təşkilatların təqdimi ilə Terminologiya Komitəsində təsdiqdən sonra qanuni qüvvəyə minməlidir. Əks halda hərc-mərclik yarana bilər ki, buna heç bir ziyalı, xüsusən mətbuat orqanları yol verməməlidirlər. Təəssüf ki, təcrübədə belə hallara da rast gəlirik. Məsələn, “rusca-Azərbaycanca lüğət”də, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə və “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda, “aerodrom”, “aeroport”, “aerovağzal”, “aeroklub” qəbul olunduğu halda, mətbuatda “təyyarə meydanı”, “təyyarə limanı”, “təyyarə vağzalı”, “təyyarəçilər klubu” yazılır. Həmçinin, “stüardessa” sözü gah belə, gah da “təyyarə bələdçisi” yazılır.

Bizcə, bu cür ikilik səhvdir, fikirləri çaşdırır, anlaşılmaqlığa səbəb olur, hərgah qəbul olunmuş terminləri dəyişməyi və ya qoşa işlətməyi lazım bilən təşkilat və ya şəxs varsa, bu barədə məsələ qaldırılmalıdır. Yalnız Terminologiya Komitəsinin müvafiq qərarından sonra onları başqa sözlə əvəz etmək və ya qoşa işlətmək olar. Beləliklə, elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrində eyni terminlərin vahid şəkildə işlənməsi, hərc-mərcliyə yol verilməməsi mühüm bir vəzifə kimi qarşıya çıxır.

Qəzet və jurnallarda, lüğətlərdə, dərsliklərdə Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olmayan, ahəngini pozan, bəzən də rus dilindən hərfi-hərfinə tərcümə edilən qondarma terminlərə də rast gəlirik. Məsələn, “oriyentasiya”nı istiqamətləndirmək kimi işlətmək

süni, hətta yanlış tərcümə deyilmi? “İşə buraxıcı”, “ifrat yeni ulduz”, “təkamül humanizmi”, “konstuksiyalama”, “fiqur obrazı”, “dünyəvi feodal” və s. yöndəmsiz ifadələri göstərə bilərik.

Əlbəttə, müvafiq elmin nümayəndələri bu süniliyi aradan qaldırıb daha əlverişli və uyğun terminlər təklif edə bilərlər.

Müasir Azərbaycan dilinin öz lüğət fondu, söz birləşmələri əsasında yeni elmi anlayışları, yeni fikirləri, yeni hissləri ifadə edən terminlər və sözlər yaratmaqda zəngin təcrübəsi var. Altmış il bundan əvvəlkinə nisbətən bütün iqtisadiyyat və mədəniyyətimiz kimi dilimiz də əsl inqilab keçirmiş, çox inkişaf etmişdir. İndi o, ən kamil elmi, ədəbi, fəlsəfi fikirləri ifadə edən bir dildir. Dünya xalqlarının dilində elə bir qiymətli və dərin mənalı, həm elmi, həm də ədəbi, fəlsəfi əsər tapılmaz ki, o dilimizə səlis, ifadəli, anlayışlı şəkildə tərcümə oluna bilməsin. Altmış ildə biz inqilabdan əvvəlki əsrlərin ağır ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı olaraq dilimizə dolmuş yersiz, lazımsız, xalqın qətiyyənlə anlaya bilmədiyi qəliz sözlərdən, ifadələrdən, tərkiblərdən dilimizi təmizləmişik. Bu cür proseslərdə həmişə ifrata qapılmaq – ucdantutma bütün alınma sözləri dildən çıxartmaq təhlükəli olur. Azərğaycanda buna demək olar ki, yol verilməyib. O sözlər atılıb ki, onların doğma dildə, xüsusən xalq dilində gözəl, səlis, ahəngdar əvəzlilikləri var. Əsrlər uzunluğunda işlənərək dilimizin malı olmuş, bir çox hallarda şəklini, ahəngini, hətta bəzən mənasını da dəyişmiş sözlər qalmışdır. “Məhəbbət”, “ədəb”, “maarif”, “məsləhət”, “fədakar” kimi

sözlər çoxdan dilimizə, həyatımıza, əxlaqımıza, mənəviyyatımıza daxil olmuşdur, öz doğma sözlərimiz kimi işlənir.

Xalqımızın iqtisadiyyatı, elmi, mədəniyyəti daha da artmaqdadır, bəşər fikrinin elə bir yeni sahəsi qalmır ki, dərhal biz də ona yiyələn-məyək, yaxud onun meydana çıxmasında iştirak etməyək. Xalqımız bəşəriyyətin müasir elminə, texnikasına və bədii sənətlərinə qiymətli hədiyyələr verən elmlərə, elmi-texniki ziyalılar, sənətkarlar yetişdir-mişdir, yəni başqa xalqlarla əlaqələrimiz o qədər geniş və çox-cəhətlidir ki, müntəzəm olaraq yeni kəşflər, yeni anlayışlar, yeni sözlər və terminlərlə rastlaşırıq. Bəzən onları ifadə üçün yenə qəliz sözlər işlədilir. Məsələn, hazırda elmin bəzi sahələrində termin kimi işlənən, “pesta”, “möhtəviyyə”, “müadilə”, “bərzaq”, “inhiraf”, “tərxis”, “evdatnamə” kimi sözləri göstərə bilərik. Əlbəttə, bu cür qəliz ərəb və fars köklü terminləri yeni terminlərlə əvəz etmək lazım gələcəkdir.

Bəzən dilimizin lüğət fondunda əsasən yaranan terminlərlə elmin bütün sahələrində eyni şəkildə işlətmək, yəni unifikasiya etmək mümkün ikən lazımsız müxtəlifliyə yol verilir. Rusca “vstreça” sözünün dilimizdə əvəzliyi “qarşılamaq”dır. Bəs onda niyə “vstreçnıy plan”ı “qarşılıqlı plan” işlətməyək?

Terminologiyanın zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi işində qəbul olunmuş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək də vacibdir. Həqiqətən, ehtiyac duyduğumuz beynəlmiləl söz və terminlərin dilimizə keçməsinin süni surətdə almaq, onları yerli-yersiz tərcümə etmək düzgün deyildir.

Son zamanlar mətbuatda tez-tez rast gəldiyimiz “proqnoz”, “antipod”, “eridisiya”, “inteqrasiya”, “konservasiya” terminlərinin işlənməsi məgər təsadüfidir? Xeyr, müasir təfəkkür və tərəqqi belə tələb edir. Bəlkə də bu cür beynəlmiləl terminlərin bəzisini tərcümə etmək və əvəzliyini tapmaq mümkündür. Mənanı tam ifadə edən sözlər tapıldıqda onları əvəz etmək olar. Lakin elə terminlər də vardır ki, onlar əvəzliyində daha genişmənalıdır və hətta yerinə görə mənə çalarları dəyişir. Məsələn, latın köklü “intuitsiya” sözünü bütün hallarda “duyğu”, “hissiyat” sözləri ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məhz buna görə də “rusca-Azərbaycanca” lüğətdə həmin sözlərlə yanaşı “intuisya” da saxlanmışdır. Və “intuitivno” – “intuitiv” kimi tərcümə olunmuşdur. “İntuitsiy” işlətməyib, əvəzinə hər yerdə “duyğu” “hissiyat” yazsaq, onun fəlsəfi və estetik mənasını tamamilə təhrif etmiş olarıq. Fəlsəfədə “intuitsiya” həqiqətin bilavasitə yəni elmi təcrübənin və məntiqi düşüncənin köməyi olmadan dərk edilməsi deməkdir. Məhz buna görə də rus dilində “çute”, “doqadka”, “pronıçatelnost” kimi qarşılığı olduğu halda “intuisiya” sözü də işlənilir. Çünki bizim dildə olan kimi, rus sözlərinin də heç biri onun tam mənasını ifadə etmir.

Terminologiyada bu cür beynəlmiləl sözlər az deyil və onları elmin bir sahəsində çalışan alimlər qəbul etmədikləri halda, bir də xəbər tutursan ki, o biri sahədə və ya sahələrdə onu işlətməyə başlayıblar. Görünür, müəyyən mürəkkəb anlayışların dəqiq elmi ifadəsi bunu tələb edir. Məlum olduğu kimi, rus dili alınma sözlərlə

çox zəngin olan bir dildir. Lakin bu sözləri o, lazım gəldikdə öz təbiətinə, öz qanun-qaydalarına uyğun dəyişir. Alınma sözlərin hamısını ucdantutma mexaniki şəkildə dilə daxil etmək, beləliklə, dilin korlanmasına yol vermək doğru deyil.

Bəzi alınma sözlər və terminlərin dilimizdə yerinə görə mənə çalarları dəyişir və bu da təbiidir. Məgər hər bir dilin əsas lüğət fondunda çoxlu sözlər yoxdur ki, müxtəlif cümlədə müxtəlif mənə daşıyır? Məsələn, “düşmək” sözünün “başa düş”də bir mənası var, “aşağı düş”də başqa mənası. Buna görə də bütün terminlərə doqmatik, formal münasibət səhv nəticələrə gətirib çıxarır. “Moral” sözünü ruslar “nравstvennost” tərcümə edirlər. Bu əvəzliyinə baxmayaraq, öz dillərində onu termin kimi də işlədirlər. “Nравstvennie prinsipi kommunističeskoy morali” cümləsində isə “nравstvennost” sözü başqa mənə alır. Bizim də dilimizdə müxtəlif mənaları olan bu cür sözlər az deyil.

Dünya xalqlarının dillərində “hidro” elementi ilə başlanan xeyli termin mövcuddur. Ona görə də “hidroelektrik stansiyası” kimi ifadələri dildən çıxarmağa ehtiyac varmı? Bəzən başqa terminlərə də bu cür münasibət bizə mübahisəli görünür. Mən “videomaqnitafon” əvəzinə “təsvirli maqnitafon”, “videoyazı” əvəzinə “təsviri yazı” və s. tez-tez işlənən terminləri nəzərdə tuturam.

Terminologiya işlərimizin geniş miqyasına baxmayaraq, hələ də elə sahələr vardır ki, indiyədək terminoloji lüğətlər yaradılmamışdır. Respublikamızda kənd təsərrüfatı elmlərinə, neft sənayesinə,

kibernetika və hesablama texnikasına aid terminlər lüğətinə böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə, orta məktəb proqramları həcmində terminoloji lüğətlərin yaradılması vacibdir.

Terminoloji işin daha sürətli və uğurlu inkişafı, dilçilərlə, ədəbiyyatçılarla elm və texnikanın başqa sahələrindən olan mütəxəssislərin canlı əlaqəsi, məsləhət-məşvərəti çox faydalıdır. Bir xalqın bədii dilinin təşəkkülündə və inkişafında onun görkəmli yazıçı və mühərrirlərinin oynadığı rol, elmi dilin təşəkkülündə və inkişafında müxtəlif ixtisaslar üzrə çalışan alimlər oynayırlar. Bu cəhətdən elmi-tədqiqat institutlarının və ali məktəb kafedralarının üzərinə çox məsul vəzifə düşür.

Terminologiyanın inkişafı və kamilləşməsində hamının, bütün xalqın, bütün ziyalıların köməyi, məsləhəti və rəyi böyük rol oynayır. Buna görə də “Elm və həyat” jurnalının, həmçinin başqa mətbuat orqanlarının açdığı müzakirə şübhəsiz ki, terminologiyamızın kamilləşməsinə kömək edəcəkdir.

Mart, 1978

Dialog

Şəhərdə mülayim payız günəşinin batan vaxtı idi. Biz ürəkaçan gözəl, yaraşığı Bakı metrosundan çıxıb Kommunist küçəsindəki avtobus dayanağına yaxınlaşanda məlahətli bir səs eşidib qeyri-ixtiyari ayaq saxladıq. Avtobusdan düşüb hərəsi bir tərəfə yollanmaq istəyənlər səlhiqə ilə geyinmiş iki qadın ayaqüstü söhbət edirdi. Xurmayı saçlı xanım məlahətli, şux səslə yoldaşına dedi:

- Hələm-hələm gəlin ha... Anam sizin üçün yaman darıxıb. İstirahət günü gözləyəcəyik. Uşaqları da gətirin.

- Mütləq gələrik, - deyib ikinci xanım məxməri şirin səslə cavab verdi: - Sözü düzü Mələk xalanı çox görmək istəyirik, amma bu həftə-o həftəyə salırıq.

- Bu dəfə salmayın... gəlin...

Bizi cəlb edən xanımların ədəbli, ərkanlı zahiri görkəmindən artıq cazibədar nitqi idi.

- Necə məlahətli, necə gözəl danışırlar? – deyib, şair dostum sevincindən işıqlanmış gözlərlə mənə baxdı: - Sadəcə sözlərdir. Amma necə şirin, necə qəşəng səslənir. Sanki musiqidir.

Doğrudan da belə idi. Axı, dil yalnız söz deyil, həm də mahnıdır, gözəllikdir. Yaxşı, təmiz, ahəngdar nitq adamı valeh edir, ürəyə sevinc gətirir.

Bu mövzuda söhbət edə-edə bir neçə addım getməmişdik ki, İnkilab bağında gövdəli bir ağacın altında durub nə barədə isə qızğın mübahisə edən üç-dörd nəfərdən birinin kobud, qulağı dələn səsini eşitdik:

- Adə, çəkil o yana, əl çək deyirəm sənə. Nə yapışmısan yaxamnan? Nə mənə ədəb dərsi qırıldadırsan? Dedim gedəcəm, qurtardı! Bükəcəm abrısını ətəyinə...

Yenə qeyri-ixtiyari ayaq saxlayıb baxışdıq, sonra bu sözləri deyən ortayaşlı kişiye nəzər saldıq. Zahirən heç də savadsız, mədəniyyətsiz, necə deyərlər “yonulmamış” adama oxşamırdı. Əyanidə yaxşıca ütülənmiş mil-mil boz kostyum, ağappaq təlim neylon köynək vardı. İndi dəbdə olan enli qalstuk da bağlamışdı. Tez-tez əlini açıq, gur saçlarına çəkir, sol əlindəki içi dolu portfeli yelləndirirdi. Şair dostum istehza ilə güldü:

- Görkəmi ziyalı görkəmidir, amma danışığı qoçu nəcəfuluları, inqilabdan qabaqkı bəzi cahil bazar əhlini yada salır... Ağzından elə bil söz yox, daş çıxır...

- Elədir, adam pis danışanda söz mənasını, ifadə gözəlliyini itirir. Mənə elə gəlir ki, bu ictimai inkişafın ən ecazkar hadisəsidir. O, insanın zehni, idraki təkamülünü ifadə etməklə bərabər hissiyyatının, mənəvi-əxlaqi aləminin, zövqünün, gözəllik duyğusunun dayaz və ya dərin, kasıb və ya zəngin olduğunu göstərir.

- Söz yox ki, elədir. Kobud danışan, sözlərin qol-qabırğasını sındıran, dilin intonasiya gözəlliyini öldürən o adamın cibində lap

universitet diplomu da olsa, mən deyirəm ki, ağıllı-başlı nə elm öyrənib, nə də adi nəzakət qaydalarından xəbərdardır. Mən həyatımda oğullar görmüşəm ki, geridə qalmış, savadsız, avam ailədən çıxdıqlarına baxmayaraq, öküz arabasının üstündən gecə məktəbinə, oradan universitetə gələrək, bir neçə ilin ərzində o dərəcədə dəyişiliblər, elə yüksək mədəniyyət və nəcabət qazanıblar ki, heyrətdən gözlərim açılıb. Niyə? Ona görə ki, ağıllı-başlı çalışıblar, gecəli-gündüzlü elmbilik öyrəniblər, öz əxlaq və ədəblərini təkmilləşdiriblər. Bütün bunlar isə insanın danışıq və hərəkət tərzinə güclü təsir göstərməyə bilməz.

Şair dostum başında bilik olmadan cibində diplom gəzdirənlərdən çox şikayətçi idi. Bu barədə xeyli danışmışam sözünü belə qurtardı:

- Xalq yaxşı deyib: dad yarımçıq əlindən! Belələrini danışdırsan yarımçıqlığına min bəhanə gətirər.

Əsas mövzudan uzaqlaşmamaq üçün mən dedim:

- İndiki zamanda, xüsusən, bizim ölkədə heç kəs dili pis bilməyinə, alayarımcıq danışmağına öz tənbelliyindən, fərasətsizliyindən başqa ağlabatan heç bir səbəb tapa bilməz. Axı, düzgün və gözəl danışmaq üçün heç ali təhsil də lazım deyil. Mən respublika və rayon müşavirələrində tribunallarda bülbültək ötən kolxozçu qızlar görmüşəm ki, nitqinin gözəlliyinə heyran olursan. Onların hamısı heç də ali təhsilli deyil. Lakin mükəmməl orta təhsil alıblar, oxuyublar, mütaliələri var. Axı, ölkəmizdə ümumi icbari orta təhsil həyata keçirilir. Zəngin milli ədəbiyyatımız yüz min nüsxələrlə çap olunur. Başqa xalqların ən gözəl əsərləri dilimizə tərcümə edilir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid

həm orijinal, həm də tərcümə əsərləri oxuculara çatdırılır. Şəhərlərdəki kitabxanalarla yanaşı bütün kəndlərimizdə də kitabxanalar, kitab mağazaları açılmışdır. Bunlar hər bir vətəndaşın kifayət qədər bilik alması, dili gözəl bilməsi və qavraması üçün dünyanın çox ölkələrində olmayan geniş imkanlardır. Hələ radio və televiziya studiyamızı demirəm: o, gündə ən azı on, on iki saat ictimai-siyasi, elmi, ədəbi, fəlsəfi mövzularda verilişlər təşkil edir, şeir və dram əsərlərindən nümunələri öz tamaşaçı və dinləyicilərinə çatdırır. Dövlət və xalq teatrlarını, mədəniyyət saraylarındakı, klublardakı, ədəbiyyat və dram dərnəklərini də bunlara əlavə etmək vətəndaşlarda yüksək zövq və təmiz danışığa vərdişləri tərbiyə edən vasitələrin nə qələr çox olduğunu təsəvvürümüzdə gətirə bilərik. Bütün bunlar...

- Dayan, dayan, - deyib şair dostum sözümlü kəsdi, - lap yaralı yerimə toxunmusan... Saydığın o vasitələr həmişə vətəndaşlara səlis, mənalı danışığa öyrədirmi? Görürəm sualım səndə təəccüb doğurur. O saat etiraz edib deyəcəksən ki, insafın olsun, bütün dediyin mədəni-maarif, elm və sənət ocaqları məgər xalqımızın bugünkü yüksək inkişaf və tərəqqiyə çatmasında azmi rol oynayıb, necə insafın yol verir minlərlə, bəlkə on minlərlə istedadlı elm, sənət, ədəbiyyat, mədəniyyət adamlarının əməyini yerə vurursan? De görüm, belə düşünürsən, ya yox?

- Tutaq ki, elə düşünürəm. Lakin, dayan, sözümlü kəsmə. Onu da bilirəm ki, sən bu sualı nahaq vermirsən. İstəyirsən mənə deyəsən ki,

həmin idarə və nəşriyyatların özləri bəzən dilin gözəlliyinə, nitqin səlis və ahəngdar olmasına kifayət qədər fikir vermirlər...

- Elə vaxt olur ki, oxucuları, dinləyiciləri və tamaşaçıları çaşdırıb dil və ifadə səhvlərinə yol verirlər. İstər teatrlarda, istərsə də radio və televiziya tamaşalarında ayrı-ayrı artistlər məhəlli sözlərə aludəlik göstərirlər. Hətta ümumi ədəbi dilimizin lüğət fondunda möhkəm yer tutmuş sözləri belə təhrif edirlər, öz yerli ləhcələrinə uyğunlaşdırırlar. “Çəkil” sözünü “çekil”, “vurmağ”ı “vırmaq”, “məktub”u “mektub”, “necə”ni “nejə”, gecəni “gejə” işlədirlər və sair. Söz yox ki, alimin, yazıçının, artistin və sair oxumuş adamların danışığında belə qüsurlar təəssüf doğurur. Ləhcələrin təsiri bir sıra sözlərin tələffüzündə və intonasiyasında da eybəcərlik yaradır. Mənə elə gəlir ki, bəzi ədəbi əsərlərdə arxaik, köhnəlmiş və ümumi ədəbi dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmamış sözlərin işlədilməsi də yersiz və faydasızdır. Məsələn, əsərində “qanacaq” yerinə “saytal”, “yanayana” yerinə “oylana-oylana”, “mat-mat” yerinə “hürüt-hürüt”, “körpü” yerinə “gecələd” işlədən yazıçı öz oxucusunu çətinliyə salmırmı?

- Mən bu fikri bir sıra alınma sözlərə də aid etmək istərdim. Bəzən biz əsla ehtiyac olmadan, Azərbaycan dilinin lüğət fondunda əvəzliyini tapmaq və ya yaratmaq mümkün olduğu hallarda belə alınma sözlərə müraciət edirik ki, bu da süni təsir bağışlayır.

- Dostum, burada çoxlarını tənqid etdik. Ancaq dil mütəxəssisləri və nəzəriyyəçilərini yaddan çıxartdıq. Elə güman etmə ki, mən Azər-

baycan dilçilik elminin nailiyyətlərindən xəbərsizəm. Xeyr, mən yaxşı bilirəm ki, Azərbaycan dilçilik elmi sovet ictimai quruluşunun qiymətli meyvəsidir. Cəmi altmış il əvvəl elmin bir çox sahələrində dərs kitablarımız yox idi. Dilimizin kamil qrammatikası yaranmamışdı, bir çox vacib məsələlər nəzəri cəhətdən tədqiq olunmamışdı. İndi onun tarixini, nəzəri məsələlərini geniş şəkildə və müasir elmi əsaslarla işıqlandıran gözəl əsərlər yaranmışdır, yüksək ixtisaslı dilçi alimlərimiz yetişmişdir. Akademiyamızın nəzdində xüsusi dilçilik elmi, tədqiqat institutu fəaliyyət göstərir. “Türkologiya” jurnalı bizdə çap olunur, bütün bunlar sosialist inqilabının bizə verdiyi misilsiz tarixi qələbələrin parlaq nümayişidir. Eyni zamanda onlar bizim dilçilərin boynuna böyük vəzifələr qoyurlar. Məhz bu baxımdan mən dilçilik sahəsində gözə dəyən bir qüsuru göstərmək istəyirəm. İstəyirəm ki, bu sahədəki bütün yazılan dilin gözəlliyi, ahəngdarlığı, oynaqlığı, ifadəliliyi cəhətdən lazımı səviyyədə olsun. Bir də onu istəyirəm ki, dil quruculuğunda süni qanunlar yaranmasın.

- Yaxşı fikirdir. Amma bir misal de.

- Tələsmə, deyəcəyəm. Sənə məlumdur ki, danışiq dili ilə ədəbi dil arasında nə qədər yaxınlıq, eyniyyət olsa o qədər yaxşıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dili seçilən, yəni danışiq dili ilə ədəbi dil arasında fərqi az olan dillərdəndir. Bu fərqi artırmağa ehtiyac varmı?

- Xahiş edirəm, bir az aydın və konkret danış.

- Konkreti budur: yaxınlarda çap olunmuş bir məqalədə nə oxusam yaxşıdır? Müəllif hökm edir ki, “insanlar”ı “insannar”, “anlamaq”ı

“annamaq”, “mərđliy”i “mərtdiy”, “dişlər”i “dişdər”, “qanadlı”nı “qanatdı”, “həqiqətlər”i “həqiqətdər” və sair yazaq və tələffüz edək. Yəni yazımızı və ədəbi dilimizi bəzilərinin yanlış danışiq dilinə uyğunlaşdıraq. Mən bilmirəm belə “Yeniliyə” nə ehtiyac var? Orasını da deyim ki, belə etsək bəzi sözlərdə mənə dolaşığı yarana bilər. Məsələn, “qanadlı” bir mənə verirsə, “qanatdı”nın tamamilə özgə mənəsi var. Başqa bir misal. Dil məsələlərinə həsr olunmuş bir məqalədə deyilir: “Mən aşiq daşlı qala, çınqıllı, daşlı qala, qorxuram gec gələsən, gözlərim yaşlı qala” bayatısını oxuyan müğənni “daşlı”, “yaşlı” sözlərini yazıldığı kimi yox, “daşdı”, “yaşdı” deməli imiş (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 2 sentyabr, 1979. Filologiya elmləri doktoru Müseyib Məmmədovun “Dilimizin gözəlliyinə diqqəti artırmaq” adlı məqaləsi). Halbuki belə deyilsə həm mənə dumanlanır, həm də misra eybəcər hala düşər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili sözü bir cür yazıb, başqa cür tələffüz etmək kimi istisnalardan həmişə uzaq olub. Buna görə də “daşlı” yazıb “daşdı”, “səninlə” yazıb “sənnən” oxumaq kimi anormal hallara ehtiyac yoxdur. Ya gərək yazdığımız kimi, yəni “səninlə” oxuyaq, ya da bəzilərinin tələffüz etdiyi “sənnən” şəklini yazıya keçirək. Mən elə bilirəm ki, birinci üsul, yəni yazdığımız kimi tələffüz etmək əsrlər uzununu davam etmişdir, ənənəmizə, ədəbi dilin normalarına daha uyğundur.

Şair dostum mənim mülahizələrimlə razılaşaraq bəzi maraqlı fikirlər söylədi:

- Axı, bir sıra başqa xalqların da dil tarixi bunu sübut edir. Dünya dillərinin inkişaf prosesi üçün səciyyəvi olan budur ki, ədəbi dillə danışq dili arasındakı məsafə və fərqlər getdikcə artmamış, əksinə azalmışdır. Yəni inkişaf həmişə dilin büllurlaşmasına, kamilləşməsinə, dialektlərin, ləhcələrin vahid dil normaları yaranması prosesində aradan çıxmasına doğru getmişdir. Xalqın həyatı, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti yüksəldikcə ədəbi dil də artır, yüksəlir, ümumxalq dilinə çevrilir. Bu prosesin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, danışq dili ilə ədəbi dil arasındakı leksik, orfoepik və sair fərqlər aradan çıxıb gedir, heç vaxt yeni fərqlər yaranmır. Dialektlərin çoxluğu və bir-birindən kəskin fərqlənməsi xalqın ümumi inkişafının, o cümlədən, dil inkişafının aşağı səviyyəsi ilə bağlıdırsa, tamam-kəmal formalaşmış, möhkəm qanunları olan ədəbi dil yüksək inkişaf mərhələsinin məhsuludur və bu mərhələdə ədəbi dilin normaları dil quruculuğunun bütün sahələrini əhatə edən universal qanunlara çevrilir. Bu zaman cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin gündəlik danışq dili ilə ümumxalq dili – ədəbi dil arasındakı fərqlər və istisnalar tamam aradan çıxmağa üz qoyur. Hamı ədəbi dildə danışmağa başlayır, xalqın dil yaradıcılığı da ədəbi dilin ruhuna uyğun olub onu daha da zənginləşdirir.

- Mən istəyirəm ki, sənin bu fikirlərini təsdiq üçün dilçi alimlərimizdən birinin sözlərini yada salam. O yazır: dialektlərimizdəki şivə sözlərinin işlədilməsi gözəl danışığa nöqsan gətirir. Belə nöqsanlara savadlı adamların da danışığında təsadüf etmək olur. Alim

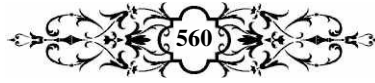
bəzən danışıqda işlənən “dünənnəri”, “əyərləri” kimi sözləri misal gəlirir.

- Çox yaxşı edir, sağ olsun.

- Mənə elə gəlir ki, mükəlliməmizə yekun vurub deyə bilərik: danışıqda və yazı-pozuda hamı diqqətli olsa, səlis, təmiz və gözəl danışmağa, yazmağa çalışsa dediyimiz nöqsanlar da olmaz, dilimizin bugünkü yüksək inkişaf səviyyəsində dissonans təşkil edən ayrı-ayrı qüsurlara dast gəlmərik...

- Sağ olsun o iki mədəni, ədəbli-tərbiyəli qadını ki, onların gözəl, ahəngdar danışığı bizi belə şirin söhbətə sövq etdi...

Yanvar, 1980

Dilin müqavimət qüvvəsi və gözəlliyi

Anladığımız hər hansı bir dildə, o cümlədən, ana dilində gözəl, ahəngdar danışığı və nitq eşidəndə daxili bir ləzzət duyur, qeyri-iradi olaraq diqqətimizi toplayıb qulaq asırıq. Xüsusən o zaman ki, danışanın səsində, tələffüzündə səlis, mənalı, anlaşılıq cümlələrlə yanaşı, sözlərin musiqisi də eşidilir. Axı, hər bir söz müəyyən məna ilə bərabər potensial halda musiqi mənbəyidir. Bunu mahnıların fəlsəfi, mənalı söz üstündə qurulduqda insanı daha artıq həzz aləminə aparıb valeh etməsi də açıq göstərir.

Söz dünyası, yəni dil sehrkar bir aləmdir. O, fikirlərlə doludur. Bütün ölkələrdə xalq ədəbiyyatında da, yazılı ədəbiyyatda da min illər ərzindəki araşdırmalara baxmayaraq, daima yeni-yeni keyfiyyətlər tapılır. Azərbaycan ədəbiyyatı küll halında götürüldükdə onun istər əruz, istərsə də heca vəznində yazılmış saysız-hesabsız şeirləri əslində çox qədimlərdən gələn bir musiqi tarixçəsidir. Onların, eyni zamanda xalqın tarixçəsi olduğunu da buna əlavə etsək, dilin, bədii sözün necə misilsiz nemət olduğunu görürük.

Mən milyon illər ərzində insanın bütün başqa kəşfləri ilə müqayisə etdikdə, dilin ən böyük, ən ecazkar bir kəşf olduğu qənaətinə gəlirəm. Dil insan fikrinin, insan mənəviyyatının, psixoloji aləminin, ehtiraslarının parlaq bir güzgüsüdür, dil gözəllik xəzinəsidir.

Deyə bilərlər ki, dil həm də hiylə, kələk vasitəsidir. Bəşəriyyət tarixində dil yüsək, əzəmətli poetik nümunələrlə bərabər nə qədər qanlı-qadalı fikirləri, ədavətləri, dava-dalaşı, qaranlıq, fanatik inamları yaymış, insanları, xalqları, dövlətləri bir-birinin üstünə salıb qanlar tökülməsinə bais olmuşdur.

Düzdür, hamısı olub və olur. Bu ancaq onu sübut edir ki, dil də bir silahdır və məsələ ondadır ki, bu silahdan kim necə istifadə edir. XV-XVI əsrlərdə İtaliyanın siyasi mütəfəkkiri və yazıçısı Makiavelli belə hesab edirdi ki, ancaq vahid, güclü dövlət ölkənin siyasi cəhətdən dağınıqlığına son qoya bilər. Belə bir dövləti gücləndirmək hər vasitə ilə məqbuldur və heç bir əxlaq normasını nəzərə almaq lazım deyildir. O, hesab edirdi ki, bu məqsəd yolunda adamları da, dövlətləri də aldatmaq olar. O deyirdi: “Dil insana fikrini bildirmək üçün yox, gizlətmək üçün verilmişdir”.

Makiavellidən qabaq da hakimlər bu inamla yaşamış və çalışmışdır. Bu mənfur əqidənin bəşər tarixində açdığı və açma biləcəyi fəlakətlər, ancaq bir şeyi sübut edir: aldatmalar, yalanlar, riyakarlıqlar dövrünə son qoymaq, dil kimi müqəddəs və kəsərli silahdan, ancaq ədaləti, düzlüyü, işıqlı, humanist fikirləri yaymaq, qorumaq yolunda istifadə etmək lazımdır.

Demək, fikirlər, ideyalar gərək ideal və təmiz olsun! Məhz o zaman dil şirin meyvələr verir; humanist bədii ədəbiyyatda olduğu kimi! Dil milyardlarla insanların gündəlik həyatda və fəaliyyətdə aramsız olaraq işlətdiyi silah olduğu üçün ondan mühərrik, ondan

dəyişkən və ondan rəngarəng bir şey təsəvvür etmək çətindir. Dil axar çay kimidir. Daima kamilləşir, artır, təzələnir, zənginləşir. Ona görə ki, insanların həyatı və fikri hərəkətdədir, sabitlik, durğunluq bilmir.

Çay üstündən axdığı torpaqdan çox şey aldığı kimi, axarının surəti, duruluğu və ya bulanıqlığı bu torpaqla əlaqədar olduğu kimi, dilin də inkişafı, tənəzzülü, kasıblığı, zənginliyi zəmanə ilə, xalqın həyatının şəraiti, mədəni səviyyəsi ilə, ictimai inkişafın mərhələsi ilə bağlıdır. Bir sözlə, dil gücünü, qüvvəsini vətəndaşların idrakının işığından, ehtiraslarının təmizliyindən, mənəviyyatının zənginliyindən alır.

Dili silahlandıran, fəlsəfi idrakla dolduran, itiləyən, kəsərli edən cəmiyyətin bilik səviyyəsidir, insanın həyatıdır, fikridir, təbiətin və canlı varlığın sirlərini açə bilən insan zəkasıdır. Nadan, kütbeyin, dərrakəsiz, mənən kor adamdan mənəli söz, gözəl danışiq, zəngin dil gözləmək nahaqdır.

Lakin belə bir həqiqət də var: əlifba, savad, kitab ona görə kəşf olunub ki, yalnız sağlam düşüncələri yox, qaranlıq, küt beyinləri də işıqlandırın. Axı, dil nitqi, danışığı kasıb, məhdud adamın da fikrini açə bilər. Çünki bədəni sağlam, beyni isə küt elə adam yoxdur ki, onun qaranlıq beynini işıqlandırmaq mümkün olmasın. Bunun üçün ən azı iki keyfiyyət lazımdır: əlifba öyrənmək, kitab oxumaq, həvəslə çalışmaq, əməyi sevmək ehtirası! Bunlar olanda ən küt adamdan belə faydalı, ziyalı vətəndaş tərbiyə etmək mümkündür. Bu şərtlərlə, zaman keçdikcə küt adamdan böyük alim də yetirmək olar. Axı, təbiət

insanın beynini cövhərində işıq olan maddədən yaradıb. Böyük Nizaminin dərin mənalı kəlamını yada salaq:

**Çox iti zəhinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.
Çalışan, əlləşən bir korazehin
Üfüqlər qazısı olmadı deyini?!**

Mənim inamıma görə Azərbaycan dili min illər ərzində Sovet Azərbaycanını da, Cənubi Azərbaycanı da əhatə edən böyük bir ərazidə baş vermiş mürəkkəb kəşməkəşli proseslər nəticəsində ağır, çətin yollardan keçərək formalaşmış bir dildir. Onun türk dilləri sisteminə daxil olması heç də əsas vermir ki, onu milli xüsusiyyətlərindən məhrum edəsən, onun adını dəyişəsən. Kor təsadüflər və bəzi hakim xalqların avam, cahil başçılarının məhdud təsəvvürləri nəticəsində uzaq və yaxın keçmişdə belə hadisələr olub: Azərbaycan sözünü gah türk, gah tatar sözləri ilə əvəz etmişlər. Azərbaycanlıların əslini, mənşəyini, milliyyətini təhrif etmək, gözdən salmaq halları da az olmayıb. Bəzi şovinistlər heç bir elmi-tarixi əsası olmayan bu cür müddəalar da irəli sürmüşlər.

Bütün bunları Herodot, Strabon kimi eramızdan neçə yüz il qabaq yazıb-yaratmış alimlərin əsərləri, arxeoloji qazıntılar, indiki Azərbaycanlılarla neçə min il əvvəl yaşamış azərbaycanlıların qafatasının eyni quruluşu və sair tarixi dəlillər rədd edir. Onların puç əfsanə və işğalçılıq kimi pis azara tutulmuşların uydurması olduğu dönə-dönə sübut edilmişdir.

Azərbaycan dilinin özü, onun folkloru və Xaqani, Nizami, Nəsimi, Əvhədi, Marağai, Füzuli, Saib Təbrizi, Vaqif, Sabir, Möcüz kimi ölməz şairlərin əsərləri bunu sübut edir. Obyektiv elmi həqiqəti hər şeydən yüksək tutan vicdan sahibləri üçün bu inkar olmaz həqiqətdir.

Bəli, Azərbaycan dili çox mərhələlərdən keçib çox işğalçı və qəsbkarların təzyiqinə rast gəlib, lakin məhv olmayıb. Öz varlığını hifz edib, saxlayıb, daim artıb büllurlaşmaq, zənginləşmək yolu ilə keçib. Azərbaycan dili hətta onu inkar edən, aradan aparmağa çalışan qəsbkarların dilindən də yeri gəldikcə sözlər, anlayışlar, terminlər alıb. Gəlin tarixə baxaq: dünyada elə bir dil varmı ki, başqa dillərdən sözlər götürməsin, onların xəzinəsindən istifadə etməsin?

Hər dilin gücünü, həyat qüvvəsini göstərən o deyil ki, öz qabığına qısılib qalsın. “Mənə başqasının sözü lazım deyil”, deyib dursun. Xeyr, bu fikir güclülük əlaməti deyil, zəiflikdir və bu zəiflik dillər tarixində purizm adlanan damğa ilə damğalanmışdır.

Hər bir dilin həyat qüvvəsi ondadır ki, öz daxili imkanları sayəsində daima inkişaf etməklə, cilalanmaqla bərabər, başqa dillərin təcrübəsindən və nailiyyətlərindən də yeri düşdükcə müəyyən zərurət sayəsində istifadə edir. Lakin burada heç kəsin iradəsindən asılı olmayaraq, dil aldığı sözü öz mahiyyətinə, öz qrammatik ahəng, tələffüz, gözəllik və s. qanunlarına tabe edib uyğunlaşdırır.

Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı əsasən bu qanunlarla davam edib, əsrdən-əsrə keçib cilalanıb, kamilləşibdir. Lakin istisnalar da, əyintilər də olub. Bu və ya digər dillərdən yerli-yersiz elə sözlər gə

gəlib ki, onlar yad ünsür kimi həmişə qulaqda taqqıldayıb, boğazda ilişib qalıb.

Burada bir haşiyə çıxmaq istəyirəm.

1940-cı illərin ikinci yarısında musiqidə xəlqiliklə formalizm, modernizm arasında mübarizə və mübahisələr qızıışdığı zaman Moskvada SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının həmin məsələlərə həsr olunmuş plenumunda böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov çıxış etmişdir. O zaman mən də Moskvada idim. SSRİ Yazıçılar İttifaqında bəstəkarlarla əlaqəsi olan moskvalı dostlardan həmin çıxış haqqında, Üzeyir bəyin xəlqiliyi çox əsaslı surətdə müdafiə etdiyi barədə hərərətli sözlər eşitdim. Axşam mehmanxanada onunla görüşəndə eşitdiklərimi bildirib soruşdum.

- Üzeyir bəy, bu mübahisələrin mahiyyəti nədən ibarətdir?

O dedi:

- Qoy səni yazıçı dili ilə başa salım: ədəbiyyatın ədəbi bir qanunu var: şeirdə də, nəsrə də söz gərək boğazda ilişib qalmaya, rahatəlhülqum ola. Musiqinin də öz dili var. O da gərək boğazı deşməyə...

Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə göz yaşı kimi təmiz, sərin bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elə də hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etməlidir. Belə olmadıqda dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyi itir, onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi!

Biz bu eybəcər hadisəyə çox hallarda rast gəlirik: əvvəla danışıqda, nitq mədəniyyəti adlandırdığımız keyfiyyət pozulduğu zaman. Təəssüf ki, belə hallar çox olur. Bəzi adamlar, rusca danışdığı halda Azərbaycan, azərbaycanca danışdığı halda rus sözləri işlədir. Nədən əmələ gəlir bu qeyri-normal vəziyyət?

İndi ölkədə yenidənqurma dövründə, aşkarlıqdan, demokratiyanın genişlənməsindən hər gün söhbət getdiyi bir zamanda, danışıqda da, mətbuatda da, radio və televizorda da intizam sözü çox tez-tez işlənir. Lakin bu söz dilindən düşməyən adamlar belə, çox vədə, demək olar ki, onu məhdud mənada başa düşürlər, bir tərəfli işlədirlər. Yaddan çıxarırlar ki, intizam sözü yalnız işə, idarəyə aid deyil, fikir, düşüncə, təfəkkür intizamı deyilən bir anlayış da var. Nədənsə, bu vacib, mənəvi keyfiyyəti çoxları unudur. Elə söz dillərinə necə gəldi danışıqlar, gah təzyiq, gah davleni deyir, gah obed, gah nahar deyir. Hələ təhrif olunan, gülünc hala salınan daha mürəkkəb, daha çətin cümlələri demirəm. Elə cümlələri eşidəndə deyirsən ki, bəzi yoldaşların dillərini düşüncə, fikir idarə etmir, əksinə çaşıb hərəkət edən dil onların fikrini və düşüncələrini hərəkətə gətirir, hara gəldi istiqamətləndirir.

Bu mənfi hal yazıya keçdikdə daha pis nəticələr verir: gündəlik mətbuatda çoxlu belə qüsurlar var. Bu bir yana. İndi məktəblərimizdə dərs kitablarını, xüsusən tərcümə olunmuş dərslikləri alsaq, dil cəhətdən nə qədər pozğun, uşaqların dilini də, zövqünü də korlayan hallar olduğunu görürük.

Dərsləkləri və onların tərcüməsini ən tələbkar, dili çox gözəl bilən, yazmağı bacaran, sözün, dilin gözəlliyini duyan və ondan ləzzət alan adamlara etibar etmək lazımdır. Dövlət nəşriyyatı, poliqrafiya və kitab ticarəti komitəsi də bu məsələyə diqqəti artırmalıdır.

Dilin inkişafında, xalq arasında nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsində bədii ədəbiyyatın və mətbuatın müstəsna rolu var. Etiraf etmək lazımdır ki, bu sahədə də qüsurlarımız az deyildir. İstər orijinal əsərlərdə, istərsə də tərcümələrdə dil eybəcərliyi, kobudluğu, yabançı sözləri qəbul etmir, onlara ciddi müqavimət göstərir.

Bu müqavimət öz gücünü dilin daxili gözəlliyindən, əsrlər boyu yaranmış gözəl ənənələrdən alır. Axı, Vaqifin, Aşıq Ələsgərin, Sabirin, Möcüzün, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Şəhriyarın, Səməd Vurğunun gözəl şeirləri əsasında dili və zövqü formalaşmış oxucu dil pozğunluğuna dözə bilməz. Bu sözləri xalq ədəbiyyatının, folklor nümunələrinin tükənməz gözəlliyi, axıcılığı barədə də demək olar:

Həsən gəl, ay həsən gəl,
Sevgi yolum kəsən gəl.
Ürəyim səni istər,
Ya mən gəlim, ya sən gəl.

Çox adi, bu sadə bayatı necə axıcıdır, şirindir, özü də insani hissləri, təmiz fikri ifadə edir.

Yeri gəlmişkən deyim ki, bədii söz heç vaxt şablona, trafareto sığmır. Eyni zamanda, ədəbi dilimizə süni surətdə gətirilən məhdud

ləhcə sözlərini də qəbul etmir. Kənddə böyümüş, uşaqlıqdan kənd həyatını yaxşı bilən bir sıra yazıçıların əsərləri öz təbiiliyi, həyatiliyi ilə seçilir. Dilimizi zənginləşdirən ayrı-ayrı ləhcə sözləri də diqqətə layiqdir. Lakin burada aludəçiliyə qapılmaq da yaxşı deyil. Heyf ki, belə hallar da olur. Nəticədə, müasir ədəbi dilimizin tərkibində eybəcər görünən, dilin qəbul edə bilmədiyi, oxucuların böyük əksəriyyətinin başa düşmədiyi sözlər də gözə dəyir, mənfi təsir bağışlayır.

Müasir Azərbaycan dili çox inkişaf etmiş dildir. Dünyanın ən böyük filosoflarının, alimlərinin, yazıçılarının əsərləri dilimizə tərcümə olunmuş, on min tirajlarla çap edilib yayılmışdır.

Biz “ana dilimizi yaxşı bilək”, “bu dildə yaxşı danışaq” deyəndə təbii olaraq “başqa dilləri də öyrənin” demiş oluruq. Sözüün məntiqi nəticəsi belədir. Axı, bizim hazırkı maarif sistemimizdə Azərbaycan dili ilə yanaşı rus dilini, ingilis, fransız, alman, fars, ərəb dillərini də öyrədən məktəblərimiz var. Böyük Nizami səkkiz yüz ildən də qabaq xalqı dillər öyrənməyə çağıraraq deyib: “Bir dil bilirsən, bir adamsan, iki dil bilirsən iki adamsan! İndi biz elə etməliyik ki, başqa dilləri də yaxşı öyrənmək, xüsusən ölkəmizdə millətlərarası ünsiyyət dili olan rus dilində əla danışan və yazan adamlarımızın sayı gündən-günə artsın, həmçinin o biri dilləri bilənlərimiz, onların ədəbi, elmi əsərlərini gözəlcə tərcümə edən adamlarımız olmalıdır və indi az-çox vardır. Arzumuz budur ki, onlar sətiri tərcümə təsirinə yol verməsinlər, ədəbi əsərləri tərcümə edəndə məna, fikir dəqiqliyi ilə bərabər, əsərin bədii gözəlliyini və qüdrətini saxlamağa səy etsinlər. Bu, xalqımızın başının

ucalığı olar. Onun şan-şöhrətini daha da artırır. Dilləri öyrənmək və gözəl, kamil danışmaq, yazmaq məsələsində qonşularımıza çatmaq bizim üçün şərəfli işdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dil də elmi predmetdir. Riyaziyyat, kimya, fizika da insanın biliyini artırır. Bilikdən isə dünyada zərər görün olmayıb. Savadsızlıqdan, biliksizlikdən, cəhalətdən, avamlıqdan zərər çəkənlər isə saysız-hesabsızdır. Görünür elə buna görə də İran və dünya ədəbiyyatının böyük şairi Firdovsi min il əvvəl deyib:

“Təvana bövəd, hər ke dana bövəd”.

Yəni güclü o adamdır ki, biliklidir. Biz Azərbaycan dilinin müasir səviyyəsindən, zənginliyindən, gözəl sənət əsərləri yaranmasından danışarkən bugünkü Cənubi Azərbaycanı da nəzərə alırıq. İndi Cənubda Cavad Heyət kimi alim və yazıçının başçılığı ilə “Varlıq” adlı yaxşı jurnal çıxır, güclü şairlər, yazıçılar yetişmişdir. Şəhriyar, Gəncəli, Səbahi, Səhənd, Sönməz, Dönməz, Savalan, Rəhim, Dəqiq və b. İndi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində məzmunca da, bədii keyfiyyətləri etibarilə də qiymətli əsərlər yaranır. Dil barədə bizi düşündürən bir sıra problemlər onları da düşündürür.

Klassik ədəbiyyatdan, xalq dili xəzinəsindən istifadə etmək, başqa dillərdən alınmış sözlər, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni istilahlər, anlayışlar və s. indinin vacib məsələləridir. Təkcə alınma sözlərlə münasibətdə cürbəcür rəylər meydana çıxır.

Məlumdur ki, ərəb və fars xalqları ilə, onların ədəbiyyatları ilə bizim əlaqələrimizin tarixi çox qədimdir. Bu əlaqələr nəticəsində

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı onlardan çox şey alıb, çox şey öyrənib. Lakin bu əlaqələr birtərəfli yox, ikitərəfli, yəni qarşılıqlı olduğu üçün biz də onlara çox şey vermişik. Bu bərədə indi tərərriata ehtiyac yoxdur. Çünki onu tarixçilərimiz, ədəbiyyatçılarımız, filosoflarımız geniş işıqlandırılar. Bir zaman dilimizdə xeyli ərəb və fars sözləri işlənirdi. Zaman ötdükcə, xalqımızın ədəbiyyatı, dili, mədəniyyəti tərəqqi etdikcə onların bir qismi dildən çıxıb. Milli köklü sözlərlə əvəz olunub. Bir qismi də, şəklini, hətta mənasını da dəyişib, bizimkiləşib (elm, alim, mədəniyyət, kitab, cəmiyyət, qələbə, tərəkür, iftixar və s.). İndi bu sözləri dəyişməyə ehtiyac varmı? Məncə yoxdur. Çünki artıq bunlar və bu kimi yüzlərlə sözlər və ifadələr bizə doğmadır. Bizim sözlərimizdir. Onları dəyişməyə heç bir əməli və elmi ehtiyac yoxdur. Yəqin hamıya məlumdur ki, rus dilində və başqa dillərdə də işlənən minlərlə xarici sözlər var. Rusca onlar bərədə ayrıca lüğət dönə-dönə çap olunmuşdur. Yuxarıda dediyim kimi təkə öz sözləri ilə keçinmək meylləri rədd olunur, çünki faydasızdır. Bizim isə klassik və müasir ədəbiyyatımız çoxdan külli miqdarda ərəb və fars sözlərini özünükü edib.

Mənim əziz dostlarım!

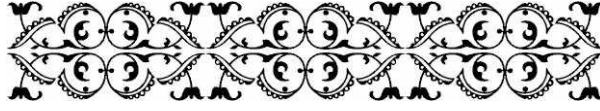
Ana dilimizi kiçikdən böyüyə bütün adamlarımızın əla bilməyi, bu dildə, həm də bəzi başqa dillərdə gözəl danışmağı xalqımızın nəyə qadir olduğunu göstərməklə bərəbər, möhkəm tarixi köklər üzərində ucaldığı rəmzidir. Məlumdur ki, kökü nə qədər möhkəm olsa,

başqa ağaclar kimi çinar ağacı da o qədər dərinliyə rişə atar. O qədər geniş qol-budaq verər. Yayın isti çağlarında onun kölgəsində dincəlmək, təmiz, sərin havasını udaraq, şirin xəyallara dalmaqdan adam doymaq, yorulmaq bilməz!...

Dekabr, 1987

MİRVARİD DİLBAZİ
(1912 - 2001)

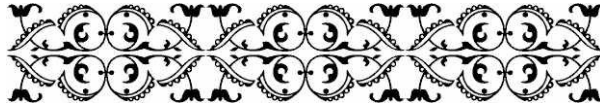
Baş və dil

Söz söyləyən zamanda
Dil yaman dolaşırdı,
Kəlmələr arasından
Çox kəlmələr düşürdü.
Fikirlər dəyişirdi.

Eşidənlər kimisi:
Ona “pəltək” deyirdi,
Biri “gödək” deyirdi,
Biri “kötük” deyirdi,
Biri “ütük” deyirdi.
Dil dedi: – Ey insanlar!
Nə kötüyəm, nə ütük,
Nə pəltəyəm, nə gödək,
Bunu biləsiniz gərək:
Deməyin bu nöqsanlar
Ancaq mənim işimdir,
Fikirlərə dəyişik don geydirən başımdır!

1989

BALAŞ AZƏROĞLU
(1921 - 2011)

Ana dili

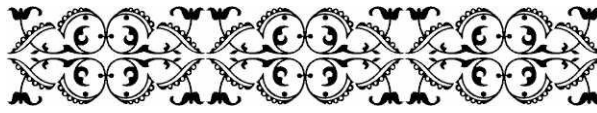
Bir gün əsir düşmüş bir qəhrəmanı
Sorguya, suala çəkəndə cəllad,
“Sizin əlinizdə ölmərəm! – dedi, –
Məni zaman – zaman yaşadar həyat”.
Dedilər: – Gözünü ovarıq sənin,
Görə bilməzsən.
Dedi: – Yaşaram!
Dedilər: – Qolunu qırarıq sənin
Silahın, kəsərin düşər əlindən.
Dedi: - Yaşaram!
Dedilər: – Qıçına kündə vurarıq,
Gəzə bilməzsən.
Başında elə bir tonqal qalarıq
Dözə bilməzsən.
Dedi: – Yaşaram!
Dedilər: – Nəyin var apararıq biz,
Bir də keçmişinə dönə bilməzsən.
Dedi: – Yaşaram!
Dedilər: - Dilini qopararıq biz,
Danışa bilməzsən, dinə bilməzsən.

Susdu qəhrəman,
N  yaşaram dedi, n   ll m dedi.
S yl di: – N  bilir elə, ey cəllad.
Divan sənindir,
D vran sənindir...

1970

İSLAM SƏFƏRLİ
(1923-1974)

Dilim dillər tacıdır

Ana dilim

Dilim, -
su kimi büllür,
bal kimi şirindir.

Elim, -
Vətən adlı
ilk sevgilimdir.

Mən elimin
ürəyi min bir nəğməli oğluyam.
Ürəyimdən bir səs keçir:

- Əqidəmdə doğruyam!..

Dilim, -
dillər tacı olsun deyirəm.
Öz dilini sevməyənlər,
lal olub, yerə girsin,
bir kəlmə söz möhtacı olsun, deyirəm.
El mənim,
Mən də elin.
Qəlbimdəki hər telin,
Səsi sazımda gülür.

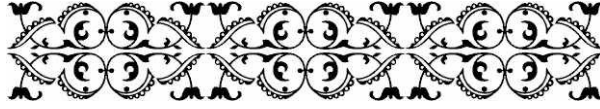
Dilim, -
bir dağ çeşməsidir,
ürəyimdən dodağıma süzülür...
O çeşmənin gözünü
Gözüm qədər sevirəm.
Onun hər damlasını,
özüm qədər sevirəm.
Çınqıllı daşlarını,
bir mirvari sanıb mən,
Kaş boynuma düzəydim,
can Vətən!..
Mən qürurumu
qürurlara
qürur saya bilərəm.
Körpə bir uşaq
Beşikdən baş qaldırıb
“Ana” – desə,
Onu bağıma basıb gülərəm.
Çünkü o, öz dilimdir,
Ana dilim.
Pərvaz et hər yana, dilim!
mən qəlbi
qəlbimdə döyünənləri,
Mənim kimi
öz millətiylə öyünənləri,
Dilimi sevənləri sevirəm.
Hər kim nə deyir – desin,
Elimi sevənləri sevirəm.
O el, -
anadan adsız doğulub,
ada – şöhrətə çatdığım,

ilk şeirimii yaratdığım
Azərbaycan torpağıdır!

O dil, -
Şərqin
Min bir nəğməli dodağıdır.
Dodaq dedim, -
O, ürək tərcümanıdır.
ürəksizsə nəğmə olmaz.
Dilim, -
Nərgiz gülü kimidir,
Boranı da düşsə solmaz.
Çünki bu dil,
Baharıstan torpağımda,
atmış rişə.
Bu dil, -
O vaxt məhv olar ki,
Dünya qopa, Günəş düşsə.
Yoxsa heç bir saxta qürur,
qüruruma düşməz yaxın.
Nəğmə deyın axın – axın!..
Bu nəğmələr
ürəklərə axıb dolsun.
Bizim könül nəğməmizsə,
“Azərbaycan himni” olsun!..

NƏBİ XƏZRİ
(1924 - 2007)

Söz

Əzəl başdan açarıdır sirlərin,
Öz gücünü ürəklərdən alar söz.
Ümid verər, sevinc verər, qəm verər,
Müşkül olan dərdə çarə qılar söz...

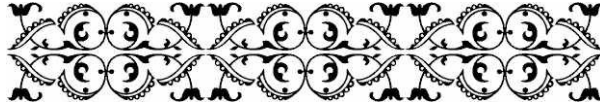
İlk həmdəmdir, ilk siləhdır hər kəsə,
Əgər ki, o saf poladdan deyilsə.
Hər kəlməsi öz yerində deyilsə,
Qılınclardan daha kəskin olar söz.

Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahan da insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı,
Əlli ilin hörmətindən salar söz.

Çalış, Nəbi, gecə - gündüz yarat sən,
Bəd sözləri öz sinəndən yar, at, sən.
İnci seçib, dürr toplayıb yaratsan,
Səndən eldə bir nişanə qalar söz.

1944

BƏXTİYAR VAHABZADƏ
(1925 - 2009)

Ana dili

Dil açanda ilk dəfə ana söyləyərik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə – gilə.

Bu dil, – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil, – bir – birimizlə əhdi – peymanımızdır.
Bu dil, – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil, – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağından qopan yanıqlı nəğmələrdən,
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağ saçlı babaların əqlindən, kamalından,

Düşmən üstünə cuman o Qıratın nalından
Qopan səsdən yarandın.
Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın.

Ana dilin, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqlanır,
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan – şöhrətim saxlanır.
Mənim adım, sanımsan,
Namusum, vicdanımsan.

Millətlərə, xalqlara xalqımızın adından
Məhəbbət dastanları yaradıldı bu dildə.
Moskvada Puşkinə heykəl qoyulan zaman,
Ona abidə qoydu bu dildə Şirvani də.

Bu dil, – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil, – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən
Modalı ədabazlar
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.

Ancaq Vətən çörəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun.

Noyabr 1954

Latın dili

Latın dili!
Hər sözündə dünya boyda yük daşıyır,
Latın dili! –
Millət ölüb, dil yaşayır.

“Ana” deyən, “torpaq” deyən, “Vətən” deyən
Yox bu dildə.
Ancaq yenə yaşar bu dil.
Sabah bizim ərzimizin
Sərhəddindən o yana da
Qoşar bu dil.
Bəlkə... bütün ulduzları
Gəzər bu dil.
Döyüslərdə zəfər çalıb
Ölən ərə bənzər bu dil.
Vətəni yox,
Milləti yox
Yaşar özü.
Elmlərin təməlidir
Əvvəl sözü, axır sözü.
Kim deyir ki, ölüdür bu?
Həkimlərin,
Alimlərin,
Loğmanların dilidir bu.
Bu dil ilə hesablanır ay da, il də.
Çiçəklərin,
Böçəklərin,
Küləklərin,

Fələklərin
Adlarını yazır alim
Ölü dildə.
Kim deyir ki, ölüdür bu?
Ölülərin dili deyil,
Dirilərin dilidir bu.
Atlantika sahilində
Çoşa – çoşa,
Daşa – daşa:
– Mən azadam, mən xoşbəttəm, –
Deyir natiq yad dilində.

Söylə natiq,
İndi nəyə inanaq biz –
Qulağamı,
Ya gözəmi?
Əmələmi,
Ya sözəmi?
“Mən azadam müstəqiləm” sözlərini
Öz dilində deməyə də
İxtiyarın yoxsa əgər,
De, kim sənə azad deyər?..
Söylə, necə azadsan ki,
Komalarda dustaq olub
ana dilin.
Böyük – böyük məclislərdən
İtirilib ilim – ilim?..
İclaslarda bir kəlməsi, sözü yoxdur.
Bəlkə... onun böyük, rəsmi məclislərə
Çıxmaq üçün üzü yoxdur?
Söylə, bəlkə – bircə doğulub,

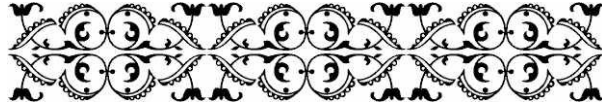

Atasından yox xəbəri?
Bəlkə bu dil çox kasıbdır,
Qucağına sığışmayır
Əsrin böyük fikirləri?..

Sən dərdə bax,
Vətən də var,
Millət də var.
Ancaq onun dili yoxdur.
Elə bil ki,
Güzgü kimi, hamar, şəffaf röyalın var,
dili yoxdur...
İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
dustaq olan bir diləmi?
Yoxsa, uzun əsrlərdən
keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi?

Aprel 1967, Kasablanka

QABİL İMAMVERDİYEV
(1926-2007)

Öz dilimizdə oxuyarkən

“Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Hərb və sülh”, “Hacı Murad”, “Səfillər”, “93-cü ildə”, “Don Kixot”, “Ovod”, “Robinzon Kruzo”, “Kapitan Qrantın uşaqları”, “Zəmanəmizin qəhrəmanı” və bu qəbildən olan ölməz əsərləri Azərbaycan xalqı nəsil-nəsil öz ana dilində oxumuş, oxuyur və oxuyacaq. Mən hələ poeziya və dramaturgiya nümunələrindən söhbət açıb elə təkcə Abbas Səhhət, Səməd Vurğun, Cəfər Cabbarlının tərcümə incilərindən danışmıram.

Tərcümə ədəbiyyatımızın, bədii tərcümə tariximizin qızıl fonduna daxil edilmiş dünya, rus və qardaş xalqların məşhur əsərləri sanki elə başdan-binadan Azərbaycan dilində yazılmışdır. Buna görə biz konkret yaradıcı şəxslərə - tərcüməçilərə minnətdarıq. Bu yaradıcı, məhz yaradıcı tərcüməçilərin heç kimin tərtib etmədiyi, heç yerdə nəşr edilməyən, satılmayan bir sehri lüğət kitabı var – hissiyyat və fəhm kitabı, min bir çalarlı dil incəliklərinin duyum kitabı. Bu lüğət kitabının şifrlərini ancaq və ancaq istedad açıb oxuya bilər.

Həmkarımız, qələm dostumuz İshaq İbrahimov belə mütərcimlərdən biridir, lap elə birincisidir. Və bura zəhmətkeşliyi, iradəni də əlavə etmək lazımdır. Tərcüməçilik İshaq müəllimin ədəbi pas-

portu, yaradıcılıq taleyidir. Ədəbi ictimaiyyət, oxucular onu 48-50-ci illərdə Abxaz yazıçısı Georgi Quliyanın “Sakenda bahar” povestinin tərcüməçisi kimi tanımışdı. Aradan çox illər keçdi və İshaq da çox roman, povest, hekayə, pyes, kinossenari tərcümə etdi.

Nəhayət, İ. İbrahimov ədəbi fəaliyyətinin ən parlaq dan ulduzu göründü, zirvə nöqtəsi gəlib çatdı.

Zəmanəmizin nadir yazıçısı Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanının tərcüməsi! Mütərcimin adını əsərin sonunda, axırıncı səhifədə görməyə adət etmişik. “Azərbaycan” jurnalında İshaqın adı əsərin sərlövhəsi altında müəllifin imzasına müvazi – paralel verilmişdir. Fikirləşdim ki, bu adicə etikadır, tanınmış tərcüməçiyə, qələm yoldaşımıza, köhnə cəbhəçiyə redaksiyanın oxucuları adından hörmət və ehtiramdır.

Aytmatovun bütün əsərlərini rus dilində oxumuşam. Bu romanı nədənsə indiyə kimi oxumadığım üçün, Azərbaycan dilində tərcümə və özü də İ.İbrahimovun tərcüməsi əlimə göydən düşdü, başladım oxumağa. Oxuduqca, “oxuduqca” demək azdır, qeyri-dəqiqdir – əsərin mənə, mahiyyət, dil, ifadə, təhkiyə, üfüq genişliyinə gedib qovuşan məzmun, çalar, cilvə, əlvanlıq sehrinə, tilsiminə düşdükcə və tam müvazi şəkildə, eyni vaxt və məqamda mütərcimin qüdrətinə – xüsusilə bu tərcümədəki istedadına heyran qaldıqca, ümumiyyətlə bu romanın sanki bizim dilimizdə yazıldığına inandıqca dedim:

– Yox – bu sadəcə hörmət, etika deyil. Belə əsərin, belə mütərcimin adı lap formal olsa da, heç cür son səhifədə yazıla bilməzdi. Bu mənim emosional, şairanə qənaətimdir.

Xəyalıma dəmir yolunu, polad relslərlə şütüyən qatarları gətirdim. Hərçənd ki, romanda da tez-tez oxuyurduq bu leytmotivi:

“Qatarlar bu yerlərdə şərqdən qərbə, qərbdən də şərqə gedirdilər. Bu yerlərdə dəmir yolunun hər iki tərəfilə intəhasız sarı torpaq çöllərinin göbəyi hesab edilən Sarı Özək düzləri uzanıb gedir”. Lakin

buna görə yox, başqa mülahizə və analogiyaya görə mən dəmir yolunu xəyalıma gətirdim.

... Avtomobil və qonşu, yedək növlü bütün nəqliyyat vasitələri yoldan, yol örtüyündən, yol əyrisindən asılı deyil. Sükan sürücünün, cilov cilovdarın əlindədir. İstədiyi vaxt yoldan yola keçə bilər: sağa döner, kəsə gedər, düz gedər, maili-köndələn gedə bilər və sairə.

Qatarınsa... qatarı dartıb aparən parovozunsa, teplovozunsa, elektrovozunsa sükanı yoxdur. Təkərlər relslərə, relslərin əyilmə qövsünə tabe edilmişdir. Relslər də çuqun təkərlərin quruluşuna, şəklinə uyğunlaşdırılmışdır. Bir sözlə, relslər də həmişə təkərlər üçündür... ancaq və ancaq!

Dəmir yolu deyəndə bom-boş, parıldaya-parıldaya uzanıb gedən relslər yox, calaqlarda çaqıldayan təkərlər, haylı-küylü, ildırım sürətli, ağır ləngərli qatarlar gəlib gözümüzün qabağından keçir.

“Gün var əsrə bərabər”in müəllifi ilə mütərciminin, orijinalıyla tərcüməsinin biri-birinə bağlılığını, yaraşmasını, biri-birinə üzvi hüceyrəvi tabeliyini çuqun təkərlər və polad relslərin nisbətiylə müqayisə etmək olar.

Fəhmli tərcüməçi gözlərinin nuruyla əsərin bütün nöqtə və cizgilərinin, ştrix və detallarının, sözlərin mənalarının, incə mətləblərinin, koloritinin, dadının-duzunun, daxili aləm naxışlarının, heyranəmiz bir təbiiliklə Azərbaycan dilində işıqlandırılmasını yalnız və yalnız polad relslərlə çuqun təkərlərin biri-birinə bağlılığıyla müqayisə etmək olar.

Ağlını, huşunu, əslini, nəslini itirmiş, manqurt olmuş oğluna oxşama tutub ağı deyəndə Nayman – Ana:

“Yaddaşını qoparanda, başın qoz tək kəlbətinə salınanda, balam ey, o dəvənin dərisinə gün dəydikcə buğurqat tək sıxılanda, balam ey, o görünməz çənbər sənin gözlərini qanlı yaşla dolduranda, balam ey, gözlərinin kökü qopub çanağından pırtlayanda, balam ey, Sarı Özək

istisinin tüstü verməz ocağında sən yananda, balam ey, bir damcı da düşmədi ki, dodağının közün basa, can bala, yer üzünə həyat verən günəşə sən küfr etdinmi, can bala, onda günə işıqların ən qarası söylədinmi, can bala?

Əzabların əzabından şikəst beyni toran salan balam ey, keçənlərin xatirəsi yaddaşında solan zaman, balam ey, çabalaya-çabalaya öz ananı unudanda, balam ey, yay günləri dağ döşündə oynadığın çayın səsi qulağında yoxa çıxıb batıxanda, balam ey, öz adını, atan adın bərbad olmuş yaddaşından salanda, balam ey, baxıb sənə həya ilə gülümsünən o qızın, balam ey, qohum qardaş, dost-yoldaşın pozulanda surəti, qarğıdınmi bu gün üçün səni doğan anaya, can bala”.

Bu və bu kimi gətirə biləcəyim nümunələr, sitatlar və mübaliğəsiz və istisnasız olaraq bütün əsər sübut edir ki, əsil aktyor rola necə girirsə – tərcüməçi də müəllifin ruhuna, qayəsinə eləcə nüfuz edir, onun sarı simdə toxunduğu, yandırır yaxa-yaxa açdığı mətləbləri dərk edib öz ana dilində tam bir zamanətlə səsləndirir!

Adətən, tərcümədən danışanda söhbət orijinala (bəzən hətta sətri tərcüməyə) sadıq qalıb-qalmamaqdan gedir.

“Gün var əsrə bərabər”in tərcüməsi fəvqəl vüsətə, rəvanlığa malik olduğu üçün, burada söz, cümlə, ideomatik ifadə, bütöv mətn müqayisələrinə ehtiyac qalmır, tərcümənin təbii axarı adamı alıb aparır. Tərcüməçi əhvali-ruhiyyəni, ovqatı, fikirlər, düşüncələr silsiləsini, obrazların psixologiyasını Azərbaycan dilində səsləndirmişdir.

“ - Hə, ayrılıq saati gəlib çatdı – deyə Yedigey Qazanqarı torpağın dərinliyindəki əbədi yatağına uzadaraq fikirləşdi: – Bağışla ki, yerini rahatlamağımız uzun çəkdi. Səhərdən dartırıq ora-bura. Neyləmək, iş belə gətirdi. Səni Ana-Beyitdə basdırmadığımızın günahını bizdə görmə. Amma, elə bilmə ki, mən bu işi belə qoyacağam. Haracan lazım olsa, gedəcəyəm. Nə qədər sağam, susmayacağam. Özüm bilirəm onlara nələr deyəcəyəm! Sən öz yerində rahat

yat. Belə çıxır ki, bu gen, bu intəhasız dünyada üç arşınlıq yer sənın payına burada ayrılıbmış. Sən burada tək qalmaqcaqsan. Tezliklə mən də gələcəyəm yanına, Qazanqap, heç şübhə etmə. Bir bəla-zad baş verməsə, öz əcəlimlə ölsəm, mən də bura gələcəyəm, yenə də bir yerdə olacağıq. Qarışacağıq sənınlə Sarı Özək torpağına. İntəhası özümüzün xəbərımız olmayacaq. Bunu ancaq diri olanda bilmək olar. Elə bununçün də sənınlə danışsam da, bu sözləri özümə deyirəm. Axı sən nə idin, indi o deyilsən. Beləcə biz varlıqdan yoxluğa gedəcəyik. Amma qatarlar yenə də Sarı Özək torpaqlarında əvvəlki kimi hərəkət eləyəcək, bizim əvəzimizə də başqaları gələcək...”

Xeyir, burada “ruscasında belədir”, “azərbaycancasında belədir” səviyyəsinə enmək olmaz. Burada tərcüməçinin iki ana dilini, iki xalq ruhunu biri-birinə hissiyyat və duyğu qaynaqlarıyla calamaq məharətindən danışmaq lazımdır! Dildən çevirdiyin dilimi bilmək vacibdir? Yoxsa dilə çevirdiyin dili?! Hər ikisi. Ancaq bir vacib də var: ilham qanadlarında cövlana qalxa bilmək!

Əsil-nəcəbətın tərənnümünə həsr edimiş bu, sarı-simdə səslənən ibrətəmiz və müdrik hekayəti mənə öz dilimizdə oxutduran, məmnuniyyətlə oxutduran İshaq İbrahimov kimi mütərcimə eşq olsun!

“Gün var əsrə bərabər” romanının süjet xətti budur ki, Qazanqap adlı veteran, namuslu-qeyrətli sadə xalq adamı olan köhnə dəmiryolçu vəfat edib və onu aparırlar (öz vəsiyyətinə görə) qədim Ana-Beyit qəbiristanlığında dəfn etməyə. Kiçik bir dəstədən ibarət olan dəfn mərasiminə Qazanqapın yetişdirməsi, həmkarı olan cəbhəçi, dəmiryolçu, Boranlı rəzəzdinin fəhləsi Boranlı Yedigey başçılıq edir. Lakin onların yolunu kəsirlər ki, Ana-Beyit qadağan zonasıdır, burada ölü-zad basdırmaq olmaz. Qazanqapı, Yedigeyin təkidiylə (çünki buna etiraz edənlər var idi) Sarı Özəyin başqa bir guşəsində torpağa tapşıırırlar. Vəssalam! Süjet budur. Əsərin sxemi budur.

Lakin heç bir sxemə sığışmayan, hər fəslində süjetlər şaxələnən bu ləyaqət, kök-əcdad, Vətən dastanı, sehrli planetlərdən fantastik xəbərler verən idrak və zəka dastanı, bütün mənəvi və hətta cismani eybəcərliklərin ən eybəcəri olan manqurtluğa öldürücü, ibrətamiz atəş DASTANI Çingiz Aytmatovun sinəsindən birnəfəsə, bədahətən axıb gəlmiş və böyük, dərin, incə mənalar kəsb etmişdir.

İshaq İbrahimov da bu birnəfəsə axarın nəbzini, ritmini tutmuş və bu axara qoşulub “Gün var əsrə bərabər”in (belə demək olarsa) Azərbaycan nüsxəsini yaratmışdır. Bəli, məhz yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, bu əsərin ruhunda bizə milli doğmalığ var. Adam, yer adları, dəvə, at, adət və mərasimlər və sairə. Bəlkə, bu da tərcüməçiyə kömək edib? Bəlkə, bu da tərcüməçiyə kömək edib ki, Sabitcan kimi manqurtlar bizim də milli heysiyyətimizə ləkədir. Biz də manqurtlaşa bilərik və ayıq-sayıq olmalıyıq ki, manqurtlaşmayaq.

Bəlkə, bu da mütərcimə kömək edib ki, Zərifə də, Abutalıb da, Boranlı Yedigey də, Ukubala da, Caydaq Ədilbəy də öz düşüncə, təfəkkür tərzilə bizə yaxındır, bizim milli-psixoloji, kolorit, əxlaq incəliklərimizlə düz gəlir. Çox güman... Lakin “bəlkə”siz, “güman”sız bir məsələ, bir nöqtə var: o da istedaddır, istedadın sövq-təbii axarıdır, stixiyasıdır. İshaq istedadının səmt küləyi ilə gedir. Həmənlə səmt küləyi onun qələminə qüdrət və cəsarət verir, ona səbr-qərar təlqin edir. Bir kəlməlik cümlədən tutmuş, yarım səhifəlik cümləni, dialoqu, monoloqu qırmadan, parçalamadan bütün sintaktik, morfoloji tərkibi, uzlaşması, dadı-duzuyla, təbii, ağlabatan, koloritli müqabilləriylə tərcümə etmək əzabına qatlaşmaq səbri!

“Bir də ölənlərin ruhunun başqa canlılara keçməsi doğrudursa, onda mən qarışqa niyə olum, istərdim ki, ağıquyruq çalağana çevrilim, mən də o göydə uçan çalağan kimi Sarı Özəyin üstündə süzüb, o ucalıqdan doğma yerlərimi seyr edim, seyr etdikcə də doymayım. Vəssalam”.

Çingiz Aytmatov bu gün dünyada ən çox nəşr edilən, oxunan və sevilən yazıçılardandır. Belə yüksək səviyyəli sənətkarın əsərlərinin tərcüməsi İshaq İbrahimov kimi ustad, mahir tərcüməçiyə yaraşır.

“Gün var əsrə bərabər” romanının azərbaycancası bir daha göstərir ki, tərcüməçi sadəcə dil bilən peşəkar, vərmişkar yox, yalnız və yalnız yaradıcı şəxsiyyət olmalıdır.

1987

Bizim borcumuzdur

- Allo!
- Da!

Dəstəyi qaytarıb qoyub, telefon nömrələri yazılmış dəftərcəmə nəzər salıram. Yox, nömrəni səhv yığmamışam. Bura xalis Azərbaycan ziyalılarında birinin, köhnə qələm yoldaşım filankəsin mənzilidir ki, var. Bəs nə üçün “bəli”, “buyurun”, “eşidirəm” və ya sadəcə olaraq beynəlxalq “allo” əvəzinə, mənə “da!” deyə hay verirlər? “Da” nə qadağandır, nə qəbahətdir. Ancaq axı nə üçün “Da!”. Bəlkə, dostumun telefon nömrəsi dəyişib? Lap sonuncu məlumat kitabçasına baxıram, filankəsin iş yerinə zəng çalıb öyrənirəm ki, nömrə həmən həməndir, dəyişib eləməyib... Bir də, iki də zəng çalırım.

- Da!

“Da” eşidən kimi danışığı kəsirəm. Lap yəqin ki, ora düşməmişəm. Yenə həməncə nömrəni yığıb “da” eşidirəm və bu dəfə çarəsizlikdən soruşuram:

- Allo, bağışlayın, bura filankəs müəllimin evidir?
- Bəli.
- Siz onun nəyisiniz?
- Qızı.

- Bəs, ay qızım, ay sağ olmuş, nə üçün bayaqdan “da” deyə-deyə məni çaşdırırsan? Elə bilirəm ki, səhv zəng çalırım. Belə şey olar, axı sən yazıçı, ziyalı balasısan, təhsilini də öz dilimizdə almısan.

- Bağışlayın, Qabil müəllim.

Bu, zahirən xırda şeydir, giley-güzara, çənə-boğaza dəyməz. Bəli, zahirən! Əslində isə ana dilinə etinasızlığın ifadəsidir, əlamətidir.

Həmən “da”nın üstündə qohumlarımdan tutmuş lap tanımadığım (yeri, məqamı düşəndə) adamlarla zilə çıxmışam.

İkinci ştrix:

- Allo!

- Bəli!

Sevinirəm. Ancaq həmən andaca sevincimə xal düşür.

- Atan evdədir?

- Bəli!

- Zəhmət olmasa, çağır.

- İndi.

Bax, sevincimə xal salan da bu andıra qalmış “indi”dir. Dilimizdə “indi” sözü var, gül kimi də bir söz! Ancaq telefonda “indi” eşidən kimi başa düşürəm ki, bu uşaq, yeniyetmə, cavan, ana dilində oxumur və ya oxumayıb, ana dilini bilmir, pis bilir, ayrı-ayrı sözləri, kəlmələri əlaqəsiz, mexaniki işlədir. “Seyças” sözünün müqabilində ağına ancaq “indi” kəlməsi gəlir. Yoxsa o deməliydi:

- Bu saat, bu dəqiqə, baş üstə, gözləyin. Xülasə, Azərbaycan dilinin təbii axarıyla danışmalıydı.

Mən təzə-təzə maşın sürməyə başlayanda qohumum Böyükağa Əzizov deyərdi:

- Elə ki gördün dalan ağızından, həyət qapısından küçəyə maşınının qabağına kos gəlir, əlüstü maşını saxla; nöşün ki, kosun dalınca hökmən uşaq qaçır, özü də güllə kimi. Kosu basdın, uşağı basdın, eyni şeydir.

Qulağımda sırğa olan bu xəbərdarlıq, telefonda eşitdiyim “da”lara, “indi”lərə necə də aiddir... Bəli, bu ifadələr də dilimizi maşın altına sala biləcək kos kimi bir şeydir. Dili əsasən canlı danışmaq, şifahi nitq yaşadır. Fəqət bu, azdır. Azərbaycan dili kitabda da, dəftərdə də, hər cür yazı-pozuda da, sənədlər, qeydlər, yazışmalar dövrüyyəsində də, işgüzar dəftərxana, poçt-teleqraf, telefon sahəsində də qatarlar şütüyən

polad magistrallar kimi par-par parıldamalıdır. Yoxsa hər hansı bir dil və konkret olaraq Azərbaycan dili ot basmış, pas tutmuş, zir-zibil, tullantı altında itib-batmış dalan yollarına çevrilə bilər və çevrilir də...

Bakı Azərbaycanın ürəyidir, başının tacıdır. Bakı – Abşeron yarımadası qarışıq bir çox cəhətdən respublikamızın tən yarısına bərabərdir. Bakı elm-texnika, kimya, tikinti, neft, ağır və yüngül sənaye, təbabət, ali və orta ixtisas təhsil, memarlıq, rəssamlıq, ədəbiyyat, incəsənət mərkəzimizdir. Çox yaxşı, çox əcəb! Doğma torpağın bir parçasını o biri parçasına qarşı qoymaq, yerliçilik cinayətdir. Lakin doğulduğu yerlə, yurdla, şəhərlə, kəndlə, ocaqla fəxr etməyə hamının haqqı var.

Mən xalis, əsil Bakılıyam. Bütün əslim-nəslim Bakıda doğulub, Bakıda dəfn edilib – Bakının dişlərimin arasında xırçıldayan, göz-başıma dolan tozuna-torpağına qurban olum – deyə-deyə böyümüşəm. Lakin mən demişəm, deyirəm və bu saat yazıram, ana dilimizin ürəyi yangılı təəssüfkeşi kimi bəyan edirəm:

- Azərbaycan rayonları və Abşeron kəndləri olmasaydı, sırf Bakı şəhərinin, Bakının mərkəz mühitinin, Bakının tən ortasındakı abihavanın ümidinə qalsaydı, Azərbaycan dili ölüb gedərdi, baxımsız, sahibsiz dalan dəmir yoluna dönərdi. Müşahidəm, qənaətim belədir. Hər şeyin süni, qondarması pisdir: yalançı, saxta, gözdən pərdə asma vətənpərvərlik isə lap pis...

Mən poliqlot adamları – yəni çox dil bilənləri xoşbəxt sayıram. Bir nəfər on dil bilirsə, o, bir nəfər yox, on nəfərdir. Yaltada, yaradıcılıq evində Mikola Lukaş adlı bir nəfər ukraynalı tərcüməçi ilə (çoxdanın sözüdür) tanış oldum. O, on dörd dili həm yazılı, həm də şifahi mükəmməl bilirdi, on beşinci dili – Azərbaycan dilini öyrənmək üzrə idi; İsmayıl Şıxlının ona bağışladığı bir cildlik rusca – azərbaycanca lüğətini də mənə göstərmişdi. Xəbər aldım:

- Mikola, bu dillər içində hansını daha yaxşı, daha kamil bilirsən?

- Ukrayna dilini.
- Deməli, ana dilini.
- Bəli!
- Eşq olsun!

Min bir dil bilsə də, öz dilini bilməyən adamı naqis hesab edirəm. Ana dilini bilməyən, pis bilən elə bir şəxs tanımıram ki, o, bir neçə dil bilmiş olsun.

Mərtəbələr bünövrə üstündə bərqərar olub, ucalır. Ana dilini bilməyən adam heç bir sahənin, sənətin ustası, ustadı, dahisi ola bilməz.

Nizami Gəncəvinin səkkiz yüz əlli illiyinə az qalır. Dünya nizamişünaslığı öz yerində... öz işində... Azərbaycan Nizamiçiliyi, Nizami tənqidçiləri, biliciləri, şərhçiləri, tərcüməçiləri inamla, inadla, həsrətlə axtarırlar aparmaqdadırlar. Dahi şairimizin Azərbaycan dilində hökmən əl yazısı var... heç olmasa and xatirinə, tutiya kimi bircə beyti tapılmalıdır. Bu gün, sabah, o biri gün, o biri ay, o biri il, o biri illər tapılmasa da, lap min illiyində olsa belə, tapılacaqdır. Başqa cür ola bilməz. Ola bilməz ki, onun – bu düha günəşinin ana dilində heç bir şeyi olmasın.

Əgər Nizami, həqiqətən, Azərbaycan şairidirsə - bu ola bilməz! Heç bir qeyd-şərtlə, nə bilim tarixi mühitlə, şəraitlə, fars dilinin hökmranlığı ilə və sair əsaslı-əsassız arqumentlərlə, səbəblərlə razılaşa bilmirəm.

Nizamidir söz allahı,
Kəlamında göz allahı.
Öz dilində yazmayıbsa,
Zamin olsun öz allahı.

Biz ana dilimizdə yazmış sənətkarlarımızın ətəyindən – hələ dühası bir yana qalsın, dilinə görə - daha dörd əllə yapışmalı, onlara daha çox bel bağlamalıyıq.

Həsənoğlu qəzəlinin itirmə sapın,
Nəsimiyə, Füzuliyə, Vaqifə tapın!
Allah olsun, - özgədirsə, salma içəri.
Geci-tezi döyüləcək bir dəfə qapın...

Şeirdən-sənətdən, ədəbiyyatdan, dildən, xəlqilikdən və qeyri-xəlqilikdən, dil saflığından, lügət tərkibindən başı çıxanlar, başı bəlalı, qüdrətli və qəribə şairimiz Məhəmməd Hadidən gileylənir. Nə üçün? Axı o da Sabir deyənləri deyib, Sabir öyənələri öyüb, Sabir söyənələri söyüb. Ancaq o, necə, bu, necə?! Hadinin faciəsi yalnız onun acınacaqlı, səfil həyatı, kimsəsizliyi, başına gələn ölüm-itimli əhvalatlarda, macəralarda deyildi. Sənətkar kimi Məhəmməd Hadinin faciəsi dilinin qəlizliyində, dərin məzmunlu, vətəndaş pafoslu poeziyasının xalqa, kütləyə çatmamasında idi.

Qülubi millətim olmuş
Məzari əşarım...

Axı camaata bir-bir başa salmaq mümkün deyil ki, görün Hadi nə deyir: deyir ki, mənim şeirlərim xalqımın qəlbindədir – məzari əşarım – yəni şeirlərimin əbədi məskəni xalqımın ürəyidir. Əslində:

Ələkbər Sabirlə Məhəmməd Hadi
Bir cövhər, mahiyyət, abi-havadı.
Millətin közünü açmaq olubdur
Yanar ürəklərin qəsdı, inadı.

Hadidən gileylənirik ki, qəlizdir, Hüseyn Caviddən küsürük ki, (mən bu küsünü öz payıma deyirəm) osmanlı – türk ləfzində yazıb, “iştə”, “şu”, “bana”, “alıyorum”, “gəliyorum” işlədib...

Bəs heç buna məhəl qoymuruq ki, hal-hazırda, indi, bu saat bəstəkarlarımızın, rəssamlarımızın, memarlarımızın, heykəltəraşlarımızın, kino, ekran yaradıcılarımızın, aktyor, operator, rejissorlarımızın çox böyük bir qismi, lap elə hamısı ana dilini ya pis bilir, ya heç bilmir. Özü-özlüyündə savadlı, mədəni, dəyərlı, faydalı, konkret bir sahənin başbiləni sayılan böyük bir ziyalı dəstəimiz televiziya minlərin, milyonların qarşısında Azərbaycan dilində beş kəlmə danışmağı bacarmır, höccələyir, kəkələyir, dilimizin qol-qabırğasını sındırır, dərşini yaxşı öyrənməyən uşaq kimi tez-tez çaşır... adamı xəcalət təri yuyub aparır. Adam da öz heysiyyətini öz ayağı altına salıb tapdalayarmı?

Hüzr məclisində təmiz Azərbaycan dilində danışan lap uzunçu, çərənci molla mənim nəzərimdə, əllərindən yanıqlı olduğum elə ziyalılardan doğmadır.

Lap istəyir Sovet İttifaqı marşalı olsun, barmaqla göstərilən dünya şöhrətli, Nobel mükafatı laureatı almış alim olsun – ana dilini bilmirsə, cövhərən, ruhən, mənən xalqından ayrısı, azərbaycanlılığı yalnız doğulduğu yerlə, adı, atasının adı və familiyası ilə təsdiqlənib sübuta yetirsə - apar qaytar! Haqqamsa da, nahaqqamsa da belə, düşünürəm. Ana dilini bilməyən, xüsusən də bilmək istəməyənləri mən şəxsən milli mənsubiyyətdən məhrum edərdim!

Özün bil, qurban ver şan-şöhrətini,
Malını-mülkünü, var-dövlətini
Gözünü qırpmayıb canından da keç.
Ancaq qurban vermə heysiyyətini.

Tarixlər boyu, zaman-zaman qaynayıb qarışıb, birgə yaşamağa, sınaqlardan, imtahanlardan çıxax-çıxa, ağılı-qaralı günlərimizi birgə

keçirməyə vərmiş və adət etdiyimiz böyük rus xalqının dili bizlər üçün ana dilimiz qədir, ana dilimiz kimi doğmadır – bu söhbətdə heç bir üzəvariliyə, yaltaqlığa, mübaliğəyə ehtiyac yoxdur.

Həm SSRİ, həm də bütün dünya xalqları üçün anlaşma, ünsiyyət körpüsünə çevrilmiş, Yer kürəsinin demək olar ki, insan ayağı dəyən hər yerində səslənən rus dilinin, xüsusən və xüsusən bugünkü əhəmiyyətindən danışmaq artıqdır. Bu saat rus dilini pis bilən, yaxşı bilməyən var, heç bilməyən, heç başa düşməyən yoxdur.

Ancaq mən bu ifadənin əleyhinəyəm ki: “rus dili ikinci ana dilimizdir”. Yox, ana dili birdi ki, bir. Ana dili nömrələnəməz!

Təzəcə dil açan körpəsini yaslinin, uşaq bağçasının rus qrupuna aparıb qoyan, Azərbaycan dilində oxumaq istəyən uşağını – sabah böyüyəndə bir parça çörək üçün avara qalmasın – deyə zorla, heç kəsin arzusunu, məsləhətini nəzərə almadan aparıb rus məktəbinə yazdıran ata-analara üzümü tutub deyirəm:

- Zəhərə dönsün o çörək ki... heysiyyətin qan-viddan bahasıdır... Axı məgər bu camaat, ana dilində təhsil alan bu xalq, bu millət, bu zəhmətkeş, bu fəhlə, bu ziyalı, bu hüquq, məhkəmə, inzibati orqan işçisi boynuna torba salıb?!

Respublika prokuroru İlyas İsmayılovun ana dilimizdə şparqalkasız, sərbəst, rəvan, savadlı, məzmunlu çıxışını eşidəndə sevincimdən az qaldım televizoru qucaqlayım. Axı nə üçün mən belə həyəcanlıydım, nə üçün bu minnətli, qeyri-adi bir əhvalat kimi, şairi tərpətməliydi?!

Böyük Mirzə Fətəlidən, Həsən bəy Zərdabidən üzü bəri qabaqcıl adamlarımız Mirzə Kazım bəy, Əliağa Şıxlinski, Səmədbəy Mehmandarov kimi neçə-neçə unudulmaz şəxsiyyətlərimiz hər iki dili mükəmməl biliblər. Professor Mikayıl Rəfilinin, Cəfər Cəfərovun, Şıxəli Qurbanovun rus dilində məruzə, nitq və çıxışları qəlbimizi iftixar

hissiyələ doldururdu. Bu şəxslər əvvəl-əvvəl ana dilində oxumuşdular, bəli!

Ölməz Səməd Vurğunun SSRİ Yazıçılarının ikinci qurultayında İttifaqlar evinin sütunlu zalında dadlı-duzlu Azərbaycan ləhcəsində, hər cəhətdən yüksək səviyyəli, rus dilində məruzəsi Sovet ədəbiyyatı tarixinin – salnaməsinin qızıl səhifələrindəndir.

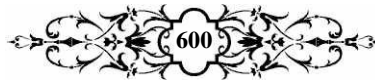
SSRİ Pedaqoji elmlər akademiyasının həqiqi üzvü, müəllimim, maarif nazirimiz mərhum Mehdi Mehdizadənin, SSRİ xalq artisti professor Mehdi Məmmədovun, SSRİ xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin, rus dilində nitqləri kimin xatirindən silinə bilər? Onlar Azərbaycan dilini bütün incəlikləri, folklor qaynaqları, çaları, axar-baxarı ilə bilən adamlardır.

Özü də, ailəsi də Azərbaycan dilində qəzet, jurnal, kitab üzü görməyən, görmək də istəməyən, televiziyanın, radionun Bakı proqramını tutmayan, tutmaq da istəməyən, beləliklə də dilinə, millətinə yuxarıdan aşağı baxan, birtərəfli ziyalılar kimə xoş gəlmək, kimin gözüne girmək istəyirlər? Rus xalqının onlara ehtiyacı yoxdur, dönüklük, qeyri-səmimilik heç kəsə gərək deyil.

“Sabah uşağımız avara qalar, qapılardan qovular, iş tapa bilməz” deyənlər yaxşı halda səhvdir, pis halda böhtançıdırlar. Bizdə rus dilini öyrənmək zərurəti var, ruslaşma yoxdur. Məsəl var: adamın özünün-özünə elədiyini Allah da eləyə bilməz. Allah da ana dilini sənə qadağan edə bilməz, əgər özün naxələf, nanəcib olmasan.

Dil ana südüdür, haram ilkdir, xasiyyət, milli kolorit, milli mənsubiyyət deməkdir, abır-həya, ismət, qeyrət, pərdə, böyük-küçük də deməkdir. Bəlkə də, ifrata varıram, ola bilər, lakin inamım, əqidəm belədir ki, ana dilini bilməyən adam, xüsusən gənc, xüsusən də gənc qız... necə deyərlər, xaric səslənir, xoşagəlməz görünür.

Təcrübə göstərir ki, sürət artdıqca məşin sürücüyə az tabe olur, bir az sonra heç tabe olmur və nəhayət, qəza baş verir. Ruslaşmış uşaq

get-gedə valideynin ixtiyarından çıxır, öyüd-nəsihət cazibəsindən kənar qalır, özünü toyda da, vayda da çox açıq-saçıq aparır. Ana dilini bilməmək hesabına ruslaşmış adamların danışdığı rus dili təbii deyil, rus xalqının dilindən (mən hələ qrammatik səhvləri bir yana qoyuram) aşkarca fərqlənir...

İstər ikilikdə, istərsə də müxtəlif qonaqlıqlarda, toyda-yasda, müxtəlif ictimai məclislərdə, toplantılarda ana dilini bilməyən, biri-biri ilə rusca danışan azərbaycanlıların nitqi məni qəzəbləndirir, təəssüfləndirir, düşündürür. Ətirsiz, dadsız-duzsuz rus dili.

Əlbəttə, mən hamının yaxasından yapışa bilmərəm. Ərkim çatan, az da olsa, uzaqdan-uzağa da olsa, mənim tanıdığım, məni tanıyan şəxslərdən soruşuram:

- Nə üçün öz dilimizdə danışmırsınız?

- Təhsilimiz ruscadır, qorxuruq, utanırıq, bizə gülərlər. (Fikir onlarındır, ifadə mənimdir).

- Danışın, - deyirəm, - qorxmayın, açılışın, çaşa-çaşa danışın, danışa-danışa açılışın. Bəs sizin əvəzinizdə kim gəlib dilimizdə danışacaq? Bəs illər keçdikcə kim bizi oxuyacaq? Bu şeirlər, hekayələr, poemalar, romanlar, pyeslər, dərsliklər, dissertasiyalar, monoqrafiyalar, elmi-kütləvi əsərlər, xatirələr, memuarlar, publisistik yazılar, tərcümələr, xüsusən uşaq ədəbiyyatı kimin üçündür, kimə lazımdır, niyə yazılır?

Onsuz da on səkkiz milyon azərbaycanlının dili Arazın o tayında – İran Azərbaycanında zindana salınıb, zay-vay edilib.

Bilirəm, dilini yasaq ediblər
Məhəlli sayıblar bizim lisanı
İran torpağında dustaq ediblər,
Cahana sığmayan Azərbaycanı.

Bəs heç kişilikdəndirmi ki, rəvadırımı ki, bu tayda da onu könüllü şüursuzluqla, qeyrətsizliklə yaman günə qoyaq?!

Uşaqlıq dostum, məktəb yoldaşım, Azərbaycanın ölkə və dünya şöhrətli neft alimi, professor, Akademiyamızın müxbir üzvü, rus və ana dilini eyni dərəcədə gözəl bilən Sübhi Salayev (o, həm də yaxşı qələm sahibidir) məni anadan olmasının altmış ilinə həsr edilmiş yubiley təntənəsinə dəvət etmişdi.

Geologiya İnstitutunun iclas zalı ağzınacan doluydu. Bu ağzınacan dolu zaldakıların hamı xalisdən xalis azərbaycanlı idi. Lakin tribunaya qalxanların hamısı bir nəfər kimi rus dilində danışır, yubilyarı rus dilində təbrik edirdi.

Növbə mənə çatanda, özümü saxlaya bilmədim, təbrikdən əvvəl camaata – alimlərimizə dedim:

- Axı siz nə üçün Sübhi müəllimi ana dilimizdə təbrik etmirsiniz? Kimin qorxusundan, kimin xatirinə, hansı qadağaya, göstərişə görə, hansı nəzakət naminə, hansı etikaya və hansı ehtiyaca görə azərbaycanca danışmırsınız? Əgər beynəlxalq məclidsə, bu, başqa məsələ, əgər yığıncaqda müxtəlifdilli xalqların çox (lap az da olsa) nümayəndəsi varsa, iştirak edirsə, eybi yoxdur, əgər yubilyar qeyri-azərbaycanlıdırsa, bu, ayrı söhbət.

Məni sürəkli alqışlarla qarşıladılar və sonra yenə bildiklərini elədilər... Məndən başqa cəmi iki nəfər ana dilimizdə danışdı. Biri hansı rayondansa qonaq çağırılmış ziyalı idi... biri də ədəbiyyat həvəskarı, şeir azarkeşi idi. Vəssalam! Bu nöqtədə, bəli, məhz bu nöqtədə şeir xəstəsinə də, orta ədəbiyyat müəlliminə də, bir sözlə hər gün pis-yaxşı – ana dilində yazan, danışan, yazdıran, danışdıran, iş görən tanınmaz-bilinməz adicə adamlara, babat səviyyəli ziyalıları rıımıza eşq olsun!

Məni ticarət texnikumuna görüşə çağırmışdılar. Tələbə və müəllimlər başdan-başa azərbaycanlılar idi. Görüş 23 fevral Sovet

ordusu gününə təsadüf etdiyindən yığıncağı rus dilində açan komsomol komitəsinin katibi məruzə üçün sözü əvvəlcə istifadə olan bir azərbaycanlı polkovnikə verdi. O, rus dilində çox gülünc, savadsız bir çıxış elədi. Qəti etirazımı bildirib dedim ki, nə rus dilini bu şəkildə ələ salmağa, nə də Azərbaycan dilini küncə soxmağa heç kimin ixtiyarı yoxdur. Belə canfəşanlıq (rus dili bərəsində) heç kimə lazım deyil.

Hamiya, hətta az qala bütün sovet xalqlarına məlumdur ki, Gürcüstanın, Ermənistanın bazar dükanlarında, ticarət və məişət xidməti dairələrində, kafelərdə, restoranlarda, yeməxanalarda, müxtəlif ictimai yerlərdə, şəhər nəqliyyatında, vağzallarda başqa dildə söz soruşanlara, sifariş vermək istəyənlərə pis gözlə baxır, ögeylik edir, adamı dindirmək belə istəməirlər. Bu, vətənpərvərlik, millilik yox, sadəcə olaraq mədəniyyətsizlikdir.

Bu, qonaqların, turistlərin, işə-gücə gələnlərin, yol keçənlərin, nəfəsdərənlərin şikayət və narazılığına səbəb olur. Necə yəni: bir günün, bir saatın, xülasə, qısa bir müddətin xatirinə gürcü-erməni dillərini öyrənmək lazım imiş? Bu, əyintidir, kobudluqdur, başqalarına açıq-aşkar hörmətsizlikdir.

Bəs Bakının ki, tən ortasında – Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında, Mərkəzi Komitənin, Nazirlər Sovetinin, Ali Sovetin, nazirliklərin, dövlət komitələrinin, baş idarələrin, balaca idarələrin, hüquq, mühafizə və inzibati orqanların, rayon partiya və icraiyyə komitələrinin binasında, aparatında Azərbaycan dili faktiki və praktiki olaraq yoxdursa, bu, nədir? Bu, faciədir, milli faciə!

Yay fəsli... qəbul imtahanları başlanmışdı. Küçədə çoxdan görmədiyim bir tanışıma rast gəldim. O, hərbi qulluqçu – yüksək rütbəli azərbaycanlı zabit idi.

- Nə var, nə yox, keyf-əhval?

- Sağ ol. Keyf-əhval deyəndə ki, qanım qaradır.
- Nə üçün, qardaş?
- Qızım sənədlərini Mirzə Fətəli Axundov adına rus dili və ədəbiyyatı İnstitutuna vermişdi. Dildən iki aldı.
- Hə də, görünür, rus dilini zəif bilirmiş uşaq, canın sağ olsun!..
- Yox ey... bəla burasındadır ki, rus dilindən beş alıb, Azərbaycan dilindən kəsilib bu zalım balası, heç yerdə, heç kimə deyə də bilmirəm, xəcalət çəkirim.
- Düzdür, deyiləsi iş deyil bu... Ancaq xəcalət çəkirsənsə, yenə kişi adamsan!

Kəndli gənclərimizin böyük əksəriyyəti rus dilini pis bildikləri üçün əsgərlikdə çətinlik çəkir, komandirlərin əmr və göstərişlərini dürüst başa düşümlər. Kənd məktəblərində rus dilinin tədrisinə, rus dili müəllimlərinin səviyyəsinə xüsusi fikir vermək, rus dilində əlavə oxu və canlı danışmaq, şifahi nitq saatları, əlavə proqramlar, rus dili dərnəkləri, rus dili günləri təşkil etmək lazımdır.

Bununla yanaşı, respublikamızda, xüsusən Bakıda azərbaycanlı uşaqlarının rus məktəblərinə dəb halına düşmüş kor-koranə axını barədə fikirləşmək, heç bir millətçilik, ayrı-seçkilik demaqqoqiyasından qorxmayaq ciddi şəkildə fikirləşmək lazımdır!

Ata-analarla, uşaqlarla sorğu aparılmalıdır. Rusdilli məktəblərin rəhbərləri, xalq maarifi fəalları, jurnalistlər, yazıçılar, dilçilər, filosoflar, ağsaqqallar, ağbirçəklər bu sorğularda, bu söhbətlərdə yersiz emosiyalara yer vermədən, vətəndaşların rəsmi qanuni hüquqlarına toxunmadan bu sorğu-sualda, bu söhbətdə iştirak etməlidirlər.

- Ay qızım, ay oğlum, nə üçün ana dilində oxumaq istəmirsən?
- İstəyirəm, atam-anam qoymur.
- Nə üçün qoymursunuz?
- Qoy rus dilini öyrənsin. Öz dili qaçmır.

- Axı Azərbaycan məktəblərində də rus dili keçilir, özü də ona başqa dərslərdən daha çox saat ayrılıb və sairə.

Xülasə, bu stixiyanın, bu axının bir arakəsməsi, şlyuzu, nəzarəti, qeyd-şərti olmalıdır. Mütləq və mütləq!

Elə bu axının nəticəsidir ki, eyni qəlibdən çıxmış, eyni ovqatlı, eyni səviyyəli, eyni ədalı, üz-gözündən harınlıq, hazıryeyənlik tökülən, xalqından, dilindən, təbiətindən bixəbər oğlan və qızlar, gənc qadınlar süni bir işgüzarlıqla kabinetlər, otaqlar arasında vurnuxur, adamlara istər üzbəüz, istər telefonda çımxırır, kobud, alayarımcıq cavablar verirlər.

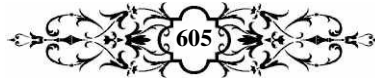
Vəzifəli, məsul şəxslərin katibələri böyük kabinetlərin qapısını, təəssüf ki, rəislərin xəbəri ola-ola, çox vaxt camaatın üzünə bağlayır, günlərlə “on zanyat”, “pozvonite popozje”, “prixodite zavtra” deyə-deyə adamları təbdən çıxarır, ürək, beyin-damar xəstəliklərinə düçar edirlər.

Əsəb teli çəkilib çıxarılmış diş hissiyatsız olar. Həmən gənclər də dil açarkən ana dilindən qoparıldığına görə bu əxlaqın, bu münasibətin, bu qabiliyyətin yiyəsi olublar. Onlar heç bilir ki, bu kişi Türkandan, Şağandan, bu arvad Yardımlıdan, Kəlbəcərdən gəlib? Onlar heç bilir ki, Türkan, Şağan, Yardımlı, Kəlbəcər yer-yurd adıdır?!

Yox, mən ümitsiz deyiləm; hər iki dili gözəl bilən, öz ana dilini sevən, yaşadan yüksək şüurlu, milli qeyrətli övladlarımız çoxdur.

Yaxşı yaxşıdır, yaxşını heç kəs əlimizdən almır. Biz əməllərlə, fənalıqlarla mübarizə aparmalıyıq. Dilə laqeydlik böyük fənalıqdır. Bu sətirlərin əməli əhəmiyyəti olsa da, olmasa da, Böyük Sabir demişkən:

Neyləməli, göz görür, aqlım kəsir.
Haqq sözü derkən, utana bilmirəm
Mən günəşi göydə dana bilmirəm.

Bəli, hamılıqla ana dilimizin keşiyində ayıq-sayıq dayanmalı, onun barəsində qayğılı, yanğılı, tədbirli olmalıyıq. Çünki bu, bizim borcumuzdur! Biz Azərbaycan dilinin saflığı, büllurluğu, axar-baxarı, müqəddəsliyi, ölməzliyi üçün bu günün, sabahın və üfüqlər kimi sonsuz gələcəyin qarşısında cavabdehik!

1990

Söz və onun xiridarları

*Mənanı təhrif etmə,
Yerində işlət sözü sən.
– Bu xırdalıqdı – söyləmə,
Borclu çıxarma bizi sən!*

Müəllif

Yazanda da, danışanda da sözü - sözdən seçmək, onu yerli - yerində işlətmək, ifadə edilən fikrə, çıxarılan mənaya yanaşdırmaq özü fitri istedaddır, vergidir.

Bu söhbətin dilçiliyə, ədəbiyyatçılığa qətiyyənlə daxil yoxdur. Onu da deyim ki, xüsusilə canlı nitq, şifahi – canlı danışmaq stilistika, redaktə, sözü düyü kimi bircə-bircə arıtlamaq mənasında heç bir nəzarətə tabe deyil.

Hamımızın beynində nitq, danışmaq mərkəzi var. Lakin heç birimiz bu danışmaq mərkəzinə xüsusi cihaz qoymamışıq ki, ağzımızdan çıxan hər bir kəlməni hər an, əlüstü seçib yerinə qoysun.

Fəqət bilməliyik ki, sözün min bir bərqə, yozumu, çaları var. Bunu bil - bilə də yazanda da, danışanda da kəlməbaşı səhv buraxırıq. Ona görə yox ki, savadsızlıq İstehzasız – Allah eləməsin!

Bu sətirlərin müəllifi də daxil olmaqla: dilçidən tutmuş mühəndisəcən, akademikdən tutmuş ekskursiyaçıyadək, müəllimdən, şairdən, nasirdən tutmuş, kütləvi informasiya vasitələrinin bütün sahələrində çalışan əli qələmlə və mikrafonlu jurnalistlərcən, siyasi icmalçıdan tutmuş həkim, aqronom... xülasə kiməcən, kimlərcən sözü yerində işlədə bilməmək xəstəliyinə tutulmuşuq. Əlbəttə, kimi lap az, kimi lap çox. Ona görə də bu barədəki, bu istiqamətdəki müşahidələrimə “Adsız – ünvensiz iradlar” adı vermişəm. Həmənlə

qeydlərimi ömür vəfa edənə qədər vaxtaşırı davam etdirmək fikrin-dəyəm. O iddiada deyiləm ki, iradlarım yüz faiz haqdır. Belə şey ola bilməz.

Təbiətdə tərkib saflığına görə yüz faiz heç nə yoxdur: nə maye, nə qaz, nə kristal, nə hava... Məsələn, spirt və qızıl xalisliyinə görə doxsan altı faizdən yuxarı qalxmır.

Ancaq, bir şey də var ki, mən bu yaşa çatmışam – nağıllarımızda, dastanlarımızda, rəvayətlərimizdə, mərsiyələrimizdə, ağıllarımızda, bayatılarımızda, laylalarımızda, atalar sözü və məsələlərimizdə, klassik şair və aşıqlarımızda yerinə düşməyən, mənaya uyuşmayan, məzmunu təhrif edən sözə, kəlməyə rast gəlməmişəm, yadıma gəlmir.

Əziz və möhtərəm oxucular! İradlarımı oxuduqlarımda və eşitdik-lərimdə tutmuşam. İnanan inansın, inanmayanın da canı sağ olsun¹.

**“Kimin ağrıyır canı
Bol çay içsin mərcanı”.**

Çay haqqında məşhur nəğmə mətnindən. “Bol”, “bolluq” sözü say, kəmiyyət, necə nə qədər demək deyil; firavanlıq, güzəran, ürək, əl – qol açıqlığı deməkdir. Məsələn: “bol məhsul”, “bol tərəvəz”, “bolluca çalib oynamaq”, “bolluca zarafat” və sairə deyərlər ancaq, “bol çay içsin”, “Gedək, bol çay içək” deməzlər.

* * *

Şeirdən ifadə: **“Tünd seyid”.**

Deyirlər “ağır seyid”, yəni daha çox nüfuzlu, cəddinə, təlqininə, xeyir – duasına nifrət və lənətinə daha çox inanılan peyğəmbər övladı. Yoxsa ki, “tünd seyid?”. Dilimizdə var: “tünd adam”, “tündxasiyyət”, “tündməcaz” – mənası da aydın.

* * *

---

¹ Qabilin “Adsız – ünvensiz iradlar” kitabındakı yazılarını ixtisarla veririk. Yəni “Adsız – ünvensiz iradlar” kitabındakı yazıların bir qismi burada verilir.

Radio jurnalistinin dediyi: “Proqramı *araya - ərsəyə* yetirdi...”.

Əvvəla, dilimizdə “ara - ərsə” sözü yoxdur; var “ərsə”, “ərsəyə”. İkincisi adamı ərsəyə yetirərlər, yəni boya – başa çatdırırlar; qız – oğlan uşağı və ya uşaq böyüyüb ərsəyə, həddi – buluğa çatar. Proqramı isə yazarlar, tutarlar, tərtib edirlər.

* * *

Şeirdən ifadə: “*Gücsüz kəpənək*”.

Güc hara, toxunan kimi əldə tozu qalan kəpənək hara? Kəpənəyə hətta “zərif” sözü də sən deyən uyuşmur, ağırdı bu xilqətcin.

* * *

Radio “Sandıqca” verilişindən “Ağacdələn” mahnısı:

*“Ağacdələn, ağacdələn
Torpaq dələn
Ağacdələn”.*

Əvvəla, ağacdələn elə ağacdələndir, onun yerdə nə işi var? İkincisi və ən qüsurlusu da budur ki, Azərbaycan dilində “torpaq dələn” sözü yoxdur. Var: “Yer eşən, gor eşən”. Dəlmək – o üz bu üz deşmək deməkdir. Torpağı – sonsuz dərinliyi necə deşmək olar?

* * *

Müğənni oxuyur: “*Mənim tənha gözəlim, axx...*”

Yəni demək istəyir ki, gözəllər gözəli, gözəllər içində heç kimə bənzəməyən bircə, tək bircə gözəlim! Lakin, axı bu fikri “tənha” sözüylə ifadə etmək düz deyil. Tənha – yalqız, kimsəsiz, hətta, müəyyən mənada arxasız, köməksiz deməkdir. Aşığı Ələsgər demişkən “gözəllər gözəli, mələklər şahı” hara, “mənim tənha gözəlim” hara?

* * *

“*Cinayət hadisəsi*”. Bu sözü də hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşlarının dilindən tez – tez eşidirik, tez – tez oxuyuruq. Cinayət özü hadisədir də. Necə yəni “cinayət hadisəsi”?

* * *

Televiziya verilişlərindən: **“Görürsünüzmü, bu xalqanı dünya standartına uyğun düzəldiblər”**.

Xalqanı düzəltməzlər! Xalqanı, kəbəni, kilimi, palazı, cecimi, həsiri toxuyarlar. Vəssalam!

* * *

“Dalğa”dan. **“Mircavad Şuşada boya – buxuna çatdı”**.

Səhvdir! Nə olsun ki, fikir aydındır. Deyərlər ki, “boya – başa çatdı”. “Boy – buxun”, “boylu – buxunlu” ayrı şeydir. Boy - buxun – görkəmdir, təsvirdir. Boya – başa çatmaq isə – ömrün - həyatın pillələridir, yetkinliyin müəyyən dövrü, mərhələsidir.

* * *

Şeirdən misra:

“Dağ – qaya biçilər, Vətən biçilməz”.

Dağ da biçilməz, qaya da biçilməz. Vətən də biçilməz nə məcazi mənada, nə də hərfi mənada. Ot biçilər, taxıl biçilər, yonca biçilər, göy – göyərti biçilər, ümumiyyətlə, əkin biçilər. Bir də ictimai qırğın mənasında məşhur, dəhşət doğuran “biçib tökdülər” ifadəsi var dilimizdə. Bir də don, paltar biçmək var.

* * *

Nəğmə mətnindən

**“Ürəyimiz hər zaman
Qayğınızla ucalar
Biz sizə minnətəriq,
Qocalar, ay qocalar”**.

“Qocalar” sözüne “ucalar” qafiyə tutulmuşdur. Fəqət, axı, ürək ucalmaz! Ürək yanar, partlar, əriyər, sınaq qırıqlar, dağa dönər, daşa dönər, buza dönər, yarpaq kimi əsər eh... yerinə görə bu təyin zərifliklərinin nə sayı var, nə hesabı...

* * *

Şamaxı və Kürdəmir aşıqları oxuyur:

*“Sən Tahiri küsdürübsən,
Qol – qanadın sındırıbsan,
Gəlib yolun pusdurubsan
Necə gedim yola Nərgiz?!”*

“Yola getmək” – yola çıxmaq, məsafə qət etmək, harasa addımlamaq deyil. “Yola getmək” dil tapmaq, həmrəy, həmfikir olmaq, bir – birini başa düşmək, bir – birinin sözünü eşitmək deməkdir. Əlbəttə, burada da bir yol, yön, səmt anlayışı var. Ancaq, “yoldaş” sözü hökmən yol yoldaşı, müsafir demək deyil.

Hakim:

- Nə üçün ayrılırsınız?
- Yola getmirik.

Deməli, “Tahir Nərgizə deyir ki, yol ver keçim gedim”. Bir də axı əgər Nərgiz Tahirin qol – qanadını sındırıbsa daha nə üçün onun yolunu “pusdurur”.

* * *

Bu sətirlərin müəllifi yaxın qohumuna zəng çalıb dedi: *“İşdən çıx, gedək filan yerə”*.

Düzmü dedi? Yox! “İşdən sonra” deməliydi. “İşdən çıxmaq” işdən azad olmaq deməkdir.

* * *

Şeir misraları:

*“İtkin düşdük
ilim – ilim,
Bölünmüşük
dilim – dilim”*.

Birinci misra təbii, düz! Söhbət xalqın, millətin parçalanmağın-
dan, pərakəndəliyindən gedir. İradım ikinci misrayadır. Qarpızı, xüsu-
silə yemişi, almanı dilimləyərlər.

*Aç xurcunu,
Al bıçağı,
Kəs almanı,
Ver yara
Dilim – dilim,
Dilim – dilim.*

Nə məcazi, nə hərfi mənada xalqı, adamı, adamları dilimləməzlər.
Şəkilcə də bölmək, parçalamaq, dilimləmək başqa – başqa şeydir,
görünüştür. “Parçalamaq” və “bölmək” də eyni söz, eyni mənə, məz-
mun deyil.

* * *

Qəzetdən: *Tələbələr tərəfindən Nizaminin şəkli çəkildi*. Tələbələr
Nizaminin şəklini çəkdi də, necə yəni “tərəfindən”.

* * *

Bədii əsərdən: *“şübhəkarlıq”*. Belə söz yoxdur. Var “cinayət-
karlıq” və sair.

* * *

Bədii əsərdən *“Ağzı var olan deyir ki...”* Belə şey yoxdur. Xalq
deyir: “Dili söz tutan”, “ağzı qatıq kəsməyən” və s.

* * *

Televiziya. Aparıcı: *Orta məktəbin valideyni şikayət edir*. Uşağın
valideyni olar, məktəbin, institutun akademiyanın valideyni olmaz.

* * *

Bir dostum öz dostunun məclisə keçikməyinin səbəbini belə
göstərdi: *“Elxanın arvadı ağırdır, onu qaynanasıgildə qoyub gəldi”*.

Söhbətin sonrasından məlum oldu ki, Elxanın arvadı hamilədir. Hamilə qadına ağırayaq deyərlər. Ayağı ağır isə başqa şeydir – yəni düşər – düşməzi olan adam – yəni bəd ayaq, yəni təlqin... O ki, qaldı ağır sözünə - yəni filankəs ağırdır – bu isə tamam başqa şeydir–yəni filankəs ağırdır, yəni ölüm ayağındadır.

* * *

Dilimizdə qohumluq dərəcələrini bildirən konkret sözlər var: xala oğlu, əmi oğlu, bibi oğlu və sairə. Ancaq *bacanaqoğlu* yoxdur. Bir nəfər belə deyəndə dedim belə şey yoxdur. Dedi: “Bəs necə deyərlər?” Dedim ki: deyərlər baldız oğlu.

* * *

Bir hüsr məclisində Molla buyurdu: “Ərəb dili *dövlətli dildir*”. “Dövlətli dil” deməzlər, deyərlər: zəngin dil.

* * *

Qohum uşaqlarımızın birindən soruşdum ki, “anan nə iş görür?” Dedi: “*Düyü təmizləyir*”.

Təmizləmək həm hərfi, həm məcazi mənada çox geniş anlayışdır. Düyünü arıdarlar. Xüsusən də plov bişirməyə hazırlaşanda.

* * *

Bir nəfər yüksək hərbi rütbəli şəxs dedi:

– *Birinci oğlum* polis akademiyasında oxuyur.

“Birinci, ikinci”... oğlum deməzlər. Deyərlər: “Böyük, ortancıl, kiçik, sonbeşik oğlum, qızım” və sairə.

* * *

Radio. Aparıcı:

– Əməkdaşımız filənkəsin bir yaşlı *qız övladının* ad gününü təbrik edirik. Dilimizdə “övlad” sözü var. “Qız, övladı”, “oğlan övladı” sözü yoxdur!

* * *

Tez – tez oxuyarlar:

Dilin can incidəndir.

Sünidir, uydurmadır. Dilimizdə belə ifadə yoxdur. Var: can alan, can verən, can çəkən.

* * *

Televiziya. İndoneziyaya həsr edilmiş verilişdən:

İndoneziyada ***irili – xırdalı dillər var.***

“İrili – xırdalı dil” deyilməz. Müxtəlif dillər, müxtəlif dil qurumu və sairə deyərlər.

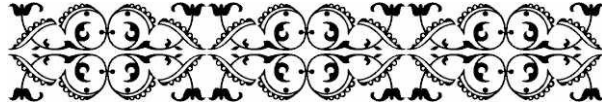
* * *

Qanda şəkərin dərmanı çoxdur,
Dildə zəhərin dərmanı yoxdur.

* * *

Evlərdə öz dilində dil açmayan körpələr,
Vaxt gələcək başımıza gətirəcək gör nələr.

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ
(1931)

Nəğmə

Universitetin bir qrup alimi
“Müasir Azərbaycan dili” əsərinə görə Respublika
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Müəllif

Qızışdı gah şahlar, gah xəlifələr,
Dağıldı min illik mədəniyyətim.
Yadların xeyrinə dolaşdı illər,
Min il gizli qaldı sözü, söhbətim.

Adımız pozuldu adlar içindən,
Alışdı torpaq da, su da, dəniz də.
Biz keçdik alovlar, odlar içindən,
Odlarda bərkidi iradəmiz də.

Axdı sellər kimi min oğul qanı,
Qırmızı don geydi üfüqdə səhər.
Yazıldı tarixə Babək üsyanı,
Qırılan biz olduq, qalan – özgələr.

Yaratdıq ərəbin, farsın dilində,
Düşdük kitablara kimin adıyla?
Xaqani doğuldu Şirvan elində,

Nizami parladı istedadıyla.

Dil xalqın verdiyi ən böyük əsər,
Onun qoynu isti, qanı təmizdi.
Adicə “vurğular”, ya “işarələr”
Minillik mənəvi sərvətimizdi.

Bir də hallandırın “dərəni”, “düzü”,
Sizin söhbətiniz mənə gərəkdi.
“Söz”dən, “şəkilçi”dən danışmaq özü
Xalqın varlığından bəhs eləməkdi.

Onda Nəsiminin ənləhəq səsi,
Qəmi, naləsi var onda anamın.
Onda – muğamatın ilk zənguləsi,
Himni də səslənir Respublikamın.

Bu dildə nə xoşdu nəğmə oxumaq,
Sevmək, kürsülərdən nitq eləmək də.
Adi salam vermək, ya salam almaq,
Ülfətə çağırır dil də, ürək də.

Var olsun eşqiniz, məhəbbətiniz,
Sevinir yazdıqca əlimdə qələm.
Bir xalqın dilini tədqiq edən siz, –
Necə xoşbəxtəm ki, – şairi mənəm...

1979

“Atabəylər” pyesi
(ixtisarla)

Nizami

Hökmdar, böyükdür səxavətiniz,
Ən böyük dövlətdir bu hörmətiniz.
Sizdəki hünəri, qüdrəti gərək,
Biz sənət dililə göstərə bilək.

Qızıl Arslan

Onda... yaratdığı yeni əsərdən,
Bizə parça oxu, sevinsin vətən.
Şairin dilindən şeir eşitmək,
Əvəzsiz bir nemət sayılsın gərək.

Nizami

(Oxuyur)

“... Şahdan bir diləyim var mənim ancaq,
Mənim dastanıma nəzər salaraq,
Sönük bir əfsanə görərsə, artıq,
Üstünə nə kölgə salsın, nə işıq.
Rast gəlsə dalğalı inci, gövhərə,
Başımı ucaltsın uca göylərə.
Qaralsın yağının ağzı dağ kimi,
Yansın düşmən dillər bir çırağ kimi.
Uca dövlət kimi qonsun eyvana,
Nizami afərin oxusun ona”.

(Alqışlayırlar)

Qızıl Arslan

Şairsiz millətin əlacı yoxdur,
Demək, o millətin dilmancı yoxdur.
Sözün qiymətini verə bilməyən
Baş varsa, o başı rədd edirəm mən.

İnanc Xatın

İsfahan məşhurdu sözdə, sənətdə.

Qızıl Arslan

O da Nizamiyə borcludur hətta,
Bizim dilimizin şəhdi, şirəsi –
Nizami şeirində sənət zirvəsi.
Laylamız, yasımız dilimizdədir,
Gözəl rəvayətlər, mənəcə, bizdədir.

Nizami

Şahım, qoy bir şeyi mən xatırladım, -
Mən də fars dilində yazdım, yaratdım.
Ona hörmətimiz, sədaqətimiz,
Ustad Firdovsinin dilidi, şəksiz.
Şifahi danışığ, göstəriş, filan,
Yazıya köçmürsə, yaşatmır zaman.
Farsın dilindədi dəftərxanalar,
Ana dilimizdə bir yazı axtar?
Yoxdur.
Soruşacaq tarix bir zaman,
Bizə mat qalacaq bizi oxuyan.

Sizin vaxtınızda öz diliniz yox,
Fars dili yayıldı, çiçəkləndi, şah!
Gedib söz soruşsan birindən əgər,
Yalnız fars dilində cavab verirlər.
Nə qan qaraldıram, qibleyi-aləm,
Nə qanım qaralır... guşənişinəm.

Qızıl Arslan

(Fikirli)

Şair, inanıram bir gün gələcək,
Azərbaycan dili çiçəklənəcək.
Yeganə sərvətdi bu dövlət, bu var –
Nəsildən-nəsilə qalıb yadigar.
Öz böyük oğlunu yetirəcək xalq,
Biz də gələcəyik dünyaya o vaxt.
Nizami, ölməzdir sənin sənətin,
Canlı bir oğlusan o səltənətin.
Başqadır şairin eşqi, ürəyi,
Çatan əsrlərə sözün səsidir.
Vətən, vətən deyən şair ürəyi,
Vətənin ən böyük ərazisidir.
Demə, bu söhbətim bir təsəllidir,
Tarixdən misallar sənə bəllidir.

Məlaikə, gözəldir səni dinləmək,
Gözəldir – qadında qadını görmək.
Qadınla əylənmək özü sənətdir,
Ailə ayrıca bir cəmiyyətdir.
Onun da ayrıca öz qanunları,

Sən indi anlatdın mənə bunları.
Lakin... görüləsi çox işimiz var,
O Ulu Tanrıdan xahişimiz var,
Gərək şöhrətimiz gəzsın hər yanı,
Zəkamız tanıtsın Azərbaycanı.
Bütün ölkələrlə artsın ticarət,
Ticarət - ən böyük bir mədəniyyət!
Adamlar seçirəm... sabahtan gərək
Şərqlə Qərbə biz elçi göndərək.
Əlaqə yaradaq gərək bu ara,
Başlayaq siyasi yazışmalara.
Azərbaycan dili – ana dilimiz,
Dünyanın ən gözəl dilidi, şəksiz.
Döyüşdə, sevgidə, siyasətdə də
Bu dil əvəzsizdi
Nəzakətdə də.
Mən gedim dincəlim.

İnanc Xatın

Şanlı hökmdar,
Arzunuz böyükdür, hökmünüz də var.

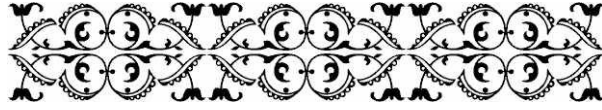
(Qızıl Arslan gedir)

Məni də bu dillə siz aldatdınız,
Əvvəl nikahlayıb, sonra atdınız.
Əliniz dəymədi mənə, hökmdar,
Qadını nikahla əsir almazlar.
İcazə vermişdi sizə şəriət.
Siz namus əsiri, mən eşq, məhəbbət!

Bunu bir mən bildim, bir siz, bir Allah.
Lakin qisasını İnanç alacaq!

XƏLİL RZA ULUTÜRK
(1932-1994)

Azərbaycan türkcəsi

Dörd tərəfim qaranlıq, xəyalımda dan yeri.
Nəfəsimlə yazıram bu dan ulduzlu şeiri.

Tamam başqa zindandan gözlərimə dikilib.
Nəsiminin gözləri, Müşfiqimin gözləri.

Yer də zülmətə dönsə, göy də zülmətə dönsə,
Sənsən mənim ömrümün söndürülməz ülkeri.

Ağ qanadlı gündüzü,
Çil – çırağban gecəsi,
Azərbaycan türkcəsi!

Yalnız sənin uğrunda
Atıldım yanar oda,

Məni anamdan əvvəl
Sən doğmusan dünyada.

İki erasanmı? Yox... bəlkə milyard ilimsən.
Yarım bağışlar məni, əbədi sevgilimsən.

“Muğ” sözüne sığmayan Muğanımsan, Milimsən,
Ayparalı çadıra Qərbi, Şərqi dolaşan,

Nəsirəddin fikrində ulduzlara yol açan,
Köçər – köçməz elimsən.

Öz dirilik suyunu Koroğluya bəxş edən
Qoşabulaq çeşməli, çənsiz Çənlibelimsən.

Sən ağzımda dilim yox,
Ürəyimdə dilimsən.

Dilimləyib bağrımı, dilim – dilim mənimsə.
Ey dünyanın sərvəti, fəxr edirəm, mənimsən!

Soruş uvertürəmı haçan, harda dinlədim?
Bəlkə yer üstündə yox, ulduzlarda dinlədim.

Ulduzlarda səslənən laylamsan, bayatımsan.
Məni ərşə qaldıran bir cüt nur qanadımsan.

Ey batmış xəzinəmin diri qızıl külçəsi,
Azərbaycan Türkcəsi!

Sən büllur qayalardan damla – damla süzülüb
Göygölümə dönmüsən.

Anamın halal südü, atamın öyüdüylə
Varlığıma sinmişən.

Ata bir, ana ayrı... qardaşlar nə bilsinlər
Sən bizim atamızsan.

Özün götür külüngü, çap qocaman dağları
Yerin altını qaz sən.

“Gilqamış” dastanını yaşadan iz olmusan.
Azıx mağarasında azuqəmiz olmusan.

Min il zindanda qalsam, yenə ölüm yox mənə.
Güvənib yalnız sənə... yaşaram, hey yaşaram.

Ansam bircə hecanı,
Dönüb cavanlaşaram.

Dillər vahid bir ağac... gövdəsi sən, kökü sən.
Nə qədər budaqlara öz şəhdini vermişən.

Dağlarımın zirvəsi, bağlarımın qönçəsi,
Döyüşdə şaqqıldayan Misri qılıncın səsi.

Səslərin ən incəsi –
Azərbaycan Türkcəsi!

Məgər zülmətdəyəmmi? Fanaram, yanar fanar.
Nə qaranlıq divarlar,
nə tikanlı hasarlar
nə gözü dar, beyni dar
niandertal ağalar,

Nə bar – bar bağırsa da
səsi batmış dargalar,

Nə baxar gözü korlar,
nə diri gorbagorlar

Sənin pak nəfəsini ala bilmədi məndən.
Günəşimsən, düşmüşsən bu dünyaya sinəmdən.

Min il bundan sonra da yaşayacaq dünyada
Füzulinin nəfəsi, Şəhriyarın nəfəsi –

Dağıt bu dar qəfəsi,
Dağıt zülmət məhbəsi,
Azərbaycan Türkcəsi!

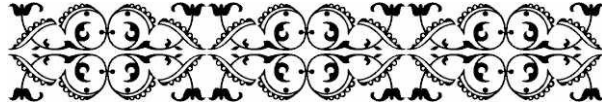
Təkcə babamsanmı? Yox... həm də oğlum, qızımsan.
Zindan pəncərəsindən bir az solğun görünən
baharımsan, yazımsan.

Bəşər filoloqları, cahan zooloqları
Dünya bioloqları, ərzin okoloqları
Səni öyrənməsələr kama yetməyəcəklər.

Ey bizə kainatın qüdsi, ulu töhfəsi
varım – yoxum, məbədim,
Günəş kimi əbədi
Azərbaycan Türkcəsi!

Moskva, Lefortovo zindanı, 5 may, 1990.

MƏMMƏD ARAZ
(1933 - 2004)

Araz dili

Eyham toru tullayanda Araza
Hörmət səddi tapdanmasın arada.

Mən neçə yol danışmışam Arazla...
Hansı dildə danışmışam? –
Bilmirəm!
Quş dilində danışmışam? –
Bilmirəm!
Daş dilində danışmışam? –
Bilmirəm!
Mən neçə yol danışmışam Arazla...

O, dərəyə “Mənim” – deyib
Mən: “Mənim”.
Deməmişik: “Mən səninem”, “sən mənim”.
Deməmişik: dili birik, yolu bir:
Barı birik, varı birik, yoxu bir.
Yan – yanaşı uzanmışıq dərədə,
Deməyinən: uzunmuşuq dərədən –

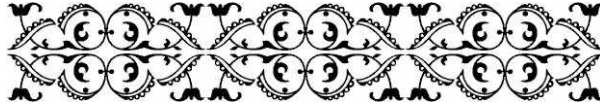

Mənim sözüüm köpüklənib nahaqdan,
Onun səsi köpüklənib nahaqdan,
Nə yaxşı ki, bunu duyan olmayıb,
Səsimizi qayçılayan olmayıb.
Hər dərəcə sığmaq olar Arazla.
Hara desən axmaq olar Arazla.
Möhürlərə suyu yatmaz Arazın,
Hay aldatmaz, vay aldatmaz Arazı:
Hər yedəyə noxtalanmaz çaydı o,
Üfürməklə laxtalanmaz çaydı o.
Lili təmiz çox ürəyin lilindən.
Döyüş olar, söyüş olmaz dilində,
“Al” deməmiş, gödən çəkib “ver” – demir.
Daşdı – daşır,
Susdu – susur, üzü bir.
Mən də ona Aran çayı deyimmi?
Araz dilli “Ara çayı” deyimmi?
Bəlkə elə demişəm də, bilmirəm.
Hansı ağlın yenişində? – Bilmirəm.
Araz dili nə qılıncdı, nə hədə:
“Mənim” olmaz, “bizim olan” zərrə də,
Səninləyəm, şər oğlu şər, səninlə,
Özü tikan, adı bəşər, səninlə.
Bu sərhəddə çox təzadlar görmüşəm.
Yad doğmalar, doğma yadlar görmüşəm.
Sağsağanlar xalı hörür – görmüşəm,
İt böyürüb, dana hürüb – görmüşəm.
Gəl, haqq sözü bölüşdürəm səninlə,
Bölünməzi bölüşdürək səninlə.
Tufanları bölüşdürək səninlə.

Meylin çəkir: bu daşı çat dalına,
Apar, bəlkə papaq oldu dağına.
Meylin çəkir: sərib qurut bu çayı
Qurumasa, daşla, qudurt bu çayı,
Qurtum – qurtum daşıya da bilərsən.
Yatağını qaşığıya da bilərsən,
Araz dili nə qılındı, nə hədə
Sənin olmaz bizim olan: zərrə də.
Səninləyəm, sahilə az qurcalan,
Yenə dolub daş – kəsəklə xurcunun.
Bir daş atıb, gəl oyatma min daşı,
Ünvanına alqış yetə bir qaşığı
Araz daşı ələməkdə mahirdi,
Ələyib qum ələməkdə mahirdi.
Mən neçə yol danışmışam Arazla...
Araz dili: ürək dili, göz dili,
Torpaq dili, hava dili, göy dili.
Mən neçə yol danışmışam Arazla...

OQTAY RZA
(1934)

Azərbaycan türkcəsidir
dilim mənim!

Bir bulaqdır – çirkab, ləkə götürmƏz o,
Çilçiraqdır – ziyasını itirmƏz o;
Yaşıl bağıdır – tikan, qanqal bitirmƏz o.
Nitqim, nidam, həzin sƏdam, zilim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

Şirinliyi ovsunlayıb çox milləti,
Misilsizdir musiqisi, şeriyyəti;
Əzəl gündən sevir haqqı, hürriyyəti.
Keşiyində durub xalqım, elim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

Rübabdırsa – qırılmayan min simi var,
Kitabdırsa – möcüzəsi, tilsimi var;
Nə qədər ki, Həsənoğlu, Nəsimi var –
Ola bilmƏz yad nəfəsə meylim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

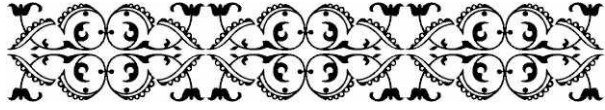
Ey insanlar! Harayıma qulaq asın:
Gəlin kəsək köklərini şərin, yasın!
Bəşər gərək qəm içində yaşamasın;
Daş atmasın gülşənimə heç kim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

Dil

Dillər – yüz – yüz, min –min,
Dillər – acı, şirin,
Dillər – qısa, uzun;
Alqışa bax:
“Dilinə qurban!”
Qarğışa bax:
“Dilin qurusun!”
Dil gözəllik önündə -
Nəğməli aşiq,
Buxovlu əsir;
Dil vəzifə başında –
Təsəlli olur,
Ümid kəsir.
Dillərin də loğmanı,
qatili var.
Daşın, çiçəyin,
Dəqiqənin, anın,
Quşun, böcəyin,
Cüyürün, ceyranın
dili var.
Cəhalətin, səfalətin,
Alçaqlığın, razalətin,
Sədaqətin, ünsiyyətin,
Qardaşlığın,
Qüdsiyyətin dili var.
Enişin, yoxuşun,
Gözün, baxışın,
Odun, şimşəyin ... dili var
Dünyada hər şeyin dili var.

ŞƏKƏR ASLAN
(1935 - 1995)

Ana dilim

Ana dilim!
Sən anamın
Heç ölməyən ruhu, səsi.
Mənə çatan sərvətlərin
Ən əzizi, müqəddəsi!
Ana dilim!
İlk çığırtım,
İlk qəhqəhəm,
İlk sözümsən!
Ana dilim!
Mən şairəm,
Sən tərcüməm deyil mənim,
Sən əslimsən, sən özümsən.
Hər kəlməndə bir məna var:
Vətən,
Torpaq,
Ata,
Ana!

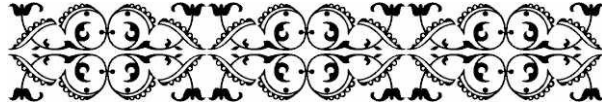

Ana dilim!
Bənzəyirsən əlvan, təzə gül bağına!
Çalışıram güllərini
Məhəbbətlə seçim, dərim.
Gül qədrini bilənlərə
Şehli – şehli gül göndərim!..

1980

FİRUZƏ MƏMMƏDLİ
(1940)

Dilim

Dəyişə bilmədim, məni bağışla,
Gözüm gördüyünü yanıda bilmir.
Səni duymadığım anı bağışla,
Ağlım hisslərini yönəldə bilmir.

Soyuqluq dünyanın özü boydadır, -
İçindən – çölünə isitmək olmur.
Hər kəs böyüklükdə sözü boydadır,
Odur ki, hamını eşitmək olmur.

Yoxa çıxanları ara sözündə,
Sözünün içində gizlənir hamı.
Söz də, gizlənəsən elə özün də,
Zamandan zamana, damsa, söz damır.

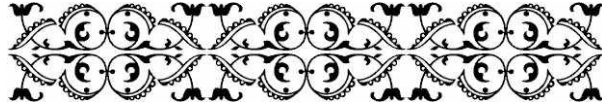
Dilimin canında – söz şirinliyi,
Məni söz düzündə yaşatdı dilim.
Dilimin varlığı – öz diriliyim,
Yağıya söz ilə daş atdı dilim.

Dilim güvəncimdi, əlim yalınsa,
Dilini yaşadan xalq ölə bilməz.
Qadağa qoyulsa, dönər qılınca,
Dil ağa tanımaz, dil kölə bilməz.

Ömrümə, günümə bayramdı dilim,
Elimdi, sözümdü, söhbətimdi o.
Ağımdı, nəğməmdi, laylamdı dilim,
Üçrəngli bayrağım, dövlətimdi o.

SABİR RÜSTƏMXANLI
(1946)

Sağ ol, ana dilim

Yollarım sınandı yad ölkələrdə,
Neçə yad dodaqda səsləndi adım.
Sağ ol, ana dilim, məni heç yerdə
Köməksiz qoymadın, yalqız qoymadın

Barmağım altında düymə fırlanır
Londonla, Parislə yanaşı Bakı
Doğma sözlər üçün darıxan hanı?
Deyin. Qoy dinləsin “Danışır Bakı”

Danışır, açılır ömrün baharı
Dünyaya mən onun qoynundan uçdum
Mənim ürəyimin antenaları
Gözəl Azərbaycan dilinə tuşdu

Döyüşdə qılıncək sıyrıldı qından
Başımın üstündə bayrağım oldu

Torpağım ikiyə bölünən zaman
Bu dil bölünməyən torpağım oldu

Utansın tarixə dəllallıq edən
Tarix qapısına açar sözlər var,
Pərdəni qaldırsan beş – on kəlmədən
Qondarma cildlər tar – mar olar.

Bu dildə sevincim, qədim, kədərim,
Təzə ümidlərə açılan səhər
Bu dilin reaktiv təyyarələri
Araz sərhədini qıran kəlmələr

İpək nəğmələrim gülləbatmazdı,
Qolunu qandalla bağlamaq olmaz,
Bu taydan o taya arxayın keçən
O taydan bu taya arxayın keçən
Dilin sənədini yoxlamaq olmaz,
Sevginin yolunu saxlamaq olmaz!

Sağ ol, ana dilim, ana öyüdüm,
Füzuli eşqindən divan dilim
Ürəyim başına nəfəs dərmədən
Fırlanıb kül olan pərvanə dilim

Hanı Xanım çaylar, hanı bəy göllər?
Dillərdə cücərən yurdun izidir.
Yüz yol yaralanmış doğma kəlmələr,
Xalqımın döyüşlər xəritəsidir.

Ala dağ, Qara dağ...di seç, di ayır,
Dağları basılmaz ordum sanmışam.
Harda bircə kəlmə sözüm yaşayır,
Oranı halalca yurdum sanmışam.

Üstünə yürüdü Quran dilləri,
Peyğəmbər dilləri, qanun dilləri...
Qapılar dalında qoydular səni,
Haq dedin, dabandan soydular səni,
Ancaq məhv olmadım, anam, can dedim,
Ordular sarsıdan Qəhrəman dilim!

Ömrüm qırılmazdı, yol qırılsa da,
Səninlə həmişə mən üzüağam.
Bədənim torpağa tapşırılsa da,
Ruhumu mən sənə tapşıracağam.

**İSTİFADƏ OLUNMUŞ
ƏDƏBİYYAT**

1. Abbas Səhhət. İki cildə əsərləri, 2-ci cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1976, 314 səhifə
2. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1975
3. Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya press", Bakı, 2005, 488 səh
4. Abdulla Şaiq. Əsərləri beş cildə, dördüncü cild. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1977, 478 səhifə
5. Atalar sözü. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 264 səhifə
6. Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, "Şərq – Qərb", 2007, 688 səhifə
7. Balas Azəroğlu. Seçilmiş əsərləri. "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2004, 288 səhifə
8. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2004, 328 səhifə
9. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. 3 cildə, III cild. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1969, 455 səhifə
10. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. II, III cild. "Öndər Nəşriyyat", Bakı, 2004
11. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. "Lider nəşriyyatı", Bakı, 2005
12. Əliqulu Qəmküsər. Seçilmiş əsərləri. "Şərq – Qərb", Bakı, 2006
13. Firuzə Məmmədli. Dərd üzünü gizləyir. "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2011
14. Qabil. Adsız – ünvensiz iradlar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1997, 128 səhifə
15. Qabil. Neyləməli, göz görür, aqlım kəsir. Şirvanəşr, Bakı, 1998, 325 səhifə
16. Qabil. Rübailər. "Şirvanəşr", Bakı, 2004, 280 səhifə
17. M.S.Ordubadi. Əsərləri. Səkkiz cildə. Səkkizinci cild. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1967, 404 səhifə
18. Mehdi Hüseyn. Əsərləri. 10 cildə, 9-cu cild. (Ədəbi-tənqidi məqalələr, 1926-1947). Yazıçı, Bakı, 1979, 620 səhifə
19. Mehdi Hüseyn. Əsərləri. 10 cildə, 10-cu cild. (Ədəbi-tənqidi məqalələr, 1948-1954) Yazıçı, Bakı, 1979, 268 səhifə
20. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Birinci cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1973, 350 səhifə
21. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). "Ziya – Nurlan", Bakı, 2004, 391 səhifə

22. MİR CƏLAL. Füzuli sənətkarlığı. Monoqrafiya, II nəşri. Bakı, “Maarif”, 1994, 252 səhifə
23. MİR CƏLAL. Füzuli sənətkarlığı. Monoqrafiya. III nəşri. Bakı, “Kaşqarı”, 2007, 357 səhifə
24. MİR CƏLAL. Klassiklər və müasirlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1973, 296 səhifə
25. MİRVARİD DİLBAZI. Seçilmiş əsərləri. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2004, 280 səhifə
26. MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZ. Seçilmiş əsərləri. “Avrasiya Press”, Bakı, 2006
27. MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ. Əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2005, 376 səhifə
28. MİRZƏ FƏTƏLİ. Əsərləri. Üç cildə, III cild, Bakı, “Şərq – Qərb”, 2005, 296 səhifə
29. MİRZƏ İBRAHİMOV. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, 136 səhifə
30. NƏBİ XƏZRİ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2004, 248 səhifə
31. NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə. 1-ci cild (şeyrlər). “Promoteyin kitabxanası”, Bakı, 2010, 812 səhifə
32. NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə, 3-cü cild, Bakı, 2011, 356 səhifə
33. NƏRİMAN NƏRİMANOV. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 495 səhifə
34. OQTAY RZA. Adlı, ünvanlı misralar. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1999, səh.176-177
35. OQTAY RZA. Seçilmiş sətirlərim. “Azərnəşr”, Bakı, 2001, 264 səhifə
36. ÖMƏR FAİQ NƏMANZADƏ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2006
37. RƏSUL RZA. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 264 səhifə
38. SƏMƏD VURĞUN. Əsərləri. Altı cildə, altıncı cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, 462 səhifə
39. SƏMƏD VURĞUN. Əsərləri. Altı cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, 428 səhifə
40. SÜLEYMAN RÜSTƏM. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. “Şərq – Qərb”, Bakı, 2005, 328 səhifə
41. ŞƏKƏR ASLAN. Bu günlərdən iz qalacaq. Yazıçı, Bakı, 1982, 141 səhifə
42. ÜZEYİR HACIBƏYLİ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild, Bakı, “Şərq – Qərb”, 2005

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
<i>Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI</i>	11
<i>Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI</i>	24
<i>Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günüünün təsis edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN 9 avqust 2001-ci il TARİXLİ FƏRMANI</i>	28
<i>Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU</i>	31
<i>Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNUNUN TƏTBİQ EDİLMƏSİ BARƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI</i>	41
<i>AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” SƏRƏNCAMI</i>	43
<i>Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI</i>	49
<i>Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI</i>	55
DİLLƏ BAĞLI ATALAR SÖZLƏRİ	57
EL MAHNILARI	65

“DASTANI ƏHMƏD HƏRAMİ”dən	67
MƏHƏMMƏD FÜZULİ	69
AŞIQ ÖMƏR	71
ABBASQULU AĞA BAKIXANOV QÜDSİ	72
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ	
Ərəbcə, farsca və türkcədən ibarət olan islam dillərinin yazısı üçün yeni əlifba	75
Zaqafqaziya ölkəsi baş idarəsi dəftərxanasının direktoru Vasilkovskiyə	82
Süavi əfəndinin məqaləsi	84
Nəzm və nəsr haqqında	88
Köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək barədə kolonel Mirzə Fətəli Axundzadənin keçən il əlahəzrət İran şahənşahının maarif nazirliyinə göndərdiyi izahatın surəti	91
HƏSƏN BƏY ZƏRDABI	
İttihadi – lisan	105
Dil və din	108
MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLI	
Hər gün bir az	111
FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ	
Ana dili	115
ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ	
Qəzetimizin dili haqqında bir neçə söz	120
Hali – vətən	125
Ona inan	126
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ	
Azərbaycan	127
Sizi deyib gəlmişəm	130
Fars konsulu	131
Şəhərə doğru	132
Dil	135

NƏRİMAN NƏRİMANOV

Əliqələmli müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə söz 141

Teatr barəsində bir neçə söz 145

Müqəddimə 148

Həftə fəryadı 152

Həftə fəryadı 159

Mühüm bir məsələ 166

M.S.ORDUBADİ

Dil bəlası 177

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

Dilimiz və imlamız 180

G – K hərfləri 184

Yazımız, dilimiz, “İkinci il”imiz 186

Mən kiməm?! 209

Milliləşmək 219

MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZ

Anan təlim edən dildə 223

ABBAS SƏHHƏT

Edadi məktəblərdə milli tərbiyə 225

Məktəblərdə ana dili 228

“Sövqat” oxucularına! 231

Müsəlman ürəfaları 233

Bəradərim Firidunbəy Köçərli cənablarına (ixtisarla) 235

ƏLİQULU QƏMKÜSAR

Axund 236

Qatış – Bulaş 238

ABDULLA ŞAİQ	
Dilimiz və ədəbiyyatımız	241
Məktəblərimiz	251
Bir neçə söz	254
Yazıçılarımızın və dilçilərimizin şərəf işi	258
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ	
Dil ictimai mühüm bir amil kimi	261
ÜZEYİR HACIBƏYLİ	
Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrəniş kəsi – maarif etməliyik	266
YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI	
Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə	273
Dil məsələsi	279
CƏFƏR CABBARLI	
Dövlət türk teatrında (ixtisarla)	281
Sosializm realizmi ilə yögrulmuş dramaturgiya uğrunda (ixtisarla)	282
Yeni məzmun yeni forma tələb edir (ixtisarla)	284
SƏMƏD VURĞUN	
Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı	285
Böyük sənətkar Puşkinin ölümünün 100 illiyi qarşısında	306
A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasının tərcüməsi haqqında	309
“Azərbaycan” epopeyası	311
Zəngin və mədəni əlifba yaradaq	313
Azərbaycanın zəngin ədəbiyyatını və dilini öyrənin!	316
I-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında çıxışı (ixtisarla)	317
Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında	322
Dahi Azərbaycan şairi (ixtisarla)	332
Müəllimimiz və dostumuz (ixtisarla)	334
Bizim qardaşlıq (ixtisarla)	338
Sovet poeziyası haqqında (ixtisarla)	339
Respublikada ictimai elmlərin inkişafı və vəzifələri (ixtisarla)	344
SÜLEYMAN RÜSTƏM	
Təbrizim	348
Dilimə dəymə	350

Anam dilli qardaşım	351
Yad gül dərə bilməz	352
Burax!	353
Layla	354
Mücahidlər mahnısı	356
Təbrizli analar	357
Ağamaoğlu	358

MİR CƏLAL

Bədii dil xüsusiyyətləri	363
Bədii dilimiz haqqında	409
Xalq məsəllərindən, danışıq dilinin zənginliklərindən istifadə üsulu	414
M.Ə.Sabirin dili	416

MEHDİ HÜSEYN

Muzdurluqdan - ədəbiyyat cəbhəsinə (ixtisarla)	421
Böyük aşıq (ixtisarla)	422
Kazım Ziya (ixtisarla) (səhnə fəaliyyətinin 30 illiyi)	424
Böyük həyat (ixtisarla)	426
“Qılınc və qələm” haqqında qeydlər (ixtisarla)	427
Azərbaycan romanı haqqında (ixtisarla)	428

MƏMMƏD CƏFƏR

Mirzə Fətəlinin ədəbi – tənqidi görüşləri (ixtisarla)	431
---	-----

RƏSUL RZA

Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında (1939-cu ildə Rəsul Rzanın Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının sədri olduğu zaman İttifaq tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində məruzəsi)	434
Mülahizələr	448
Sessiyada çıxış (ixtisarla)	456
Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyalarında çıxışlarından	458
Böyük şair haqqında qeydlər (ixtisarla)	459

MİRZƏ İBRAHİMOV

Dilimizin inkişaf yolları haqqında	464
Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək	494
Azərbaycan dili	509

Azərbaycan dili dövlət idarələrində	525
Dostluğun gücü	531
Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi	541
Dialog	552
Dilin müqavimət qüvvəsi və gözəlliyi	561
MİRVARİD DİLBAZİ	
Baş və dil	573
BALAŞ AZƏROĞLU	
Ana dili	574
İSLAM SƏFƏRLİ	
Dilim dillər tacıdır	576
NƏBİ XƏZRİ	
Söz	579
BƏXTİYAR VAHABZADƏ	
Ana dili	580
Latın dili	583
QABİL İMAMVERDİYEV	
Öz dilimizdə oxuyarkən	586
Bizim borcumuzdur	593
Söz və onun xiridarları	607
NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ	
Nəğmə	615
“Ataböylər” pyesi (ixtisarla)	617
XƏLİL RZA ULUTÜRK	
Azərbaycan türkcəsi	622
MƏMMƏD ARAZ	
Araz dili	626

OQTAY RZA	
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!	629
Dil	631
ŞƏKƏR ASLAN	
Ana dilim	632
FİRUZƏ MƏMMƏDLİ	
Dilim	634
SABİR RÜSTƏMXANLI	
Sağ ol, ana dilim	636
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	639
MÜNDƏRİCAT	641

Çapa imzalanmışdır: 14.09.2012
Neşrin ölçüsü: 70x100 1/16. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi: 40,5
Sifariş: 144
Sayı: 500

